

Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu 1920. - 1939.

Hofgräff, Darija

Doctoral thesis / Disertacija

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:033674>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-12**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
JADRAN - POVEZNICA MEĐU KONTINENTIMA

Darija Hofgräff

**HRVATI U SVJETLU POLITIKE PREMA
ISELJENIŠTVU 1920. - 1939.**

Doktorski rad

Zadar, 2018.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
JADRAN - POVEZNICA MEĐU KONTINENTIMA

Darija Hofgräff

**HRVATI U SVJETLU POLITIKE PREMA
ISELJENIŠTVU 1920. – 1939.**

Doktorski rad

Mentor

prof. dr. sc. Mithad Kozličić

Zadar, 2018.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Darija Hofgräff

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski sveučilišni studij Jadran – poveznica među kontinentima

Mentor: prof. dr. sc. Mithad Kozličić

Datum obrane: 16. travnja 2018.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: humanističke znanosti, povijest

II. Doktorski rad

Naslov: Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu 1920. – 1939.

UDK oznaka: 314.743(=163.42)"1920/1939".

Broj stranica: 307

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica:3/12/14

Broj bilježaka: 790

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 146

Broj priloga: 32

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Ante Bralić, predsjednik
2. prof. dr. sc. Mithad Kozličić, član
3. izv. prof. dr. sc. Tado Oršolić, član

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Ante Bralić, predsjednik
2. prof. dr. sc. Mithad Kozličić, član
3. izv. prof. dr. sc. Tado Oršolić, član

UNIVERSITY OF ZADAR
BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Darija Hofgräff

Name of the study programme: Postgraduate doctoral study "ADRIATIC - A LINK BETWEEN CONTINENTS"

Mentor: Professor Mithad Kozličić, Phd

Date of the defence: 16 April 2018

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Humanities, History

II. Doctoral dissertation

Title: Croats in light of emigration policy, 1920 – 1939

UDC mark: 314.743(=163.42)"1920/1939".

Number of pages: 307

Number of pictures/graphical representations/tables: 3/12/14

Number of notes: 790

Number of used bibliographic units and sources: 146

Number of appendices: 32

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Associate Professor Ante Bralić, Phd, chair
2. Professor Mithad Kozličić, Phd, member
3. Associate Professor Tado Oršolić, Phd, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Associate Professor Ante Bralić, Phd, chair
2. Professor Mithad Kozličić, Phd, member
3. Associate Professor Tado Oršolić, Phd, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Darija Hofgräff**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu 1920. – 1939.** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 25. svibnja 2018.

Zahvala

Moj životni put nije bio jednostavan. Isprekidan ratnim godinama i odlaskom u bijeli svijet "trbuhom za kruhom", nisam tih devedesetih godina niti slutila da ću jednom završiti prekinuti studij, a kamo li doktorirati. Stoga je ovaj doktorat svjedočanstvo jedne velike upornosti i želje da sama sebi dokažem da u životu nije ništa nemoguće. No, i pored toga njega ne bi bilo bez potpore moje obitelji i prijatelja, a nadasve moga mentora prof. dr. sc. Mithada Kozličića. Stoga najveća zahvala ide upravo njemu, za pomoć i podršku koji su mi bili neprocjenjivo korisni pri izradi ovog rada. Zahvaljujem se i prof. dr. sc. Stelli Fatović – Ferenčić što nikad nije odustala od mene te je bila tu i onda kada nije bilo jednostavno. Sretna što sam imala priliku učiti od ovih sjajnih profesora i mentora, koji su osim toga i veliki pedagozi i moji najveći uzori. Također velika zahvala ide i izv. prof. dr. sc. Anti Braliću i izv. prof. dr. sc. Tadi Oršoliću na savjetima za poboljšanjem ovoga rada.

Zahvaljujem se i sjajnoj ekipi u Hrvatskom državnom arhivu na stručnim savjetima i pomoći, posebno ravnatelju Hrvatskog državnog arhiva doc. dr. sc. Dinku Čuturi na moralnoj podršci.

Sadržaj

Predgovor	vi
1. UVODNA RAZMATRANJA.....	1
1.1. Pregled dosadašnjih znanstvenih istraživanja.....	1
1.2. Povijesni izvori	8
1.3. Metodologija istraživanja.....	13
2. PRAVNA REGULATIVA I INSTITUCIJSKA ORGANIZACIJA ISELJENIŠTVA – POVRATNIŠTVA	20
2.1. Pravna regulativa iseljništva – povratništva do uspostave Kraljevine SHS.....	20
2.1.1. Pravna regulativa iseljništva	21
2.1.1.1. Očevidnost pučanstva.....	21
2.1.1.2. Osnova zakona o iseljavanju	27
2.1.2. Pravna regulativa i institucijska organizacija povratništva	31
2.2. Pravna regulativa i institucijska organizacija iseljništva – povratništva u Kraljevini SHS – Kraljevini Jugoslaviji 1920. – 1939.	34
2.2.1. Pravna regulativa o iseljništvu.....	34
2.2.1.1. Prijelazna rješenja	34
2.2.1.2. Nova zakonska regulativa	42
Zakon o iseljavanju i Pravilnik o izvršenju Zakona o iseljavanju	43
Zakonska regulativa u nesuglasju	46
2.2.1.3. Pokušaji revizije zakonodavstva i izrada Nacrta osnove zakona o zaštiti iseljenika	47
Nacrt novog Zakona o iseljavanju	50
2.2.2. Institucijska organizacija iseljništva	55
2.2.2.1. Iseljenički komesarijat u Zagrebu	55
Jugoslavensko iseljeničko udruženje u Splitu	57
Savez organizacija iseljenika	58
2.2.2.2. Izvori financiranja iseljeničke službe.....	61
Iseljenička zaklada.....	61
Iseljenički fond	62
Iseljenička i povratnička glavarina	64
Statistike krvi	66
Organizacija iseljeničkog kapitala	68

2.2.2.3.	Izvršni organi iseljeničke službe	72
	Iseljenički izaslanici.....	73
	Lučki nadzornici	74
	Brodarski nadzornici.....	76
	Željeznički iseljenički nadzornici	76
3.	ISELJAVANJE HRVATA OD 19. STOLJEĆA DO 1939. GODINE	78
3.1.	Iseljavanje u 19. i prva dva desetljeća 20. stoljeća	78
3.1.1.	Iseljenički valovi	78
3.1.2.	Statistike o iseljavanju i povratništvu.....	85
3.1.3.	Izvješća o stanju javne uprave u županijama.....	93
3.2.	Iseljavanje 1920. – 1939. godine	96
3.2.1.	Kvote useljavanja	96
3.2.2.	Postupak izdavanja putovnica	104
3.2.3.	Parobrodarska društva	108
3.2.3.1.	Tranzit putnika preko domaćih i stranih luka.....	114
3.2.3.2.	Parobrodarske podružnice	117
3.2.3.3.	Zaštita iseljenika.....	121
	Pomoć iseljenicima u realizaciji iseljavanja preko informativnih ureda	122
	Zaštita iseljenika na putu	128
	Nastojanja vezana uz eliminiranje poticaja stanovništva na iseljavanje (vrbovanje)	132
	Privatno-pravna zaštita iseljenika i njihovih obitelji	138
	Rad konzularnih predstavništva.....	147
4.	POVRATNICI I NJIHOVI PROBLEMI 1920. – 1939. GODINE	153
4.1.	Povratnički domovi.....	153
4.2.	Konačište u Zagrebu za iseljenike i povratnike	157
4.3.	Zbrinjavanje povratnika	161
4.3.1.	Smještaj siromašnih i bolesnih povratnika u Domu u Jelsi.....	161
4.3.1.1.	Izgradnja doma	161
4.3.1.2.	Prijam štićenika u Dom	164
4.3.1.3.	Produljenje Ugovora	165
4.3.2.	Dom u Korčuli i njegova uloga u zbrinjavanju siročadi iseljenika / povratnika i poginulih mornara	167
4.3.2.1.	Osnutak Doma.....	167

4.3.2.2.	Uvjeti prijama u Dom.....	169
4.3.2.3.	Zaštita iseljeničke siročadi i djece stradalih mornara.....	170
4.3.2.4.	Turističko-domaćinska škola u Vignju	173
4.3.2.5.	Ljetovalište i morsko kupalište u Vignju	178
5.	STATISTIČKI POKAZATELJI O ISELJAVANJU/POVRATKU HRVATA IZ PREKOMORSKIH I EUROPSKIH ZEMALJA 1920. – 1939. GODINE	182
5.1.	Iseljenici.....	182
5.1.1.	Iseljenici u prekomorske zemlje.....	182
5.1.2.	Iseljenici u europske države	189
5.1.3.	Studija slučaja vezana uz iseljavanje s Korčule	191
5.1.4.	Prijedlozi Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu u svrhu usporavanja amerikanizacije iseljenika	198
5.1.5.	Iseljeničko muzealstvo	200
5.1.5.1.	Iseljenički muzej u Zagrebu	200
5.1.5.2.	Iseljenički muzej u Splitu.....	203
5.2.	Povratnici.....	205
5.2.1.	Povratnici iz prekomorskih zemalja	205
5.2.2.	Povratnici iz europskih država	207
5.2.3.	Povratak Hrvata iz iseljeničtva u razdoblju od 1920. do 1939. godine (razlozi, razina i zbrinjavanje).....	209
5.2.4.	Evidencije o povratnicima	215
5.2.4.1.	Prekomorski povratnici prema zanimanju i spolu.....	217
5.2.4.2.	Europski povratnici prema zanimanju i spolu.....	220
5.3.	Kolonizacija kao poseban vid iseljavanja iz rodnog kraja.....	222
6.	ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	233
	IZVORI I LITERATURA	243
	Izvori.....	243
	Nepublicirani izvori.....	243
	Publicirani izvori	244
	Mrežni izvori.....	245
	Literatura.....	246
	POPIS TABLICA, GRAFOVA I SLIKA	251
	Popis tablica.....	251
	Popis grafova	251

Popis slika.....	251
<i>Sažetak</i>	252
<i>Summary</i>	257
PRILOZI.....	262
Životopis.....	303
Bibliografija radova.....	304

Predgovor

Oslanjajući se na arhivsko gradivo, objavljene publikacije (statistički godišnjaci, izvješća o stanju javne uprave, zbirke zakona i naredaba, narodne novine, službene listove itd.) kao i do sada publiciranu literaturu, u ovoj disertaciji je uže područje rada bilo fokusirano na analizi socijalnih aspekata zaštite iseljenika i povratnika u razdoblju 1920. – 1939. godine. Pokušalo se istražiti koliko je državna administracija bila u stanju identificirati probleme i pronaći rješenja koja je trebalo implementirati u određene socijalne programe.

Dosadašnja znanstvena istraživanja vezana uz iseljeničku problematiku uglavnom su se temeljila na analizama demografskih ili društveno-političkih aspekata u određenom segmentu vremena, bez dodatnih analiza i uočavanja pozadine paradigmatičkih obrata koji su uzrokovali korjenite promjene u postupcima organizacije iseljavanja stanovništva, koje je najčešće zbog loših socijalno-ekonomskih uvjeta življenja napuštalo domovinu i odlazilo "trbuhom za kruhom." To je postupno zahtijevalo uplitanje države, dakle uspostavu socijalne politike, za što se mijenjao i odnos nadležnih tijela pomičući se prema shvaćanju da je skrb za iseljenike i povratnike bila njihova velika odgovornost ali i obveza.

U kontekstu svega naprijed istaknutog u radu će se predložiti rezultati znanstvenog istraživanja, temeljeni ne samo na aspektima politike prema iseljeničtvu u razdoblju prije 1920., već težišno nakon toga 1920. – 1939. godine, pri čemu se uvijek u prvom planu isticao proces iseljavanja i povratka u hrvatske zemlje.

Istodobno, treba pojasniti da istaknute godine kao vremenski okvir u kojem se istražuje naslovljeno nije postavljen tek slučajno, već povijesno opravdano. Početna 1920. godina bila je uvjetovana definiranjem granica Kraljevine SHS postignute Rapalskim ugovorom, a završna 1939. godina

stvaranjem Banovine Hrvatske. U tome razdoblju bilo je također stanovitih promjena u državnom ustroju, ali ne takvih kakve su nastupile za vrijeme Banovine Hrvatske. S druge strane, od stvaranja Banovine Hrvatske 1939. pa sve do 1941. godine, iseljavanje je zbog početka Drugog svjetskog rata u Europi bitno opalo, što je u istraživačkom dijelu postalo manje zanimljivo. Zato se pozornost i usmjerila na razdoblje 1920. – 1939. godine kao doba između dva svjetska rata, u kojem je iseljavanje kao i povratak stanovništva bilo priličnog intenziteta, što je vidljivo iz arhivskih izvora ali i prateće literature.

Načinom obrade doktorske teme, osobito zbog konsultiranog arhivskog gradiva, autorica se nada da je postigla doprinos boljem poznavanju iseljeničko-povratničkih procesa iz Hrvatske 1920. – 1939. godine, koji su u objavljenoj znanstvenoj literaturi pretežno marginalno obrađivani, s obzirom na aspekte koju su u ovom doktorskom radu bili u prvom planu.

1. UVODNA RAZMATRANJA

1.1. Pregled dosadašnjih znanstvenih istraživanja

Razdoblje najintenzivnijih iseljavanja Hrvata može se pratiti već od 15. stoljeća, kada oni napuštaju svoju rodnu grudu u strahu od osmanlijskih osvajanja.¹ Kasnije su ona vezana uz početke moderne kolonizacije i Velika geografska otkrića,² kada mnogi odlaze s namjerom da pronađu još bolja

¹ O tome vidjeti više u: Stjepan Ivšić, "Hrvatska dijaspora u XVI. vijeku [: izvod iz rasprave]", *Ljetopis JAZU*, 50 (1936/37), 99-102.; Većeslav Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, Prvo i drugo izdanje, Zagreb: Matica hrvatska, 1967., 1968., str. 10-11: Prodor Turaka u Hrvatsku i početak iseljavanja; Mirko Valentić, "Turski ratovi i hrvatska dijaspora u XVI. stoljeću", *Senjski zbornik*, 17 (1990), 45-60.; Geza Palffy – Miljenko Pandžić – Felix Tobler, *Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert*, Eisenstadt: Kroatiches Kultur- und Dokumentationszentrum, 1999.; Jelena Zlatković Winter, "Imigracije u Hrvatskoj: skica povijesnog toka", *Migracijske i etničke teme*, 9 (1993), br. 3-4: 303-323.

² Više o smjerovima iseljavanja Hrvata za vrijeme geografskih otkrića vidjeti u: Ferdo Gestrin, "Migracije iz Dalmacije u Marke u XV. i XVI. stoljeću", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 10: *Matija Ivanić i njegovo doba* (1977), 395-404.; Mladen Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1939; Lovorka Čoralić, "Na drugoj obali Jadrana: migracije iz Slavonije u Mletke od XV. do XVII. stoljeća (primjer Požege)", *Migracijske i etničke teme*, 19 (2003), br. 1: 97-110.; Ivo Šišević, "Kako su naši iseljenici putovali u Ameriku", *Pomorski zbornik*, 14 (1976): 435-450. Također vidjeti: Nikola Zvonimir Bjelovučić, "Pomorska tradicija obitelji Bjelovučić", u: *Dubrovačko pomorstvo: U spomen sto godina Nautičke škole u Dubrovniku MDCCCLII-MCMLII*, Dubrovnik: Odbor za proslavu sto godina Nautičke škole, 1952, 251-254.; Vojmir Vinja, *Kolumbo i novi svijet: brodski dnevnik, izvještaji, svjedočanstva očevidaca*, Zagreb: Kultura, 1955., 426.; Josip Luetić, "Dubrovački pomorac potkralj Meksika u XVI. stoljeću (Vice Bune)", *Naše more*, 6 (1959), br. 6: 285-286; Isti, *O pomorstvu Dubrovačke Republike u XVIII. stoljeću*, *Dubrovnik*, 1959; Isti, "Pomorstvo Dubrovačke Republike u međunarodnim okvirima", *Naše more*, 6 (1959), br. 1: 80-82; br. 2: 157-160; Isti, "Posljednji 'morski vuk' modernog doba: naš iseljenik kapetan Žuljević, ugledni pomorac SAD", *Naše more*, 7 (1960), br. 3: 144; Isti, *The Republic of Dubrovnik and its merchant navy*, Dubrovnik, 1961; Isti, "Iz rada konzulata Dubrovačke Republike u Trstu (1739-1807)", *Jadranski zbornik*, 5 (1961-1962): 225-233; Isti, "Povijest pomorstva Dubrovačke Republike: sažeti pregled", *Pomorski zbornik*, 2 (1964): 1699-1724; Isti, *Pravilnik Dubrovačke Republike o nacionalnoj plovidbi*, Dubrovnik: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Zavod za historijska istraživanja pomorstva južne Dalmacije, 1970.; Ivo Perić, *Dubrovačko pomorstvo u 19. i 20. stoljeću (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske)*, knj. 20, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1984; Isti, "Plovidba i pomorci s Koločepa, Lopuda i Šipana u maloj obalnoj plovidbi 1815-1828", *Naše more*, 33 (1986), br. 5-6: 280-282.; Stjepan Vekarić, "Dubrovačka trgovačka flota 1599. godine", *Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 3 (1954): 427-432.; Bernard Stulli, *Studije iz povijesti Dubrovnika*, Konzor, Zagreb, 2001.; Ivan Čizmić, "Prve veze iseljenika iz Hrvatske s Amerikom", *Migracijske teme*, 1 (1985), br. 2: 97-105.; Vladislav Brajković, "Dubrovački edikt za plovidbu 1794.", u: *Dubrovačko pomorstvo: U spomen sto godina Nautičke škole u Dubrovniku MDCCCLII-MCMLII*, Dubrovnik: Odbor za proslavu sto godina Nautičke škole, 1952, 395-404. Osim toga imali su i ustanovljeno osiguravajuće društvo već tijekom 1806. godine. Više o tome u: Josip Luetić, "Registar Dubrovačkog pomorskog osiguravajućeg društva 'G.D.B.' iz 1806.", *Pomorstvo*, 13 (1958), br. 6-7: 202.; Stjepan Gaži, *Croatian Immigration to Allegheny County: 1882-1914*, Pittsburgh: Croatian Fraternal Union, 1956.; Ilija Mitić, "O prvim Dubrovčanima u Peruu", *Naše more*, 26 (1978), br. 4: 173-175.; Ivo Lupis-Vukić, "Profil dubrovačkog iseljenika Miha Mihanovića", *Naše more*, 8 (1961), br. 3: 121-123.; Ivan Čizmić – Matja Klemenčič, "Croatian and Slovene missionaries as inventors and explorers of the American West and Midwest", *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 11 (2002), br. 4-5 (60-61): 761-783.; Jack London, *Dolina mjeseca: roman*, Zagreb: Prosvjeta, 1947., 363.; Mateo Martinić Beroš, *Hrvati u Magallanesu, na krajnjem jugu Čilea*, Split: Književni krug, 1997.; Ljubomir Antić, "Osnovne značajke

mjesta življenja. No, ona postaju najekstremnija tijekom 19. i prva dva desetljeća 20. stoljeća, kada uz primorska područja raste i broj iseljenih osoba iz Kraljevine Hrvatske i Slavonije, potaknut teškim socijalno-ekonomskim uvjetima življenja.

Upravo je takva šarolikost iseljavanju presudila da se pregled dosadašnjih znanstvenih istraživanja prikaže ne samo kroz predmetno razdoblje ovog rada 1920. – 1939., već da ono obuhvati i razdoblje 19. i prva dva desetljeća dvadesetog stoljeća "kada je hrvatski narod selio iz svoje domovine na sjever i zapad, na drugu stranu Jadranskoga mora, u onoj teškoj stoljetnoj borbi za opstanak".³

Iz tih razloga se u ovom uvodnom razmatranju naglasak stavio na literaturu koja je podudarna s predmetnim razdobljem ovog doktorskog rada 1920. – 1939., dok se ona koja se bavila problematikom iseljavanja hrvatskog stanovništva u 19. te prva dva desetljeća 20. stoljeća smjestila u istoimeno poglavlje, koje prikazuje uzroke i razine iseljavanja hrvatskog stanovništva u tome periodu. Ovakva podjela iako možda metodološki neuobičajena ipak doprinosi cjelovitijem prikazu dosadašnjih znanstvenih spoznaja o iseljavanju Hrvata te olakšava kronološko praćenje donesene pravne regulative kroz različita povijesna razdoblja, s posebnim osvrtom na period Austro-Ugarske, kada u Hrvatskoj prema navođenju nekih od autora nije bilo "službene iseljeničke politike".⁴

Tijekom odabira i sumiranja dosadašnjih znanstvenih spoznaja došlo se do zaključka da je broj radova koji su se bavili problematikom iseljavanja hrvatskog stanovništva, naročito u vremenu najjačih iseljavanja od 1880.

hrvatskog iseljeničtva u španjolskoj Južnoj Americi do Prvog svjetskog rata", *Migracijske i etničke teme*, 4 (1988), br. 4: 413-437.; Ljubomir Antić, "The economic causes of emigration from Croatia in the period from the 1880's to the First World War", *Povijesni prilozi*, 14 (1995): 291-300.; Marcel Kolin, *Jugosloveni u Južnoj Americi u radu za svoj narod: sa 15 slika i 1 zemljovidnom kartom*, Zagreb, 1920., 8.; Šime Balen (prir.), *Rodnoj grudi: iseljenici Jugoslavije svom 'starom kraju'*, Zagreb: Matica iseljenika Hrvatske, 1951., 14.

³ Milostislav Bartulica, *Hrvatsko izseljeničtvo u svjetlu brojilbe*, Zagreb, 1942., 2.

⁴ Nada Hranilović, "Iseljenička politika i služba u Jugoslaviji između dva rata", *Migracijske teme*, 3 (1987), br. 3-4: 325-334.

godine pa sve do Prvog svjetskog rata, znatno obimniji nego li što je to broj objavljenih radova i knjiga vezanih uz predmetno razdoblje ovog rada. Navedeno, nedvojbeno upozorava i na nedovoljnu istraženost teme u čijem je razotkrivanju osnovni cilj bio istražiti ulogu države, odnosno institucija i tijela koje su djelovale u Hrvatskoj te su kao takve imale značajno mjesto u reguliranju iseljavanja stanovništva u europske i prekomorske krajeve i to u vremenu prije uspostave, zatim za vrijeme Kraljevine SHS – Jugoslavije, sve do samog osnutka Banovine Hrvatske.

Ukoliko se unutar radova koji su vezani uz predmetno razdoblje 1920. – 1939. napravi posebna razdioba bit će vidljivo da je najveći broj njih upravo posvećen društveno-ekonomskim i demografskim promjena, koje su uzrokovale iseljavanje stanovništva. Zatim se na to nadovezuju radovi koji su prikazali život hrvatskih iseljenika u novim domovinama te oni najmalobrojniji u kojima su se pokušali pratiti mehanizmi koje je poduzimala država u oblikovanju politike prema iseljeništvu.

Također je razvidno da nedostaju radovi koji rasvjetljaju problematiku iseljavanja stanovništva s otoka i to u razdoblju od 19. stoljeća, pa sve do početka Prvog svjetskoga rata ali i kasnije, što bi svako bio poticaj za neka buduća znanstvena istraživanja u kojima bi se valorizirala problematika kao i smjerovi iseljavanja s toga područja. Do sada se o tome raspravljalo više sa stanovišta depopulacije dalmatinskih otoka, što se istraživalo kao zasebno područje o kojem je dosta pisao Ivan Lajić.⁵

Dragocjen je i rad Franka Miroševića⁶ u kojem su prikazane slike iscrpljenih dalmatinskih težaka koji su bježali od gladi, tražeći bolje uvjete života za sebe i svoje obitelji u tuđini (SAD, Kanada, Australija, Novi Zeland, Brazil, Argentina, Urugvaj i druge latinsko američke zemlje, kao i neke od država Europe i Afrike). Unatoč činjenici da je ovaj rad oblikovan na analizi

⁵ Ivan Lajić, *Stanovništvo dalmatinskih otoka: povijesne i suvremene značajke depopulacije*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1992.

⁶ Franko Mirošević, "Iseljavanje iz Dalmacije u razdoblju od 1921. do 1929.", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 21 (1988), br. 1: 107-119.

dnevnih novina koje su izlazile u tome razdoblju, a nešto manje na arhivskim izvorima, on svakako doprinosi u rasvjetljavanju ekonomskih prilika koje su bile osnovni poticaj iseljavanju stanovnika iz Dalmacije i s dalmatinskog otočja.⁷

Što se tiče Hrvatske i Slavonije treba svakako izdvojiti rad Ivana Čizmića⁸ koji doduše spada u nešto ranije razdoblje, ali ipak daje dobre temelje za ono čime se nastavio baviti Ivica Nejašmić,⁹ koji je analizirajući razne izvore i literaturu iznio podatke o iseljavanju iz pojedinih hrvatskih krajeva (Istre, banske Hrvatske, Dalmacije) te za pojedine emigracijske struje (prekomorsku, europsku) i razdoblja (do Prvog svjetskog rata, međuratno razdoblje i poslije Drugog svjetskog rata) izdvojeno pratio vanjsku migraciju stanovništva kao posljedicu dva svjetska rata.

Ukoliko se govori o radovima koji su popratili život hrvatskih iseljenika u novim domovinama treba svakako spomenuti Ivana Čizmića i Ljubomira Antića, za koje se sa sigurnošću može tvrditi da su postavili temelje povijesnoj znanosti o iseljeništvu. Tako je Ivan Čizmić prikazao hrvatsku emigraciju u SAD-u,¹⁰ dok se Ljubomir Antić osvrnuo na Hrvate u Južnoj Americi.¹¹ Međutim, unatoč činjenici da su oba autora koristila arhivske izvore oni nisu uspjeli konzultirati sve arhivske fondove/zbirke. Naročito, ne one koji se odnose na razdoblje osnutka Iseljeničkog komesarijata, Saveza organizacija iseljenika, kao i pojedinih udruga čiji se fondovi danas čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, a prije toga

⁷ Franko Mirošević, "Prilike u južnoj Dalmaciji za vrijeme postojanja Države Slovenaca, Hrvata i Srba", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 26 (1993), br. 1: 263-268.

⁸ Ivan Čizmić, "O iseljavanju iz Hrvatske 1880-1914.", *Historijski zbornik*, 27-28 (1974-1975): 28-47.

⁹ Ivica Nejašmić, "Iseljavanje iz Hrvatske u europske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. – pokušaj kvantifikacije", *Migracijske teme*, 6 (1990), br. 4: 511-526.

¹⁰ Ivan Čizmić, *Jugoslavenski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1974; Isti, *Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država: doprinos u ekonomskom, političkom i kulturnom životu*, Zagreb: Globus; Sveučilište u Zagrebu, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, 1982; Isti, *Povijest Hrvatske bratske zajednice: 1894. – 1994.*, Zagreb: Golden marketing, 1994.

¹¹ Ljubomir Antić, *Naše iseljništvo u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države 1918.*, Zagreb: Školska knjiga, 1987; Isti, *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Zagreb: Stvarnost; Institut za migracije i narodnosti, 1991; Isti, *Hrvati i Amerika*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Institut za primijenjena društvena istraživanja Sveučilišta, 1992.

su bili u Institutu za migracije i narodnosti u Zagrebu. Od arhivskih fondova/zbirki kojim su se najviše koristili ističe se fond Jugoslavenske narodne obrana te Jugoslavenski odbor, što u ukupnoj količini različitih fondova/zbirki predstavlja tek mali segment obrađenog arhivskog materijala, koji je raspršen kroz još dvadesetak drugih arhivskih fondova/zbirki, barem što se tiče razdoblja 1920. – 1939. godine. Fokus njihovog rada nije bio usmjeren na proučavanje osnovnih djelatnosti i funkcija državnih institucija, kako u administrativnom tako i u socijalnom kontekstu, već ih je više zanimalo prikazivanje historijata i organizacija hrvatskih iseljenika na američkom kontinentu.

Navedenim radovima svakako treba pridodati i dvije zaokružnije monografije poput *Iseljena Hrvatska*¹² te *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine*,¹³ koje daju općeniti povijesni pregled hrvatskog iseljeničtva i hrvatskih katoličkih misija u svijetu.

Govoreći o pravnoj i institucijskoj organizaciji pojedinih tijela i institucija, kao i njihovom odnosu prema iseljeničtvu, što će se donekle pokušati rasvijetliti i u ovom radu, ne smije se zanemariti niti knjiga Božidara Purića.¹⁴ Ona u osamnaest poglavlja vrlo sažeto donosi prikaz iseljeničke problematike temeljene na osobnom iskustvu autora, koji je bio diplomatski predstavnik Kraljevine SHS – Jugoslavije. Posebno je zanimljivo poglavlje u kojem Purić raspravlja o rentabilnosti konzularnih predstavništva, što je poslužilo u oblikovanju cjeline koja je pokušala ocijeniti njihov rad. Uz navedeno, ne smije se zaboraviti niti prva značajna studija o iseljeničtvu Većeslava Holjevca,¹⁵ koji je kao predsjednik Narodnog odbora grada Zagreba, a kasnije i predsjednik Matice iseljenika Hrvatske imao priliku

¹² Ivan Čizmić – Marin Sopta – Vlado Šakić, *Iseljena Hrvatska*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga; Institut za društvena istraživanja Ivo Pilar, 2005.

¹³ Vladimir Stanković (ur.), *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine: spomen-spis o 10. obljetnici papinskog dokumenta 'De pastoralis migratorum cura' i osnivanja Vijeća BK za hrvatsku migraciju 1969-1979.*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1980.

¹⁴ Božidar Purić, *Naši iseljenici*, Beograd: S. B. Cvijanović, 1929.

¹⁵ Holjevac, *Hrvati izvan domovine*.

upoznati probleme hrvatskih iseljenika. Navedena knjiga se sastoji od pet cjelina u kojima je autor vrlo detaljno prikazao etape iseljavanja Hrvata još za vremena velikih osmanlijskih osvajanja, a kasnije i one koje su uslijedile nakon otkrića novih kontinenata. Također je detaljno popratio i život Hrvata u novim domovinama.

Iako su knjige B. Purića i V. Holjevca pisane jednostavnim stilom te na svojevrsan način daju temeljne informacije vezane uz ovu temu i kao takve predstavljaju glavno polazište za istraživanje tematike o iseljavanju, one nisu opremljene osnovnim znanstvenim aparatom, što svakako otežava praćenje i vrednovanje arhivskih izvora koji se u njima spominju.

Međutim, unatoč pobrojanoj historiografiji nedostaju radovi koji razotkrivaju i ocjenjuju rad Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu, koji je osim poslova koji su spadali u njegov resor zvaničnog tijela Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, razvio i vrlo razgranatu suradnju s predstavnicima različitih udruga i saveza.¹⁶ Zajedničkim snagama oni su vrlo intenzivno radili na poboljšanju kvalitete iseljeničkog pitanja, pogotovo kada se govori o rješenjima kojim je Iseljenički komesarijat nastojao intervenirati kod nadležnog Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, a vezano uz izmjene i nadopune određenih zakonskih članaka. Sve to je trebalo poslužiti u svrhu kvalitetnije pripreme odlaska iseljenika u inozemstvo, kao i skrbi za osiromašene povratnike kojima je trebalo pomoći u izgradnji nove egzistencije.

Rijetki su autori koja su svoja istraživanja pokrenuli u tome smjeru. Jedna od njih je Nada Hranilović¹⁷ koja se bavila politikom prema iseljeništvu između dva rata, spominjući pri tome osnovne zadaće iseljeničke službe, zatim zakonske propise o iseljavanju / useljavanju i to sve bez korištenja arhivskih dokumenata, kao i naknadne komparacije s literaturom koju navodi

¹⁶ Donekle se temom bavila Rajka Bućin, "Državna iseljenička služba od 1918. do 1941. godine: ustroj i djelatnost tijela sa sjedištem u Zagrebu", *Arhivski vjesnik*, 60 (2017): 37-60. analizirajući više ustroj pojedinih institucija i tijela, a manje konkretnim pitanjima s područja politike prema iseljeništvu.

¹⁷ Hranilović, "Iseljenička politika i služba u Jugoslaviji između dva rata", 325-334.

u popisu. U tome kontekstu autorica nije spomenula niti dr. Fedora Aranickog,¹⁸ koji je kao čelna osoba Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu intenzivno radio na *Nacrtu osnove zakona* kojim se nastojalo zaštititi iseljenike / povratnike od izrabljivanja te im osigurati bolje uvjete života i rada u zemljama iseljenja. Kako se autorica ipak najvećim dijelom u izradi ovog rada oslanjala na objavljenu literaturu ona nije bila u mogućnosti sagledati širi kontekst i ocijeniti angažiranost pojedinih institucija, što ju je neminovno i dovelo do zaključka da "iseljenička politika stare Jugoslavije nije imala kontinuitet u radu".¹⁹ Autorica također nije uspjela uočiti postojeće paradigmatičke obrate koji su uslijedili upravo u ovom razdoblju, kada je iseljeničko pitanje poprimilo izrazito socijalni karakter, za što se osim državnih institucija u rješavanju ovog izuzetno kompleksnog pitanja uključila i cjelokupna društvena zajednica.

U izradi ovog rada poslužila je i aktualna strana literatura, za što prvenstveno treba spomenuti doktorsku disertaciju Vesne Š. Đikanović,²⁰ obranjene na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Ona je pokušala u njoj prikazati suradnju i kontakt nove jugoslavenske države i iseljenika u Americi, što se prema njenom mišljenju intenziviralo nakon okončanja Prvog svjetskog rata, kada je pitanje odnosa politike prema iseljeništvu bilo zastupano ne samo na teorijskom razmatranju, nego je ono svoje mjesto dobilo i u sferi donesene zakonske regulative. Iako je njen rad ipak više posvećen jednom specifičnom aspektu jugoslavenske iseljeničke politike, odnosno njenoj instrumentalizaciji, u cilju ostvarivanja određenih nacionalnih

¹⁸ Fedor Aranicki (Zagreb, 17. srpnja 1888. – Zagreb 16. svibnja 1971.) pravnik, publicist i prevoditelj. Od 1923. do 1931. bio je na čelu Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu. U svibnju 1931. godine prelazi u Beograd na mjesto višeg savjetnika i pomoćnika ministra, kao i šefa Iseljeničkog odsjeka u Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja. Njegove najveće zasluge se ogledaju u rješavanju različitih zakonskih pitanja kojima je nastojao zaštititi iseljenike i povratnike, za što je izradio i nacrt novoga iseljeničkoga zakona tijekom 1929./1930. Također je bio jedan od osnivača Iseljeničkog muzeja u Zagrebu te je potaknuo i izradu katastra iseljeničkih naselja. Usko je surađivao s A. B. Gradom i M. Bartulicom. (Izvor: Rajka Bućin – Marijana Jukić – Tatjana Šarić, *Hrvatsko iseljeništvu kroz fondove i zbirke HDA: (od kraja 19. stoljeća do Drugog svjetskog rata): odabrane teme : katalog izložbe*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2015., 12).

¹⁹ Hranilović, "Iseljenička politika i služba u Jugoslaviji između dva rata", 333.

²⁰ Vesna Š. Đikanović, *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država 1918.-1945.*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, 2016., 653.

interesa države a manje pravnoj i institucijskoj organizaciji, on je bio važan i u komparativnom smislu, budući da autorica nije koristila gradivo Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu.

Također, treba spomenuti i povjesničara Ulfa Brunnbauera,²¹ ravnatelja Instituta za Istočnu i jugoistočnu Europu u Regensburgu te predstojnika Katedre za povijest jugoistočne i istočne Europe na Sveučilištu u Regensburgu. Premda je njegovo istraživanje bilo više usmjereno na Jugoistočnu Europu, prateći iseljavanje stanovništva od kraja 19. stoljeća u prekomorske zemlje, ponajprije u SAD s naglaskom na povijest migracija, društvenu povijest, historijsku antropologiju, nacionalno pitanje / manjine, ova knjiga poslužila je u konceptualnom oblikovanju ovog rada.

Unatoč činjenici da je okosnicu ovog doktorskog rada većinom činilo arhivsko gradivo, navedena literatura bila je od izuzetne važnosti jer je poslužila u sagledavanju šireg konteksta iseljeničke problematike koji i danas intenzivno zaokuplja naša razmišljanja.

1.2. Povijesni izvori

Doktorski rad se temelji na (1) primarnim izvorima (arhivsko gradivo, statistički i demografski izvori) te (2) na sekundarnim povijesnim izvorima (priručne knjižice iz Iseljeničke biblioteke, kao i objavljene publikacije nastale tijekom 19. i 20. stoljeća).

(1) Primarni povijesni izvori koji su identificirani i najviše korišteni u ovom radu pohranjeni su u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.²² Skoro

²¹ Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe: emigrants, America, and state since the late nineteenth century*, Lanham; Boulder; New York; London: Lexington Books, 2016.

²² "Tematika iseljavanja stanovništva u HDA dokumentirana je kroz različite fondove/zbirke. Najzastupljenija dokumentacija odnosi se na središnja, pokrajinska i lokalna upravna tijela koja su bila uključena u poslove izdavanja dokumenata, sigurnosno praćenje iseljenika i sl. Poslovima iseljavanja bavio i niz državnih službi počevši od Ugarskog namjesničkog vijeća, Banskoga vijeća, Banske vlade, Hrvatsko-slavonskoga namjesništva, Namjesničkoga vijeća, Zemaljske vlade i Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju ali i županije kao i različite oblasti iz razdoblja banovina (1929 – 1939). Međutim, u razdoblju između dva svjetska rata djelovale su i pojedine institucije nešto kompleksnijeg karaktera, poput Iseljeničkog komesarijata (1922 – 1939) čija se nadležnost rada protezala na čitavom području Kraljevina SHS odnosno

sva iseljeničko-povratnička dokumentacija koja je zastupljena u fondovima/zbirkama HDA stjecajem okolnosti je tijekom druge polovice 20. stoljeća izuzeta iz drugih baštinskih institucija (arhiva, instituta, knjižnica i sl.) diljem Hrvatske te pridružena onome što je već od ranije bilo čuvano u HDA. Tako je 1998. godine bila preuzeta i velika cjelina gradiva iz Instituta za migracije i narodnosti u Zagrebu koja je nastala u razdoblju od 1860. do 1974. godine. Uz sve je korištena i foto-dokumentacija HDA (Foto-dokumentacija Agencije za dokumentaciju²³ i Zavoda za migracije i narodnosti²⁴). Navedeno gradivo je do sada ostalo nedovoljno istraženo, što ne ide u prilog istraživačima, pogotovo ukoliko se u obzir uzme da su navedeni arhivski izvori nezaobilazno polazište u proučavanju politike prema iseljeništvu.²⁵

Dio arhivskog gradiva koji je javno dostupan u drugim arhivskim institucijama u Republici Hrvatskoj dosta je fragmentarno sačuvan te pruža tek neznatnu nadopunu arhivskom gradivu pohranjenom u HDA. No, međutim unatoč tome bilo je važno dodatno konsultirati izvore pohranjene i u drugim arhivskim institucijama. Tim slijedom korišteno je gradivo Državnog arhiva u Dubrovniku²⁶ te Sabirnog centra u Korčuli.²⁷ Također se iz Pismohrane Samostana sestara dominikanki, Kongregacije svetih Anđela

Kraljevine Jugoslavije. Također su postojale i druge organizacije koje su vrlo aktivno sudjelovale u rješavanju pojedinih iseljeničkih problema te skrбиле za potrebe iseljenika ili povratnika, kao što su Savez organizacija iseljenika (1928. – 1940.), Radničke komore za Hrvatsku i Slavoniju (1922 – 1946) te Iseljenički muzej (1933 – 194.) koji je prikupljao dokumentaciju i predmete vezane uz iseljenike i njihovu angažiranost u iseljeničkim organizacijama u zemlji i svijetu. Također je djelovala i organizacija Jugoslavenske narodne obrane (1915 – 1929) koja je bila osnovana još za vrijeme Prvog svjetskog rata na području Južne Amerike u svrhu ostvarivanja jugoslavenskog ujedinjenja."(Izvor: Bućin, Jukić, Šarić, *Hrvatsko iseljništvo kroz fondove i zbirke HDA*).

²³ Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 1422 – Fond fotografija Agencije za fotodokumentaciju (dalje: HR-HDA-1422-AGEFOTO).

²⁴ Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 1610 – Zavod za migracije i narodnosti (dalje: HR-HDA-1610-ZMiN).

²⁵ Radoslav Zaradić, "Arhivski izvori za proučavanje povijesti hrvatskoga iseljništva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu", *Arhivski vjesnik*, 57 (2014): 159-167. Autor u radu konstatira "da je povijest iseljništva u profesionalnoj hrvatskoj historiografiji još uvijek zanemarena. Nedostaje radova i o društveno-ekonomskom kontekstu koji uzrokuje migracije. Je li to nedostatak interesa ili pak nešto drugo?"

²⁶ Hrvatska – Državni arhiv u Dubrovniku – fond 109 – Dubrovačka oblast Dubrovnik (dalje: HR-DADU-109-DOD).

²⁷ Hrvatska – Državni arhiv u Dubrovniku – fond 536 – Kotarsko poglavarstvo Korčula (dalje: HR-DADU-SCKL-536).

Čuvara s Korčule koristila i foto-dokumentacija vezana uz osnutak dječjeg doma na Korčuli, o čemu će biti više riječi u tome poglavlju.

Korišten je i popis iseljenika za razdoblje od 1927., 1928. i 1931. iz Državnog arhiva u Zadru.²⁸ Također su konzultirani i fondovi Državnog arhiva u Rijeci, poput Tršćanskoga Lloyda²⁹ koji je u Rijeci 1938. godine osnovao i svoju podružnicu na čijem je čelu bio Egone de Giorgi. Podružnica je bila zatvorena tijekom 1945. godine. Uz to su pregledani i fondovi vezani uz brodarska društva i prekomorsku plovidbu koji su djelovali na Sušaku,³⁰ za što se došlo do zaključka da se radi o dokumentaciji koja je ponajviše vezana uz brodarsku administraciju, obračune brodarskih prijevoznika, blagajničke priloge itd., što nije poslužilo uz naslovljenu temu ovog rada, ali se može svakako iskoristiti u nekim budućim istraživanjima.³¹

Također su korišteni i osobni fondovi ne samo u HDA (A. B. Grado³² i M. Bartulica³³) već i u drugim institucijama, poput Državnog arhiva u Splitu

²⁸ Hrvatska – Državni arhiv u Zadru – fond 121 – Općina Zadar (1918-1943) (dalje: HR-DAZD-121-OZ)

²⁹ Hrvatska – Državni arhiv u Rijeci, Rijeka – fond 189 – Tršćanski Lloyd. Podružnica Rijeka. (dalje: HR-DARI-189-TL-PR). Tršćanski Lloyd je sljednik poduzeća Austrijski Lloyd osnovanog 1836. godine. Poslije raspada Austro-Ugarske većina njegove flote dopala je Italiji te je 1919. godine dobio ime Tršćanski Lloyd (*Lloyd Triestino*). Do 1930. ponovno je dosegnuo predratni potencijal, s 41 brodom koji su plovili na linijama iz Sredozemlja u Indiju, Daleki Istok, Afriku i Australiju. Tijekom reforme najvećih talijanskih pomorskih kompanija 1936. došao je pod kontrolu Finmare, državne financijske agencije za pomorstvo. Tada je dostignuo najveći kapacitet (75 brodova sa 615.120 brt). Poslovanje je bilo uspješno u predratnim godinama ali nakon ulaska Italije u Drugi svjetski rat postalo je otežano zbog smanjenja prometa i rastućih cijena. Tijekom Drugog svjetskog rata veći je dio brodova Tršćanskog Lloyda potopljen ili oštećen. Na kraju rata imao je tek 5 brodova. (Izvor: Sandro Poropat, *Sumarni inventar HR-DARI-189*, Rijeka, Državni arhiv u Rijeci, 2011.). O Austrijskom Lloyd, ali nešto više u kontekstu turizma pisao je Ivan Pederin, "Austrijski Lloyd i turizam u Hrvatskoj", *Adriatica maritima Zavoda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 2 (1978): 105-126. Također je o tome pisao pisao i Stjepan Vekarić, "Austrijski Lloyd i naši pomorci", *Jugoslavenski mornar*, 11 (1952), br. 6: 157.

³⁰ Hrvatska – Državni arhiv u Rijeci – fond 700 – Ugarsko-hrvatsko dioničko društvo za slobodnu plovidbu Prekomorska plovidba Sušak (dalje: HR-DARI-700-UHDDSP), Hrvatska – Državni arhiv u Rijeci – fond 701 – Jugoslavenska plovidba Sušak (dalje: HR-DARI-701-JPS), Hrvatska – Državni arhiv u Rijeci – fond 702 – Atlantska plovidba Sušak (dalje: HR-DARI-702-APS), Hrvatska – Državni arhiv u Rijeci – fond 703 – Jadranska plovidba Sušak (dalje: HR-DARI-703-JPS), Hrvatska – Državni arhiv u Rijeci – fond 704 – Jadran. Brodarsko dioničko društvo Sušak (dalje: HR-DARI-704-JBDDS), Hrvatska – Državni arhiv u Rijeci – fond 705 – Jadran. Brodarsko društvo s ograničenim jamstvom Sušak (dalje: HR-DARI-705-JBDOJS) i Hrvatska – Državni arhiv u Rijeci – fond 1007 – Prekomorska plovidba Sušak (dalje: HR-DARI-1007-PPS).

³¹ Više o povijesti prekomorke plovidbe Sušak može se vidjeti i u katalogu: Nikša Mendeš, *Riječko brodarstvo 20. stoljeća*, Rijeka: Pomorski i povijesni muzej Hrvatskoga primorja, 2014., 1-130.

³² Artur Benko Grado (Ogulin, 6. lipnja 1875. – Zagreb, 10. srpnja 1946.) bio je pravnik, književnik i publicist. Od 1920. do 1922. bio je upravitelj Iseljeničkog odsjeka Povjereništva za socijalnu skrb Zemaljske vlade i Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju. Od 1923. do 1931. bio je vanjski suradnik Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu. Autor je svih važnijih analiza, projekata, kao i nacrtu zakonskih propisa. Pored toga objavio je i prvi, ujedno i jedini svezak Migracione enciklopedije 1930. godine. (Izvor: Bućin – Jukić – Šarić,

gdje je konsultiran osobni fond Tartalija dr. Ivo,³⁴ iz kojeg se nastojao istražiti njegov angažman kao gradonačelnika Splita, naročito oko intervencija koje je poduzimao u Ministarstvu socijalne politike u Beogradu, a vezano uz izgradnju iseljeničkog doma u Splitu. Nažalost, gradivo navedenog fonda nije do kraja sređeno, što je predstavljalo otežavajuću okolnost pri samom istraživanju. Međutim, ono većinom obuhvaća predmete vezane uz sudske sporove, dok posebna cjelina vezana uz Tartalijina nastojanja da se u Splitu izgradi iseljenički dom nije detektirana.

Također je korišten i osobni fond Milan Marjanović,³⁵ koji je za javnost dostupan u Odsjeku za povijest hrvatske književnosti HAZU u Zagrebu. Treba naglasiti da je fond još uvijek u nesređenom stanju, bez adekvatnih popisa i numeriranih arhivskih kutija, za što je bilo izuzetno teško pretraživati veliku količinu gradiva koja svojim najvećim dijelom sadrži Marjanovićeve originalne rukopise, knjige, tekstove, fotografije i sl. Ono svakako može više poslužiti svima onima koji su zainteresirani za njegov književni rad. No, i pored toga detektirana je manja količina materijala, vezana uz njegov

Hrvatsko iseljeništvo kroz fondove i zbirke HDA, 12). Vidi i u: Mira Kolar-Dimitrijević, "Artur Benko Grado Bojnički kao evidentičar migracionih i masovnih gospodarsko-socijalnih kretanja u Hrvatskoj u prvoj polovici 20. stoljeća", *Podravina*, 11 (2012), br. 22: 108-126.; Vladimir Stipetić, "Artur Benko Grado (1875-1946) – zaboravljeni statističar i ekonomist", *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci, časopis za ekonomsku teoriju i praksu - Proceedings of Rijeka Faculty of Economics, Journal of Economics and Business*, 21 (2003): 7-16.

³³ Milostislav Bartulica (Kotor, 6. svibnja 1893. – Zagreb, 20. siječnja 1984.) književnik i publicist, jedna od središnjih osoba jugoslavenske nacionalističke omladine u Dalmaciji, potom Jugoslavenske narodne odbrane u Čileu, odakle je djelovao tijekom Prvog svjetskog rata. Uspostavom Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije, nastavio je s angažmanom u iseljeničkim organizacijama te novinskim i političkim radom, kojeg prekida nakon ubojstva Stjepana Radića. Nakon toga bio je aktivan u Savezu organizacija iseljenika kao tajnik i urednik *Novog iseljenika*. Pored toga, bio je od 1933. do 1941. upravitelj *Iseljeničkog muzeja*. Bio je uključen i u reorganizaciju iseljeničke službe 1939./1940. te je sudjelovao u osnutku Iseljeničkog odsjeka ispostave Banovine Hrvatske u Splitu. (Izvor: Bućin – Jukić – Šarić, *Hrvatsko iseljeništvo kroz fondove i zbirke HDA*, 14).

³⁴ Hrvatska – Državni arhiv u Splitu – fond 52 – Odvjetnička pisarnica Tartalija dr. Ivo (dalje: HR-DAST-52-TI)

³⁵ Milan Marjanović (Kastav, 12. svibnja 1879. – Zagreb, 21. prosinca 1955.) književnik i publicist, predsjednik SORIS-a i jedan od osnivača Iseljeničkog muzeja u Zagrebu. Među iseljenicima u Sjevernoj i Južnoj Americi širio je ideju jugoslavenstva te je sudjelovao u osnutku Jugoslavenskog odbora u Londonu. Pokrenuo i pisao u mnogim domaćim i iseljeničkim listovima (*Nada, Svjetlo, Narodna misao, Nova nada, bečka Mladost, Novi vijek, Hrvatska misao, Obzor*). U Londonu je uređivao *The Southern Slavonic Bulletin*, a u New Yorku *Jugoslavenski svijet* i *Obnovu*. (Izvor: Bućin – Jukić – Šarić, *Hrvatsko iseljeništvo kroz fondove i zbirke HDA*, 13).

angažman oko funkcija predsjednika SORISA-a te osnivača Iseljeničkog muzeja u Zagrebu.

Od fondova / zbirki zastupljenih u drugim institucijama, izvan granica RH, korišteni su fondovi Arhiva Jugoslavije u Beogradu, odnosno prvenstveno fond Ministarstvo za socijalnu politiku i narodno zdravlje (fond 39) koje je bilo nadređeno tijelo Iseljeničkom komesarijatu u Zagrebu. Bilo je za očekivati da će se u gradivu ovog fonda pronaći izvješća Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu, što je moglo poslužiti kao svojevrsna nadopuna izvješćima koja nisu dostupna u kontinuitetu u istoimenome fondu u HDA (HR-HDA-1071.). Nažalost, takvih izvješća nije bilo. Prema navodima kolega iz Arhiva Jugoslavije, veći dio ove dokumentacije stradao je tijekom bombardiranja Beograda u Drugom svjetskom ratu. Osim navedenog fonda korišteni su i drugi fondovi iz istog Arhiva poput: Centralni presebiro predsedništva Ministarskoga savjeta (fond 38), Ustanove agrarne reforme Kraljevine Jugoslavije (fond 96) te Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u SAD-Washington (fond 371), ali u nešto manjem opsegu, budući da je doktorska disertacija kolegice Đikanović cjelovitije obuhvatila njihov sadržaj.

Također su konzultirane i kolege u Državnom arhivu u Trstu koje su izvijestile da nažalost od dokumentacije vezane uz zaštitu iseljenika i povratnika u istraživanom razdoblju nemaju konkretniju dokumentaciju, a naročito ne onu koja bi se odnosila na sigurnost iseljenika za vrijeme boravka u iseljeničkim domovima, kao i onu koja bi eventualno mogla uputiti na njihovu zaštitu od vrbovanja od strane različitih agenata u lukama i sl. Dodatno se moglo upustiti u istraživanje policijske dokumentacije, raspršene unutar različitih fondova ovog Arhiva, što je donekle nadilazilo svrhu i vremenske okvire ovog rada, pogotovo ukoliko se uzme u obzir da su iseljenici već od 1924. godine iseljavali iz domaćih luka, što je bilo više u fokusu ovog istraživanja.

(2) Iz Knjižnice HDA, kao i drugih knjižnih institucija korištena je i brojna priručna literatura, poput knjižica iz Iseljeničke biblioteke nastale u izdanju Saveza organizacija iseljenika u Zagrebu, što je bila izvanredna nadopuna arhivskom gradivu i u komparativnom smislu, budući da su u pojedinim knjižicama otisnuti zapisnici sjednica, prijedlozi zakona i sl., što je donekle sačuvano i u arhivskom gradivu.

Također, kako se već i navelo u uvodnom dijelu ovog rada, korištene su i objavljene publikacije poput: Zbirke zakona i naredaba, Općeg austrijskog građanskog zakonika iz 1853. godine, zatim Priručnika za političku i upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji te Narodne novine, Službeni listovi i dr., što je omogućilo lakšu interpretaciju zakonodavnih reformi nastalih u istraživanom razdoblju.

Uz sve navedeno, korištene su i mrežne stranice na kojima su se pronalazili različiti podatci o iseljenicima ili pak parobrodarskim društvima i sl. Takvi izvori su pregledani 12. rujna 2017. godine.

1.3. Metodologija istraživanja

Od skupa usklađenih metodoloških postupaka i normi valja svakako izdvojiti kvantitativno-analitičku metodu nužnu za analizu, kritiku i interpretaciju kvantitativnih izvora, kojom se nastojao rekonstruirati rad pojedinih institucija i tijela u Hrvatskoj koje su bile nadležne za iseljavanje stanovništva. Uz to se s posebnom pozornošću pratio angažman Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu kao podređenog tijela Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja koji je pratio i regulirao iseljavanje stanovništva u europske i prekomorske krajeve.

Također je bilo nužno pratiti modernizacijske procese novog industrijsko-urbanog društva, koji su na izvjestan način utjecali da državna tijela započnu promišljati na sasvim drugačiji način te se izravno

konfrontiraju sa svim složenostima iseljeničkog pitanja (zakonodavstvo, privatno-pravna zaštita, pravo na pružanje informacija, socijalno osiguranje, međunarodne konvencije, organizacija kapitala iseljenika i povratnika i sl.).

Kvalitativna metoda primijenila se kod praćenja problematike vezane uz useljeničke kvote za Ameriku koje su naknadno uspoređene i s drugim zemljama, što se neminovno odrazilo i na broj izdanih putovnica i viza za ulazak u pojedine države. Metodološki postupak eksplikacije u tumačenju novih socijalnih koncepata (modernizacija, socijalna mobilizacija, država kao determinanta) svakako je doprinio praćenju rada pojedinih institucija i tijela, koje su sudjelovale u razvitku pojedinih socijalnih programa (osnutak domova, provođenje kolonizacije i sl.).

Korištenje metoda klasifikacije i komparacije bilo je nužno kod izrade statistika vezanih uz ukupan broj iseljenika i povratnika u cijeloj Kraljevini, od čega su se posebno izdvojili brojevi podaci vezani uz Hrvatsku. Uz podatke o ukupnom broju povratnika bilo je važno ustvrditi i kako se država organizirala kod pružanja pomoći, koja je bila nužna bolesnim i osiromašenim povratnicima. Osim toga i drugi srodni postupci uz kritički odnos prema prednostima i nedostacima izabranih metoda, poslužili su u verificiranju, valoriziranju i sintetiziranju dobivenih podataka iz primarnog i sekundarnog gradiva.

U kontekstu istaknutih metoda istraživanja u realiziranom znanstveno-istraživačkom radu polazilo se od više temeljnih istraživačkih ciljeva:

- Istražiti ulogu države u oblikovanju mehanizama socijalne politike, a vezano uz zaštitu i sigurnosti iseljenika i povratnika na putu u prekomorske i europske zemlje u razdoblju 1920. – 1939. godine. Uz to posebno istaknuti ulogu Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu, koji je razvio izuzetno široku mrežu suradnje s različitim institucijama i tijelima kao i istaknutim pojedincima u Hrvatskoj;

- Ispitati djelatnost Saveza organizacija iseljenika koji je intenzivno surađivao s Iseljničkim komesarijatom, vodeći posebnu brigu o siromašnim iseljenicima i povratnicima (uključujući i iseljeničku siročad), pri čemu se naročito obratila pozornost na akcije vezane uz otvorenje domova, planiranje kolonizacije obitelji i pojedinaca i sl.;
- Ustvrditi da li je postojao kontinuitet u zaštiti iseljenika i povratnika, koliko je on bio organiziran te da li se provodio planski kroz određene razine (primjerice zaštita iseljenika prije puta, pružanje informacija o zemljama useljenja, organizacija povratka siromašnih i bolesnih iseljenika – povratnika, uključujući njihov smještaj u obitelji ili u zdravstveno-socijalne institucije) i sl.;
- Propitati kvalitetu donesene pravne regulative, kao i mogućnosti ostvarivanja privatno-pravne zaštite iseljenika i povratnika, u okviru koje su se rješavala različita pitanja vezana uz ostavine, osiguranja i odštete;
- Ustvrditi, da li se politika prema iseljeništvu uspjela preorijentirati uslijed iseljeničkih prilika i potreba u "eminentno socijalnu ustanovu" ili je zakazala u osiguranju stabilnosti i kontinuiteta, sa svim javno-pravnim obilježjima.

Istodobno, propitivale su se i stanovite hipoteze najčešće nazočne u društvenim znanostima, stavljajući ih u kontekst istraživane teme u okviru povijesnih znanosti:

- Da je država bila prije instrument nego li strateg oblikovanja iseljeničkog pitanja, a da su odlučujuću ulogu odigrali pojedini administrativni upravljači i reformatori iz Hrvatske (A. B. Grado, F. Aranicki, M. Bartulica, J. Šilović³⁶) koji su poduzimali različite inicijative

³⁶ Josip Šilović, hrvatski pravnik (Praputnjak kraj Bakra, 8. IX. 1858. – Zagreb, 9. V. 1939.). U Zagrebu završio pravo s doktoratom 1884. Radio u sudstvu i pravosudnoj upravi 1883.–1894. Na Pravnom fakultetu u Zagrebu bio profesor građanskog i parničnog postupka 1894.–1897., kaznenog prava i kaznenog postupka te filozofije prava 1894.–1924. Bio je rektor akademske godine 1898.–1899. Urednik i suurednik Mjesečnika Pravničkog društva u Zagrebu 1892.–1914. Do 1918. bio je jedan od istaknutijih članova Narodne stranke, zastupnik u Hrvatskom saboru i delegat u Ugarsko-hrvatskom saboru. U Kraljevini Jugoslaviji bio je prvi ban Savske banovine 1929.–1931., a od 1929. član Vrhovnog zakonodavnoga savjeta. Znatno je unaprijedio

u formuliranju i realizaciji pojedinih socijalnih programa, unatoč preprekama na koje su nailazili;

- Da je Hrvatska podnijela najveći teret iseljeničkog prometa kroz svoj teritorij, kojem je uspješno odolijevala zahvaljujući dugogodišnjem iskustvu stečenom još za vrijeme vlasti Austro-Ugarske Monarhije;
- Da pojedini socijalni programi ne bi niti zaživjeli da nisu bili financirani novcima raznih udruga i dobrotvora, kako u Hrvatskoj tako i u inozemstvu, ali i tada s hrvatskim atributom;
- Da institucije u Hrvatskoj nisu bile samo intenzivno uključene u rješavanje različitih pitanja s područja politike prema iseljentištvu, već da su na toj platformi nastojale poticati i razvoj pojedinih grana gospodarstva (primjerice turizma), za što je trebalo dobiti poticaje iz blagajne Iseljeničkog fonda (napr. izgradnja iseljeničkih domova u lukama, osnutak turističko-domaćinske škole u Vignju i sl.);
- Da je u navedenom razdoblju politika prema iseljentištvu u Hrvatskoj prestala biti nadzorna služba, već da se razvila u višu socijalno-kulturnu, općenarodnu instituciju od državnog značaja.

Osim istaknutog za razdoblje 1920. – 1939. godine nastojali su se pratiti mehanizmi koje je poduzimala država prema iseljeničkom pitanju, odnosno njeno uplitanje u različita područja socijalne politike. Naročito, ona koja su se primarno bavila zaštitom iseljenika i povratnika: "Upravo su takve mjere državne socijalne intervencije bili posljedica djelovanja više faktora koji su bili isprepletani s konkretnim povijesnim okolnostima, poput razaranja tradicionalnog, pretežno agrarnog društva, što je dovelo do širenja industrije u gradova u kojima su se pojavili brojni socijalni problemi koji su neminovno

kazneno pravo te tako utjecao na razvoja kaznenopravnog zakonodavstva. Napisao je i prvi hrvatski udžbenik *Kazneno pravo* 1920., a prinose o stanju u hrvatskom kaznenom pravu objavljuvao je u stranim časopisima. Značajniji radovi: *Nuždna obrana* 1890., *Slobodna volja i kazneno pravo* 1898., *Uzroci zločina* 1913., *O razvoju krivnje u hrvatskom kaznenom pravu* 1912., *Kazneno pravo, I. Opći dio* (koautor S. Frank, 1929.) i dr. Uz svoj rad na Sveučilištu intenzivno se bavio karitativnom djelatnošću. Bio je dugogodišnji predsjednik Narodne zaštite – Saveza dobrotvornih društava te jedan od urednika publikacije *Narodna zaštita*. Nazivali su ga "ocem naše socijalne politike, a naročito naše zaštite djece" te promicateljem brojnih dobročinstava i humanih akcija. Izvor: URL-01.

zahtijevali uplitanje države, dakle uspostavu socijalne politike kao dijela državnoga mehanizma kojemu je cilj bio prevladavanje ili ublažavanje socijalnih problema i distribucija osnovnih elemenata opće dobrobiti."³⁷

Takav je oblik države slijedio nakon raspada feudalne države te se definirao kao država-zaštitnica,³⁸ koja je bila zadužena za preuzimanje zadatka sigurnosne zaštite pojedinca koji je ranije pripadao feudalcu. Prema V. Puljizu "takva država je imala dva zadatka: proizvodnju sigurnosti i smanjenje nesigurnosti, odnosno njena funkcija je bila braniti ljude od napada stranaca i nepravdi",³⁹ što se moglo pratiti i u ovom radu. Promatrajući posebno ulogu države u zaštiti iseljenika od agenata, koji su vrbovali stanovništvo na iseljavanje ili pak lihvara, koji su naplaćivali vrtoglave kamate za novce koje su posuđivali iseljenicima i sl.

Govoreći o tome kompleksnom pojmu zaštite prema V. Puljizu moguće je pratiti tri dominantna koncepta koja se često ističu u literaturi kao ključne determinante razvoja socijalne politike: "modernizacija, socijalna mobilizacija i autonomna uloga države".⁴⁰

Koncept modernizacije prema V. Puljizu "naglašava da je staro društvo imalo neizdiferencirane, neformalne oblike zbrinjavanja ugroženih članova unutar primarnih grupa, dok je novo industrijsko-urbano društvo nametnulo diferencirane formalne oblike pomoći koje je pružala država. U tradicionalnom društvu se problem siromašnih rješavao zbrinjavanjem unutar obitelji, dok se u industrijskom društvu ono odvijalo unutar formalnih mehanizama socijalne sigurnosti."⁴¹ Navedeno je bilo uočljivo i u ovom radu, naročito na primjeru državne skrbi za povratnike kojima je trebalo pružiti novi dom i pomoći u ostvarenju nove egzistencije. Također, se mogu pratiti i

³⁷ Vlado Puljiz, "Determinante razvoja socijalne politike", *Revija za socijalnu politiku*, 4 (1997), br. 2: 111-121.

³⁸ Isto, 111.

³⁹ Isto, 111-112.

⁴⁰ Isto, 113, citira: Flora P., Heidenheimer A. J., "The Historical Care and Changong Bou ndaries of the welfare State", u: Flora P., Heidenheimer A. J. (1981.), *The Development of Welfare State in Europa and America*, Transaction Books, New Brunswick and London.

⁴¹ Isto, 114.

zaostaci tradicionalnog zbrinjavanja siromašnih i bolesnih povratnika unutar njihovih obitelji, što je u navedenom razdoblju bila sveprisutna pojava.

Koncept socijalne mobilizacije bio je rezultat napornog organiziranog rada⁴² kojeg u analiziranom razdoblju nije obavljalo samo nadležno Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja u Beogradu, već su to bile pojedine institucije i tijela u Hrvatskoj, kao i njihove čelne osobe te istaknuti pojedinci (primjerice dr. Josip Šilović). Svi zajedno su permanentno pronalazili nova rješenja, naročito kada se govori o nadopuni zakonskih propisa ili poticajima za izradu novih (*Motivacijski nacrt novoga iseljeničkoga zakona*), zatim pronalasku donatora za izgradnju domova za nezbrinute povratnike i djecu, zaštititi iseljeničkih ulaganja, ostvarivanju prava na socijalno osiguranje iseljenika i dr.

Takvi primjeri se u teoriji poklapaju s konceptom države kao determinante, pri čemu je svakako važno ispitati ulogu državne vlasti i njenih institucija te se zapitati koliko su one mogle utjecati na oblikovanje i provedbu socijalne politike, gdje je prema V. Puljizu "riječ o konceptu *autonomne funkcije države* koji se i iskazuje u socijalnoj domeni. Prema njemu se umjesto pitanja kome služi socijalna politika, postavlja pitanje tko i kako sprovodi tu politiku. Znači u središtu nije više država kao vlast, nego i sloj administrativnih upravljača i reformatora, koji su u državi bili vezani na različite načine te su poduzimali inicijative u formuliranju socijalnih programa."⁴³ Govoreći o konstituiranju socijalne države ne može se svakako zaobići utjecaj Hrvatske koja je neosporno odigrala značajnu ulogu u kreiranju politike prema iseljeništvu u navedenom razdoblju, što se nastojalo pratiti i u ovome radu.

⁴² Isto, 115, citira: Ginsburg N. (1992.), *Division of Welfare*, Sage Publications, London, Nebury Park, New Delhi.

⁴³ Isto, 117.

U kontekstu prethodnog, ovim radom se nastojao dati znanstveni doprinos povijesnoj znanosti kroz rezultate provedenog znanstvenog istraživanja:

- Rekonstruiranje institucionalnih i zakonodavnih prilika u Hrvatskoj u vremenskom razdoblju 1920. – 1939. godine, s posebnim osvrtom na prethodno razdoblje vlasti Austro-Ugarske Monarhije u hrvatskim zemljama,
- Identifikacija paradigmatičkih obrata ključnih za reforme i razvoj socijalne skrbi, što je svakako dovelo do radikalnih pomaka vezanih uz zaštitu iseljenika i povratnika, naročito zahvaljujući angažmanu pojedinih tijela i organizacija, kao i njihovih čelnih osoba i istaknutih pojedinaca iz Hrvatske u razdoblju 1920. – 1939. godine.

2. PRAVNA REGULATIVA I INSTITUCIJSKA ORGANIZACIJA ISELJENIŠTVA – POVRATNIŠTVA

Na temelju rezultata provedenog znanstvenog istraživanja, iseljništvo i povratništvo u svjetlu pravne regulative i institucijske organizacije u hrvatskim zemljama u doba vlasti Austro-Ugarske Monarhije predstavlja tek formativno razdoblje koje će svoj potpuni uzlet doživjeti tek u razdoblju 1920. – 1939., kada su područja Hrvatske bila u sastavu Kraljevine SHS – Kraljevine Jugoslavije. Potankosti o tome u nastavku teksta koji slijedi.

2.1. Pravna regulativa iseljništva – povratništva do uspostave Kraljevine SHS

Pravna regulativa iseljništva-povratništva do uspostave Kraljevine SHS u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji bila je pod nadležnošću Ugarske, dok je Dalmacija bila pod upravom Austrije. Ona je bila specifična ne samo po tome što su na tim područjima vrijedili različiti zakoni vezani uz iseljavanje, već i po odnosu i angažmanu države glede zaštite iseljenika i povratnika.⁴⁴

⁴⁴ O pravnoj regulativi vidjeti više u: Neda Engelsfeld, *Povijest hrvatske države i prava: razdoblje od 18. do 20. stoljeća*, Zagreb: Pravni fakultet, 2002; Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske : neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860.*, Zagreb: Globus; Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest, 1985; Agneza Szabo, *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860-1873.*, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest, 1987.

2.1.1. Pravna regulativa iseljništva

Prvi pokušaji uspostave pravne regulative iseljništva u hrvatskim zemljama vezuju se uz drugu polovicu 19. stoljeća i to u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, kada je Kraljevska zemaljska vlada u Zagrebu nastojala donijeti vlastito zakonodavstvo vezano uz reguliranje iseljavanja i povratništva.

2.1.1.1. Očevidnost pučanstva

Posebna iseljenička služba u Hrvatskoj sa sjedištem u Zagrebu razvila se analogno s ugarskom državnom iseljeničkom službom. Tako je Odjel za unutarnje poslove Zemaljske vlade⁴⁵ za Hrvatsku i Slavoniju djelovao u okviru Austro-Ugarske Monarhije od 1869. do 1918. godine.⁴⁶ U sastav Odjela ulazio je i poseban Odsjek za iseljeničke poslove koji je bio uspostavljen tek 1909. godine. U njegovoj nadležnosti bilo je izdavanje raznih odobrenja vezanih uz rad iseljeničkih posrednika, zatim praćenje nedopuštenog nagovaranja radnika i seljaka na iseljavanje, vođenje evidencija o kažnjenicima koji nisu imali pravo iseliti iz zemlje, kao i statističko praćenje iseljavanja stanovništva, o čemu je Odsjek redovito informirao i Zemaljski statistički ured u Zagrebu.

U djelokrugu Odjela bio je i Iseljenički fond ustanovljen 1905. godine. U razdoblju od 1915. do 1918. djelovao je i Odsjek IV-B za pogranična redarstvena satništva nadležan za kontraobavještajnu djelatnost i praćenje pograničnog kretanja. Također je u djelokrugu Odjela za unutarnje poslove bila i javna sigurnost, nadzor nad društvima, kazalištima i sl.⁴⁷

⁴⁵ Iskra Iveljić, "O značaju Unutrašnjeg odsjeka Banskoga vijeća", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 22 (1989): 71-94.

⁴⁶ Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb: Pravni fakultet, 1985; Isti, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527-1945)*, Zagreb: Arhiv Hrvatske, 1969; Ernst C. Helbling, *Österreichische Verfassungs-und Verwaltungsgeschichte*, Wien: Springer-Verlag, 1956.

⁴⁷ Biserka Stančić, "Odsjek IV-B res. za pogranična redarstva satništva Odjela za unutarnje poslove Kraljevske hrvasko-slovensko-dalmatinske zemaljske vlade u Zagrebu", *Arhivski vjesnik*, 36 (1993): 181-

Iako u ovom razdoblju na području Kraljevina Hrvatske i Slavonije nije postojao jedinstveni iseljenički zakon državna tijela su i pored toga pokušavala vršiti nadzor nad iseljavanjem stanovnika putem tzv. *Očevidnika pučanstva*, što su bile posebne evidencije o iseljenim / doseljenim osobama. Navedeno je u potpunosti zanemario V. Holjevac, koji je naveo da se do 1898. godine nisu vodile nikakve evidencije o iseljavanju.⁴⁸

Suprotno njemu I. Čizmić je konstatirao da korijene iseljeničke službe u Hrvata treba tražiti već u naredbi broj 36.379. od 13. rujna 1883. godine, kojom se po prvi put iseljavanje stanovništva stavilo pod policijski nadzor, odnosno kontrolu unutarnjih migracija stanovništva, a shodno tome i prijavu prebivališta / boravišta.⁴⁹ Prema njoj su se *novo nadošli obćinari* trebali prijaviti voditeljima *staliških matica* zbog dokazivanja svoje prijašnje zavičajnost.⁵⁰ Navedena naredba se proširila 30. prosinca 1883. broj 17.376. s nadopunom da gradska poglavarstva svakog novog *pridošljaka* moraju uputiti na dotični ured radi upisa u matične knjige.⁵¹ Iza toga je uslijedila i naredba od 30. svibnja 1892. broj 23.949. glede dužnosti novih doseljenika koji su se trebali prijaviti župnom uredu i opskrbiti s osobnim ispravama.⁵²

Sadržaj gore navedenih naredaba svakako upućuje na činjenicu da se preseljavanje stanovništva iz jednog u drugo mjesto pokušavalo usustaviti kroz prijavu prebivališta / boravišta, kao i potvrde o zavičajnosti, što se može smatrati početkom nadzora nad iseljavanjem stanovništva u unutrašnjosti, ali ne i izvan granica zemlje. Vlada je i prije naredbe o iseljavanju u prekomorske zemlje već unaprijed reagirala donošenjem naredbe od 25. rujna 1890. broj 35.700. , u kojoj se naglasilo da je Vlada već primijetila da oni koji su otputovali izvan granica zemlje često šalju dokumente u domovinu kako bi

206. Također vidi više u: Vlatka Lemić (ur.), *Iseljništvo: vodič kroz fondove i zbirke Hrvatskoga državnog arhiva*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2015.

⁴⁸ Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, 1968., 31.

⁴⁹ Čizmić, "O iseljavanju iz Hrvatske u razdoblju 1880-1914.", 41.

⁵⁰ Milan Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knjiga 3, Zagreb: Tiskom i nakladom Ignjata Granitza, 1899-1905, 70.

⁵¹ Isto, 71.

⁵² Isto, 178.

za njima došlo još više osoba.⁵³ Takve omotnice pisama najčešće su pristizale iz Beča, Bremena ili Hamburga, uslijed čega je Kr. ugarsko ministarstvo trgovine izdalo 27. studenog 1894. naredbu broj 81.916. da se takve omotnice mogu otvarati samo u poštanskim uredima, pred političkim izaslanikom i osobom na koju je pismo bilo naslovljeno.⁵⁴

Međutim, kako se niti ovom naredbom nisu do kraja definirale odredbe o iseljavanju stanovništva izvan granica zemlje, Vlada je objavila novu naredbu 5. travnja 1901. broj 18.560. u kojoj se prvi put spominje iseljavanje stanovništva u prekomorske zemlje, kao i otpremanja osoba *radničkog i seljačkog staleša*.⁵⁵ Prema ovoj naredbi dozvolu za iseljenje mogle su imati samo osobe koje *su bile pouzdane, zatim imale dokaz o ugarskom državljanstvu, bile punoljetne i neporočne te imale određenu naobrazbu dovoljno općenitu ili trgovačku kako bi mogle obavljati određene poslove*. Dozvola se mogla opozvati u bilo koje vrijeme, od strane Kraljevske zemaljske vlade.

Prema točki 5. ove naredbe svi koji su dobili dozvolu za iseljavanje morali su kod Kr. Hrvatsko-slavonske zemaljske blagajne u Zagrebu priložiti jamčevinu u iznosu od 20.000 kruna, što je služilo kao osiguranje za ispunjavanje svih obveza prema državnoj vlasti te jamčilo naplatu kazne u slučaju bilo kakve globe protiv posjednika dozvole. Također bilo je zabranjeno prodati kartu za putovanje nekoj drugoj osobi koja nije dobila dozvolu za iseljenje, kao i *snubiti i zavadjati radničko i seljačko stanovništvo na putovanje, odnosno iseljavanje*.

O svemu tome su vlasti vodile i posebne upisnike, u koje su se upisivali svi osnovni podatci o iseljeniku: ime i prezime, godinu rođenja, zavičajnu općinu, posljednje obitavalište, stališ, zanimanje, pravac i cilj putovanja, broj

⁵³ Isto, 177.

⁵⁴ Ibidem. Autor navodi da je naredba bila objavljena u *Sborniku kr. Ugarskih poštanskih i brzogovnih naredaba* od 1894. u broju 69. Ove naredbe su se morali pridržavati i svi poštanski uredi u Hrvatskoj i Slavoniji.

⁵⁵ Vidi u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju* (1901), komad VI. br. 35, ili Smekar, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knjiga 3, 178.

putovnice te oblast koja je izdala putnu ispravu. Ako su osobe koje su iseljavale iz zemlje imale i pratnju obitelji onda je trebalo i njih upisati u putnu ispravu. Sve se moralo prijaviti pismeno ili usmeno poglavarstvu općine, gdje je osoba imala redovito prebivalište i to u roku od tri dana. Tko je prekršio propise bio je kažnjen od oblasnih redarstvenika globom od 600 kruna ili kaznom zatvora do 30 dana, dok je protiv onog tko je dobio dozvolu bila izrečena kazna gubitka jamčevine. Onima koji su se bavili agitacijom, odnosno vrbovanjem stanovništva na iseljavanje, izrican je izgon sa stanovitog područja, a protiv onih koji nisu imali zavičajno pravo u nekoj od općina Hrvatske i Slavonije i izgon iz zemlje.⁵⁶

Četiri godine kasnije donesena je nova naredba 2. prosinca 1905. broj 85.009., kojom se od 1. siječnja 1906. godine jamčevine zamjenjuju Iseljeničkim fondom kojem je bila nadležna blagajna Kraljevske zemaljske vlade u Zagrebu.⁵⁷ S time u svezi bila je uvedena i iseljenička glavarina u iznosu od 10 kruna po osobi. U ponovnom razmaku od četiri godine bila je donesena naredba br. 8391. od 28. veljače 1909. godine kojom se dodatno regulirao čitav niz pitanja vezanih uz migracije stanovništva, pogotovo glede otpremanja osoba u prekomorske krajeve ili onih koji su tamo putovali radi zarade.⁵⁸ Ovom naredbom se izvan snage stavila naredba od 5. travnja 1901. i 2. prosinca 1905. godine glede otpremanja osoba radničkog i seljačkog stališa u prekomorske zemlje. Naredba je kao takva ostala na snazi punih dvanaest godina sve do 21. svibnja 1921. godine, kada je u Narodnoj skupštini u Beogradu bila izglasana *Uredba o iseljavanju*.⁵⁹

⁵⁶ U svezi s ovom naredbom osnovan je u sklopu Unutrašnjeg odjela Zemaljske vlade i poseban pododsjek, a onda kasnije i Odsjek za iseljavanje koji je tu funkciju obnašao sve do početka Prvog svjetskog rata.

⁵⁷ *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju* (1906), Sbornik br. 1.

⁵⁸ Hrvatska (dalje: HR) – Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA) – fond 1071 – Iseljenički komesarijat (dalje: IK), kut. 550. "Naredba br. 8391/1909", ili u *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju* (1909), komad II, broj 32.

⁵⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. "Uredba o iseljavanju" iz 1921. godine.

Za razliku od Kraljevina Hrvatske i Slavonije u Dalmaciji koja je bila pod upravom Austrije izvijestio je Ljubomir Antić naglašavajući "da u austrijskom dijelu Monarhije nije bilo određene iseljeničke politike."⁶⁰

Prema Lj. Antiću se za ovaj problem među prvim zainteresirao *Zadružni savez* u Splitu koji je tijekom 1913. godine održao tri tematske skupštine posvećene ovom problemu, za što je Antić naveo: "Verbalno Savez će se izjašnjavati protiv iseljavanja no u praksi i on će se sve više uključivati u participiranje koristi koja se od njega može dobiti. Tu se u prvom redu mislilo na kanaliziranje iseljeničkoga novca u svoje štedionice a tražit će se monopol u poslovima oko prijevoza iseljenika. U tu svrhu Savez 1914. godine osniva u Splitu specijaliziranu agenciju 'Putnik' koju vodi Lupis-Vukić,⁶¹ a koja je godinu dana ranije s istim imenom i namjenom bila osnovana i u Zagrebu."⁶²

Stvaranje iseljeničkog zakonodavstva u Dalmaciji prema Lj. Antiću bilo je motivirano priprema Austro-Ugarske za rat, zbog čega je trebalo ograničiti iseljavanje stanovništva, a time i odljev budućih vojnika, što je Antić objasnio: "Austrija je pokušala uspostaviti kontrolu nad ovom društvenom pojavom ne iz brige za mnogobrojne negativne posljedice koje su iz nje proizlazile za dalmatinsko društvo i gospodarstvo, nego poradi svojih sebičnih interesa, dokazujući i na ovome primjeru da je ova pokrajina zanimljiva uglavnom kao geostrateško područje."⁶³

Nastavno na tu istu problematiku Lj. Antić je pokušao objasniti i postupak Juraja Biankinija, koji je tijekom 1897. godine podnio rezoluciju u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću u Beču "da se podieli kraljevsko pomilovanje izseljenicima, kojima nije slobodan povratak radi vojničkih

⁶⁰ Vidi više u Ljubomir Antić, "Prilog istraživanju austrijske iseljeničke politike i zakonodavstva kao činilaca masovnog iseljavanja iz Dalmacije pred Prvi svjetski rat", *Zadarska revija*, 2-3 (1985): 242-254.

⁶¹ Ivan Frano Lupis-Vukić (Viganj, 12. veljače 1876. – Split, 8. siječnja 1967.) istaknuti iseljenički djelatnik, novinar i publicist, voditelj Informativnog posredovnog biroa za iseljenike i povratnike te kustos Iseljeničkog muzeja u Splitu. Objavljivao je članke u iseljeničkim listovima te boravio u Južnoj i Sjevernoj Americi. Tamo je prikupljao dokumente o povijesti iseljeničtva, intervjuirao iseljenike te ih poticao na pisanje autobiografija. (Izvor: Bućin – Jukić – Šarić, *Hrvatsko iseljeničtvo kroz fondove i zbirke HDA*, 13).

⁶² Antić, 245-246.

⁶³ Isto, 254.

prekršaja, prigodom pedesetogodišnjice vladanja Njegova veličanstva cara i kralja Franje Josipa."⁶⁴ Prema Lj. Antiću, Biankini je na ovaj postupak bio ponukan molbom koja je došla iz uredništva *Narodnog lista* iz Antofagaste (Čile), u kojoj su mladi Hrvati tražili pomilovanje radi prekršaja vojničkog zakona.⁶⁵

No, međutim Lj. Antić je kod ovog objašnjenja zaboravio spomenuti odredbe *Općeg austrijskog građanskog zakona*,⁶⁶ prema kojem je bilo zabranjeno iseljavanje svim vojnim obveznicima koji nisu smjeli iseliti iz države bez posebne dozvole o iseljavanju.⁶⁷ U tome slučaju gubilo se i pravo na državljanstvo, pri čemu se pojedinac nije više imao pravo vratiti natrag u domovinu.⁶⁸ Za ponovno stjecanje državljanstva moralo se tražiti i posebno odobrenje koje se moglo dobiti samo *uslijed milostive Naše dozvole*.⁶⁹

Nije do kraja jasno zašto se u dosadašnjoj literaturi, pa tako i u radu Lj. Antića nije spominjao *Opći austrijski građanski zakonik* (OGZ), proglašen 29. studenog 1852. godine, koji je nastao u složenom procesu modernizacije zakonodavstva i društva tijekom druge polovice 19. stoljeća.⁷⁰ Na temelju njega bili su doneseni brojni zakoni, naredbe i postupci kojim su bila

⁶⁴ Navedena zamolba je objavljena u zadarskom *Narodnom listu*, 21. kolovoza 1897.

⁶⁵ Antić, "Prilog istraživanju austrijske iseljeničke politike i zakonodavstva kao činilaca masovnog iseljavanja iz Dalmacije pred Prvi svjetski rat", 247.

⁶⁶ *Opći austrijski građanski zakonik proglašen patentom od 29. studenoga 1852 u kraljevinah Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji, serbskoj Vojvodini i tamiškom Banatu*, Beč: Ces. kr. dvorska i državna štamparia, 1853.

⁶⁷ U razdoblju prije početka Prvog svjetskog rata izašlo je nekoliko naredaba vezanih uz zabranu izdavanja putovnica vojnim obveznicima: Naredba kraljevskog povjerenika od 9. prosinca 1912. broj 5583/Pr. o obustavi izdavanja putovnica osobama koje spadaju pod oružane sile, *Narodne novine* 286/1912; Naredba bana od 27. srpnja 1914. br. 4222/Pr. kojom se proglašuje naredba kr. ug. ministarstva br. 5471. glede obustave putovnica, *Narodne novine* 170/1914; Naredba bana od 18. siječnja 1915. broj 407/Pr. o uvođenju putničke obveznosti, *Narodne novine* 14/1915; Naredba bana od 21. siječnja 1915. broj 520/Pr. o postupku izdavanja putovnica obzirom na uvedene putničke obvezatnosti. *Narodne novine* 17/1915.

⁶⁸ I. Čizmić u radu "O iseljavanju iz Hrvatske 1880-1914.", na str. 35. navodi da se među važne uzroke iseljavanja iz Hrvatske treba uvrstiti i nastojanje mladih ljudi da izbjegnju vojnu obvezu. Međutim niti on ne spominje odredbe *Općeg austrijskog građanskog zakonika*.

⁶⁹ Prema *Općem austrijskom građanskom zakoniku* posljedice iseljavanja bile su regulirane u četvrtom poglavlju (točke od 9. do 15.), dok je pravo na ponovno stjecanje državljanstva bilo propisano poglavljem sedam (točka 23.).

⁷⁰ *Opći austrijski građanski zakonik* je od 1814. do 1820. godine uveden u hrvatskim zemljama koje su Pariškim ugovorom i Bečkim kongresom vraćene Monarhiji: u Karlovačkoj i Banskoj Krajini 1814.; Istri i Rijeci 1815.; Dalmaciji i otocima Korčuli, Visu, Lopudu, Šipanu, Mljetu i Lastovu 1916. te dijelu karlovačkog okruga koji je bio u Kraljevini Iliriji 1920. godine. Više o tome vidi u Goran Vojković, Marija Štambuk-Šunjić, "Pravni status hrvatske morske obale od stupanja na snagu Općeg građanskog zakonika do 1914. godine", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 44 (2007), br. 2: 267-282.

regulirana različita područja, pa tako i ona u svezi iseljavanja stanovništva. Njime su se izvan snage stavili svi dotadašnji običaji, statuti i zakoni. Iz tih razloga će se u tekstu koji slijedi predstaviti *Osnova zakona o iseljavanju* kao i *Opći austrijski građanski zakonik*, za što su učinjene i posebne usporedbe.

2.1.1.2. Osnova zakona o iseljavanju

Unatoč činjenici da Kraljevska zemaljska vlada u Zagrebu nije imala zasebnu politiku prema iseljeništvu, već je bila podređena ugarskoj politici i interesima koji su često bili oprečni s hrvatskim, ona je 1906. godine izradila *Osnovu zakona o iseljavanju* koja je trebala omogućiti razvitak posebne hrvatske iseljeničke službe.⁷¹ No, unatoč ovom pokušaju *Osnova* nije bila izglasana u Saboru tijekom 1910. godine.⁷² Na to su vrlo burno reagirali i neki od hrvatskih političara,⁷³ poput Stjepana Radića koji se na sjednici održanoj 29. svibnja 1914. godine usprotivio ovom odugovlačenju s riječima "Ja sam se o tome već raspitao i držim da doista ta naša gospoda ili bolje reći ta 'vražja' gospoda drže, da se taj zakon nema u našem saboru raspraviti i ovdje votirati. I tako se hoće cijela stvar odgoditi, te bismo mogli doživjeti ono isto što smo doživjeli sa morskom obalom, da dobijemo jedan zajednički zakon, a ne hrvatski i da onda možemo vapiti za hrvatskim zakonom (...). Iz tih razloga moja interplekacija glasi: zašto kr. hrvatska vlada ne predlaže ovom državnom saboru na svestrano pretresivanje osnove zakona o iseljavanju kada ta osnova već ima predsankciju."⁷⁴

⁷¹ HR-HDA-1071-IK, kut. 549. "Osnova Zakona o iseljavanju" iz 1906 godine br. 667.

⁷² HR-HDA-1071-IK, kut. 550. Na "Osnovu zakona o iseljavanju" ugarska strana dala je primjedbe koje su bile definirane aktom br. 39873. od 19. svibnja 1914. godine. Prema njima trebalo je razjasniti pitanja vezana uz davanja koncesije za rad parobrodarskim društvima, zatim dati prijedloge vezane uz popunjavanje inozemnih putovnica s fotografijama. Posebno se govorilo o suzbijanju ilegalnog iseljavanja općenito, uz posebno reguliranje prava vojnih obveznika i sl.

⁷³ Više o pojedinim raspravama hrvatskih političara vidi u Čizmić, "O iseljavanju iz Hrvatske u razdoblju 1880-1914."

⁷⁴ HR-HDA-1071-IK, kut. 549. Sabor kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije – 56. sab. sjednica održana 29. svibnja 1914.

Iako *Osnova zakona o iseljavanju* nije bila prihvaćena, treba ukratko obrazložiti njen sadržaj te ga usporediti s *Općim austrijskim građanskim zakonom* koji je važio za područje Dalmacije i Istre, kako bi se lakše stekao uvid u kasnije donesene zakonske odredbe na području Kraljevine SHS – Jugoslavije.⁷⁵

U uvodnom dijelu *Osnove zakona o iseljavanju* bio je definiran pojam iseljenika, u što se ubrajao svatko tko je kao radnik (gospodarski, tvornički, rudnički ili kao služinče) poradi privrede selio u inozemstvo.

Prvi odjeljak konkretizirao je pravila o iseljavanju na koje je u svakom trenutku mogao utjecati Ban. Pogotovo u slučaju ukoliko je došlo do nekog masovnijeg iseljavanja, koje je onda moralo biti spriječeno u pojedinim županijama. Također su bila definirana i pravila prema kojim se nisu smjele iseliti osobe protiv kojih je bio vođen kazneni postupak, kao i one kojim još uvijek nije bila izrečena pravomoćna presuda. *Osnovom* su bila regulirana i pravila o iseljavanju maloljetnika, zatim bolesnih osoba koje su uslijed neke teže tjelesne ili duševne mane bile nesposobne za rad, kao i onih koji se zbog propisa o useljeničkim kvotama u pojedine države nisu tamo uspjeli iseliti. *Osnovom* je također bilo regulirano i posjedovanje putovnica, s tim da je Kraljevska zemaljska vlada mogla zabraniti iseljavanje ukoliko su iseljeniku prijetile neke opasnost po život, zdravlje, moralnu ili gospodarstvenu egzistenciju. Vlada je također mogla ograničiti iseljavanje u pojedine države, naročito ukoliko je smatrala da one nisu bile sigurne za iseljenike.

U drugom odjeljku *Osnove* bili su regulirani pravni odnosi poduzetnika prema iseljeniku. Svako poduzeće koje je poslovalo moralo je obvezno imati dozvolu za rad bilo da se radilo o društvu ili pojedincu. Također su bile regulirane i posebne obveze poduzeća u pogledu naplate i visine tarifa, Iseljeničkoj zakladi, povratu vozarine iseljenicima i sl.

⁷⁵ Lj. Antić navodi da je prema *Osnovi zakona o iseljavanju* dalmatinska javnost bila zauzela negativan stav. Više o tome u: Ljubomir Antić, "Odnos javnosti prema iseljavanju iz Dalmacije od 80-ih godina 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata", *Historijski zbornik*, 38 (1985): 191-208.

Osnovom se nisu mimoišle niti kaznene odredbe, naročito u slučaju vrbovanja stanovništva na iseljavanje ili pak nekih drugih prekršaja, poput neposjedovanja putovnice ili propusta poduzetnika koji nisu organizirali prijevoz iseljenika i sl. Za takve propuste kazne su se protezale od plaćanja globe do kazne zatvora.⁷⁶ Također su bile posebno određene osobe zadužene za poslove iseljavanja koje je imenovao Ban, poput činovnika za iseljavanje tj. povjerenika koji je mogao imati i pomoćno osoblje. Postojalo je i *Iseljeničko vijeće* od šest članova kojeg je imenovao Ban na tri godine iz zemaljskih ureda, a polovicu iz trgovačkih ili gospodarskih tijela koji su bili dužni podnositi svoja mišljenja u svezi iseljavanja i sl.

Prema *Općem austrijskom građanskom zakonu* iseljenikom se pak smatrao svatko tko je otišao iz države s nakanom da se više i ne vrati natrag, što je u odnosu na *Osnovu zakona o iseljavanju* bilo vrlo strogo uvjetovano, budući da se prema *Osnovi* iseljenicima pružala mogućnost povratka u zemlju.

U drugom odjeljku bili su točno definirani uvjeti koje je iseljenik morao zadovoljiti glede iseljavanja, što je bilo vrlo slično postavljeno kao i u *Osnovi zakona o iseljavanju*. Prema tome, nisu se smjele iseliti osobe protiv kojih se vodio kazneni postupak, vojni obveznici, maloljetnici, zatim roditelji koji su imali malodobnu djecu i sl. Također je u *Zakonu* više članaka bilo posvećeno nedozvoljenom (nepovladjenom) iseljavanju (odjeljak 3., članak od 6. do 8.; kao i odjeljak 4., članak od 9. do 15.) u kojem su bile definirane vrlo stroge prekršajne odredbe koje su čak prijetile i oduzimanjem državljanstva, naročito za osobe koje su nedozvoljeno iselile, a u inozemstvu provele neprekidno dulje od pet godina ili više.⁷⁷

⁷⁶ HR-HDA-1071-IK, kut. 549. "Osnova Zakona o iseljavanju" definirala je poglavljem V. kaznene ustanove i to prema člancima od 33. do 45.

⁷⁷ O tome je pisao Ivan Kosnica, "Gubitak državljanstva u Hrvatskoj i Slavoniji od Bachovog apsolutizma do raspada monarhije", *Pravni vjesnik Pravnog fakulteta Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku*, 29 (2013), br. 3-4: 61-76.

Djeca koja su nedozvoljeno iselila iz države (odjeljak 5., članak od 16. do 18.) nisu gubila pravo na državljanstvo sve do svoje punoljetnosti, ali su zato izricane presude roditeljima koji su takvo iseljavanje odobrili. Također, *Zakonom* su bile definirane i odredbe vezane uz državljanke Austrije koje su se udale za strance (odjeljak 6., članak 19. i 20.). One su odmah nakon sklapanja braka s austrijskim državljaninom automatizmom dobivale austrijsko državljanstvo odnosno *stališ muža*. U zadnjem odjeljku (članak od 7. do 11.) bile su određene kazne za propuste iseljenih osoba koje su bile definirane novčanom globom ili kaznom zatvora, slično kao što je to bilo regulirano i u *Osnovi zakona o iseljavanju*.

Unatoč činjenici, da su oba zakonska akta imala dodirnih točaka, *Osnova zakona o iseljavanju* bila je puno opširnija postavljena. Posebno su bile važne odredbe kojima je bila regulirana pravna zaštita iseljenika. Također, ne manje važno, njome su bila regulirana i prava poduzetnika u procesu otpremanju iseljenika te je bilo zabranjeno vrbovanje stanovništva, što nije bilo regulirano *Općim austrijskim građanskim zakonom*. Velika prednost *Osnove* u odnosu na *Opći austrijski građanski zakon* bila je Iseljenička zaklada koja se osnovala kako bi se posve ili djelomično, nadomjestili putni troškovi siromašnim osobama pripadnicima Hrvatske i Slavonije, što izravno upućuje na njen izrazito socijalni karakter u odnosu na *Opći austrijski građanski zakon* kojim su bile regulirane isključivo obveze i kaznena odgovornost iseljenika. Naročito u slučaju, kada je osoba nedozvoljeno iselila iz države i sl., a manje ili skoro nikako privatno-pravna zaštita iseljenika i povratnika.⁷⁸

⁷⁸ Unatoč činjenici da zakonske akte ne bi trebalo prosuđivati na ovaj način, napravljena usporedba bila je bitna zbog dokazivanja elemenata socijalne zaštite iseljenika / povratnika.

2.1.2. Pravna regulativa i institucijska organizacija povratništva

Iako je *Osnova zakona o iseljavanju* definirala isključivo pravila vezana uz iseljavanje stanovništva, a ne njihov povratak, Kraljevska zemaljska vlada u Zagrebu ipak je o tome intenzivno promišljala, što se posebno istaknulo u *Obrazloženju k osnovi Zakona o iseljavanju* u kojoj se zabilježilo sljedeće: "(...) zadaća državne vlasti nije potpuno ispunjena, ako svoje pripadnike koji traže privredu u inozemstvu, zaštićuje samo na putu, nego treba da im dade i zaštitu u tuđini, da im omogući povratak u domovinu i da im u domovini stvara preduvjete za bolju egzistenciju; što zahtjeva humanitet a i politički, osobito narodni te gospodarstveni interes."⁷⁹

U skladu s navedenim, a idući u smjeru zaštite povratnika, Kraljevska zemaljska vlada je tijekom 1905. godine donijela naredbu⁸⁰ kojom je ustanovila Iseljenički fond iz kojeg su se mogli pokriti troškovi putovanja za siromašne povratnike.⁸¹ Na temelju istih Vlada je već tijekom 1907. i 1908. godine⁸² "na račun Iseljeničkog fonda repatrirala veći broj iseljenika koji su ostali bez zarade, izloženi bijedi i nevolji."⁸³

U proceduri evidentiranja takvih povratnika Kraljevska zemaljska vlada imala je i veliku pomoć Kraljevskih kotarskih oblasti, koje su redovito slale podatke o povratnicima, što je vidljivo i iz dopisa Kraljevske kotarske oblasti Krapina⁸⁴ (prilog 1.).

Iz do sada pregledanog gradiva Kraljevske zemaljske vlade, Odjela za unutarnje poslove pri kojem je djelovao i Odsjek za iseljavanje, konstatiralo

⁷⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. "Obrazloženje k osnovi Zakona o iseljavanju" (nije datirano), str. 20.

⁸⁰ *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju* (1906), Sbornik br. 1.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² Prema izvješćima Iseljeničkog komesarijata ukupan broj povratnika tijekom 1907. godine iznosio je 6.727 osoba, dok je 1908. godine bilo ukupno 6.885 povratnika. Više o ovome u: Pavao Jonjić, Ante Laušić (prir.), *Izvješća Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922. – 1939.*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998. Međutim, navedeni podatci se razlikuju od onih koje pronalazimo u službenim statistikama, prema kojim je ukupan broj povratnika tijekom 1907. iznosio 7.843, a 1908. godine 7.749 povratnika. O tome vidjeti više u poglavlju o statistikama iseljništva i povratništva kroz 19. stoljeće.

⁸³ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. "Obrazloženje k osnovi Zakona o iseljavanju", str. 8.

⁸⁴ Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 79 – Zemaljska vlada. Odjel za unutarnje poslove (dalje: HR-HDA-79-UOZV), kut. 4416. Predmet vezan uz povratak iz Amerike br. 6987/1916. od 19. lipnja 1916. kojeg je izaslala Kraljevska kotarska oblast iz Krapine Kraljevskoj vladi u Zagrebu, Odjelu za unutarnje poslove.

se da je zastupljeno više dokumenata koji potvrđuju da je Vlada svu organizaciju poslovanja vezanog uz povratništvo koncentrirala više na vođenje administracije i statistika, a manje na poduzimanju posebne socijalne skrbi koja je u to vrijeme bila još u domeni crkve i raznih dobrotvora koji su svojim priložima pomagali potrebite.

O tome koliko je naglasak bio usmjeren na vođenju jedne pedantne i uređene administracije svjedoče i obrasci nastali u tome razdoblju, a koji će kasnije za vrijeme Kraljevine SHS – Kraljevine Jugoslavije poslužiti kao svojevrsan model za izradu novih i suvremenijih obrazaca.

Za primjer se mogu navesti tzv. *Izvjestnice*⁸⁵ (prilog 2.) koje su morali popunjavati svi povratnici, a koje su po svom sadržaju imale slične rubrike kao i *Kestioneri* povratnika.⁸⁶

Također je postojao i dodatni obrazac koji se prilagao uz *Izvjesticu*, nazvan *Zapisnik* povratnika (prilog 3.), prema kojem se utvrđivalo pravo na povrat novaca iz Iseljeničkog fonda ili pak pokriće troškova za otpremanje povratnika u rodni kraj. Pravo na takvu vrstu pomoći imali su svi povratnici koji su mogli zatražiti novčanu pomoć od Kraljevske zemaljske vlade, uz obvezu da će u dogledno vrijeme posuđeni novac vratiti natrag, što se vidi i iz *Izvjestnice* Antuna Matoševića (prilog 2.).⁸⁷ Također, Kraljevska zemaljska vlada je nastojala posredovati i u pronalasku posla za sve one povratnike koji su htjeli i mogli raditi, što se vidi iz *Zapisnika* koji je sadržavao i pisano priopćenje namijenjeno svim povratnicima, da se ukoliko su zainteresirani za pronalaženje zaposlenja na području Austro-Ugarske Monarhije, mogu

⁸⁵ HR-HDA-1071. IK, kut. 569. *Izvjestnica* je sadržavala sljedeće rubrike: ime i prezime; tko su vam roditelji; koliko ste godina stari i koje ste vjeroispovijesti; imadete li kakvu putnu ispravu ili drugu dokaznicu kojom dokazujete identičnost vašu; imadete li nepokretnoga imetka – gdje?; tko s njim upravlja za vrijeme vaše odsutnosti; kada ste otputovali; samostalno ili posredstvom neke poslovnice; s kojim parobrodarskim društvom; pritužbe radi obskrbe i postupka na parobrodu; od kuda dolazite, gdje ste radili, tko vas je otpremio kući; jeste li bili član nekoga društva i sl.; jeste li uštedili novac; koliko novaca posjedujete; te pitanja vezana uz eventualno dopremanje nestalih stvari i troškova puta. Napomena: pitanja iz formulara se donose u skraćenoj verziji, više u prilogu br. 2.

⁸⁶ Vidi više o tome u poglavlju koje govori o evidencijama povratnika.

⁸⁷ HR-HDA-1071. IK, kut. 550. *Izvjestnica* Antuna Matoševića, br. 14592/1914.

obratiti nadležnim Kraljevskim kotarskim oblastima ili Općinskim poglavarstvima (prilog 3.).

Iako gore navedeno ukazuje da je Kraljevska zemaljska vlada nastojala pomoći povratnicima na način da je podmirivala troškove njihova putovanja ili im pronalazila zaposlenje, za sada ostaje otvoreno pitanje na koji način je dodatno skrbrila za povratnike koji su se zbog bolesti ili starosti morali vratiti natrag u domovinu. To nažalost nije moguće zaključiti na osnovu navedenih primjera, za što bi trebalo svakako poduzeti detaljnije istraživanje.

Iskustvo stečeno u razdoblju djelovanja Kraljevske zemaljske vlade poslužit će i kao ogledni primjer Hrvatima u oblikovanju politike prema iseljeništvu u razdoblju Kraljevine SHS – Kraljevine Jugoslavije. Utjecaji iz Hrvatske bit će kontinuirano prisutni i kristalno jasni, što je vidljivo i iz zapisa Artura Benka Grade, netom prije nego li je na snagu stupio *Zakon o iseljavanju* 1921. godine: "Mislim unijeti u osnovu zakona posebno poglavlje o repatrijaciji. Nijedan europski zakon se ne bavi time, iz čega proizlazi da se iseljenik manje ili više smatra izgubljenim za domovinu, osim kod Engleza gdje iseljenici jačaju anglosaksonski element u kolonijama i dominionima. Najizdašniju brigu za iseljenike pokazuje talijanski zakon. Naša vojna i meritimna snaga i skoro izgrađena mreža diplomatske i konzularne službe, neće nam dozvoljavati za dugo da našim iseljenicima u inozemstvu pružamo pomoć kakvu bi trebali, pak će biti najbolje zaštićeni ako im omogućimo povratak. A ovaj možemo samo na solidnoj, zdravoj i širokoj industrijskoj bazi."⁸⁸

⁸⁸ HR-HDA-1071. IK, kut. 550. Ekspoze upravitelja Iseljeničkog odsjeka povjereništva za socijalnu skrb Artura Benka o načelima na kojima je trebalo izgraditi zakonske osnove o iseljavanju u Kraljevini SHS od 15. kolovoza 1920., str. 1-22, znači prije nego li je izašao *Zakon o iseljavanju* iz 1921. godine, koji je objavljen u *Narodnim novinama* br. 80/1922. Također vidi više u: Artur Benko Grado, "Iseljenički problem Kraljevine Jugoslavije", u: *Jugoslovenski državni almanah*, Deo 1 : *Jugoslovenski socijalni almanah*, Zagreb; Beograd; Ljubljana, 1930, 153-157.

2.2. Pravna regulativa i institucijska organizacija iseljeništva – povratništva u Kraljevini SHS – Kraljevini Jugoslaviji 1920. – 1939.

Pravna regulativa o iseljeništvu-povratništvu u Kraljevini SHS – Kraljevini Jugoslaviji, kao i institucijska organizacija vezana uz isti taj korpus, nastavlja se i dalje oblikovati na već dobro uhodanoj praksi koju su Hrvati stekli tijekom prethodnog razdoblja.

2.2.1. Pravna regulativa o iseljeništvu

2.2.1.1. Prijelazna rješenja

Završetkom Prvog svjetskog rata i ustrojem Kraljevine SHS⁸⁹ iseljeničko pitanje ostaje i dalje aktualna tema. Ekonomske i političke prilike hrvatskog naroda niti u novostvorenoj državi nisu bile bolje nego li prije rata. Već u prvim poslijeratnim godinama dolazi ponovno do masovnog iseljavanja koje je potrajalo sve do početka Drugog svjetskog rata.

Kako su ekonomske prilike bile jedan od glavnih razloga za iseljavanje stanovništva, važno je promotriti i neka osnovna obilježja tadašnjeg gospodarstva koje se očitovalo u velikim razlikama u razvijenosti pojedinih regija. Tako su među najrazvijenije spadale Slovenija, Vojvodina i Hrvatska u slivovima Save i Drave, dok su druga područja slovila kao nerazvijena.

Prema tezi D. Bilandžića glavni izvor akumulacije za industrijalizaciju mogla je dati poljoprivreda, odnosno seljaštvo koje je činilo 80% stanovništva.⁹⁰ Međutim, da to nije bilo jednostavno za realizaciju D. Bilandžić je obrazložio argumentima "(...) da se sa skoro dva milijuna sitnih

⁸⁹ O ustroju nove države više u: Ljubo Boban, *Hrvatske granice od 1918. do 1993. godine*, Zagreb: Školska knjiga; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1995.

⁹⁰ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb: Golden marketing, 1999., 91.

gospodarstva s malim tržišnim viškovima i zastarjelim oruđima za rad, poljoprivreda nije mogla dati svoj doprinos u razvoju industrije."⁹¹

D. Bilandžić je naveo i neke druge probleme koji su bili uvjetovani rezultatima svjetske ekonomske krize, poput dužničko-vjerovničkih odnosa koji su potaknuli brzu i vrlo strogu egzekuciju: prodaja zemlje, kuća, prodavaonica, tvornica i dr., za što je država intervenirala donoseći *Zakon o odgodi dugova*.⁹² Takva situacija je pogodovala i političkom obračunu nacionalno sukobljenih buržoazija, što je uspjelo slomiti i *Prvu hrvatsku štedionicu*, jednog od najjačih centara financijske moći u Kraljevini Jugoslaviji.⁹³ "Uglavnom stupanj nerazvijenosti se mogao djelomično uočiti i iz pokazatelja o nacionalnom dohotku koji je 1938. u Kraljevini iznosio 60 dolara, u SAD-u oko 521 dolar, a u Njemačkoj 337 dolara i sl. Proizvodnja osnovnih artikala po stanovniku u istoj godini također je bila ispod razine u usporedbi s drugim zemljama. Tako je napr. Jugoslavija proizvodila električne energije oko 71 kWh, a SAD 1089 kWh, ili pak sirove nafte 0,007, a SAD 13,300."⁹⁴ Iako navođenje ovakvih podataka nije uvijek relevantno za usporedbu, budući da proizvodnja sirove nafte ipak ovisi o prirodnim resursima zemlje o čemu svakako treba voditi računa kod bilo kakve komparacije, ono može poslužiti u sagledavanju općih prilika u Kraljevini SHS – Kraljevini Jugoslaviji.

Nadalje je prema D. Bilandžiću bio važan i "udio poljoprivrednog stanovništva koje je tijekom 1937. godine iznosio čak 76,3%, dok je u SAD-u iznosio 21%. i sl. Također je cijelu situaciju otežavala i zamjena austrijskih kruna za jugoslavenske dinare koja je bila provedena u omjeru 4:1.* (...) Građani iz prečanskih krajeva su tako izgubili tri četvrtine novca njegovom

⁹¹ Ibidem.

⁹² Isto, 94.

⁹³ Isto, 94-95.

⁹⁴ Isto, 95.

* Kod D. Bilandžića piše 1:4. Premda je iz njegova teksta u produžetku jasno da je to slučajna pogreška, jer se stvarno mijenjalo četiri krune za jedan dinar, gore se taj omjer ispravio u 4:1.

zamjenom. Jugoslavija je uz Grčku bila jedna od najzaduženijih država i to preuzimanjem ratnih zajmova Kraljevine Srbije."⁹⁵

Upravo u takvoj teškoj gospodarstvenoj situaciji hrvatsko stanovništvo iseljava već dobro uhodanim putovima u svijet tražeći bolje uvjete života za sebe i svoje obitelji. U nekim mjestima ono je bilo toliko izraženo, kao primjerice tijekom 1924./1925. godine kada se na jedan brod ukrcalo 500 iseljenika u Gružu⁹⁶ ili s Korčule kada se iselilo oko 1.200 osoba, koje su bile natjerane zbog teške socijalne situacije i siromaštva poći za Sao Paulo u Brazilu.⁹⁷ Posebno je teško bilo u Istri koja je nakon Rapalskog ugovora 1920. godine pripala Italiji.⁹⁸

Bio je to prijelomni trenutak i za državu, koja je počela uviđati da prema iseljeničkom pitanju mora zauzeti stav koji je bio od ključnog interesa za cijelu državu. Sukladno tome, ona se morala početi oslanjati na vlastitu politiku prema iseljeništvu. Sve poslove koje su do tada obavljali Beč i Budimpešta trebalo je nanovo organizirati. Hrvatska je u tome trenutku već imala dugogodišnje iskustvo u radu s iseljeništvom te se vrlo brzo snašla pred novim zadaćama koje su bile pred nju postavljene.

Tako je Zemaljska vlada 1869. – 1921. u okviru Kraljevine SHS pred kraj 1918. godine osnovala Povjereništvo za socijalnu skrb 1918. – 1921., kao područno tijelo Ministarstva socijalne politike u Beogradu s posebnim iseljeničkim Odsjekom, koji je postojao i kasnije u okviru Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju. Povjereništvo je osnovano kraljevim ukazom od 7.

⁹⁵ Isto, 94-96.

⁹⁶ HR-HDA-1071-IK, kut. 548. "Izvešće Iseljeničkog komesarijata 1924." (dalje: IIK 1924).

⁹⁷ HR-HDA-1071-IK, kut. 548. "Izvešće o radu iseljeničkog komesarijata za razdoblje od 1. siječnja 1925. do 30. lipnja 1926." (dalje: IIK 1925/26), str. 8. O iseljavanju s drugih otoka pisao je Franko Mirošević u radu "Iseljavanje iz Dalmacije u razdoblju od 1921. do 1929."

⁹⁸ Više o tome u: Davorin Rudolf, "Povijesni tijek uspostavljanja državne granice između Republike Hrvatske i Talijanske Republike", *Problemi sjevernog Jadrana*, 12 (2013), 9-25; kao i u: Marino Manin (ur.), *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001. Također o tome vidi i u Franko Mirošević, "Mir u Rapallu i događaji uz njegovu primjenu u južnoj Dalmaciji do 1928. godine", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofškoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 24 (1991): 149-169.

prosina 1918. godine,⁹⁹ kada i Ministarstvo socijalne politike¹⁰⁰ u Beogradu s ciljem "zaštite i pomaganja podizanja naroda."¹⁰¹ Ono je postupno preuzelo sve poslove koji su bili u djelokrugu Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade. Kraljevim ukazom su također bili regulirani i svi poslovi koje je ovo Povjereništvo obavljalo na čelu s povjerenikom kojeg je imenovao resorni ministar u Beogradu,¹⁰² zajedno s kraljevskim savjetnicima, podžupanom i vladinim tajnicima. Zaduženi povjerenik je sve poslove obavljalo preko odsjeka kojih je bilo ukupno osam.¹⁰³

Naredbom Kr. hrvatsko-slavonske zemaljske vlade br. 41769. od 5. lipnja 1921. godine bio je uređen ustroj i djelokrug Povjereništva. U njegovu nadležnost ubrajali su se poslovi osiguranja radnika, u slučaju bolesti i nezgoda, briga za iseljenike povratnike i zavičajnike iz Hrvatske, Slavonije, Međimurja i Istre, zatim financijsko-ekonomski poslovi Povjereništva i zavoda pod njegovom upravom i nadzorom (proračun, zaključni računi, ekonomski poslovi i dr.) te poslovi oko ratnih invalida i dragovoljaca, socijalne zaštite djece, nahočadi, slijepih i gluhonijemih, stambeni poslovi,

⁹⁹ Povjereništva su ostala u okviru Države SHS i Kraljevine SHS sve do 1921. godine.

¹⁰⁰ Ministarstvo narodnoga zdravlja osnovano je 14. svibnja 1919. Ono je imalo uspostavljen rad Iseljeničkog ureda koji je djelovao samo privremeno, dok je Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja osnovano 27. lipnja 1929. godine. Uredba o njegovu uređenju donesena je 31. listopada 1934. Više o ustrojstvu i djelokrugu poslovanja ovog Ministarstva vidjeti u sumarno-analitičkom inventaru fonda 39 Arhiva Jugoslavije: Spasoje Ašković, *Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja 1919-1945 : inventar sumarno-analitički : AJ-39*, Beograd, 1978. Također o više o osnutku Ministarstva socijalne politike vidi u: Viktor Manakin, (ur.), *Almanah - Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev*, sv. 1: 1921-1922, Zagreb: Komisionalna naklada Hrvatskog štamparskog zavoda, 1922, str.107., dok o Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja vidi u Službenim novinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, br. 152 od 3. kolovoza 1929.

¹⁰¹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548. "Iseljenička služba – izvještaj Narodnoj skupštini za 1925./1926." Državna štamparija Kraljevine SHS, Beograd 1926. (dalje: IS-INS 1925/26), str. 11: Iseljenički odsjek – organizacija i zakonodavstvo.

¹⁰² HR-HDA-1071-IK, kut. 550. Pri Ministarstvu soc. politike djelovao je i Emigrantski odsjek (osnovan naredbom od 12. svibnja 1920. godine, br. 11836.) koji je vodio brigu o organiziranom repatriranju iseljenika, zatim narodnoj propagandi, organizaciji kapitala i pravnim odnosima između emigranata i njihovih rođaka u domovini, regulaciji iseljavanja u inozemstvo te studiji socijalnih, napose radničkih pitanja u inozemstvu.

¹⁰³ Lemić, *Iseljništvo*. To su: 1.a) Odsjek za poslove osiguranja radnika i 1.b) Odsjek za radničku zaštitu, 2. Iseljenički odsjek, 3. Financijsko-ekonomski odsjek, 4. Invalidski odsjek, 5. Invalidsko-mirovinski odsjek, 6. Socijalno-zaštitni odsjek, 7. Stambeni odsjek, 8. Liječnički odsjek.

zdravstveni nadzor nad ortopedskom bolnicom i lječilištem na Brestovcu, kao i svim drugim socijalnim institucijama.¹⁰⁴

Ukidanjem Zemaljske vlade, nakon proglašenja Vidovdanskog ustava¹⁰⁵ u ljeto 1921. godine, poslovi Povjereništva prelaze u nadležstvo Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju 1921. – 1925.¹⁰⁶ koja je predstavljala privremenu upravu, budući da su svi poslovi morali biti postupno preneseni na nadležna ministarstva, oblasne velike župane i oblasne samouprave. Nadležnost rada ovih institucija bila je uglavnom ista, kao i kod Zemaljske vlade, jedino je bila ukinuta institucija povjerenika te su zbog toga na čelu pojedinih odjela bili postavljeni šefovi odjela.

U nadležstvu Odjela za unutarnje poslove Pokrajinske uprave su pored svih upravnih poslova bili također i poslovi vezani uz iseljenička pitanja, uključujući i izdavanje redovnih putovnica za inozemstvo, prikupljanje sredstava od viziranja putovnica i sl., što je bilo regulirano *Pravilnikom o djelokrugu i zadaćama emigracijskih vlasti*,¹⁰⁷ koji je izdan u smislu ovlaštenja članka 3. *Zakona o iseljavanju* od 30. prosinca 1921. godine. *Pravilnikom* je bila predviđena i reorganizacija iseljeničke službe, što je kasnije poslužilo kao temelj u izradi *Zakona o iseljavanju*.¹⁰⁸

Na prijelazu 1921./1922. poslove Povjereništva za socijalnu skrb Zemaljske vlade preuzelo je Odjeljenje za socijalnu politiku, Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju 1921. – 1925. U sastavu Odjeljenja bio je i Iseljenički odsjek kojeg je vodio Artur Benko Grado, koji je osim što je

¹⁰⁴ Lemić, *Iseljništvo*. Ustroj povjereništva.

¹⁰⁵ Ustav Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, *Službene novine*, 142 A/1921.

¹⁰⁶ Pokrajinska uprava sastojala se od Predsjedništva Pokrajinske uprave, Odjeljenja za unutarnje poslove, Odjeljenja za prosvjetu i vjeru, Odjeljenja za pravosuđe, Odjeljenja za narodno gospodarstvo, Odjeljenja za socijalnu skrb. Također treba vidjeti i Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 1407 – Zemaljska vlada. Povjereništvo za socijalnu skrb (dalje: HR-HDA-1407-ZVPSS), kut. 3, II/1-8. Djelokrug Pokrajinskih uprava prema "Uredbi o iseljavanju".

¹⁰⁷ Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 790 – Benko Grado, Artur (dalje: HF-HDA-790-BGA), kut. 3, II/1. "Pravilnik o djelokrugu iseljeničkih vlasti".

¹⁰⁸ HR-HDA-790-BGA, kut. 3, II/1. Više o tome u "Elaboratu o historijatu jugoslavenske iseljeničke službe od osnutka 1901. do osnivanja Iseljeničkog komesarijata".

izradio *Nacrt o organizaciji i djelokrugu rada Odjela za socijalnu politiku*,¹⁰⁹ napisao i *Ekspoze* o načelima na kojima su se temeljili svi ostali zakonski akti doneseni u kasnijem razdoblju.¹¹⁰ Odsjek je bio nadležan u praćenju iseljavanja stanovništva, organiziranju rada Konačištu u Zagrebu te je izdavao svu potrebnu dokumentaciju za iseljavanje stanovništva i sl. Odsjek je također imao i veliku pomoć od strane *Hrvatskog radiše*,¹¹¹ čiji je direktor Stjepan Jobsta još tijekom 1921. godine osnovao u SAD Amerikanski odsjek, koji je za cilj imao "podržavati veze s iseljenicima u svrhu njihova povratka u domovinu, kako bi svojim stečenim iskustvom mogli postati snažan faktor usavršavanja rada u narodnoj-gospodarstvenoj obnovi zemlje."¹¹²

Godine 1921. donesena je *Uredba o iseljavanju*¹¹³ koja je bila izrađena na temelju stečenog iskustva, ne samo na prostorima cijele Kraljevine, već i u inozemstvu.¹¹⁴ Ova uredba je kasnije po donesenom Ustavu, a na osnovu paragrafa 130., s nekoliko izmjena bila i usvojena od strane zakonodavnog

¹⁰⁹ HR-HDA-790-BGA, kut. 3, II/1. "Nacrt o organizaciji i djelokrugu Iseljeničkog odsjeka, Odjela za socijalnu politiku Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju" iz 1921. godine.

¹¹⁰ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. Ekspoze upravitelja Iseljeničkog odsjeka povjereništva za socijalnu skrb o načelima na kojima je trebalo izgraditi osnovu o iseljavanju u Kraljevini SHS od 15. kolovoza 1920., str. 1-22. Isti se nalazi i u HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 1, II/1-4. Iseljenički odsjek.

¹¹¹ O osnutku i djelovanju društva vidi u: Mira Kolar-Dimitrijević, "Osnivanje društva Hrvatski radiša 1903. godine u Hrvatskoj", *Časopis za suvremenu povijest*, 37 (2005), br. 3: 721-734. Također vidi u HR-HDA-790-BGA, kut. 65, IV/1. Društvo *Hrvatski radiša* je prikupljao različite programe investicija u korist iseljenika i povratnika, za što mu je najvažnija točka rada bila usmjerena u gradnju iseljeničkog doma. Također je izdavalo i iseljenički list u obliku polumjesečnika, podržavajući privatno-pravnu zaštitu iseljenika i povratnika preko svoga ureda u New Yorku. Više o tome u pismu *Hrvatskog radiše* na Kr. Pokrajinsku upravu u Zagrebu od 12. studenoga 1923.

¹¹² HR-HDA-790-BGA, kut. 65, IV/1. Obavijest *Hrvatskog radiše* od 6. rujna 1923. godine.

¹¹³ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. "Uredba o iseljavanju" (prijepis), potpisna sa 21. svibnjem 1921. godine, Inače je objavljena u *Službenim novinama* br. 151. od 21. svibnja i u *Narodnim novinama* br. 161. od 20. srpnja 1921. godine. Također postoji i naredba Ministra za socijalnu politiku i narodno zdravlje o stupanju na snagu Uredbe o iseljavanju od 21. svibnja 1921. objavljene u *Službenim novinama* br. 151. te *Narodnim novinama* br. 207/1921. Naslijedio ju je *Zakon o iseljavanju*, od kojega se razlikovala u sljedećim segmentima: iz Uredbe se izbacio članak 13. koji je definirao da se Ministarskom savjetu ostavlja da se odluči tko će dobiti posebne ovlasti za rad između svih molitelja, prema čemu su domaća poduzeća imala prvenstvo pred stranim poduzećima, s tim da su morala udovoljiti uvjetima iseljeničkoga prometa u Kraljevini. Izbacivanjem članka 13. svi ostali članci u Zakonu su automatizmom pomjerali za jedno mjesto naprijed. Također je članak o izdavanju putnih karata bio nešto opširniji, nego li što je to bilo definirano zakonom. Posebno je bio razrađen i članak koji se odnosio na prodaju karata djevojkama kod kojih je postojala sumnja da su bile vrbovane za iseljavanje, što nije bilo prethodno razrađeno u zakonu. Vidjeti HR-HDA-1407-ZVPSS, kut.1, II/1-9. Iseljenički odsjek. Benkov elaborat o nacrtu "Uredbe o iseljavanju" (str. 84- 444), II/1-9.

¹¹⁴ HR-HDA-1071-IK, kut. 548. IS-INS 1925/26, str. 11. U istu svrhu bila je organizirana i konferencija u Zagrebu od 6. do. 11. lipnja 1921. godine u svrhu uređenja iseljeničke službe. O tome više u HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 3. Iseljenički odsjek. Zapisnik o konferenciji II/1-3.

Odbora Narodne skupštine Kraljevine SHS. No, vrlo brzo nakon toga Odbor Narodne skupštine je na svojoj 16. redovitoj sjednici održanoj 28. studenog 1921. u Beogradu stavio *Uredbu o iseljavanju* izvan snage te obznanio *Zakon o iseljavanju* donesen 30. prosinaca 1921. godine.¹¹⁵ Tako je bila stvorena zakonska baza za daljnji rad, ne samo Iseljeničkog odsjeka, već i svih ostalih tijela nadležnih za praćenje iseljavanja i povratništva, poput Ministarstva socijalne politike (Iseljenički odsjek) u Beogradu,¹¹⁶ Generalnog iseljeničkog komesarijata u Zagrebu, iseljeničkih nadzornika (lučki, željeznički i brodarski), kao i iseljeničkih izaslanika Ministarstva socijalne politike koji su djelovali u inozemstvu.¹¹⁷

Novom uspostavom *Zakona* izvan snage su bile stavljene sve dotadašnje uredbe, naročito Banska naredba iz 1909., kao i *Ugarski zakon o iseljavanju* iz iste godine. Prema osnovi samog *Zakona* i paragrafa 107. *Zakona o financijama* za 1922./1923. proračunsku godinu bio je donesen i *Pravilnik* od 3. kolovoza 1922. koji je stupio na snagu 1. rujna iste godine.¹¹⁸

Iseljenički odsjek je prema tome obavljao svoje poslove zaključno do 5. siječnja 1923. godine, kada je Ministar socijalne politike rješenjem br. 9107/II/5.¹¹⁹ odredio da se djelokrug Iseljeničkog odsjeka pri Ministarstvu

¹¹⁵ Zakon je objavljen u *Službenim novinama* br. 39/1922. i *Narodnim novinama* br. 80/1922. Zakon je A. B. Grado preveo i na engleski jezik. Prijevod je pohranjen u HR-HDA-790-BGA, kut. 3. U istoj kutiji se nalazi i prijevod *Pravilnika o izvršenju Zakona o iseljavanju* kojeg je također na engleski preveo A. B. Grado.

¹¹⁶ Komnen Pijevac – Miladin Milošević – Vukman Boričić, *Vodič kroz fondove Kraljevine Jugoslavije*, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2000, 75-78: poglavlje "Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja Kraljevine Jugoslavije".

¹¹⁷ Također su postojali Emigrantski odsjeci koji su se trebali baviti svim pitanjima važnim za iseljavanje i repatriiranje državljana Kraljevine SHS. Oni su djelovali preko Ministra socijalne politike i narodnog zdravlja koji je izdavao upute za emigraciju. Tijekom 1920. godine postojali su Emigrantski odsjeci pri poslanstvu u Washingtonu i Parizu te se predlagalo njihovo otvorenje i u New Yorku i La Havry. Ova naredba je izdana pod br. 11836. od strane Ministra za socijalnu politiku dr. Šurmina, 15. svibnja 1920. godine, kut. 550.

¹¹⁸ *Pravilnik o izvršenju zakona o iseljavanju* objavljen je u *Službenim novinama* 1. rujna 1922. br. 194A, kao i u *Narodnim novinama* 12. rujna 1922. br. 208. HR-HDA-1071-IK, kut. 550, "Izmjene i dopune pravilnika o izvršenju Zakona o iseljavanju", donesene su 30. srpnja 1923. godine, a objavljenje su u *Službenim novinama* br. 184/23. Navedeni dopis datira po rednim brojem 15140. od 20. rujna 1924. godine.

¹¹⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. Naredba Ministra socijalne politike br. 9107/II-5 ex 1922.o prijenosu kompetencija s Iseljeničkog odsjeka Ministarstva socijalne politike na Generalni iseljenički komesarijat. O tome također vidi u HR-HDA-1071-IK, kut. 550. Dopis br. 8532/II-5 od 16. studenog 1922. o prenošenju ovlasti iseljeničkog Odsjeka Pokrajinske uprave u Zagrebu u sastav Generalnog iseljeničkog komesarijata. Uz dopis se nalazi i poseban zapisnik kojeg je izradio načelnik Generalnog iseljeničkog komesarijata dr. Adolf Čuvaj.

socijalne politike prenese na Generalni iseljenički komesarijat u Zagrebu.¹²⁰ Tako je Generalni iseljenički komesarijat imao pored svih funkcija i zadaća iz članka 3. *Pravilnika o iseljavanju* i članka 4. *Pravilnika o ustrojstvu Generalnog iseljeničkog komesarijata* još i dužnost treće stupanjske vlasti, za što je bio dužan obavljati sve poslove bivšeg Iseljeničkog odsjeka. Izuzetak je rješavanja žalbi koje su bile prenesene u nadležnost Odsjeka za pravna pitanja pri Ministarstvu.¹²¹

Održavanje nužne veze između Ministarstva, kao centrale i proširenog Generalnog iseljeničkog komesarijata zaključeno je aktom br. 1880. od 17. siječnja 1923. godine. Također je dodatno bio određen i zaseban referent koji je služio kao spona u svrhu davanja informacija svim zainteresiranim osobama po pitanju iseljeničke službe.¹²² Uz sve je bilo osnovano i savjetodavno tijelo rješenjem Ministra socijalne politike od 16. veljače 1923. godine koje nikada nije niti otpočelo sa svojim radom.¹²³

Budući da se u praksi ovakva situacija pokazala neodrživom te je također bila u suprotnosti sa *Zakonom o iseljavanju* (članak 1.) kojim je bilo propisano da pri Ministarstvu postoji Odsjek za iseljavanje i useljavanje, a koji je trebao voditi brigu o svim pitanjima vezanim uz emigraciju te upravljati svim nadležnim iseljeničkim institucijama, došlo je do prenošenja ovlasti s Generalnog iseljeničkog komesarijata¹²⁴ na Iseljenički odsjek i to

¹²⁰ O prenošenju ovlasti može se također vidjeti i u HR-HDA-1071-IK, kut. 548. IS-INS 1925/26, str. 11.

¹²¹ HR-HDA-790-BGA, kut. 3, II/1. Obavijest o ustrojstvu Generalnog iseljeničkog komesarijata u Zagrebu, br. 29094., od rujna mjeseca 1922. Također postoji i Pravilnik o ustrojstvu Generalnog iseljeničkog komesarijata u (HR-HDA-1071-IK), kut. 550, nije datirano.

¹²² Ibidem.

¹²³ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. "Naredba o ustanovljenju iseljeničkoga Savjeta", br. 2481./23. od 16. veljače 1923. godine. Ista je naredba o ustanovljenju Iseljeničkog savjeta objavljena u *Službenim novinama* br. 35/1923.

¹²⁴ Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – zbirka 2048 – Zbirka Iseljništvo (grupa XXV) (dalje HR-HDA-2048-ZI), kut. 1, inv. br. 6. Dopis br. 2850/1923. od 14. travnja 1923. kojeg je Trgovačko-obrtnička komora u Zagrebu odaslala Predsjedništvu ministarskog savjeta u Beogradu. Iz dopisa se jasno vidi da su njegovi članovi izrazili zabrinutost zbog ukidanja Generalnog iseljeničkog komesarijata, konstatirajući da je smiješno da se ovakva institucija ukinula na području Hrvatske, budući da to nije niti statistički opravdano jer u Srbiji postotak iseljavanja iznosi 1%, u Vojvodini 20%, dok se u Hrvatskoj i Slavoniji ono popelo na 75%. Iz tih razloga se u dopisu molilo da se omogući daljnja funkcija neke institucije kao samostalnog upravnog tijela sa sjedištem u Zagrebu, za kojeg je bilo *sabrano već vrsno činovništvo*.

rješenjem Ministra socijalne politike od 28. ožujka 1923. br. 31763.¹²⁵ Tako je došlo do ukidanja Generalnog iseljeničkog komesarijata,¹²⁶ dok je *Pravilnikom* od 30. srpnja 1923. bilo određeno da će u Zagrebu i dalje ostati Iseljenički komesarijat s ograničenim djelokrugom.¹²⁷

2.2.1.2. Nova zakonska regulativa

U navedenom razdoblju doneseno je nekoliko zakonskih propisa koji su unatoč svojim kontradiktornostima dokazivali da je državna administracija u Hrvatskoj ipak nastojala identificirati probleme, osuvremeniti zakone te ih implementirati u posebne socijalne programe. Iako zakoni nisu predviđali organizirano iseljavanje, nego samo zaštitu iseljenika od trenutka kada se odlučio na put, pa sve do njegovog povratka u zemlju, glavna zadaća iseljeničkih tijela i zakonodavstva bila je usmjerena na savjetovanje i informiranje iseljenika o prilikama u zemljama useljenja. Zatim o izgledima za prosperitet u inozemstvu, kao i zaštitu iseljenika i povratnika od svakog stranog i sebičnog upliva pojedinaca, poput agenata za vrbovanje, lihvara i svih onih koji su aktivno poticali stanovništvo na iseljavanje.¹²⁸

Budući da su zakonski propisi analizirani kroz pojedina poglavlja, u ovom dijelu rada bit će ponajviše riječi o strukturi zakonske regulative koja je bila na snazi od 1921. pa sve do 1939. godine. To će na izvjestan način uvesti u problematiku njenog nesuglasja, kao i reakcije Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu predvođenog dr. Fedorom Aranickim koji je nastojao sve nejasnoće i

¹²⁵ V. Đikanović u svojoj doktorskoj disertaciji *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država 1918.-1945.*, str. 56., navodi da je pitanje migracija i iseljenika bilo u nadležnosti Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, pri tome ne spominjući gore navedeno prenošenje ovlasti na institucije u Hrvatskoj. Na taj način je uloga Iseljeničkog komesarijata ostala u potpunosti zanemarena. Razlog tome je što autorica u izradi rada nije konzultirala fond Iseljeničkog komesarijata.

¹²⁶ HR-HDA-2048-ZI, kut. 1. inv. br. 6. Dopis br. 25364 od 4. svibnja 1923. o ukinuću Generalnog iseljeničkog komesarijata.

¹²⁷ HR-HDA-2048-ZI, kut. 1, inv. br. 6. Dopis o uređenju statusa Iseljeničkog komesarijata br. 309. od 10. srpnja 1923. godine.

¹²⁸ HR-HDA-1071-IK, kut. 548. "Izvješće Iseljeničkog komesarijata 1926./1927." (dalje: IIK 1926/27), str. 6.

praznine zakona podići na višu razinu, usmjerenu prema zaštiti iseljenika i povratnika.

Zakon o iseljavanju i Pravilnik o izvršenju Zakona o iseljavanju

*Zakon o iseljavanju*¹²⁹ u svom prvom odjeljku (članci od 1. do 5.) predstavio je iseljeničke vlasti koje su brinule nad prometom iseljenika iz Kraljevine SHS. Na čelu se nalazilo Ministarstvo za socijalnu politiku, pri kojemu je djelovao Odsjek za iseljavanje i useljavanje koji je vodio brigu o svim pitanjima koja su se ticala emigracije te upravljao svim nadležnostima za iseljavanje i useljavanje. Nadalje su bili predstavljeni iseljenički komesari koji su vršili nadzor nad prijevozom iseljenika te su u slučaju nedostatka policijskih vlasti bili dužni surađivati s Ministarstvom socijalne politike i Ministarstvom vanjskih poslova i prometa. Također su bila predstavljena diplomatska i konzularna predstavništva koja su bila dužna dati po jednog iseljeničkog izaslanika koji je predstavljao vezu između Ministarstva socijalne politike, odnosno Odsjeka za iseljavanje i iseljenika.

Prema odjeljku dva (članci od 6. do 9.) bili su predstavljeni policijski propisi iseljavanja koje je bilo slobodno u okviru ovog *Zakona*, ali ga je Ministar socijalne politike mogao ograničiti na izvjesno vrijeme. Prema *Zakonu* iseljenik je bio definiran kao državljanin Kraljevine koji se seli u prekomorske zemlje, radi zarade tjelesnim radom ili onaj koji se seli svojim rođacima koji su se već ranije iselili pod istim uvjetima. Osim toga bila su regulirana i pravila o izdavanju putnih isprava, za što je iseljenik morao ispuniti i određene uvjete, o kojima će se govoriti u nastavku rada.

Prema odjeljku tri (članci od 10. do 29.) posebno su bila obrazložena pravila vezana uz prijevoz iseljenika, pri čemu su bile potanko razrađene

¹²⁹ Zakon je bio objavljen u *Službenim novinama* br. 39/1922. i *Narodnim novinama* br. 80/1922. U kasnijoj fazi je Milostislav Bartulica, nakon Iseljeničke ankete u Zagrebu intenzivno raspravljao o prijedlozima koji su trebali osuvremeniti Zakon iz 1922. godine. O tome se može vidjeti više u: Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 1004 – Bartulica, Milostislav (dalje: HR-HDA-1004-BM), kut. 5. Milostislav Bartulica, *O novom iseljeničkome zakonu*, Iseljenička biblioteka, 3, Zagreb: Savez organizacija iseljenika, 1929.

dužnosti i obveze pojedinih parobrodarskih podružnica uključujući pitanja vezana uz izdavanje koncesija za rad, prodaju putničkih karata, plaćanje tarifa i sl.

U odjeljku četiri (članci od 30. do 33.) bio je predstavljen Iseljenički fond, koji se sastojao od iseljeničkih i povratničkih glavarina, novčanih kazni, prihoda od konačišta i prodaje putovnica, za što se za područje Hrvatske novac uplaćivao u blagajnu Iseljeničkog komesarijata koji je imao otvoren račun u poslovnici Narodne banke u Zagrebu.

Odjeljak pet (članci od 34. do 37.) predstavio je detaljno razrađene kazne za prijestupnike koje su bile vrlo različite, a kažnjenici su osim plaćanja novčanih iznosa mogli biti kažnjeni i kaznom zatvora. O vrsti kazne odlučivalo je Ministarstvo socijalne politike, kao i policijske i lučke vlasti u sporazumu s iseljeničkim komesarima. Prema *Zakonu* optuženici su imali pravo na žalbu koju su podnosili Ministarstvu socijalne politike u roku od 14 dana, računajući dan kada je bilo primljeno rješenje o kaznenoj odgovornosti.

Na kraju u odjeljku šest (članci od 38. do 40.) bile su predstavljene prijelazne i kaznene odredbe *Zakona o iseljavanju* čijim su stupanjem na snagu prestale važiti pojedine naredbe Ministarstva socijalne politike.

Pravilnik o izvršenju Zakona o iseljavanju bio je svojevrsna nadopuna istaknutog *Zakona* koji je znatno opširnije u odjeljku Iseljeničke vlasti (članak od 1. do 6.) prikazao njenu strukturu, u koju je osim Ministarstva socijalne politike ulazio i Generalni iseljenički komesarijat, zatim lučki, željeznički i brodarski nadzornici, kao i iseljenički izaslanici Ministarstva socijalne politike u inozemstvu. Njihov djelokrug poslovanja bio je detaljno predstavljen *Zakonom o iseljavanju*, što se također posebno analiziralo u poglavlju koje govori o iseljeničkim vlastima.

U odjeljku dva (članak 7.) toga *Pravilnika* bili su predstavljeni policijski propisi iseljavanja, prema kojim je bilo točno definirano što se podrazumijeva pod pojmom prekomorske države, što nije pak bilo

obuhvaćeno *Zakonom o iseljavanju*. Tako je bilo objašnjeno da se radilo o zemljama s onu stranu Sueskoga kanala i Gibraltara, dakle pojam se proširio i više nije bio usmjeren na samo glavne zemlje imigracije, poput Amerike, Australije, Novog Zelanda i Južne Afrike, nego je obuhvaćao i opće izvaneuropske zemlje koje su bile preko mora, kao primjerice Egipat ili Turska. Također su bili posebno definirani i odnosi prema služinčadi koja su putovala sa svojim gospodarom i koja su se također ubrajala pod iseljenike, ali samo pod uvjetom da je gospodar bio iseljenik u smislu *Zakona*, zatim žene i djeca te ina rodbina koja su selila rođacima koji su se također iselili u inozemstvo radi tjelesne zarade, što nije bilo detaljno razrađeno u *Zakonu*.

Prema odjeljku tri (članci od 8. do 18.) bila su regulirana prava i obveze vezane uz prijevoz iseljenika, kao i izdavanje putovnica koje su morale biti ovjerene vizama onih stranih država u koje su iseljenici i putovali, što pak nije bilo posebno definirano u *Zakonu*. Osim toga prema novom *Pravilniku* je bio posebno definiran i dodatak od 2% kojeg su morala plaćati sva parobrodarska zastupstva za predviđene upravne troškove. Detaljno su bile razrađene i sve druge obveze parobrodarskih društava, o čemu će biti posebno riječi u poglavlju koje se bavi analizom njihovog rada, s naročitim osvrtom na njihove podružnice u Hrvatskoj.

Prema odjeljku četiri (članak 19.) bio je predstavljen Iseljenički fond koji se također razradio nešto detaljnije nego li je to bilo određeno *Zakonom*. Naročito se to ticalo odredaba vezanih uz iseljeničku glavarinu koju su trebala plaćati parobrodarska društva na koncu svakog mjeseca najbližoj poslovnici Državne hipotekarne banke, odnosno prijašnje Uprave fondova na račun Iseljeničkog fonda. Međutim, kako ove poslovnice nisu bile još ustanovljene kod donošenja ovog *Pravilnika* parobrodarska društva su naznačena sredstva morala i dalje uplaćivati u najbližu poslovnicu Narodne banke Kraljevine SHS.

I na kraju u odjeljku pet (članci od 20. do 22.) bila su donesena prelazna naređenja o ustroju Generalnog iseljeničkog komesarijata, koji je trebao vršiti sve iseljeničke poslove nakon što je preuzeo ovlasti likvidirane Pokrajinske uprave.

Zakonska regulativa u nesuglasju

Zakon o iseljavanju je već u startu doživio kritike kako su neki od njegovih članaka bili u potpunosti neprimjenjivi, što se onda pokušalo ispraviti donošenjem *Pravilnika* o njegovom izvršenju. Međutim, niti to nije spriječilo da oba zakonska akta i dalje ostanu kontradiktorna u nekim svojim dijelovima. Tako je recimo po *Zakonu* naplata putničkih karata u stranoj valuti bila zabranjena (članak 1.), dočim je prema *Pravilniku* (članak 12.) bila dozvoljena.

Također je bilo i drugih nelogičnosti, a odnosile su se na članke 8. i 11. *Zakona o iseljavanju*, poput odredbe da se iseljenici mogu iseljavati isključivo preko domaćih luka s putnom ispravom, dok je putovanje preko inostranih luka bilo zabranjeno. Analogno tome putničke karte su se također mogle prodavati samo za brodove u domaćim lukama, gdje se također vršio i pregled brodova. Međutim, u tome razdoblju kada je donesen *Zakon* kao i njegov popratni akt, iseljenici napuštaju zemlju još uvijek isključivo preko stranih luka, dočim će prva ukrcavanja u domaćim lukama otpočeti tek tijekom 1924. godine, znači nakon što su oba zakonska akta ugledala svjetlo dana.

Zakonu se prigovaralo i ustanovljavanje iseljeničkih izaslanika koji su bili dodijeljeni konzulatima te su tako predstavljali vezu između iseljenika i Iseljeničkog komesarijata. Predlagalo se njihovo ukidanje s opravdanjem da se iseljenička služba treba ograničiti samo uz rad u zemlji, dok se privatno-pravna zaštita u inozemstvu trebala povjeriti ustanovama koje su za to imale zakonske ovlasti. Međutim, prema dopisu Artura Benka Grade bivšeg upravitelja Iseljeničkog odsjeka u Zagrebu stječe se dojam da je njihova uloga

bila donekle i opravdana, budući da su izaslanici službeno putovali u atlantske luke radi izvida primjene emigracijskih uredbi na licu mjesta, a sve u svrhu zaštite iseljenika i povratnika.¹³⁰ Također se pri tome ne može zanemariti niti njihova angažiranost u rješavanju privatno-pravnih predmeta iseljenika u inozemstvu, što je također bio jedan od opravdavajućih razloga za njihov ostanak.¹³¹

Uglavnom, primjera za i protiv ima dovoljno, zbog čega će se nastojati u slijedećim poglavljima ispitati koliko su oba zakonska akta bila dobar temelj iseljeničke politike, gdje su to oni bili u kontradikciji te što se zaista dešavalo na terenu unatoč njihovim odredbama. Koliko je sve to utjecalo na predstavnike iseljeničkih tijela u Hrvatskoj i na koncu kako su reagirali sami iseljenici i povratnici koji su na "svojoj koži" najbolje iskusili primjenjivost zakonskih odredaba.

2.2.1.3. Pokušaji revizije zakonodavstva i izrada Nacrta osnove zakona o zaštiti iseljenika

Kako je već u samom startu bilo jasno da su zakonski akti u nesuglasju te da ih je trebalo revidirati došlo je do sazivanja Ankete o iseljeničkom pitanju u Zagrebu.¹³² Desilo se to na inicijativu Ministra socijalne politike u razdoblju od 18. do 20. rujna 1924. godine. Pored predstavnika svih zainteresiranih državnih nadležstva bili su nazočni i predstavnici emigracijskih organizacija, parobrodarskih poduzeća, raznih privrednih organizacija i pokoji istaknutiji povratnik.¹³³

Anketa je bila informativnog karaktera, no ipak se na njoj raspravljalo o vrlo ozbiljnim problemima vezanim uz rad iseljeničke službe, naročito kada

¹³⁰ Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 137 – Pokrajinska uprava za Hrvatsku i Slavoniju (dalje: HR-HDA-137-PU), kut. 468. Odjel socijalne politike. Spis III-1545; 41874/22.

¹³¹ Zbornik br. 80/1920. Ovakve odluke su također bile sukladne odredbama Haške konvencije od 17. srpnja 1905. godine, prema kojoj su se prometni običaji regulirali prvenstveno preko sudova u zemlji, od kuda je dolazio pojedini državljanin, za što je posredovanje iseljeničkih službi u zemlji bilo i te kako bitno.

¹³² HR-HDA-1004-BM, kut. 5. Bartulica, *O novom iseljeničkom zakonu*, str. 1-23.

¹³³ HR-HDA-1071-IK, kut. 548., IIK 1925/1926., *Iseljenička anketa u Zagrebu*, str. 24.

se govorilo o zakonskoj regulativi koja je trebala postati korisnija za iseljenike ali i samu državu.¹³⁴ Također se raspravljalo o pojedinim zakonskim člancima u kojima je bilo potencirano iseljavanje preko domaćih luka, zatim o centralizaciji državne iseljeničke službe u Zagrebu, o načinu trošenja novaca iz Iseljeničkog fonda, o pojavama odnarođivanja i amerikanizacije iseljenika, kao i o mjerama očuvanja iseljeničkog svijeta i sl.¹³⁵

Obzirom na premalo vremena nije se moglo odgovoriti na mnoga pitanja te je među sudionicima Ankete prevladalo mišljenje da treba u skorije vrijeme ponovno održati novu konferenciju na kojoj se trebalo nastaviti s pretresom svih aktualnijih pitanja vezanih uz problematiku iseljavanja, što se na koncu i desilo 5. kolovoza 1929. godine, kada je bila zakazana nova konferencija u Splitu¹³⁶ i to na inicijativu Ministra socijalne politike dr. Mate Drinkovića. Očekivalo se da će konferencija polučiti zaključke vezane uz reviziju iseljeničkog Zakona te produbiti suradnju svih državnih nadležstava sa Savezom organizacija iseljenika, za što je trebalo poraditi na proširenju djelokruga Iseljeničkog odsjeka, budući da nije bilo moguće ustanoviti posebno Ministarstvo za iseljavanje.

Predlagalo se pretvaranje Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu u poseban Središnji iseljenički državni ured, s pododsjecima odnosno posebnim ekspoziturama, koje su trebale dovesti do postupnog osnivanja posebnih iseljeničkih povjerenstva u Splitu, Osijeku, Nišu, Skoplju, Sarajevu, Mostaru, Sušaku, Mariboru, Novom Sadu, Subotici, Zagrebu, Ljubljani i Beogradu koji su trebali surađivati s iseljeničkim državnim vlastima. Također se predlagalo da se na čelu tih povjerenstava nađu iseljenički povjerenici imenovani od Ministra za socijalnu politiku. Raspravljalo se i o organiziranju Iseljeničkih

¹³⁴ Ibidem.

¹³⁵ Isto, 25.

¹³⁶ Nakon konferencije u Splitu održan je kongres iseljenika u Zagrebu 27. lipnja 1931. godine, zatim konferencija u Ljubljani tijekom 1932. godine i na koncu 16. listopada 1933. godine kongres u Sarajevu.

vijeća u pojedinim državama iseljavanja, kao i o osnutku raznih kulturno-prosvjetnih delegacija i sl.¹³⁷

Međutim, sve navedene točke išle su više u prilog povećanju administracije, a nešto manje rješavanju problema vezanim uz konkretnu reviziju zakona, sa čime se u koštac uhvatio dr. Fedor Aranicki. On je uz A. B. Gradu bio i idejni tvorac *Nacrta osnove zakona o zaštiti iseljenika*,¹³⁸ izrađenog 18. siječnja 1930. godine.¹³⁹ Unatoč činjenici da je *Nacrt osnove* pisan pravničkim jezikom te da bi ga trebalo u dogledno vrijeme analizirati i sa strane pravne struke za usudit se iz njega izdvojiti prijedloge, koji su trebali nadopuniti i osuvremeniti stari *Zakon o iseljavanju*.

Za to je dr. Fedor Aranicki već u uvodnom dijelu *Nacrta* naveo da se kod njegove izrade "ograničio isključivo na zaštitu iseljenika i povratnika jer je bilo za pretpostaviti, da će u neposrednoj budućnosti uslijediti i propisi vezani uz reguliranje interne kolonizacije i kontrole useljavanja stranog radništva. S tim da ću ja i dalje u izvješćima o radu Iseljeničkoga komesarijata dosljedno davati prijedloge vezane uz zaštitu iseljenika i povratnika, bez obzira da li oni zadiru u moje nadležstvo ili pak nekih drugih institucija."¹⁴⁰

Čvrst stav pokazivao je i u poticaju da sve institucije zajedno porade na reduciranju dolaska stranih radnika u Kraljevinu, za što je trebalo smanjiti nezaposlenost domaćih radnika i donekle zaustaviti odljev stanovništva u inozemstvo. Sve je temeljio na takozvanom "protuiseljničkom planu",¹⁴¹ koji je išao za time da se ograniči iseljavanje samo onim osobama koje su išle

¹³⁷ HR-HDA-1071-IK, kut. 548., IIK 1925/1926., Iseljenička anketa u Zagrebu, str. 24.-25.

¹³⁸ Prema sadržaju *Nacrt* se sastojao devet poglavlja: 1. opće odredbe; 2. Iseljeničke vlasti; 3. Iseljenički fond; 4. otprema iseljenika (ovlasti, organi prijevoza, prava i dužnosti parobrodarskih poduzeća, nadzor nad otpremanjem); 5. angažiranje na rad u inozemstvu; 6. osiguranje iseljenika; 7. zaštita iseljeničkih uložaka; 8. kaznene odredbe (kazne i postupci); 9. prijelazne odredbe.

¹³⁹ HR-HDA-790-BGA, kut. 6, II/3-1-312. U fondu je pohranjen novinski isječak iz lista *Novi iseljenik* br. 8. od 1. kolovoza 1929. godine pod naslovom "O novom iseljeničkom zakonu," gdje su dana razmišljanja povodom iseljeničke konferencije u Splitu, kao i temeljna načela koja su bila potrebna za reviziju iseljeničkog zakona, u čemu je velikih zasluga imao A. B. Grado, koji je o tome izradio i posebne prijedloge tijekom 1929. godine, što će kasnije poslužiti i za izradu konačne verzije zakona kojeg je potpisao zajedno s dr. Fedorom Aranickim.

¹⁴⁰ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. "Motivacija nacrta osnove zakona o zaštiti iseljenika", str. 1-97.

¹⁴¹ HR-HDA-1071. IK., kut. 548. "Izvješće o radu Iseljeničkog komesarijata 1926/1927.", str. 4. Navedene prijedloge izradio je dr. Fedor Aranicki, što je detaljno opisano u ovom izvješću.

svojim rođacima i onima koji su imali već osiguran posao. U tu svrhu trebalo je također favorizirati i konvencijama poticati sezonska iseljavanja te osigurati jednak tretman iseljenika iz Kraljevine s radnicima u zemljama useljenja. Za postupke kolonizacije trebalo je svakako pristupiti ispitivanju uvjeta kvaliteta zemljišta u pojedinim regijama koje bi bile pogodne za kolonizaciju. Uz to je trebalo napraviti i plan vezan uz izvođenje melioracijskih radnji (poglavito isušivanja tla) te gradnji željeznica i cesta. "Također je trebalo još dodatno poraditi i na podizanju industrije, za što je obvezno trebalo učiniti reviziju dozvola svih stranih radnika kojih je tijekom 1926./1927. u Kraljevini bilo oko 15.000, a koji su u dobroj mjeri preplavili sve privredne grane i tako zauzeli mjesto domaćim radnicima."¹⁴²

Nacrt novog Zakona o iseljavanju

Prema općim odredbama *Nacrta* (članci od 1. do 7.) predlagalo se mijenjati definiciju iseljenika tako da se pod istim pojmom više nije smatrao onaj tko je za zaradom išao na tjelesni rad, već je to trebao biti prekomorski, kontinentalni, tjelesni ili intelektualni radnik-iseljenik čija je rodbina ostajala u domovini te služinčad, bez obzira da li je njihov gospodar uživao zaštitu zakona ili ne.

Prema novom zakonu više se nije smio seliti nitko tko nije unaprijed imao osigurano zaposlenje, što je bio prijedlog Iseljeničkog komesarijata, odnosno Ministarskog naređenja br. 2773. od 1928. i br. 1702. od 1929. godine.¹⁴³ Osim iseljenika koji nisu imali već unaprijed dogovoren posao, nisu se mogli iseliti niti kažnjenici, vojni obveznici, nepismeni, žene mlađe od 18 godina¹⁴⁴ i maloljetni mladići.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. "Motivacija nacrtu osnove zakona o zaštiti iseljenika", str. 4.

¹⁴⁴ Isto. Prema "Motivaciji nacrtu osnove zakona o zaštiti iseljenika", str. 11, tijekom 1927. godine. Tada je započelo veliko skupno iseljavanje žena u Francusku, pa je ministar dr. Gosar zabranio iseljavanje žena mlađih od 25 godina putem naredbe br. 828/1927.

Pri svemu se vodilo računa da se iseljenicima daju povlastice besplatne pravne zaštite, što je svakako bila izvanredna socijalna mjera, ali nažalost u praksi teško ostvariva, što se vidjelo i kroz poglavlje o privatno-pravnoj zaštiti iseljenika i povratnika. Osim reguliranja privatno-pravne zaštite trebalo je omogućiti iseljenicima i besplatno davanje informacija, a naročito povratnicima vezanim uz postupke kolonizacije, kao i obavijesti o zapošljavanju obrtnika, zanatlija i dr., što je prema dr. Fedoru Aranickom bio imperativ iseljeničke politike.

U novom zakonu trebalo je dodatno "podebljati" i zakonske članke vezane uz probleme vrbovanja stanovništva na iseljavanje, što je bio sveprisutan problem skoro cijelo razdoblje, unatoč što je ono bilo izričito zabranjeno *Zakonom* (članak 24.). Pred kraj tridesetih godina 20. stoljeća ovaj problem se riješio na način da se vrbovanje počelo tretirati kao kazneno djelo koje je došlo u nadležstvo sudova, što također prije nije bilo definirano starim *Zakonom*.

Novim zakonom trebalo je detaljnije prikazati i obrazložiti proceduru izdavanja putovnica, za što su bile zadužene policijske vlasti koje su trebale za svaki pojedinačni slučaj tražiti suglasnost Ministarstva za socijalnu politiku. Također se predložilo da se kod naplate putovnica trebaju iseljenicima davati besplatni priručnici sa savjetima i informacijama, što je Iseljenički komesarijat primijenio i u praksi, uvodeći u iseljeničkim putovnicama (prilog 4.) upute iseljenicima (prilog 11.) o tome kako se treba vladati za vrijeme putovanja. Također su uz upute bile priložene i adrese konzulata, gdje su se iseljenici mogli obratiti za pomoć.*

Predlagalo se uvođenje tkz. luksuzne takse za sve one koji su dolazili na ljetovanje, čime su se mogli pokriti troškovi ukidanja, odnosno smanjenja iseljeničke takse. Također se predlagala naplata takse za prekomorske države u iznosu od 300, a za kontinentalne zemlje 50, dok je za sezonske iseljenike

* HR-HDA-1554, kut. 2.

ona trebala iznositi 10 dinara. Uz sve se predviđalo i ukidanje nadzorne takse i povratničke glavarine, što je bilo u skladu s preporukama Rimske konferencije iz 1924. godine.¹⁴⁵

Prema odjeljku dva *Nacrta* (članci od 8. do 13.) naglasilo se da nisu samo iseljeničke vlasti bile dužne pružati zaštitu iseljenicima, već da je za te potrebe trebalo razviti razgranatu suradnju i s drugim organizacijama, kao primjerice sa Savezom organizacija iseljenika diljem Hrvatske. Također su dani prijedlozi vezani uz rad iseljeničkih službi, odnosno administracije, što se prema zaključcima Splitske konferencije više odnosilo na osnivanje ekspozitura, zatim ukidanje iseljeničkih izaslanika, ali i uvođenje iseljeničkih atašea koji su trebali biti inkorporirani u konzularna predstavništva. Uz sve, trebalo je još predvidjeti i iseljeničke odbore koji su trebali surađivati s konzularnim predstavništvima, a sve u interesu bolje skrbi za iseljenike što se izostavilo u *Pravilniku*, koji je trebao odrediti djelokrug i zadaću ovih odbora kao i njihov položaj.

Što se tiče rada izaslanstava trebalo je sve prepustiti konzulima koji su jedini imali legitimitet urgirati kod stranih vlasti, u korist državljana Kraljevine, s tim da ih je trebalo više adaptirati na modernu socijalno-političku funkciju.¹⁴⁶ Za to je dr. Fedor Aranicki predlagao slijedeće: "Naša iseljenička služba u inozemstvu mora biti koncentrirana na jednom mjestu, a to može biti samo konzulat, jer naš čovjek u tuđini ne smije niti jednoga časa posumnjati u autoritet svoga konzula. Konzul mora da bude, kao što kažu Talijani *capo spirituale della colonia* i njegov se prestiž ne smije cijepati".¹⁴⁷

Odjeljak tri bio je vezan uz iseljenički fond (članak 14.) te je donosio prijedloge o tome kako se fond treba i dalje koristiti za subvencije potpornim društvima, što se do tada nije uvijek davalo udruženjima u Americi, nego samo onim u zemlji, a što je svakako trebalo uključiti u novi zakon. Vezano

¹⁴⁵ HR-HDA-790-BGA, kut. 3, II/3.27 "O međunarodnoj konferenciji u Rimu". Također o istom postoji nešto fragmentarnih izvora pod nazivom Konvencije – mišljenje, kut. 4.

¹⁴⁶ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. "Motivacija nacrta osnove zakona o zaštiti iseljenika", str. 34.

¹⁴⁷ Isto, 33-34.

uz iseljenički fond predlagalo se njegovo korištenje i za održavanje nacionalne svijesti, odnosno potpomaganju prosvjetnih i religijskih potreba iseljenika i to sustavnim slanjem svećenika i učitelja u inozemstvo te podizanjem crkava i škola, kao i podupiranjem otvaranja knjižnica te financiranja katastra iseljenika.

Slijedom toga su M. Bartulica i I. Lupis predlagali da se iz fonda investira u misionarski zavod koji je bio potreban za odgoj mladih svećenika, odnosno redovnika koji su trebali potpomagati župnike u svim mjestima, što je iseljenike trebalo još više povezati s domovinom i spriječiti asimilaciju. M. Bartulica je također predlagao i osnutak Iseljeničke akademije ili instituta¹⁴⁸ koji se trebao baviti reguliranjem svih iseljeničkih pitanja, što je također bilo predviđeno financirati iz fonda. Iz njega je trebalo koristiti i novac za unutarnju kolonizaciju, zatim posebnu skrb za siročad i nemoćne povratnike te poticaj ferijalnog boravka djece iseljenika na moru. Novac iz fonda trebalo je upotrijebiti i za objavljivanje brošura i priručnika, kao i općenito u svrhu svih drugih stvari koje su mogle služiti interesima iseljenika i povratnika, naročito kada je bilo riječi o podizanju iseljeničkih domova i konačišta.

Odjeljak četiri i pet bili su posvećeni otpremi iseljenika (članci od 15. do 35.) te su favorizirali ukrcavanja iseljenika u domaćim lukama, za što je prema mišljenju dr. Fedora Aranickog trebalo dati privilegij domaćim brodovima uz oprost takse iz članka 14. *Zakona o iseljavanju*. Uz to je trebalo ponuditi garanciju za sve iseljenike, pogodovanjem željezničkih tarifa do luka, uvođenjem oprosta od naplate jugoslavenske vize stranim tranzitnim putnicima, kao i drugim subvencijama.¹⁴⁹ Također su bila dodatno definirana prava i obveze parobrodarskih poduzeća i podzastupstva, s posebnim

¹⁴⁸ Dokumentacija o osnutku Instituta sačuvana je vrlo fragmentarno u fondu: Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 967 – Savez organizacija iseljenika (dalje: HR-HDA-967-SOI), kut. 14. Institut nije imao pravilnik, kao niti stalni budžet. Za potrebe njegovog održavanja trebalo je izdvojiti 30.000 dinara iz Iseljeničkog fonda, dok je ostatak novaca trebao priteći iz prihoda novoosnovanog Socijalnog instituta pri Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja. Budući da je dokumentacija nedostatna teško je shvatiti da li je Institut opće otpočeo s radom ili ne. Dokument je nastao tijekom rujna 1938. godine.

¹⁴⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. "Motivacija nacrta osnove zakona o zaštiti iseljenika", str. 49.

naglaskom nad kontrolom opreme iseljenika, vraćanju vozarine iseljenicima te naplati taksi i repatrijaciji prekomorskih iseljenika.

Nacrtom su također bila regulirana i prava iseljenika na osiguranje i zaštitu iseljeničkih uložaka i to odjeljkom 6. i 7. (članak 36. i 37.), što nije bilo definirano starim *Zakonom o iseljavanju*. Zbog toga se dr. Fedor Aranicki konzultirao i sa Središnjem uredom za osiguranje radnika u Zagrebu, ali i s kolegom M. Bartulicom koji je predlagao da se osiguranje provede preko već postojećih američkih potpornih organizacija iseljenika, za što je za Hrvate među najvećim i najuglednijima bila Hrvatska bratska zajednica.¹⁵⁰ Na taj način su iseljenici mogli biti osigurani već pri odlasku iz domovine, čime su bili ne samo materijalno zaštićeni, već je to prema riječima dr. Fedora Aranickog "bila i svojevrsna sigurnost u očuvanju njihove nacionalne pripadnosti i sigurnosti. S druge strane, time se iskazivala i posebna pažnja domovinskih vlasti prema zaslužnim organizacijama u iseljeništvu, što je ulijevalo povjerenje prema državnim vlastima i domovini".¹⁵¹ Međutim, u praksi je bilo izuzetno teško naplatiti pojedina osiguranja, što će se vidjeti i na primjeru poglavlja u kojemu će se raspravljati o privatno-pravnoj zaštiti iseljenika i povratnika.

I na kraju odjeljkom 8. i 9. (članci od 38. do 56.) bile su određene kaznene odredbe kao i prelazna naređenja. Unatoč činjenici da *Nacrt* nikad nije službeno zaživio u praksi, mnoge od njegovih odredaba su ipak potaknule i ubrzale rješavanje različitih pitanja iz sfere socijalne zaštite iseljenika i povratnika, što će se vidjeti i u nastavku ovog rada.¹⁵²

¹⁵⁰ Osim Hrvatske bratske zajednice postojale su i druge organizacije hrvatskih iseljenika u svijetu, poput Jugoslavenske narodne obrane koja je bila osnovana 1916. u Antofagasti (Čile), zatim Hrvatske republikanske seljačke stranke koja je imala svoje ogranke i klubove u SAD-u i Kanadi i dr. Potporu iseljenicima davala su i razna dobrotvorna, zatim kulturno-prosvjetna, sportska, vatrogasna društva i sl., koja su bila intenzivno uključena u socijalni, ekonomski i politički život iseljenika. Ova tematika zaslužuje i posebnu pozornost, ali i usmjerenost u istraživačkom radu, što bi se moglo posebno obraditi u sklopu jedne nove doktorske disertacije u kojoj bi se pozornost usmjerila na organizacije iseljenika u inozemstvu te pratio njihov utjecaj na njegovanje nacionalnog identiteta Hrvata.

¹⁵¹ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. "Motivacija nacrtu osnove zakona o zaštiti iseljenika", str. 74

¹⁵² Prema doktorskoj disertaciji V. Đikanović, *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država 1918.-1945.*, str. 192., s novim je nacrtom zakona bila stavljena točka u pogledu nove zakonske regulative. Međutim, kako gore navedeno *Motivacijska osnova zakona* iako nije nikada bila službeno izglasana na

2.2.2. Institucijska organizacija iseljništva¹⁵³

2.2.2.1. Iseljenički komesarijat u Zagrebu

Iseljenički komesarijat osnovan je u svom prvobitnom obliku u Zagrebu 1922., promijenivši u kratkom vremenu više puta formu i naziv pod kojim je djelovao.¹⁵⁴ Najprije je to bio Iseljenički odsjek u sastavu Ministarstva socijalne politike osnovan Pravilnikom od 3. kolovoza 1922.¹⁵⁵ sa sjedištem u Zagrebu, potom Generalni iseljenički komesarijat od 5. siječnja 1923., čiji je rad nakratko prekinut ponovnim osnutkom Iseljeničkog odsjeka 28. ožujka 1923.,¹⁵⁶ da bi od 30. srpnja 1923. novim *Pravilnikom* bilo određeno da će Iseljenički komesarijat ostati u Zagrebu s ograničenim djelovanjem. Na čelu ustanove bio je dr. Fedor Aranicki.¹⁵⁷ Komesarijat je ukinut 1939. godine uspostavom Banovine Hrvatske i njenog Odjela za socijalnu politiku.

Djelokrug Iseljeničkog komesarijata temeljio se na odredbama *Zakona o iseljavanju* od 30. prosinca 1921. i *Pravilnika o iseljavanju* od 30. srpnja 1922. godine. Svojom djelatnošću pokrивao je čitavo područje Kraljevine SHS odnosno Kraljevine Jugoslavije. Činila su ga četiri odsjeka: administrativni, privatno-pravni, statistički i informativni.¹⁵⁸ Ured

Skupštini u Beogradu, svoju primjenu je i te kako pronalazila u svakodnevnici. To se vidi i iz niza dopisa koje je Iseljenički komesarijat uputio Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja u Beogradu, što se spominje u nastavku rada.

¹⁵³ Više o ustrojstvu iseljeničke službe vidi u HR-HDA-1619. I. M. Legenda iseljeničke službe Jugoslavije (Bartulica), kut. 3. (prilog 5.)

¹⁵⁴ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1924. U izvješću se navodi historijat o osnutku Iseljeničkog komesarijata, str. 2–10. O djelokrugu njegovog rada može se više vidjeti i u HR-HDA-790-BGA, kut. 6, II/3-26.

¹⁵⁵ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. "Pravilnik o osnutku Generalnog iseljeničkog komesarijata".

¹⁵⁶ HR-HDA-1071-IK, kut. 548. "Izvješće o radu Iseljeničkog komesarijata za 1924". Prema tome izvješću sjedište Iseljeničkog komesarijata odredio je Ministar socijalne politike rješenjem od 6. srpnja 1923. broj 70378., u smislu odredaba odjeljka 4. *Pravilnika o izvršenju Zakona o iseljavanju* od 30. srpnja 1923. Također se u izvješću navodi razlog zašto se odlučilo da će sjedište Iseljeničkog komesarijata ostati u Zagrebu.

¹⁵⁷ HR-HDA-2048-ZI, kut. 1, inv. br. 6. "Zapisnik o predaji agendi Iseljeničkog komesarijata, kao i imovine i inventara Iseljeničkog fonda Kraljevine SHS". Tada se obavilo i službeno imenovanje dr. Fedora Aranickog za šefa Iseljeničkog komesarijata. Unutar predmeta se nalazi i popis osoblja Generalnog iseljeničkog komesarijata. Također je važno spomenuti da je od 1923. godine Artur Benko bio umirovljen, nakon čega je postao stalni ekspert Komesarijata. U toj funkciji se permanentno savjetovao s dr. Fedorom Aranickim u svezi različitih pitanja s područja djelatnosti Iseljeničkog komesarijata.

¹⁵⁸ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1924. Prema izvješću Iseljenički komesarijat je imao pet odsjeka i to prema rješenju od 5. siječnja 1923. broj 9099/II-5. kojeg je odobrilo Ministarstvo socijalne politike. Tada je

Iseljeničkog komesarijata nalazio se u istim prostorijama u kojim je prvotno djelovao i Iseljenički odsjek pokrajinske uprave te kasnije i Generalni iseljenički komesarijat na Gornjem gradu (Kamenita ulica 15.). Budući da prostor nije bio zadovoljavajući predlagalo se preseljenje u blizinu Glavnog kolodvora, kako bi djelatnici komesarijata bili *bliži iseljeničkom svijetu što bi im omogućilo i bolje vršenje službe*.¹⁵⁹

Grad Zagreb je tako postao sjedišna točka teritorija Kraljevine koji je davao i najjači broj iseljenika te je već od ranije imao dobro uhodanu iseljeničku službu.¹⁶⁰ Također su sva velika parobrodarska društva koja su dobivala koncesije za rad otvorila svoja zastupništva najradije u Zagrebu, budući da su smatrala da je to od izuzetne važnosti za njihovo poslovanje. Stoga nije niti čudo da se tijekom rasprava vođenih u travnju 1923. godine oko toga gdje bi trebalo biti sjedište iseljeničke službe, ipak na kraju odlučilo za Zagreb. Na taj način je Hrvatska postala ne samo glavna točka iseljavanja, već je podnijela i najveći teret državne politike prema iseljeništvu. U tome su velikog značaja imali i predstavnici pojedinih institucija, koji su uviđajući nedosljednosti važećih zakona poticali njihove izmjene kod svih nadležnih ministarstva i konzularnih predstavništva, za što je jedne prilike M. Bartulica istaknuo "da rješavanje iseljeničkoga pitanja zahtijevaju naši životni, državni i narodni interesi dok su iseljenici jedan narodni sastavni dio, bez čijega se opstanka ne da zamisliti opstanak i razvoj cijelog našega državnog doma."¹⁶¹

*

Uviđajući koliko je iseljenički problem važan, kao i da se on ne može prepustiti isključivo rješavanju nekolicine činovnika u državnom nadleštvu, Iseljenički komesarijat je razvio razgranatu mrežu suradnje i s iseljeničkim

osim navedenih odsjeka postojao još i Putnički odsjek koji je ukinut odredbom od 18. lipnja 1923. broj 281. te je njegove poslove preuzeo Administrativni odsjek, str. 9.

¹⁵⁹ Isto, str. 4.

¹⁶⁰ Ibidem.

¹⁶¹ Milostislav Bartulica, *Iseljeničko pitanje: s osobitim obzirom na Dalmaciju*, Iseljenička biblioteka, 10, Zagreb: Savez organizacija iseljenika, 1928, 1-2.

organizacijama u Hrvatskoj koje su bile u neposrednom kontaktu sa životom iseljenika / povratnika.¹⁶²

Jugoslavensko iseljeničko udruženje u Splitu

Udruženje je osnovano 1923. godine kao udruga iseljenika-doseljenika Jugoslavena (Hrvata, Srba i Slovenaca).¹⁶³ Svrha udruženja bila je bazirana na zajedničkom radu i akcijama koje su trebale omogućiti napredak iseljenika-doseljenika u Jugoslaviji te u podržavanju veza s iseljenicima po svijetu. Udruženje je za cilj imalo reguliranje iseljeničkog pitanja, za što su se poduzimale razne akcije privrednog karaktera i to najviše u vezi s Jugoslavenskom narodnom obranom u Južnoj Americi, zatim organiziranju Iseljeničkog kluba s Iseljeničkim obavještajnim uredom i posredničko-trgovačkom poslovnicom. Sve zadatci su bili usmjereni na poticaje iseljenika na zajednički rad, izdavanje promidžbenog materijala koji je trebao potaknuti i zainteresirati javnost za iseljeničko pitanje, za što je dodatno trebalo poduzeti i akcije za osnutak sličnih organizacija u svim zemljama gdje je bilo Jugoslavena.¹⁶⁴

Članovi udruge mogli su biti svi iseljenici-povratnici koji su proveli najmanje jednu godinu u inozemstvu. Pod okriljem Saveza djelovao je i Iseljenički klub, koji je svojim inicijativama nastojao okupljati članove na dnevne razgovore, zabave, predavanja i sl., sve u svrhu boljeg međusobnog upoznavanja i zbližavanja. Osim Iseljeničkog kluba, postojao je i Obavještajni ured koji je imao za cilj štititi i propagirati interese iseljenika putem izdavanja raznih biltena, brošura, cirkulara i novina te iznošenjem podataka o statistikama i ekonomskoj sposobnosti iseljenika.¹⁶⁵

¹⁶² Također je aktivno surađivao i sa službenim glasilom *SORISA Novi iseljenik*.

¹⁶³ HR-HDA-967-SOI, kut. 3. "Pravila 'Jugoslavenskog iseljeničkog udruženja' u Splitu", 1926, str. 1-8.

¹⁶⁴ Isto, 1.

¹⁶⁵ Isto, 7.

Savez organizacija iseljenika

Osnivačka skupština Saveza organizacija iseljenika¹⁶⁶ Kraljevine SHS održana je u Zagrebu 21. travnja 1928. godine.¹⁶⁷ Članovi ove organizacije mogli su postati iseljenici-povratnici koji su boravili najmanje jednu godinu u Americi, Australiji ili nekoj drugoj zemlji, kao i oni koji su proveli najmanje šest mjeseci u iseljeničkim naseobinama te intelektualci koji su se bavili prosvjetnim ili znanstvenim radom.¹⁶⁸ Članovi su mogli biti državljani Kraljevine ali i podanici neke druge strane države u kojoj je bilo pripadnika nacionalnih manjina iz Kraljevine.¹⁶⁹

Svrha Saveza bila je zaštita i unaprjeđenje interesa iseljenika u stranim državama i Kraljevini SHS. Djelovao je preko svojih ustanova: informativno-posredovnih biroa¹⁷⁰ u značajnijim iseljeničkim središtima (Zagreb, Split, Osijek, Kraljevica),¹⁷¹ kao i novinskih obavještajnih ureda za iseljenički i

¹⁶⁶ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Osnivačka skupština. Na čelu Saveza bili su Kongres (skupština), Glavni odbor (predsjednik, potpredsjednik i svi predsjednici iseljeničkih organizacija), dva tajnika (administrativni i organizacijski), blagajnik (i njegov zamjenik), Izvršni odbor (zadužen za tekuće poslove Saveza, činili su ga predsjednik, zamjenik predsjednika, tajnici i blagajnik), odbornici (po dva člana i dva zamjenika svake iseljeničke organizacije), Nadzorni odbor (tri člana) i Obranički sud (pročelnik i četiri člana).

¹⁶⁷ Ibidem.

¹⁶⁸ HR-HDA-790-BGA, kut. 68, V/1. *Pravila Saveza organizacija iseljenika u Zagrebu*, Iseljenička biblioteka, 7, Zagreb: Savez organizacija iseljenika, 1929. Također se u istoj kutiji nalazi i izvorni dokument otisnut na 20 stranica.

¹⁶⁹ Za pristup organizaciji trebalo je popuniti pristupnicu, dok je o prijemu članova odlučivao upravni odbor. Postojale su četiri vrste članova: utemeljitelji, počasni, redoviti i dobrotvori. S tim da su samo redovni članovi imali pravo glasa ili odlučivanja. Utemeljitelji su doprinosili manje svote za razliku od dobrotvora koji su uplaćivali oko 1.000 dinara. Počasne članove imenovala je glavna ili izvanredna skupština.

¹⁷⁰ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Na letku nazvanom *Iseljenicima – povratnicima – zašto se moramo svi udružiti?* koji je izdan u Zagrebu u siječnju 1933. godine bile su ispisane i sve adrese informativno posrednih biroa. Tako se vidi da je voditelji ureda u Zagrebu bio Ambroz Stržić i Nebojša Travarica; u Ljubljani Franc Fink; u Splitu Ivo F. Lupis-Vukić; u Sarajevu Uroš Dučić, Mijo Vučak i Obren Vukomanović; u Gospiću Jovo Stanić; u Beogradu i Novom Sadu Josip Krmpotić; u Kotoru Ivan Zembelić i Gjorgje Petković; u Banja Luci Stjepan Herman; u Kraljevici Koloman Poverzanović. Osim toga na letku su bili navedene adrese svih članova Glavnoga odbora i ostalih članova Saveza te posredničke urede i povjerenike u Zagrebu, Splitu, Beogradu, Novom Sadu, Osijeku, Ljubljani, Sarajevu, Banja Luci, Trebinju, Gospiću, Sušaku, Kraljevici, Kotoru i drugdje. Također se planiralo njihovu djelatnost proširiti i po Vojvodini, u kraju oko Velikog Bečkereka, Subotice, Sombora, zatim po Sremu oko Zemuna; po Lici oko Gospića, Gračaca, Korenice, Otočca; po Dalmaciji u Šibeniku, Biogradu na moru, Dubrovniku, Korčuli, Kotoru; po Bosni u Travniku i Tuzli; u Hercegovini u Mostaru; po Hrvatskom primorju u Crikvenici, Senju, Karlobagu te po otocima; zatim po Crnoj Gori u Cetinju i Podgorici; po Južnoj Srbiji u Skoplju i Prizrenu; po Šumadiji u okolici Negotina i dr.

¹⁷¹ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. U gradivu postoji i adresar Saveza organizacija iseljenika (isječak iz novina koji je objavljen u *Našoj riječi* od 4. ožujka, godina nepoznata). Strukturno je bio podijeljen na A. organizacije u Jugoslaviji i B. povjereništva.

domaći tisak, Iseljeničkog muzeja u Zagrebu i Splitu te Domu za ostarjele i iznemogle povratnike u Jelsi na Hvaru.¹⁷²

Savez se također zalagao i za širenjem organizacija diljem zemlje, smatrajući da umreženost institucija može odigrati važnu ulogu u efikasnijoj skrbi za iseljenike i povratnike.¹⁷³ Također se zalagao za osnivanje organizacija po različitim mjestima i otocima u Dalmaciji te se osim Dubrovnika, Korčule i Jelse¹⁷⁴ spominjalo osnivanje novih podružnica na Braču i Visu kao i na drugim otocima.¹⁷⁵ Za tu potrebu je 1938. godine Milostislav Bartulica angažirao i novinara Miha Kordića u Komiži.¹⁷⁶ Ove organizacije su trebale biti jaka podrška svim informativno-posredničkim uredima i Muzeju u Splitu. U tu svrhu su se permanentno slali dopisi povratnicima da pomognu okupljanju te podrže jačanje ove organizacije, kao što je to činio i Jozo Fazinić iz Korčule koji je bio iseljenik / povratnik iz Južne Amerike.¹⁷⁷ Njegova zadaća bila je informirati potencijalne povratnike o organiziranim povratcima na otoke i to u suradnji sa Savezom organizacija iseljenika.¹⁷⁸

Savez je također razvio bogatu socijalnu-karitativnu, kulturno-prosvjetnu i pravnu djelatnost te pružao usluge svim iseljenicima i

¹⁷² HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Centralni informativno-posredovni uredi postojali su u Zagrebu, dok su njegovi ogranci bili u Ljubljani, Splitu, Sarajevu, Gospiću, Beogradu, Novom Sadu, Kotoru, Banja Luci i Kraljevcu. Oni su prikupljali podatke o broju, ekonomskom stanju i potrebama iseljenika / povratnika, zatim su savetovali iseljenike o njihovim potrebama, naročito u pogledu ostvarivanja inozemnih ostavina, osiguranja i sl. Također su davali upute glede kolonizacije, vršili potrage za nestalim iseljenicima. Svaka organizacija imala je i svoj Prosvjetni odbor za širenje pismenosti i unapređenje kulture, osobito za one koji su se spremali iseliti. Objavljeno u *Našoj riječi* od 4. ožujka, godina nepoznata.

¹⁷³ HR-HDA-790-BGA, kut. 68, V/1, "O djelovanju iseljeničkih organizacija". Vidi više u: Milostislav Bartulica, "Novi zadaci iseljeničke politike", *Novi iseljenik*, br. 11. od 1. studenog 1935. Originalni dokument pohranjen je u fondu A. B. Grado.

¹⁷⁴ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Dopis izvršnog odbora Saveza iseljenika koji je prethodio dolasku Jakova Krstinićana u Jelsu, br. 416. od 5. svibnja 1933.

¹⁷⁵ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Dopis izvršnog odbora Saveza organizacija iseljenika u Zagrebu na Jakova Krstinića koji je trebao preuzeti odgovornost oko osnutka Organizacije iseljenika u Jelsi, br. 536. od 21. lipnja 1933.

¹⁷⁶ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Zapisnik XXV. sjednice središnje uprave Saveza organizacija iseljenika održane 18. veljače 1938. godine.

¹⁷⁷ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Prepiska – Izvršni odbor 1932-1939., dopis Nebojše Travarice, tajnika SORISA, upućen gospodinu Marcelu Kolinu, u svezi dogovora s g. Jozom Fazinićem, br. 370. od 28. veljače 1932.

¹⁷⁸ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Dopis izvršnog odbora Saveza iseljenika na Povjereništvo u Praputnjaku, povjereniku Ivana Dapaulia, br. 670. od 8. rujna 1933.

povratnicima. Program rada se zasnivao na držanju predavanja iseljeničkim skupinama po odlasku i povratku u zemlju, davanju naputaka i informacija o prilikama u zemljama iseljenja, kao i zaštiti iseljenika od vrbovanja.¹⁷⁹

Također se velika pozornost pridavala i zaštiti povratnika te se kontinuirano apeliralo na sve organizacije o važnosti zajedništva i zajedničke suradnje oko smještaja povratnika, o njihovom informiranju o prilikama rada, o kupnji zemljišta i posjeda,¹⁸⁰ ulaganju štednji u sigurne i rentabilne poslove, pripomoći udovicama i siročadi iseljenika,¹⁸¹ osiguranju novaca u bankama, gradnji iseljeničkih domova i stanica za starce i djecu i sl. Uz sve se posebna pozornost posvećivala propagiranju prosvjetnog i nacionalnog rada među iseljenicima izvan države te organiziranjem izleta i ljetovanja u Kraljevini *kako se ne bi otuđili od svojega doma, roda i Staroga kraja.*¹⁸²

Važna je bila i organizacija iseljeničkih nedjelja na kojima su bila prezentirana i različita predavanja vezana uz problematiku iseljavanja i povratka u zemlju.¹⁸³

U svrhu što bolje promidžbe, ali i administrativne podrške oko organizacije iseljeničtva-povratništva,¹⁸⁴ Savez je intenzivno surađivao s

¹⁷⁹ Dragimir F. Andričević, *Propisi i upute za iseljenike: sa podukom u engleskom i španjolskom jeziku*, Iseljenička biblioteka, 8, Zagreb: Organizacija iseljenika, 1931. Izvorni rukopis ove knjige sačuvan je u HR-HDA-967-SOI, kut. 14. Vidjeti i HR-HDA-790-BGA, kut. 68, V/1.

¹⁸⁰ Članovi ove organizacije zalagali su se posebno za rješavanje pitanja nezaposlenosti ili kolonizacije za što su pojedine banovine, poput zagrebačke, imale svoje posebne kolonizacijske urede i fond za kolonizaciju. Tako su mnogi iseljenici-povratnici u Slavoniji i Banatu uspjeli kupiti nekoliko rali zemlje s kućicom za svotu od 30.000 dinara, a uz pomoć kolonizacijskog fonda nabaviti stoku, alat itd., o čemu će biti više riječi u poglavlju koje se bavi kolonizacijom.

¹⁸¹ Svaka organizacija je imala i svoju potpurnu zakladu za podupiranje siromašnim članovima, kao i onim koji su bili nesposobni za rad te udovicama i siročadi.

¹⁸² HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Letak *Iseljenicima – povratnicima – zašto se moramo svi udružiti?*

¹⁸³ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Program predavanja tijekom održavanja iseljeničke nedjelje od 27. 11. do 3. 12. 1932. godine bio je sljedeći: 27. 11. održano uvodno predavanje dr. Fedora Aranickog i Milana Marjanovića o značaju i ciljevima iseljeničke nedjelje; 28. 11. za radio postaju govorio šef Iseljeničkog komesarijata F. Ouinz, o kratkom historijatu i smjeru iseljavanja; 29. 11. Nebojša Travarica govorio je o važnosti nacionalno-prosvjetnog rada među našim iseljenicima; 30. 11. za radio postaju govorio je dr. Josip Šilović o zaštiti iseljeničkih obitelji i iseljeničke siročadi u domovini; 1. 12. na Pučkom sveučilištu održano je predavanje dr. Bogdana Novkovića o ulozi iseljenika u ekonomskom životu Jugoslavije; 2. 12. Dušan Bogdanović govorio je o ulozi i zadaćama narodno-kulturnih pokreta i sokolarstva kod iseljenika; 3. 12. dr. Stjepan Ivšić je govorio o iseljenicima. Također je i *Jutarnji list* za svaki dan donosio različite članke Artura Benke o migracionim problemima, zatim standardima izrade migracionih tabela i članak o epilogu emigracije, spis br. 245, od 22. studenog 1932. godine.

¹⁸⁴ Osim predavanja održano je i nekoliko sastanaka godišnjih skupština (Zagreb, studeni 1931. godine) i sastanak delegata Saveza (Ljubljana, travanj 1932.). O tome više u: Srbija – Arhiv Jugoslavije, Beograd –

općinama i oblasnim odborima koji su također pružali izvjesnu potporu u poticanju veza s iseljenicima-povratnicima, zatim organizaciji raznih klubova, boljeg međusobnog upoznavanja iseljenika / povratnika, kao i otvaranju čitaonica i posredničko-trgovačkih poslovnica za promicanje gospodarskih interesa iseljenika.¹⁸⁵ Osim neposredne veze i suradnje s iseljeničkim organizacijama (članicama) Savez je surađivao s Ministarstvom socijalne politike, Odsjekom za zaštitu iseljenika i Iseljeničkim komesarijatom, što je bilo od posebnog značaja u smislu financiranja različitih projekata poput izgradnje iseljeničkih domova i sl.¹⁸⁶

2.2.2.2. Izvori financiranja iseljeničke službe

Iseljenička zaklada

Rješenjem Ministarstva socijalne politike od 2. listopada 1924. godine bilo je naloženo Iseljeničkom komesarijatu u Zagrebu da sprovede likvidaciju hrvatsko-slavonske zemaljske iseljeničke zaklade i doznaku njene ukupne gotovine preda Hipotekarnoj banci u Beogradu, u korist Iseljeničkog fonda Kraljevine SHS.¹⁸⁷ Netom prije toga izvijestio je dr. Fedor Aranicki Ministarstvo socijalne politike u Beogradu o povijesti spomenute iseljeničke zaklade, koja je bila ustanovljena banskom naredbom 5. travnja 1901. godine te je bila jedina državna organizacija te vrste.¹⁸⁸

Prema njoj su poduzeća za prijevoz putnika bila obvezna platiti glavarinu za sve osobe starije od 12 godina u iznosu od 10 kruna, a za osobe

fond 38 – Centralni presebiro predsedništva Ministarskog saveta (dalje: SR-AJ-38-CPPMS), fasc. br. 736, "Anketa o iseljenicima povratnicima", *Novosti*, Zagreb, 30. novembar 1931.

¹⁸⁵ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Dopis Saveza iseljenika na sreska načelnštva, br. 621. od 9. kolovoza 1933.

¹⁸⁶ HR-HDA-790-BGA, kut. 68. Milostislav Bartulica, *Veliki napredak Saveza ORISA – izvještaj sa VII glavne godišnje skupštine održane u Zagrebu, 24. X. 1937.*, Iseljenička biblioteka, 59, Zagreb: Savez organizacija iseljenika, 1937.

¹⁸⁷ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IJK 1924, str. 29-31: Historijat iseljeničke zaklade.

¹⁸⁸ Prema *Osnovi zakona o iseljavanju* bilo je predviđeno da se iseljenička zaklada osniva u svrhu da u prvom redu, djelomično ili posve, namiri putne troškove siromašnih osoba pripadnika Kraljevine Hrvatske i Slavonije. U zakladu su ulazili svi prihodi iz zemaljskog proračuna, zatim iznosi preostali od putničkih isprava i to nakon odbitka biljegovine i troškova vezanih uz općenito izdavanje putovnica, posebnih pristojbi koje je trebao platiti poduzetnik te globe izrečene Zakonom, kao i na temelju zak. članka VI. ex 1913. o putničkim poslovima.

mlađe od 12 godina 5 kruna. Takav fond je postojao sve do 23. studenog 1922. kada je Iseljenički odsjek Pokrajinske uprave u Zagrebu bio likvidiran, a njegove ovlasti preuzeo Generalni iseljenički komesarijat u Zagrebu.¹⁸⁹ Nakon njegova ukidanja svi novci su bili predani u nadležstvo *Kraljevskog namjesnika, netaknuti i sterilni*.¹⁹⁰ Smatralo se da je taj novac na izvjestan način bio zasebno autonomno tijelo, koje je u trenutku osnutka fonda Kraljevine SHS trebao zaključiti svoje poslovanje. Prema dr. Fedoru Aranickom fond je bio formiran isključivo prinosima iz Hrvatske i Slavonije te ga je trebalo upotrijebiti za kakvu investiciju u korist iseljenika / povratnika na tome području. Stanje fonda je u trenutku likvidacije 31. prosinca 1924. iznosilo 2.013.201,12 dinara, od čega je likvidne gotovine bilo oko 845.502,47 dinara,¹⁹¹ što se naknadno prosljedilo Hipotekarnoj banci u Beogradu. Za usporedbu stanje iseljeničkog fonda SHS od 31. prosinca 1924. iznosilo je ukupno 9.535.582,45 dinara.¹⁹²

Iseljenički fond

Prema odredbama *Zakona o iseljavanju* iseljenički fond se sastojao od iseljeničkih i povratničkih glavarina, novčanih kazni, prihoda konačišta kao i prodaje putovnica.¹⁹³ Novac se uplaćivao u blagajnu Iseljeničkog komesarijata koji je imao otvoren račun u poslovnici Narodne banke u Zagrebu.¹⁹⁴ Nakon što je Narodna banka zaprimila na račun Iseljeničkog

¹⁸⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IJK 1924, str. 30, o osnutku Iseljeničkog fonda.

¹⁹⁰ Ibidem.

¹⁹¹ HR-HDA-790-BGA, kut. 3, II/3. Prema A. B. Gradu Hrv. Slav. Iseljenički fond, s danom 18. prosinca 1923. godine imao je svega 2.018.579,10 dinara, a sastojao se od: komunalne zadužnice Hipotekarne banke, obveznica državnog investicionog zajma, ugarske zemljorasteretnice, ugarskog ratnog zajma, uložnica banaka za maloposjednike, uložnica Prve hrvatske štedionice, uložnice Učiteljske zadruge, čekova Ugarske poštanske banke, uložnice sveopće Kreditne banke, uložnice Prve hrvatske činovničke zadruge te uložnica Balkanske, Eskomptne, Hrvatsko-slavonske hipotekarne i Jadranske banke, kao i ostalih vrijednosnih papira. Vidjeti i HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 2, II/1-15. Iseljenički odsjek. Izvještaji o stanju iseljeničkog fonda za razdoblje od 1916. - 1922., za što je A. Benko napravio posebnu analizu.

¹⁹² HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IJK 1924, str. 31: o Hrvatsko-slavonskoj zemaljskoj iseljeničkoj zakladi.

¹⁹³ HR-HDA-790-BGA, kut. 5. "Prijedlog za raspolaganje sredstvima bivšeg hrvatskog-slavonskog Iseljeničkog fonda," od 18. prosinca 1923. godine, str. 339-432.

¹⁹⁴ HR-HDA-2048-ZI, kut. 1, inv. br. 39. Dopis Iseljeničkog komesarijata na sve generalne zastupnike parobrodarskih društava, br. 5023. od 18. ožujka 1924. godine.

komesarijata više od 50.000 dinara isti je odmah otpremala u Državnu hipotekarnu banku u Beogradu, za Upravu državnih fondova uz 5% kamate za potrebe iseljeničkog fonda Kraljevine SHS.¹⁹⁵ Prema izvješćima Iseljeničkog komesarijata¹⁹⁶ stanje fonda je u pojedinim godinama iznosilo kao u donjoj tablici:

Tablica 1. Financijsko stanje Iseljeničkoga fonda 1921. - 1926. godine

Godina	Ukupan iznos uplaćenih novaca u Iseljenički fond (dinara)
1921.	84.350
1922.	281.394
1923.	2.032.451
1924.	8.286.865
1925.	14.202.331
1926.	16.181.820

U izvještajnoj godini 1925./1926. od globa je u Iseljenički fond ušlo oko 80.399 dinara, od čega su kazne najčešće platila parobrodarska poduzeća, koja su prekršila odredbe *Zakona o iseljavanju* izdajući nedozvoljene ugovore ili dajući krive informacije iseljenicima.¹⁹⁷

Rashodi iseljeničkog fonda su se obračunavali prema članku 33. *Zakona o iseljavanju* i to po godišnjem proračunu za podmirenje izdataka oko državne iseljeničke službe, koji nisu bili predviđeni proračunom: subvencije potpornim organizacijama emigranta, otprema pojedinih siromašnih iseljenika, podizanje iseljeničkih domova, kao i općenito u druge svrhe koje su išle u korist iseljenicima.¹⁹⁸

¹⁹⁵ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 35: Blagajnička manipulacija.

¹⁹⁶ Isto, str. 25: Iseljenički fond.

¹⁹⁷ Isto, str. 33: Kazneni postupak – statistika.

¹⁹⁸ HR-HDA-790-BGA, kut. 3, II/33. Više o prihodima i rashodima Iseljeničkog fonda vidjeti u "Izvješću motiva k nacrtu budžeta Iseljeničkog fonda Kraljevine SHS".

Iseljenička i povratnička glavarina

Iseljenička glavarina bila je najvažniji prihod iseljeničkog fonda te je bila od vitalne važnosti za uspješno održavanje iseljeničke službe.¹⁹⁹ Kontrolu nad njenim ubiranjem vršili su iseljenički nadzornici i blagajnik Iseljeničkog komesarijata, koji su bili dužni od parobrodarskih društava naplatiti za svakog iseljenika iseljeničku glavarinu u iznosu od 250 dinara i to počevši od 15. kolovoza 1923. godine.²⁰⁰ U cilju da se njeno ubiranje što točnije odredi Iseljenički komesarijat je nastojao dati što jasnije upute svim iseljeničkim organima, tumačeći pri tome članke 14. *Iseljeničkog zakona* i 22. *Pravilnika o iseljavanju*.²⁰¹

Parobrodarska društva nisu smjela naplaćivati glavarinu od iseljenika, kao što to nisu smjela činiti niti općinska poglavarstva kod izdavanja putovnica. Međutim, kao i uvijek postojali su izuzetci, pa je Iseljenički komesarijat bio prinuđen intervenirati dopisom na sva nadležstva u Kraljevini koja su bila ovlaštena za izdavanje iseljeničkih putovnica, o tome kako se sve općine moraju pridržavati navedenog propisa.²⁰² Njime je bilo izričito zabranjeno ubiranje iseljeničke glavarine, dočim se zakonski ne utemeljena a naplaćena glavarina, trebala smjesta vratiti iseljenicima ili njihovoj obitelji.²⁰³

Za razliku od iseljeničke glavarine, povratničku glavarinu plaćali su povratnici tj. osobe koja su se vraćala iz prekomorskih zemalja.²⁰⁴ Iz tih razloga nastojao je Iseljenički komesarijat tu uplatu pojednostaviti i što više prilagoditi željama povratnika te je po odobrenju Ministarstva socijalne

¹⁹⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1924, str. 31-35: vezano uz plaćanje glavarine iseljenika i povratnika.

²⁰⁰ HR-HDA-790-BGA, kut. 3, II/3. U svezi predmeta vezanog uz iseljeničke glavarine proslijeđen je dopis svim iseljeničkim nadzornicima, kao i lučkom nadzorniku u Gružu, br. 17639. od 12. rujna 1923.

²⁰¹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 35. Raspisom od br. 19712. od 8. listopada 1925. Iseljenički komesarijat je uputio sve iseljeničke nadzornike o načinu naplate iseljeničke glavarine, za sve one iseljenike koji su kupovali karte u inostranim lukama, dakle tek prigodom ukrcaja.

²⁰² HR-HDA-2048-ZI, kut. 1, inv. br. 39. Dopis Iseljeničkog komesarijata svim nadležstvima u Kraljevini ovlaštenima za izdavanje iseljeničkih putovnica, br. 12839. od 31. srpnja 1924.

²⁰³ HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 2, II/1-11. Iseljenički odsjek. Individualni zahtjevi za povratak iseljeničke glavarine.

²⁰⁴ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 35. Iseljenički komesarijat je o modalitetima povratničke glavarine izdao više raspisa (br. 9705/25; br. 14698/25; 16235/25; 2591/25 i 22958/25).

politike regulirao njenu naplatu u dinarima i to prema tekućem državnom tečaju.²⁰⁵

Komesarijat je redovito primao izvješća pograničnih iseljeničkih nadzornika, koji su izvješćivali o negodovanju povratnika, u trenutku kada se od njih pri ulasku u domovinu zahtijevala naplata glavarine. Oni su bili dužni glavarinu platiti još u konzulatu i to u trenutku viziranja dokumenata, odnosno izdavanja putovnica, pri čemu su konzulati bili obvezni u dokumentima naznačiti da je glavarina bila naplaćena.

Međutim, nisu svi konzulati naplaćivali povratničku glavarinu,²⁰⁶ poput onog u Montrealu, što je onda zahtijevalo naplatu povratničke glavarine na granici gdje su se oduzimale putovnice i dostavljale nadležnim policijskim vlastima s pozivom da se od povratnika naplate povratničke glavarine. Sve dok povratnik nije platio glavarinu on nije mogao doći do svojih dokumenata, što je izazivalo probleme kod onih koji su dolazili u kratki posjet te su se morali vrlo brzo vratiti natrag u inozemstvo i to najčešće zbog posla.

Nemogućnost naplate povratničke glavarine na granici bila je obrazloženo kao bojazan od novčanih manipulacija koje su bile više ili manje prisutna pojava. Iz tih razloga je dr. Fedor Aranicki jedne prilike i napisao: "Prve impresije koje povratnik dobiva u domovini prigodom prijelaza državne granice na putu u svoj zavičaj najjače su a često i odlučne za trajno raspoloženje prema državi njegovoj, a da te impresije sa oduzimanjem pasoša ne mogu domovinu predstaviti u simpatičnom svjetlu više je nego jasno. Povratniku se ne radi samo o plaćanju te takse, jer je on već u zemlji migracije ionako naučio da se radi o načinu i formi postupanja prema njemu, a pogotovo mu je teško da mu se pasoš oduzme na silu."²⁰⁷

²⁰⁵ Ibidem.

²⁰⁶ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1924, str. 32. Prema izvješću Iseljeničkog komesarijata povratnička glavarina se naplaćivala u dinarima i to prema zvaničnom (državnom) tečaju. Ubiranje ove glavarine kao i konkretnost postupanja iseljeničkih organa kontrolirao je šef Iseljeničkog komesarijata ili njegov zamjenik uz pomoć blagajnika.

²⁰⁷ Isto, str. 33.

Uviđajući problem koji je osim što je stvarao izvjesne nelagodnosti i bespotrebno oduzimao vrijeme iseljenicima koji su bili na privremenom radu u inozemstvu, na prijedlog Iseljeničkog komesarijata od 27. ožujka 1924. br. 5638., a po odobrenju Ministarstva socijalne politike pristupilo se reformi 1. lipnja 1925. godine.²⁰⁸ Nakon toga, povratnička glavarina se počela ubirati prema vlastima onog mjesta kamo se dotično lice i vratilo i to na osnovu naloga Iseljeničkog komesarijata, koji je za svaki pojedini slučaj izdavao platežni nalog.²⁰⁹

Od naplate povratničke glavarine bila su izuzeta djeca povratnika koja su bila mlađa od 16. godina, kao i ona koja su bila rođena u prekomorskim zemljama. Također su u tu kategoriju spadale i osobe koje su bile siromašne ili bolesne, zatim žene stranih državljana koje su prije bile državljanke Kraljevine, kao i oni povratnici koji su sebi sami platili karte, ali je zavičajna općina javila Iseljeničkom komesarijatu da se radi o siromašnim osobama, za koje se obvezno morala dostaviti i potvrda o siromaštvu.²¹⁰ Također se predlagalo da se naplata povratničke glavarine ukine i to za one povratnike koji nisu bili primili strano državljanstvo.²¹¹

Statistike krvi

Pokušaj kalkulacije ukupnog čistog priljeva novaca (izraženog u dolarima) u zemlju od iseljavanja,²¹² za novac koji je bio primljen kao ekvivalent, "i to vrlo bijedni za krv i živote naših iseljenika, što su ih ostavili u Americi, a da ne govorimo o mucu i žuljevima, što su bili utrošeni za te jadne novce", u izvješću dr. Fedora Aranickog se s pravom nazvao

²⁰⁸ Isto, str. 34.

²⁰⁹ HR-HDA-2048-ZI, kut. 1, inv. br. 39. Dopis Iseljeničkog komesarijata svim nadležstvima u Kraljevini koja su bila ovlaštena za izdavanje iseljeničkih putovnica, kao i naplate glavarine, br. 6073. od 7. travnja 1924.

²¹⁰ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IK 1924, str. 3: vezano uz naplatu povratničke glavarine.

²¹¹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 36.

²¹² HR-HDA-790-BGA, kut. 68, V/1. O sintezi nacionalnog kapitala, a na temelju zaključaka Uprave Saveza organizacija iseljenika izradio je A. B. Grado "Memorandum o zaštiti nacionalnog kapitala". Također je Grado radio i posebne "statističke komunikacije" o transferu novaca za razdoblje 1926. – 1928., o čemu treba vidjeti više u istom fondu, kut. 5, II/3-23.

"statistikom krvi". To je najbolje vidljivo iz dolje priložene tablice, prema kojoj je Iseljenički komesarijat računao da je u 1926. godini u državu ušao dolje navedeni novac (s izračunom u dolarima):²¹³

Tablica 2. Pokušaj kalkulacije ukupnoga priljeva novaca (u dolarima) za 1926.

Aktiva (u dolarima)		
1.	Iseljenička štednja u gotovini preko banka iz prekomorskih zemalja po kalkulaciji F. Aranickoga	12.000.000
2.	Preko Poštanske štedionice (točno)	628.156
3.	U pismima, što su ih iseljenici slali svojim obiteljima	3.000.000
4.	Prema F. Aranickom doseljenici sa sobom donose:	0
	a) U gotovom novcu	2.100.000
	b) U vrijednosnim papirima i robi	210.000
5.	Povratničke glavarine	10.665
6.	Iseljenici iz europskih zemalja	500.000
7.	Kao ekvivalent za smrtni slučaj, nesreće i sl., a u ime odštete, osiguranja i drugih privatno-pravnih tražbina, preko Iseljenskoga komesarijata	402.000
Ukupna aktiva		18.850.821

Pasiva (u dolarima)			
	Trošak u	<i>zemlji</i>	<i>izvan zemlje</i>
1.	Za putne troškove koje plate iseljenici	0	1.678.567
	Međutim od toga treba odbiti:	0	0
	Za iseljeničke glavarine	94.622	0
	Za režijske troškove zastupstva parobrodskih društava što ostaje u zemlji, i željezničkih glavarina za prijevoz do željeznice	405.358	0
	(Ukupno za prethodne dvije stavke)	499.980	- 499.980
	Prema tome iz zemlje izađe na ime putnih troškova		1.178.587
2.	Novac, kojim se iseljenik mora iskazati kada stigne u zemlju (kao) useljenik (Landing Money)		363.042
3.	Novac što ga iseljenik nosi sa sobom		396.420
4.	Za konzularne vize plaćeno		26.346
5.	Za glavarine, što ih iseljenik mora platiti kada stupi na tlo SAD i Meksika (Head-taxes)		21.612
Ukupna pasiva			1.986.007

Saldo (u dolarima)	
Aktiva	18.850.821
Pasiva	1.986.007
Prema tome u zemlju dođe oko	16.864.814

²¹³ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1926/27, str. 75: Izvješće Privatno-pravnog odsjeka (dodatak – pokušaj kalkulacije).

Primjetno je da u aktivama iznosi zaostaju za svotama koje su donesene u zemlju prvih godina nakon rata, s tim što je dr. Fedor Aranicki predviđao da će "aktivnosti bilance konstantno ali rapidno opadati, ograničavajući se na 'mrtvi novac' paralelno s umiranjem one generacije iseljenika koja je bila rođena u domovini."²¹⁴ O nekoj stabilizaciji nije moglo biti niti riječi, jer je kvota daljnjeg priljeva svježe krvi u SAD bila minimalna te je za očuvanje naših naselja bila gotovo sasvim indiferentna. Nova generacija rođena u Americi u 75% (slučajeva) ne zna niti jezik i razumljivo je da nema, niti će imati, smisla podupirati svojtu u domovini, a nema te sile koja će je oteti iz ralja svemoćne amerikanizacije."²¹⁵

Organizacija iseljeničkog kapitala

"Možda će reći netko da reforme koje predlažemo idu predaleko i da diraju u privredu slobodu privatnih poduzeća. Bilo bi međutim pogrešno smatrati banke kako se to čini, privatnim poduzećima. Banke su isto tako javno-korisna poduzeća kao i željeznice i pošte. Država je interesovana da se njima povjerene nacionalne uštednje ne upropaste. Jer to je u glavom novac maloga čovjeka. Preko toga maloga čovjeka prelazilo se do sada vazda na dnevni red, premda je on na svojim leđjima nosio sav teret prošlosti kod stvaranja i izgradnje ove naše narodne države i premda ćemo samo na njegovim leđjima moći da sazidamo zdravu narodnu budućnost. Uvažujući dolično maloga čovjeka uvažit ćemo indirektno i iseljenika u njemu, koji će nam tu pažnju uvratiti svojim povjerenjem i spremno i obilato opet slati i nositi svoje uštednje u Stari Kraj. To su naše misli i želje koje ispred jednog milijuna jugoslavenskih iseljenika i povratnika, koji pretrpješe sva iskušenja u tudjini i sva razočaranja u domovini, a opet vazda sačuvaše ljubav prema Starom Kraju u svojoj iskrenosti iznosimo na razmišljanje i uvaženje pred našu narodnu vladu. Mi smo uvjereni da ta narodna vlada niti može niti hoće da preko tih želja predje na dnevni red."²¹⁶

Kako se više puta dogodilo da su čekovi i novci koje su iseljenici slali svojim obiteljima dospjeli u tuđe ruke, bilo to krađom ili pak neizravnom

²¹⁴ SR-AJ-38-CPPMS, fasc. br. 736, "Migracioni zastoj i njegove posljedice", *Jutarnji list*, Zagreb, 17. srpnja 1932. godine. Također je Artur Benko Grado dao procjenu da je od ujedinjenja do 1934. godine u Jugoslaviju ušlo 10 milijardi dinara iseljeničkog novca. On je primijetio da je priljev iseljeničkih novaca bio znatno opao od 1925. godine, što je bila posljedica velike ekonomske krize, ali i nepovjerenja prema jugoslavenskim institucijama što će se vidjeti i u poglavlju koje govori o organizaciji kapitala. O tome vidi više u referatu A. B. Grade u HR-HDA-790-BGA, kut. 75, Artur Benko V/2, 1-58, "Možemo li pojačati opadajući priliv iseljeničkog novca".

²¹⁵ Isto, str. 77.

²¹⁶ HR-HDA-790-BGA, kut. 68, V/1. "Memorandum Saveza organizacija iseljenika za zaštitu nacionalnog kapitala". Prijepis iz broja 48. *Novoga iseljenika* od 1. kolovoza 1934. godine.

manipulacijom kod poštanskih ureda, gdje su bankarski službenici bez prethodnog legitimiranja davali novac krivim ovlaštenicima, Iseljenički komesarijat je intervenirao kod vodećih zagrebačkih banaka, kao i preko predsjedništva Saveza jugoslavenskih novčanih zavoda kojeg je predvodio prof. Vrbanić, tražeći da se ova praksa ukine.²¹⁷ Zahtijevalo se da sve banke kao i novčani zavodi "oštro paze na legitimaciju honorara držeći se pravila da ček isplate samo onima koji su nesumnjivo legitimirani i ovlašteni prema intenciji onog koji je ček uistinu i izdao."²¹⁸

U tu svrhu država je bila prinuđena preuzeti inicijativu te je koncem 1923. zaključila konvenciju s poštom Sjedinjenih Američkih Država, a 1925. s Kanadom, što je trebalo osigurati dospijeće iseljeničkih novaca putem poštanskih uplatnica.²¹⁹

Nakon toga bila je donesena i nova *Zakonska reforma* od 18. siječnja 1929., za što je Poštanskoj štedionici bilo odobreno da može akumulirati iseljeničke štedne uloge.²²⁰ Razlika između stare i nove reforme bila je u tome što je prije ograničenje štednog uloga imalo godišnju kamatu od 4% na recimo štedni ulog od 5.000 dinara, dok je novim zakonom ulog postao neograničen, a kamatna stopa povećana na 6% godišnje. Za iseljeničku štednju interes je pokazala i Uprava fondova Kraljevine SHS kao Hipotekarna kreditna državna ustanova.²²¹

No, unatoč tome bilo je primjetno da iseljenici nisu slali novac posredstvom pošte u onoj mjeri u kojoj se to očekivalo, tako da je preko Poštanske štedionice u 1925. godini bilo poslano samo 30.000.000 dinara.²²²

²¹⁷ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1924, str. 38-39.

²¹⁸ Ibidem.

²¹⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 66-67.

²²⁰ Prema A. B. Gradu tijekom 1927. godine od 3.404.000.000 dinara ukupnog iseljeničkog novca bilo je ukupno 1.023.000 dolara. Iznos u dinarima očevitna je tipkarska pogreška jer se dodalo tri nule: radi se o 3.404.000,00 a ne 3,404.000.000,00 dinara! Više u Grado, "Iseljenički problem Kraljevine Jugoslavije", 154.

²²¹ Srbija – Arhiv Jugoslavije, Beograd – fond 371 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u SAD – Washington (dalje: SR-AJ-371-PKJSAD), fasc. br. 59. Uprava Fondova za Delegaciju Kraljevine SHS u Washingtonu, 1920.

²²² HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 66-67; o organizaciji iseljeničkog kapitala više u: Milostislav Bartulica, *Iseljenička konferencija u Splitu: (održana dne 5., 6. i 7. augusta 1929.): izvještaj*, Iseljenička biblioteka, 6, Zagreb, Savez organizacija iseljenika, 1929, 17-18.

Bilo je više razloga zbog kojih iseljenici nisu slali novac preko pošte. Jedan od njih bio je vezan uz činjenicu da se vijest o potpisivanju konvencije nije dovoljno dobro plasirala u američkim novinama koje nisu imale interesa objaviti istu. I to samo iz razloga što nisu bile angažirane od američkih banaka koje su takve oglase i honorirale. Zatim bilo je to i nepoznavanje jezika, jer je svaku od poštanskih uplatnica trebalo obvezno ispuniti na engleskom jeziku, za što su iseljenici najčešće angažirali raznorazne neprovjerene agente, koji su za njih odrađivali posao i na posljetku im dostavljali potvrde o poslanom novcu. Međutim, ponekad je bilo teško razlučiti tko je bio zaista profesionalni agent a tko prevarant, kojima su iseljenici nasjedali u ovakvim prilikama, ne samo zbog neznanja, već i zbog svoje naivnosti.

Svjesni ovog problema predstavnici Iseljeničkog komesarijata i Saveza organizacija iseljenika su nastojali zaštititi iseljenike, za što su bile poduzete i posebne promidžbene inicijative koje su za cilj imale potaknuti banke da putem tiska objavljuju svoje reklamne letke, a sve u svrhu što boljeg informiranja iseljenika o načinima odašiljanja novaca preko poštanskih uplatnica ali i općenito u svrhu zaštite iseljeničkog kapitala.²²³ Sve navedene akcije su na izvjestan način trebale spriječiti situacije kada su u pošti nestajali listovi iz čekovnih knjižica ili dolari koje su iseljenici slali svojim obiteljima.

Ovakve situacije silno su rušile kredibilitet države u očima iseljenika, što je utjecalo i na njihovo gubljenje povjerenja u državne institucije koje nisu uspjele zaštititi njihov novac. Upravo se iz tih razloga dodatno savjetovalo iseljenicima da ne šalju novce u pismima, za što se također u svakoj od iseljeničkih putovnica tiskala i posebna uputa zajedno sa svim ostalim praktičnim savjetima koji su bili namijenjenim iseljenicima.

Osim gore navedenih primjera Iseljenički komesarijat je nastojao zaštititi novac iseljenika koji je bio ugrožen zbog stečajeva banaka, u kojima je bilo uloženo dosta iseljeničkih novaca, kao što je to bilo u slučaju

²²³ Andričević, *Propisi i upute za iseljenike: sa podukom u engleskom i španjolskom jeziku.*

Balkanske, Zemljoradničke, Jadranske, Beogradske ujedinjene, Dobrovoljačke i Slavenske banke, kao i Štedionice za Primorje.²²⁴ Za navedeno je A. B. Grado tvrdio da su: "naše domaće banke promašile cilj da se u njima slije iseljenički kapital, jer su svojim neracionalnim poslovanjem, prouzrokovale mnoge lomove, u kojima su bili upropašteni veliki iseljenički imetci."²²⁵

Za rješenje ovog problema A. B. Grado je dao i neke konkretne prijedloge i to u smislu "da dioničke glavnice ne budu manje od 10 milijuna dinara, a rezerve manje od 20% dioničke glavnice; kod dioničkih glavnica trebalo je uvijek navesti da li je bila potpuno uplaćena ili ne; također je trebalo zbrinuti i latentne rezerve budući da su skoro uvijek bile vezane uz poslove problematične prirode; novčani zavodi koji primaju štedne uloške nisu se smjeli baviti investicijama bilo kakve prirode; između aktivnih i pasivnih poslova morao je uvijek postojati potpuni reciprocitet; zatim je morala postojati primjerena relacija između stranih i vlastitih sredstava; kod novčanih zavoda morali su u upravi biti zastupljeni predstavnici dioničara i ulagača, u razmjeri kapitala kojega su zastupali; kod Ministarstva financija trebalo je osnovati jedno bankovno odjeljenje kojem je trebala biti osnovna zadaća pratiti i nadzirati rad novčanih zavoda te pregledavati njihove bilance i račune dobitka i gubitka; pri čemu je trebalo lažne bilance kažnjavati robijom, dok su generalni direktori i članovi uprave morali snositi ne samo krivičnu već i privatno-pravnu odgovornost."²²⁶

Nakon ovih promišljanja A. B. Grade Iseljenički komesarijat je predložio Ministarstvu socijalne politike da intervenira kod Vlade, koja je trebala posredovati kod banaka da se iseljeničkim ulozima da prednost pred ostalim ulozima, čime se trebao spasiti ne samo ugled iseljeničkom svijetu već i samoj državi. Također je bilo još osjetljivih pitanja, a vezano uz

²²⁴ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 66-67.

²²⁵ HR-HDA-790-BGA, kut. 68, V/1, "Memorandum Saveza organizacija iseljenika za zaštitu nacionalnog kapitala", str. 1-7.

²²⁶ Isto, str. 5-7.

stečajevе američkih banaka poput "Hayes and Hayes" banke u Aberdeenu (Washington), gdje su iseljenici izgubili oko 150 do 200 tisuća dolara. Također je isti slučaj, doduše u nešto manjem opsegu, pogodio i stečaj banke koja je bila u vlasništvu stanovitog Danila Vučetića iz Seatlea, zbog kojeg su dvojica iseljenika iz Kraljevine izgubila oko 5.000 dolara.²²⁷

Osim ovih slučajeva bila je izgubljena i velika suma novaca i kod poznatog dr. Pere Perića koji je navodno u Los Angelesu osnovao nekakvu "Vilding Savings & Loan" organizaciju za koju je prodavao dionice uzduž cijele Pacifičke obale. Računalo se da je iz države Washington odnio preko 30.000 dolara, a mnogo veću svotu iz Kalifornije i Oregona.²²⁸

O ovakvim i sličnim situacijama, Iseljenički komesarijat je nastojao upozoriti ne samo nadležna tijela u zemlji i inozemstvu, već je o tome redovito izvještavao i same iseljenike, upozoravajući ih o kretanju i adresama navedenih prevaranata. Također je u istu svrhu bila planirana i objava *Pravilnika o isplati iseljeničkih uložaka* kod domaćih novčarskih zavoda koji su bili pali pod stečaj, u razdoblju od 1. siječnja do 3. veljače 1931. Ovakvi ulošci su se trebali isplaćivati iz državnih sredstava, za što su iseljenici koji su bili ulagači mogli podnijeti Poštanskoj štedionici prijave s uložnom knjižicom ili eventualno sudskim zaključkom, zatim svjedodžbom državljanstva, kao i svjedodžbom iseljeničtva. Ovakve prijave mogle su se podnositi zaključno s 21. prosincem 1940. godine Poštanskoj banci u Beogradu koja je bila i zadužena za njihovu isplatu.²²⁹

2.2.2.3. Izvršni organi iseljeničke službe

Prema *Pravilniku o izvršenju Zakona o iseljavanju* (članak 1.) bile su definirane iseljeničke vlasti. Osim Ministarstva socijalne politike (članak 2.) i Iseljeničkog komesarijata (članak 3.) tu dužnost su obavljali i iseljenički

²²⁷ Ibidem.

²²⁸ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1926/27, str. 71.

²²⁹ HR-HDA-967-SOI, kut. 63. Isječak iz *Jutarnjeg lista* od 22. prosinca 1939. godine.

izaslanici Ministarstva socijalne politike (članak 5.) kao i lučki, željeznički i brodarski komesari (članak 4.).²³⁰ Unatoč tome da su nadležnosti kao i odgovornost navedenih tijela bile donekle različite, njihovi poslovi su bili vrlo usklađeni u pokušajima zaštite sigurnosti iseljenika i povratnika, što se može vidjeti i u nastavku teksta.

Iseljenički izaslanici

Brinuli za iseljenike u pojedinim zemljama emigracije i to prema odredbama članka 3. *Zakona o iseljavanju* i članka 5. *Pravilnika o izvršenju zakona* te su tako predstavljali zaseban organ Ministarstva socijalne politike, koji je održavao vezu između Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu i iseljenika.²³¹ Imajući u vidu važnost postojanja ove funkcije Ministarstvo je krajem 1922. godine poslalo prvog izaslanika za Južnu Ameriku sa sjedištem u Buenos Airesu, dok je tijekom 1926. godine bio je postavljen Iseljenički komesar u Francuskoj sa sjedištem u Parizu.²³²

Dužnost izaslanika se ogledala u podržavanju svestrane veze između iseljeničkih organizacija i Ministarstva, zatim kontroli pravilnost putnih isprava i visini prijevoznih tarifa, za što se pokušala spriječiti naplata viših tarifa koje nisu bile sukladne odredbama Ministarstva. Iseljenički izaslanici su također provjeravali jesu li iseljenici odgovarali zakonskim propisima zemlje u koju su useljavali, kako bi spriječili njihov eventualni povratak u Kraljevinu, koji je skoro uvijek bio povezan i s visokim troškovima. Također

²³⁰ Pravilnik o izvršenju Zakona o iseljavanju, *Službene novine* od 1. rujna 1922, br. 194 A.

²³¹ HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 3, II/1-26. Iseljenički odsjek. Opažanja iseljeničkih izaslanika u pogledu položaja iseljenika i povratnika na putovanju u Ameriku, odnosno povratka u domovinu.

²³² HR-HDA-2048-ZI, kut. 1, inv. br. 51. Dopis Iseljeničkog komesarijata na sve velike župane i vlasti koje su bile zadužene za izdavanje putovnica, br. 4003. od 6. ožujka 1925. godine o potrebi prijave iseljenika kod iseljeničkih organa koji su u svrhu kontrole putnih isprava besplatno stavljali pečat "viđeno kod odlaska." Iz dopisa se također vide imena nadzornika na punktovima u Zagrebu, Splitu, Sušaku, Metkoviću i Gružu. Osim toga su navedeni i nadzornici u Beogradu, Ljubljani i Sarajevu.

su kontrolirali i strane državljane, pregledavajući njihove vize u svrhu proputovanja kroz Kraljevinu SHS.²³³

Zatim su kontrolirali i konačišta u kojima su boravili iseljenici, pazeći pri tome da se predugo ne zadržavaju u njima. Od nadzornika se očekivalo da kontroliraju i otpremne knjige parobrodarskih društava, pri čemu su posebno morali revidirati naplatu iseljeničke glavarine. Posebna odgovornost se ogledala u provjeri osoba koje su provodile vrbovanje i otpremanje iseljenika ilegalno, što su bili dužni odmah prijaviti dotičnoj policijskoj vlasti. Također su prema članku 28. *Zakona o konzulatima* u pogledu besplatnog prijevoza siromašnih povratnika preuzimali njihovo otpremanje prema doznakama Konzulata.

Iako se često razmišljalo o ukidanju ove funkcije, treba se osvrnuti na izvješće Iseljeničkog komesarijata iz 1926./1927. godine iz kojeg se vidi da je gospodin Jovo Marčetić iseljenički izaslanik uspio zaposliti 1.627 doseljenika unutar jedne godine, za što je kasnije bio kritiziran u tiskovinama da *on nije tamo zaposlen kako bi radio takve stvari*.²³⁴ Unatoč činjenici da se o postojanju iseljeničkog nadzornika može razmišljati na ovaj ili onaj način te da za to postoje argumenti za i protiv, Marčetić ostaje jedan od svjetlijih primjera, koji je opravdao funkciju iseljeničkog nadzornika brinući se za položaj useljenika u njihovim novim domovinama.

Lučki nadzornici

Bili su postavljeni na punktovima Sušak, Split, Metković i Gruž te ih se biralo preko lučkih poglavara, odnosno njihovih zamjenika i to prema članku 2. *Zakona o iseljavanju* i članku 4. *Pravilnika o izvršenju zakona*. Kontrolirali su ispravnost putnih isprava i viza, nadzirali rad iseljeničkih

²³³ HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 2, II/1-1. Iseljenički odsjek. Predstavke u svezi naplate taksi za strane državljane.

²³⁴ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1926/27, str. 51.

domova parobrodarskih društava, naročito smještaj iseljenika i povratnika te provjeravali propisanu dezinfekciju osoba i prtljage. Također su nadzirali cjelokupan rad parobrodarskih društava, naročito kod ukrcavanja i iskrcavanja putnika. U slučaju da su primijetili neke nedozvoljene radnje koje su štetile iseljenicima ili povratnicima, mogli su zatražiti intervenciju lučkih, odnosno policijskih vlasti ili Iseljeničkog komesarijata, a po potrebi i Ministarstva socijalne politike, što je bilo regulirano člankom 6. *Pravilnika o iseljavanju*. Istim člankom su također bile određene i prvostupanjske kaznene vlasti koje su se odnosile na lučke i policijske nadzornike, dok se drugostupanjska vlast odnosila na Iseljenički komesarijat, a treća na Ministarstvo socijalne politike.

Nadležnost prvostupanjske kaznene vlasti određivala se prema tome da li je prijestup bio učinjen u mjestu gdje je bilo lučkih vlasti (lučka poglavarstva) ili ne. U mjestima gdje toga nije bilo presuđivale su policijske vlasti (sreski načelnik, kotarski predstojnik i sl.). Međutim, ako je prijestup bio učinjen u mjestu iseljeničkog lučkog ili željezničkog komesara, prvostupanjske kaznene vlasti bile su dužne prije donošenja presude tražiti mišljenje dotičnog komesara.

Da to i nije uvijek tako glatko prolazilo u skladu s odredbama *Zakona*, ukazuje i izvješće administrativnog odsjeka Iseljeničkog komesarijata iz 1924. godine, gdje se spominje da se Ministarstvo prometa pobunilo protiv lučkih nadzornika, smatrajući da im oni stoje na putu *te da je njihova uloga inkopatibilna*.²³⁵ Ovakvi primjeri, ma koliko oni bili usamljeni, upozoravaju na činjenicu da rad javnih tijela unatoč zakonskim odredbama nije uvijek imao dobru suradnju, što je otežavalo rad Iseljeničkog komesarijata koji je u svom poslovanju nastojao razviti široku mrežu suradnje s različitim institucijama širom zemlje, pokušavajući tako lakše koordinirati rad iseljeničke službe.

²³⁵ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1924, str. 7: Prilog administrativnog odsjeka.

Koliko je ta suradnja bila razgranata i važna, pokazuje i godišnje izvješće Policijskog komesarijata Jasenice o putničkoj statistici tijekom 1936. U njemu se nalazi detaljan prikaz broja iseljenih, deportiranih i repatriраниh osoba, što se redovito dostavljalo Iseljeničkom komesarijatu, koji je uredno prikupljao i izviješća drugih nadzornih iseljeničkih organa.²³⁶ Sva ona su služila za potrebe izrade statističkih izvješća, koja je Iseljenički komesarijat morao redovito slati nadležnom Ministarstvu socijalne politike u Beogradu.

Brodarski nadzornici

Za razliku od lučkih nadzornika brodarski nadzornici bili su postavljeni u smislu članka 16. *Zakona o iseljavanju* i članka 4. *Pravilnika o izvršenju Zakona*. Oni su bili birani između stalnih namještenika državne iseljeničke službe te su se njihova zaduženja ogledala u nadzoru ispravnosti brodova, kao i kvalitete iseljeničkih ugovora o putovanju. Brodarski iseljenički komesar je redovito vodio dnevnik, u koji je bilježio sve nedostatke koje je zatekao na brodu i mjere koje je trebalo poduzeti u svrhu poboljšanja kvalitete prijevoza putnika. Također je pazio na postupanje prijevoznika s iseljenicima u smislu podjele obroka i sl. Od osnutka Iseljeničkog komesarijata, pa sve do pred kraj 1926. godine u Kraljevini SHS bilo je ukupno 26 ovakvih komesara i to ponajviše za SAD (21), dok su (4) komesara bila raspoređena po Južnoj Americi (Argentina, Urugvaj i Brazil) te (1) za Kanadu.

Željeznički iseljenički nadzornici

Na početku su radili na punktovima Maribor, Jesenice-Rakek,²³⁷ a kasnije i na drugim kontrolnim punktovima. Vršili su kontrolu na

²³⁶ Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 1619 – Iseljenički muzej (dalje: HR-HDA-1619-IM), kut. 1, "Izvješće policijskog komesarijata Jasenice tijekom 1936."

²³⁷ Rakek je naselje u slovenskoj Općini Cerknici.

željezničkim stanicama, slično kao i lučki nadzornici, provjeravajući ispravnost putovnica (pečati u dokumentima od strane parobrodarskih poduzeća, vize za tranzitne države i sl.). Osim toga vodili su i brigu o dopremanju iseljenika u luke ukrcavanja. Naročito su brinuli za otpremanje siromašnih povratnika, što je vidljivo i na slučaju iseljenika koji je izgubio očni vid u Urugvaju gdje je radio kao miner.²³⁸ Nakon što je bio provjeren od strane Konzulata, za njega se odmah organizirao povratak u Kraljevinu. Tamo je posredovanjem Iseljeničkog komesarijata, preko željezničkih nadzornika na granici i iseljeničkog nadzornika u Ljubljani bio dopremljen u Zagreb. Od tuda je preko lučkog nadzornika na Sušaku nastavio dalje putovanje za Kotor gdje ga je dočekala i njegova obitelj.²³⁹

Željeznički nadzornici su vodili i posebne evidencije o emigrantima, što se vidi iz izvješća željezničke parobrodarske pogranične policije Dubrovnik, o političkim emigrantima za mjesec prosinac 1939. godine. Izvješće je bilo upućeno Kraljevskoj banskoj upravi Zetske banovine, Odjelu za državnu zaštitu. Izrada ovakve vrste izvješća bila je inicirana naredbom br. 3638. od 11. srpnja 1939. godine, prema kojoj je redarstveni povjerenik izvijestio da tijekom prosinca nije bilo političkih emigranata.²⁴⁰

²³⁸ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, "Izvješće Iseljeničkog komesarijata 1934." (dalje: IIK 1934), str. 15.

²³⁹ Ibidem.

²⁴⁰ Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – zbirka 1355 – Zbirka Emigracija (dalje: HR-HDA-1355-ZE), kut. 8, inv. br. 521, grupa VIII. "Izvještaji o emigrantskim povratnicima za 1939. godinu". Također se isto može istraživati i na temelju fonda: HR-DAZD-121-OZ, sv. 244/53; sv. 325,326/128b; sv. 641, 642/238.

3. ISELJAVANJE HRVATA OD 19. STOLJEĆA DO 1939. GODINE

3.1. Iseljavanje u 19. i prva dva desetljeća 20. stoljeća

3.1.1. Iseljenički valovi

Kao što je već naprijed istaknuto tijekom druge polovice 19. stoljeća iseljavanje Hrvata poprima masovniji karakter, uzrokovan socijalno-ekonomskim čimbenicima u različitim regijama.²⁴¹ Naročito je ono bilo intenzivno na prijelazu između 19. u 20. stoljeće, a kulminacija se dogodila u prvom desetljeću 20. stoljeća, kada je na godinu prosječno iseljavalo oko 40 do 50 tisuća ljudi.²⁴²

Prema "Obrazloženju k Osnovi zakona o iseljavanju"²⁴³ za početak masovnih iseljavanja iz Hrvatske mogu se uzeti osamdesete godine 19. stoljeća, nakon okupacije Bosne i Hercegovine. Prema općem popisu stanovništva iz 1880. godine²⁴⁴ najviše iseljenih bilo je iz ličko-krbavske županije, zatim modruško-riječke i jednog dijela zagrebačke županije od kuda je najviše stanovnika iselilo u Bosnu i Hercegovinu.²⁴⁵

Prema istom izvoru u razdoblju 1880. – 1890. godine počinje iseljavanje u Ameriku i to najviše iz bivšeg građanskog dijela županije modruško-riječke i kotareva Karlovac i Jaska te županije zagrebačke. Ono je bilo toliko intenzivno, što se može pratiti i prema popisu stanovništva iz 1890.

²⁴¹ Prema Rudolfu Bićaniću, "Ekonomska podloga događaja 1903. u Hrvatskoj", *Historijski zbornik*, 27-28 (1974-1975): 49-72, Kraljevine Hrvatska i Slavonija prošle su tri velike strukturne krize: prijelaz iz feudalnog na kapitalistički agrar, krizu prometa i trgovine, kao i veliku europsku agrarnu krizu.

²⁴² Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, 22.

²⁴³ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. "Obrazloženje k osnovi Zakona o iseljavanju", str. 3.

²⁴⁴ Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 367 – Republički zavod za statistiku SRH (dalje: HR-HDA-367-RZS). Popis stanovništva iz 1880. godine obuhvaća kutije u rasponu od 4 do 9.

²⁴⁵ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. "Obrazloženje k osnovi Zakona o iseljavanju", str. 3. Više o iseljavanju Hrvata iz Bosne i Hercegovine može se više vidjeti u: Marinko Matić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini: Ravno*, Zagreb; Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2015.

godine²⁴⁶ kada je u Ameriku otišlo preko 10.000 osoba. U istom razdoblju bilo je i slučajeva kada su Hrvati iseljavali u nešto manjem broju u Srbiju, Malu Aziju i Perziju.

U razdoblju 1890. – 1900. intenzitet iseljavanja u Ameriku postaje još veći, naročito iz bivše banske krajine u kotarevima Samobor i Pisarovina, kao i zagrebačke županije te modruško-riječke.²⁴⁷ Pred kraj istog razdoblja veći intenzitet iseljavanja prati se i iz ličko-krbavske, kao i bjelovarsko-križevačke županije. Usporedo s iseljavanjem u Ameriku razvijalo se ubrzano i iseljavanje u Njemačku, kao i neke druge europske države, naročito iz modruško-riječke i ličko-krbavske županije. Također je bio primjetan i porast iseljavanja u Brazil, Urugvaj, Peru i Čile,²⁴⁸ za što su bili krivi bezdušni agenti za vrbovanje koji su poticali stanovništvo na iseljavanje, obećavajući im pri tome "brda i doline".²⁴⁹

Prema popisu stanovništva 1900. godine²⁵⁰ do 1. siječnja 1901. godine iz Hrvatske i Slavonije bilo je odsutno oko 42.886 stanovnika i to: u Sjedinjenim Američkim Državama 24.917, a u Bosni i Hercegovini 3.691. U drugim državama, osim Amerike i Europe, bilo je iseljeno oko 496 stanovnika, u ostalim zemljama Austro-Ugarske Monarhije oko 10.877, dok je oko 2.905 iseljenika bilo nepoznatog boravka.²⁵¹ Stagnacija iseljavanja desila se tijekom 1908. kada je u Americi zavladao velika nezaposlenost, dok su razne pošasti nad stokom, slabi urodi polja i vinograda,²⁵² kao i loša zarada

²⁴⁶ HR-HDA-367-RZS. Popis stanovništva iz 1890. godine obuhvaća kutije u rasponu od 10 do 17.

²⁴⁷ Više o iseljavanju iz ovih županija, kao i općenito iz Srednje Europe u Ameriku vidi u: Ervin Dubrović, *Merika: iseljavanje iz Srednje Europe u Ameriku 1880.-1914.*, Rijeka: Muzej grada Rijeke, 2008. Monografija je dostupna na URL-02.

²⁴⁸ Više o iseljavanju u Urugvaj, Čile i Peru vidjeti u: Grozdana Cvitan, *Užalo se bižat: (S Hrvatima u Urugvaju, Peruu, Čileu – razgovori, žurba, putopis)*, Zagreb: Nova knjiga Rast, 2004.

²⁴⁹ HR-HDA-79-UOZV, kut. 2962. "Iseljavanje u Brazil iz kotara Delničkoga" br. 17421/1897.

²⁵⁰ HR-HDA-367-RZS. Popis stanovništva iz 1900. godine obuhvaća kutije u rasponu od 18 do 25.

²⁵¹ Zanimljivo je da iste podatke navodi i Lakatoš u *Narodnoj statistici*, s tim da on u popisu ima uvršten i broj iseljenih stanovnika drugdje u Europi (2.931), što čini ukupno 45.817 iseljenih stanovnika, čime se ova dva popisa razlikuju. Vidi više o tome kod Josip Lakatoš, *Narodna statistika*, Zagreb: vlastita naklada, 1914, 63.

²⁵² Tijekom 1880. godine ukupna količina žitarica bila je dostatna samo za četiri mjeseca prehrane cjelokupnog stanovništva. Slab urod najosnovnijih prehrambenih proizvoda (krumpir, kupus, maslinovo ulje i dr.) nije bio dostatan za prehranu stanovništva, a kamoli prodaju. I. Beuc navodi da je tako napr. 1900. otpadalo 49 kg, a 1910. ukupno 103 kg. krumpira na jednog stanovnika koji je živio od poljoprivrede. Više o

u zemlji, a poboljšanje radnih prilika u Americi tijekom 1909. godine ponovno utjecali na povećanje iseljavanja stanovništva, što se nastavilo i u razdoblju 1910. – 1913. godine.²⁵³

Osim socijalno-ekonomskih razloga na iseljavanje Hrvata je utjecala i demografska tranzicija stanovništva, što se osjetilo najviše tijekom 1880. godine.²⁵⁴ Zatim su to bile političke okolnosti, odnosno nezadovoljstvo s intenzivnom mađarizacijom i germanizacijom kojom se nastojalo promijeniti ne samo nacionalni sastav Hrvatske, već prigušiti svaku pomisao na ideju o hrvatskoj samostalnosti naročito u doba bana Khuena Hedervaryja.²⁵⁵

Također se ne smije zanemariti niti nastojanje mladih ljudi da izbjegnu vojnu obvezu, kao i porast broja agenata koji su vrbovali stanovništvo, što je bilo uvjetovano brzim razvitkom moderne industrijske proizvodnje. Tako su velike broderske, industrijske i željezničke kompanije u Europi, započele otvarati agencije po cijelom svijetu u želji da prikupe što više radnika, koji su bili spremni riskirati i započeti novi život.

Budući da su socijalno-ekonomski razlozi jedan od najčešćih poticaja iseljavanju Hrvata zanimljivo je pratiti njihove utjecaje na ukupno kretanje stanovništva na području različitih regija, o čemu je izvijestio i Ivan Čizmić²⁵⁶ služeći se podacima objavljenim u *Narodnoj statistici*.²⁵⁷ Na njenom temelju prikazao je statistike iseljavanja stanovništva iz Dalmacije i Istre, kao i

tome u: Ivan Beuc, *Istarske studije - Osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX i početka XX stoljeća*. Zagreb: Vlastito izdanje, 1975.

²⁵³ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. "Obrazloženje k osnovi Zakona o iseljavanju", str. 7. Također treba vidjeti i popis stanovništva iz 1910. godine u HR-HDA-367-RZS. koji obuhvaća kutije u rasponu od 26 do 41.

²⁵⁴ Početkom 1880-ih godina u Hrvatskoj započinje demografska tranzicija. To je period u kojem dolazi do smanjenja smrtnosti uz zadržavanje visoke rodnosti stanovništva, što je neminovno utjecalo i na povećanje prirodnog priraštaja, tkz. *agrarnog viška pučanstva* koji je neminovno stvorio i veliki broj gladnih usta koja je trebalo nahraniti. To je izravno poticalo stanovništvo i na potragu za zaradom i na koncu uvjetovalo odlazak u tuđi svijet. O tome više u: Ivica Nejašmić, *Depopulacija u Hrvatskoj: korijeni, stanje, izgledi*, Zagreb: Globus; Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta, 1991, str. 92.

²⁵⁵ Više o tome u Ladislav Heka, "Grof Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i Hrvati", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 37 (2016), br. 3: 1065-1096; Ladislav Heka, "Hrvatski ban Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i nacionalno pitanje", *Scrinia Slavonica*, 16 (2016): 199-226; Miloš Edi, "La Croatie-Slavonie sous le proconsulat de Károly Khuen-Héderváry (1883-1903)", *Études danubiennes*, 26 (2010): 143-180.

²⁵⁶ Čizmić, "O iseljavanju iz Hrvatske 1880-1914.", 28-30.

²⁵⁷ Lakatoš, *Narodna statistika*, 63-66.

Hrvatske i Slavonije u razdoblju od 1890. do 1910. godine, kada se iselilo ukupno 309.954 stanovnika, od toga iz Dalmacije 58.158, Istre 40.000 te Hrvatske i Slavonije 211.796.

Uz statistike o iseljavanju, problematikom migracijskog kretanja stanovništva bavio se i Ivo Nejašmić,²⁵⁸ koji je razmatrao prostornu pokretljivost stanovništva na teritoriju današnje Republike Hrvatske tijekom jednog stoljeća (1880. – 1981.). O istom je raspravljao i Jakov Gelo,²⁵⁹ koji je obrađujući demografske promjene u Hrvatskoj, za razliku od I. Nejšmića, obradio za sto godina dulje razdoblje (1780. – 1981.).

Navedenim radovima svakako treba pridodati i analizu socijalne strukture iseljenika kojom se bavila Agneza Szabo,²⁶⁰ koja je koristeći objavljene statističke izvore dala detaljan pregled strukture iseljenika iz Hrvatske i Slavonije za razdoblje između 1880. i 1910. godine. Autorica je utvrdila da su migranti uglavnom bili bivši poljoprivrednici ili poljoprivredni radnici te da je njihov broj u ukupnom stanovništvu područja iznosio čak 8% krajem 1910. godine. Također je analizirala i migracijski odljev po užoj regiji porijekla, smjeru iseljavanja, životnoj dobi, zanimanjima, religijskoj pripadnosti i materinskom jeziku iseljenika te zaključila da su iz Hrvatske i Slavonije u tome razdoblju iselili najvećim dijelom vrlo mladi ljudi iz siromašnijih krajeva, koji si nisu mogli osigurati minimum materijalne egzistencije.

Slijedeći brojke o statistikama iseljavanja, kao i analize socijalne strukture iseljenika također je važno promotriti i znanstvene spoznaje koje su rasvijetlile uzroke iseljavanju stanovništva ne samo iz Hrvatske i Slavonije, već i iz Dalmacije.²⁶¹ U tome je znatan doprinos dao Branimir Banović,²⁶²

²⁵⁸ Ivica Nejašmić, "Osnovne značajke unutarnje migracije stanovništva Hrvatske 1880-1981.", *Migracijske i etničke teme*, 8 (1992), br. 2: 141-166.

²⁵⁹ Jakov Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Zagreb: Globus, 1987), 315.

²⁶⁰ Agneza Szabo, "Društvena struktura iseljenika iz Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1880-1910.", *Migracijske i etničke teme*, 4 (1988), br. 1-2: 67-71.

²⁶¹ O teškoj socijalno-ekonomskoj situaciji stanovništva može se više vidjeti i u djelu Rudolfa Bičanića, *Kako živi narod: život u pasivnim krajevima*, knj. 1, Zagreb: Gospodarska sloga, 1936. Knjiga ispituje sociološke

koji je vrlo detaljno opisao socijalno-ekonomske aspekte iseljavanja stanovništva, dodatno obrazlažući kako je Dalmacija osim opće privredne nerazvijenosti u tome razdoblju, posebno zbog pomanjkanja kapitala te prometne i trgovačke nepovezanosti s prirodnim zaleđem (glavna okosnica prometa bila je pruga Beč – Trst) doživjela krizu dalmatinskog brodarstva, uzrokovanom pojavom brodova na parni pogon koji su zadali udarac malim jedrenjacima.²⁶³

Uz navedeno, autor je posebno istaknuo i problem *vinske klauzule*, kojom je Austro-Ugarska uvozeći jeftina talijanska vina uništila konkurentnost dalmatinskih vinara na unutarnjem tržištu Monarhije. Prema Ivanu Lajiću²⁶⁴ cijena vina na Braču prije i nakon donošenja *vinske klauzule* bila je drastično različita, što se najekstremnije očitovalo tijekom 1889. godine, kada je cijena po barilu u fiorinima crnog i bijelog vina iznosila prije klauzule 16, a nakon 25 forinti.²⁶⁵ Sve to je dovelo do opadanja i zanemarivanja proizvodnje, ali i pada kupovne moći i životnog standarda stanovništva Dalmacije, što je neminovno utjecalo i na emigracijske procese, koji su bili obojani i političkim konotacijama *vinske klauzule*.²⁶⁶

Svemu svakako treba pridodati i propadanje vinograda koje su pred kraj stoljeća pogodile i razne bolesti vinove loze (*filoksera*), od kojih se mnogi nisu oporavili niti u vremenu nakon završetka Prvog svjetskog rata. "Takav slom monokulturne privrede mogao se riješiti isključivo prestrukturiranjem privrede, za što stanovništvo nije imalo financijske mogućnosti pogotovo jer

aspekte kvalitete života u Hrvatskom zagorju, Gorskom kotaru, Lici i Dalmaciji, među planinskim stočarima u Primorju i Bosni, Dalmatinskoj zagori, na otoku Braču, u području Neretve, Posavine itd.

²⁶² Branimir Banović, "Potisni i privlačni faktori u iseljavanju iz Hrvatske u Australiju od konca 19. stoljeća do recentnog vremena", *Migracijske i etničke teme*, 6 (1990), br. 1: 7-17.

²⁶³ Također o tome vidi više u: Ivan Lajić, "Utjecaj društveno-ekonomskih i demografskih promjena na iseljavanje s dalmatinskih otoka u 19. i prvoj polovini 20. stoljeća", *Migracijske i etničke teme*, 5 (1989), br. 4: 307-324.

²⁶⁴ Isto, 317.

²⁶⁵ Ibidem.

²⁶⁶ O istoj problematici piše i Božidar Posinković, "Udio Doljana s otoka Hvara u prvom grupnom iseljavanju Hrvata u Južnu Ameriku 1880–1914", *Migracijske i etničke teme*, 9 (1993), br. 2: 141-152. Autor se u radu fokusirao na pojedinačne prikaze iseljavanja svojih suseljana iz Dola na otoku Hvaru između 1880. i 1914. godine, naglašavajući kao i drugi autori, ekonomske uzroke iseljavanja stanovništva.

su mnogi od njih bili još uvijek u kmetskim odnosima, što je također poticalo stanovništvo na iseljavanje. Ustvari, bila je to jedina mogućnost koja je preostajala prezaduženom dalmatinskom težaku koji je svoj spas pronalazio u odlasku izvan granica domovine, gdje je imao priliku zaraditi novac koji mu je definitivno mogao donijeti slobodu od feudalnih ostataka."²⁶⁷

Prema Stijepi Obadu takvi procesi bili su neminovno povezani i s razvojem kapitalizma u svijetu, konjunktrom i krizom vinogradarstva u nekim europskim zemljama, koja se razvijala usporedo s ekspanzijom parobrodarstva.²⁶⁸

Na to se nadovezuje i iznimno spor proces industrijalizacije, zbog čega je višak seoskog stanovništva bio u nemogućnosti pronaći posao, što je također poticalo odlazak u inozemstvo," u tome periodu je iseljavanje dostiglo epidemijску kulminaciju te su monarhističke vlasti da bi zaštitile svoje vlastite vojne interese bile prisiljene zakonski zaustaviti odljev vitalno najsposobnijeg dijela slavenske, odnosno hrvatske muške populacije".²⁶⁹

Osim radova koji su isticali socijalno-ekonomske komponente iseljavanja Hrvata bilo je i onih koji su svojim sadržajem otvarali posebnu problematiku vezanu uz vrbovanje stanovništava, utjecaj tiska i sl. na iseljavanje stanovništva. Tako je rad Ivana Pederina²⁷⁰ popratio problematiku ilegalnih iseljavanja stanovnika iz Dalmacije, što je bilo potaknuto porastom raznih putničkih agencija koje su bile specijalno obučene za vrbovanje stanovništva na iseljavanje.

²⁶⁷ Lajić, "Utjecaj društveno-ekonomskih i demografskih promjena na iseljavanje s dalmatinskih otoka u 19. i prvoj polovini 20. stoljeća", 317-318.

²⁶⁸ Stijepo Obad, "Uzroci iseljavanja iz Dalmacije u devetnaestom stoljeću", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 16 (1977), br. 7: 175-182. Također od istoga autora vidjeti i Stijepo Obad, "Neke karakteristike stanja i kretanja na dalmatinskom selu od sredine 18. st. do prvoga svjetskog rata", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 26 (1987), br. 13: 257-276; Isti, "Struktura gospodarstva na otoku Pašmanu u 19. stoljeću", u: *Otok Pašman kroz vjekove i danas : Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru 2-4. prosinca 1981 [Pašmanski zbornik]*, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru; Zavičajni muzej Biograd na Moru, 1987, 269-282.

²⁶⁹ Branimir Banović, "Emigracijska politika Austro-Ugarske i iseljavanje iz Hrvatske u razdoblju 1867-1914.", *Migracijske i etničke teme*, 3 (1987), br. 3-4: 313-323. Banović je u radu komparirao iseljavanje stanovništva iz kontinentalnog dijela Hrvatske s Istrom, Hrvatskim Primorjem i Dalmacijom koji su u bili pod Austrijskom upravom.

²⁷⁰ Ivan Pederin, "Arhivske vijesti o iseljavanju iz Dalmacije, Bosne i Hercegovine početkom XX. stoljeća", *Migracijske i etničke teme*, 12 (1996), br. 3: 219-225.

Ljubomir Antić²⁷¹ je kao glavni izvor u svom radu koristio tisak, koji je zbog tehnologije komuniciranja u ono vrijeme bio glavni medij preko kojeg se javno izražavalo mišljenje. Slijedom korištenih izvora Antić je zaključio da se prema iseljeništvu odnosilo različito, s jedne strane kao štetnoj pojavi, jer se nepovratno gubila radna snaga, a s druge strane kao korisnoj pojavi koja je donosila određene novčane priloge.

Također, uz gore navedene primjere iz literature treba svakako još naglasiti da je na iseljavanje stanovništva u tome razdoblju utjecala i priprema Austro-Ugarske za rat, zbog čega je ona intenzivno ograničavala iseljavanje stanovništva, a time i odljev budućih vojnika kako na području Dalmacije tako i Hrvatske i Slavonije, što se objasnilo na sljedeći način: "Emigracija ne smije biti na uštrb one radne snage, koja je u domovini potrebna za ratarstvo, obrt, trgovinu i industriju; emigracijom se ne smije slabiti populacija uopće, a pogotovo ne na uštrb umnažanja krijepkoga i zdravoga naraštaja; emigracijom se ne smije u dvojbu stavljati vojna i obrambena snaga države; emigracija mora da donosi više koristi gledom na prosvjetni i materijalni napredak naroda, i konačno emigracija ne smije biti pogibeljna religioznim, državnim i nacionalnim osjećajima naroda."²⁷² Kod rješavanja iseljeničkog pitanja prema gornjim načelima, moraju sudjelovati državne vlasti i općenito cijelo društvo, sa svim svojim organizacijama i privatnim nastojanjima."²⁷³

Navedenim načelima započet će jedno novo razdoblje u promišljanju i kreiranju iseljeničkog pitanja na području Hrvatske, što će do svog punog izražaja doći tijekom 1920. – 1939. godine, kada utjecaji iz Hrvatske neće popuštati. Dapače, oni će biti bazirani na zajedništvu i suradnji, a sve u svrhu zaštite iseljenika i povratnika, upravo onako kako se to i definiralo u

²⁷¹ Antić, "Odnos javnosti prema iseljavanju iz Dalmacije od 80-ih godina 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata", 192.

²⁷² O emigraciji u Kraljevini SHS-Jugoslaviji vidi više u: Ulf Brunnbauer, "Emigration Policies and Nation-building in Interwar Yugoslavia", *European history quarterly*, 42 (2012), br. 4: 602-627.

²⁷³ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. "Obrazloženje k osnovi Zakona o iseljavanju", str. 10.

zavišnome odjeljku u "Obrazloženju k osnovi Zakona o iseljavanju," gdje se tek neznatno mogu nazrijeti obrisi jedne nove politike prema iseljeništvu.

3.1.2. Statistike o iseljavanju i povratništvu

Naredbom bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 12. prosinca 1898. broj 6085. Pr. bilo je odlučeno da će se redovito skupljati podatci za statistiku iseljavanja i doseljavanja i to u vremenu od 1. siječnja 1899. godine za područje Hrvatske i Slavonije.²⁷⁴ Prema navedenoj naredbi statistike su trebale sadržavati podatke o iseljavanju i doseljavanju preko granica zemlje te prijavama o naseljavanju stranih radnika i povratnika u zemlju, čije se poslovanje protezalo na dvije ili više upravnih općina.

Kod iseljavanja ili useljavanja u Kraljevinu morali su se popunjavati i posebno propisani statistički obrasci.²⁷⁵ Prema paragrafu 3. izvide za koje su služili obrasci od I. do V. obavljala su općinska (gradska) poglavarstva u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, dok su prijavnice i odjavnice (obraci VI. i VII.) vrijedili za radnike i nadničare zavičajne u Rijeci, zatim u Ugarskoj ili inozemstvu, što su bila dužna redovito ispunjavati ona poduzeća koja su se bavila gradnjom cesta, željeznica, kanala i dr. čiji se posao nije protezao samo

²⁷⁴ Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knjiga 3, 181.

²⁷⁵ Isto, 191. U produžetku se daju vrste obrazaca:

Obrazac I. Statistička iskaznica I. za osobe, koje su tečajem određene godine iz neke upravne općine (grada) iselile u Rieku, Ugarsku ili inozemstvo.

Obrazac II. Statistička iskaznica II. za osobe, koje su se prijašnjih godina iz područja upravne općine (grada) iselile u Rieku, Ugarsku ili u inozemstvo te u istoj godine opet povratile u njezino područje.

Obrazac III. Statistička iskaznica III. za osobe, zavičajne na Rieci, Ugarskoj ili u inozemstvu, koje su tečajem godine iz grada Rieke, Ugarske ili inozemstva doselile i nastanile u području upravne općine te u njoj boravile barem tri mjeseca ili prijavile nakon što su se doselile.

Obrazac IV. Statistička iskaznica IV. Za državljane ugarsko-hrvatske, koji su u određenoj godini općinskom (gradskom) poglavarstvu prijavile nakanu da se nasele i to prema paragrafu 9. zakona od 30. travnja 1880. o uređenju zavičajnih odnošaja.

Obrazac V. Mjesečni iskazi osoba, za koje su bile ispunjene propisane statističke iskaznice I. o iseljavanju, na koje se upisivao tekući broj, ime i prezime osobe, naznaku zemlje kamo se osoba iselila kao i sav broj članova obitelji koji su se također iselile. Osim toga trebalo je naznačiti da li će se osoba trajno nastaniti izvan područja kraljevina Hrvatske i Slavonije.

Obrazac VI. Statistička prijavnica za radnike (ce) ili nadničare (ke) zavičajne u Rieci, u Ugarskoj ili inozemstvu.

Obrazac VII. Statistička odjavnica za radnike (ce) ili nadničare (ke), zavičajne u Rieci, u Ugarskoj ili inozemstvu.

na područje jedne upravne općine (grada) već je zahvaćao područje dvije ili više upravnih općina (gradova).

Ubrzo nakon donesene naredbe o prikupljanju podataka o iseljenicima i povratnicima u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji bio je pokrenut i tisak *Statističkog godišnjak* i to na inicijativu bivšeg ravnatelja Statističkog ureda Milovana Zorčića, za što je ban Teodor Pejačević već u listopadu iste godine izdao dozvolu za pokretanje publikacije, koja je trebala u tabelarnim pregledima iskazivati važnije statističke rezultate i davati što potpuniju sliku Kraljevina Hrvatske i Slavonije. Tako je bilo određeno da će se prva publikacija te vrste prirediti za 1905. godinu, na temelju čega se sastavio i predao javnosti *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*.

Već u prvoj knjizi prikazani su svi važniji podatci koji retrospektivno daju pregled za prethodno petogodišnje razdoblje (1901. – 1905.), odnosno prethodno desetljeće (1896. – 1905.), dok su u drugoj knjizi prikazani podatci za razdoblje (1906. – 1910. godine).²⁷⁶ Podatci iz statističkih godišnjaka strukturirani su tako da omogućuju uvid u broj iseljenika s područja Kraljevina Hrvatske i Slavonije, zatim broj povratnika kao i broj doseljenih osoba u Kraljevini i to prema brojčanim pokazateljima za pojedine županije, upravne kotare i gradove. Zanimljivo je da za pojedina područja postoje statistike i za ranija razdoblja, kao što je to primjerice za zdravstvo, za što su u godišnjacima prikazani podatci još od 1886. godine, budući da su gradski fizici i prije službenih naredaba banskih vlasti uredno bilježili sve promjene vezane uz zdravstvo.²⁷⁷

Nažalost, kod statistika iseljavanja to nije slučaj te stoga treba voditi računa o tome da se prve službene statistike za područje Hrvatske i Slavonije

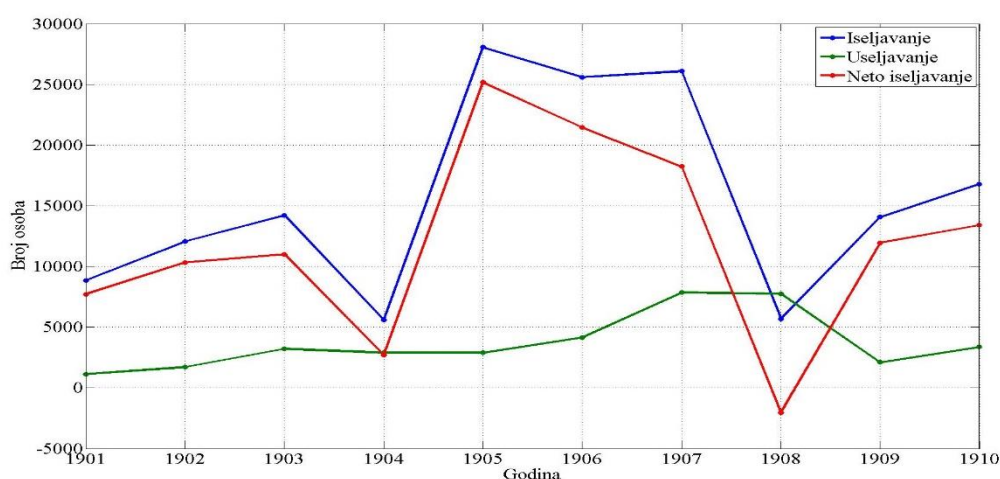
²⁷⁶ Prema osnovi po kojoj je ovaj godišnjak sastavljen, dijelimo ga na sljedeće cjeline: političko, sudbeno i financijsko stanje žiteljstva, mijena žiteljstva, zdravstvo, stanovanje i kuće, rudarstvo i talioničarstvo, obrt i trgovina, osiguranje, veresija, promet, požar i vatrogastvo, crkvene prilike, nastava i bogoštovlje, društva, pravosuđe i financije. Sve cjeline na sustavan način opisuju i daju podatke za sve županije, upravne kotare i gradove.

²⁷⁷ Više o pregledu statističkih publikacija vidi u: Darija Hofgräff, "Zdravstvena statistika 1874-1910. na primjeru arhivskog fonda Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade te statističkih publikacija u Hrvatskom državnom arhivu", *Arhivski vjesnik*, 55 (2012), 187-204.

odnose isključivo na razdoblje od 1901. godine. Stoga nije moguće podatke pojedinih autora dobivenih za ranija razdoblja stavljati u kategoriju "službenih podataka", budući da su oni dobiveni na proračunima neto migracijskog salda za pojedina razdoblja, a ne na osnovu službenih podataka *Kraljevskog zemaljskog zavoda za statistiku*. Zbog toga je nužno prikazati podatke koji su preuzeti iz statističkih godišnjaka I. i II. za razdoblje 1901. – 1910. godine,²⁷⁸ koji su naknadno uspoređeni i s podacima objavljenim u arhivskim izvorima,²⁷⁹ što u cijelosti predstavlja službene podatke koje je zabilježio *Kraljevski zemaljski zavod za statistiku*.

Tablica 3. Iseljavanje – povratak u Hrvatsku i Slavoniju 1901. – 1910. godine

Godina	Iseljavanje	Povratak
1901.	8.854	1.135
1902.	12.046	1.713
1903.	14.224	3.211
1904.	5.591	2.894
1905.	28.059	2.893
1906.	25.592	4.141
1907.	26.079	7.843
1908.	5.689	7.749
1909.	14.069	2.109
1910.	16.779	3.372
Ukupno	156.982	37.060

Grafikon 1. Iseljavanje – povratak u Hrvatsku i Slavoniju 1901. – 1910. godine

²⁷⁸ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, knjiga I: 1905, Zagreb: Kr. zemaljski statistički ured, 1913; *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, knjiga II: 1906-1910, Zagreb: Kr. zemaljski statistički ured, 1917.

²⁷⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. "Obrazloženje k osnovi Zakona o iseljavanju", str. 7.

Podatci navedeni u Tablici 3. nisu podudarni s podacima Josipa Lakatoša koji je u svom djelu *Narodna statistika*²⁸⁰ zapisao da se za izradu dobivenih podataka služio službenim statistikama *Kraljevskog zemaljskog statističkog ureda* u Zagrebu. Međutim, detaljnim pregledom statističkih godišnjaka i komparacijom s Lakatoševim podacima ustvrdilo se da oni nisu identični, jer je Lakatoš od ukupnog broja iseljenih osoba odbio iseljenike koji su se odselili u Rijeku i Ugarsku. Tako je primjerice tijekom 1906. godine bilo 25.592 iseljenika prema statističkom godišnjaku, dok je kod Lakatoša ukupan broj iseljenika iznosio 24.726 i to zbog toga što je odbio iseljenike koji su odselili u Rijeku (108) i Ugarsku (758) tijekom te iste godine.²⁸¹

Kod statistika povratnika u obzir je uzeo isključivo povratnike iz Sjeverne Amerike, što se ne može uzeti kao relevantan podatak, budući da nedostaju podatci o broju povratnika iz drugih zemalja. Tako je recimo prema statističkom godišnjaku tijekom 1906. godine bilo 4.141 povratnika, dok je prema Lakatošu u istoj godini bilo 2.083 povratnika.²⁸²

Lakatoš je pokušao i na druge načine dobiti podatke o iseljenicima iz Hrvatske i to tako što je kombinirao izvješća raznih parobrodarskih poduzeća s brojem izdanih putovnica. Prema njegovim podacima u razdoblju od 1900. do 1913. godine u Ameriku se iselilo 257.212,²⁸³ što nije točno jer se ponovnim zbrajanjem podataka došlo do izračuna od 244.183 iseljenika. Također je krivo zbrojio i podatke o ukupnom broju osoba s putovnicama, jer je umjesto 163.550 zbrojio i prikazao 166.579 iseljenika, dok su podatci o osobama bez putovnice 80.633 ispravno zbrojeni.²⁸⁴

Lakatoš je za prikazivanje podatka o iseljenicima koristio i izvješća *Annuel reports*-a o doseljavanju Hrvata i Srba u Ameriku. Međutim, u toj

²⁸⁰ Lakatoš, *Narodna statistika*, 64.

²⁸¹ Ibidem.

²⁸² Isto, 66.

²⁸³ Isto, 64.

²⁸⁴ Isto, 65.

statistiki postoje pogreške jer su Amerikanci Hrvate svrstavali u skupinu sa Slovincima, Dalmatince s Bosancima i Hercegovcima, dok su Srbe i Crnogorce svrstavali u skupinu s Bugarima, o čemu Lakatoš nije vodio računa.²⁸⁵ Tako je on naveo podatke da se u razdoblju 1889. – 1913. u Ameriku iselilo "ukupno 400.000 do 450.000 duša našega naroda hrvatskoga i srpskoga imena."²⁸⁶

Međutim, prema istim izvješćima američkih vlasti u razdoblju 1899. – 1925., znači za ukupno 27 godina, u Ameriku se uselilo ukupno 485.889 Hrvata i Slovenaca,²⁸⁷ što se pak ne slaže s Lakatoševim prikazom koji je kraći za razdoblje od punih 13 godina.²⁸⁸ Osim toga kod Lakatoša se potkrala i tiskarska pogreška, jer je naveo "da je u ovih 14. godina (1889. – 1913.) emigriralo u Ameriku oko 400.000 – 450.000 duša (...)", pri čemu je umjesto 1889. godine trebalo pisati 1899. godina, što bi onda predstavljalo razdoblje od četrnaest godina, dok se ovako radi o dvadeset i četiri godine, znači razdoblje koje je dulje za punih deset godina.²⁸⁹

Također treba spomenuti i to da su Amerikanci tek od 1908. godine vodili zapisnike po narodnosti te da se ranije zabilješke o broju iseljenih osoba koje navodi Lakatoš moraju uzeti s velikim rezervama. Zbog svega navedenog teško je odrediti točan broj iseljenika iz toga razdoblja, pa preostaje mogućnost tek približne procjene koju svakako treba temeljiti na službenim podacima *Kraljevskog statističkog zavoda* u Zagrebu, kako se to prezentiralo Tablicom 3. i Grafikonom 1.

Za usporedbu s gore navedenim podacima treba analizirati i sken tablice I. Čizmića,²⁹⁰ koji je prikazane podatke kombinirao s podacima M.

²⁸⁵ O nepravilnosti tih statistika vidi više u :HR-HDA-790-BGA, kut. 68, V/1. Benkove primjedbe na američke statistike seljenja.

²⁸⁶ Lakatoš, *Narodna statistika*, 65.

²⁸⁷ HR-HDA-1071-IK, kut. 548. IS-INS 1925/26, str. 52.

²⁸⁸ V. Holjevac u svojoj knjizi *Hrvati izvan domovine*, str. 34., navodi da je prema američkim izvješćima u SAD, koje citira i J. Lakatoš, str. 65, doselilo 226.434 Hrvata, što je Holjevac krivo zbrojio ili prepisao, jer je prema Lakatošu to bilo 266.434 doseljenih Hrvata na područje SAD.

²⁸⁹ Lakatoš, *Narodna statistika*, 65.

²⁹⁰ Čizmić, "O iseljavanju iz Hrvatske u razdoblju 1880-1914.", 31.

Lorkovića²⁹¹ i J. Lakatoša. On je donio podatke da se u razdoblju 1890. – 1910. godine iz Hrvatske iselilo oko 309.954 stanovnika i to bez navođenja podataka o povratnicima. U produžetku je sken njegove tablice:²⁹²

ISELJAVANJE IZ HRVATSKE 1890—1910				
	1890.	1900.	1910.	1890—1910.
Hrvatska i Slavonija	24 913	36 650	150 233	211 796
Dalmacija	13 845	12 499	31 814	58 158
I s t r a			15 000	40 000
Hrvatska U k u p n o	38 758	49 149	197 047	309 954

I z v o r :

M. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb 1939, str. 9.

J. Lakatoš, *Narodna statistika*, Zagreb 1914, str. 64.

Slika 1. Iseljavanje iz Hrvatske 1890. – 1919.

Međutim, I. Nejašmić²⁹³ smatra da se u ovoj tablici radi o pogrešnoj interpretaciji podataka preuzetih iz tablice "Zavičajnici banske Hrvatske u inozemstvu",²⁹⁴ jer je to bilo u trenutku popisa stanovništva te se oni ne mogu kumulirati.²⁹⁵ Prema navedenoj tablici 1890. godine iz Hrvatske i Slavonije iselilo se 24.913 stanovnika, 1900. godine 36.650, a 1910. godine 150.233 stanovnika, što je za razdoblje 1890. – 1910. iznosilo 211.796 iseljenika.

Što se tiče službenih podataka za Dalmaciju i Istru oni ne postoje, već se zapravo radi o autorskim proračunima neto migracijskog salda za pojedina razdoblja, s čime se slaže i I. Nejašmić koji navodi da se u literaturi najčešće citira podatak da je iz Dalmacije od 1890. do 1910. iselilo 58.158 osoba, za što mu je kao izvor poslužio popis Manfreda Makale.²⁹⁶ Međutim, prema I. Nejašmiću zapravo se radi o zbroju negativnog neto migracijskog salda, što se može vidjeti i u Čizmićevoj skeniranoj tablici, prema kojoj se iselilo 13.845 iseljenika u razdoblju 1880. – 1890., zatim 12.499 u razdoblju 1890. – 1900.

²⁹¹ U tablici I. Čizmića, str. 31, potkrala se greška jer citirani M. Lorković nije na str. 9, već na 129. str. knjige *Narod i zemlja Hrvata*.

²⁹² Navedena tablica je preuzeta iz rada I. Čizmića "O iseljavanju iz Hrvatske u razdoblju 1880-1914", 31.

²⁹³ Nejašmić, "Iseljavanje iz Hrvatske u europske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. – pokušaj kvantifikacije", 513.

²⁹⁴ Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, 131.

²⁹⁵ Vidi više o tome u Nejašmić, "Iseljavanje iz Hrvatske u europske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. – pokušaj kvantifikacije", 513.

²⁹⁶ Isto, 513, gdje I. Nejašmić citira: Manfred Makale, *Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji*, Beč: Adria, 1912.

te 31.814 u razdoblju 1900. – 1910. godine. Prema I. Nejašmiću migracijski saldo nije "prekomorsko iseljavanje" i to unatoč tome da se glavnina negativne bilance odnosi na tu migracijsku struju."²⁹⁷

Međutim, u sveopćem nedostatku statistika iseljništva ovi podatci se ipak ne smiju zanemariti, što je I. Nejašmić također i sam konstatirao. Stoga je kao izvor koristio i M. Lorkovića koji je bilancirajući s "faktičkim i naravnim" porastom stanovništva došao do podatka da je neto migracijski saldo Dalmacije (s kotarom Kotor) u razdoblju 1869. – 1910. negativan i da iznosi 74.153 osobe, dok za razdoblje 1869. – 1880. iznosi oko 15.995, dočim je za slijedeća međupopisna razdoblja saldo jednak onom kojeg je naveo M. Makale.²⁹⁸ U kontekstu daljih promišljanja vezanih uz statistike iseljavanja s područja Dalmacije, I. Nejašmić je naveo da je ono započelo ranije nego li u ostalim krajevima Hrvatske, tako da se ipak opća populacija iz popisa u popis povećavala, iako je trend njenog brojčanog rasta zasigurno bio usporen prekomorskim iseljavanjima, za što je kao izvor koristio i druge autore, poput Milana Komadinića²⁹⁹ prema kojem se iz Dalmacije u razdoblju od 1857. do 1900. iselilo ukupno 57.599 osoba, dok je prema Dinku Foretiću³⁰⁰ u razdoblju od 1900. do 1914. godine iselilo oko 6% stanovništva, što bi u odnosu na broj stanovnika 1910. bilo oko 39.000 osoba. Ukoliko se zbroje ta dva broja dobije se podatak da je od sredine 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata iz Dalmacije otišlo u prekomorske zemlje oko 100.000 stanovnika.³⁰¹

Što se tiče Istre I. Nejašmić navodi da se ti podatci temelje na računanju neto migracijskoga salda,³⁰² za što je preuzeo podatke od Lakatoša koji je i sam jedne prilike naveo: "Poznavaooci istarskih prilika računaju da je iz Istre

²⁹⁷ Ibidem.

²⁹⁸ Isto, 514.

²⁹⁹ I. Nejašmić na str. 514. citira: Milan Komadinić, *Problem seljačkih dugova*, Beograd: Privredni pregled, 1934.

³⁰⁰ I. Nejašmić na str. 514. citira: Dinko Foretić, "O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do Prvog svjetskog rata", u: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri: zbornik*, [gl. ur. Jakša Ravlić], Zagreb: Matica hrvatska, 1969: 9-45.

³⁰¹ Isto, 514.

³⁰² Ibidem.

emigriralo do 40.000 duša, a u samom zadnjem deceniju 1900. – 1910. iselilo se oko 15.000 duša."³⁰³

Prema gore navedenim podacima za pojedine hrvatske zemlje I. Nejašmić zaključuje da je od sredine 19. stoljeća, pa sve do Prvog svjetskog rata iz Hrvatske (današnji teritorij), otišlo u prekomorske zemlje oko 440.000 osoba, dok je prema Lakatošu 1889. – 1913. emigriralo samo u Ameriku oko 400.000 do 450.000 stanovnika.³⁰⁴ Što se tiče povratnika I. Najšmić navodi da ih je bilo dvadesetak posto ili u apsolutnom iznosu oko 100.000 osoba, za što je zaključio da je od sredine 19. stoljeća do početka Prvog svjetskog rata, Hrvatska nepovratno izgubila 350.000 stanovnika, odnosno 11% od ukupnog broja stanovnika početkom 20. stoljeća.³⁰⁵

Međutim, ukoliko bismo kombinirali podatke preuzete iz statističkih godišnjaka za razdoblje od 1901. – 1910. godine, što u konačnici i predstavlja službene podatke za Hrvatsku i Slavoniju te ih kombinirali s podacima koji su za područje Dalmacije i Istre dobiveni na temelju izračuna neto migracijskoga salda, budući da se ne raspolaže sa službenim statističkim podacima, dobili bismo da je neto iseljavanje za razdoblje 1901. – 1910. za cijelu Hrvatsku iznosilo 166.736 iseljenika, na što ukazuju podatci iz Tablice 4. u koju su uvršteni i povratnici za područje Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Gledano procentualno, onako kako je to prikazano u Grafikonu 2., iseljavanje iz Hrvatske i Slavonije iznosilo je 77% , iz Dalmacije 16%, a iz Istre 7%.

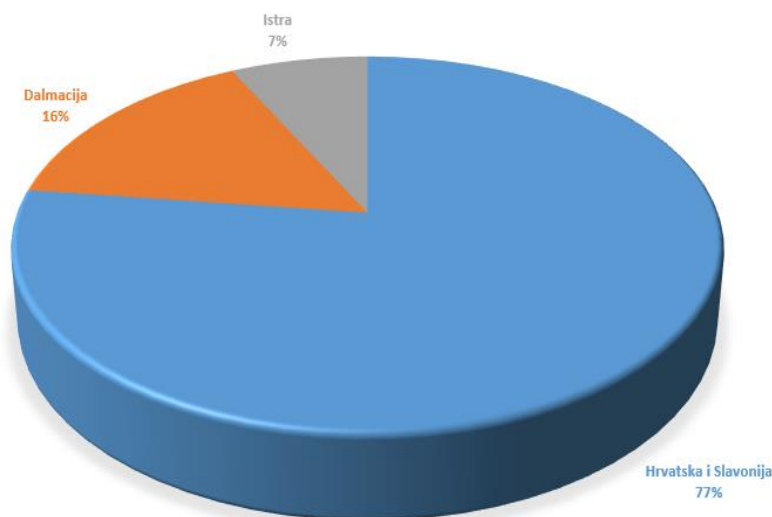
Tablica 4. Iseljavanje iz Hrvatske 1900. – 1910. godine

Godina	1900. – 1910.
Hrvatska i Slavonija	156.982
Dalmacija	31.814
Istra	15.000
Ukupno	203.796
Povratnika u Hrvatskoj i Slavoniji	37.060
Neto iseljavanje	166.736

³⁰³ Lakatoš, *Narodna statistika*, 66.

³⁰⁴ Isto, 65.

³⁰⁵ Nejašmić, "Iseljavanje iz Hrvatske u europske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. – pokušaj kvantifikacije", 515.

Grafikon 2. Iseljavanje iz Hrvatske 1900. – 1910. godine

3.1.3. Izvješća o stanju javne uprave u županijama

Osim statističkih godišnjaka za utvrđivanje podatka vezanih uz statistiku iseljavanja mogu poslužiti i *Izvješća o stanju javne uprave u županijama*, koja su nažalost samo djelomično sačuvana te su vrlo nesigurna za kontinuirano praćenje iseljavanja stanovništva iz Kraljevina Hrvatske i Slavonije.³⁰⁶

Izvješća su izlazila jednom godišnje i to ne samo za županije, već i za upravne kotare i gradove.³⁰⁷ Člankom 51. *Zakona o ustroju upravnih odbora u županijama* od 5. veljače 1886. godine bilo je određeno da se u vremenu od 1. siječnja do 31. prosinca redovito podnose izvješća županijskim skupštinama, koja su naknadno dostavljala iste na dalju obradu *Kraljevskom statističkom zavodu u Zagrebu*.³⁰⁸

³⁰⁶ Izvješća upravnog odbora o stanju javne uprave u županijama izlazila su redovito za svaku godinu od 1886. do 1917. Više o tome u: Hofgräff, "Zdravstvena statistika 1874-1910. na primjeru arhivskog fonda Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade te statističkih publikacija u Hrvatskom državnom arhivu", 191.

³⁰⁷ Više o teritorijalnom ustrojstvu županija vidi u: Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527-1945)*, 526.

³⁰⁸ Po svojoj strukturi i sadržaju izvješća su obično bila podijeljena u tri cjeline kao A. opseg i žiteljstvo županije, B. osobni odnošaji i lične promjene činovništva, i C. uprava koja se dijelila na C. a. županijske skupštine i C. b. općinska uprava. Za županijsku skupštinu su obično dani imenici županijskih skupština, njihovo djelovanje, državne daće, zemljišni otkupni dugovi, poslovni iskazi upravnog odbora za županije i kotarske oblasti. Odjeljak o općinskoj upravi daje prikaz općinskih računa i proračuna, općinskih potrošarina, nadzora nad općinskom upravom, parohijalnih nameta, javne sigurnosti i reda, iseljavanje i useljavanje,

U izvješćima koja su najčešće opisnog karaktera nalaze se zanimljivi narativni prikazi izvjestitelja najčešće vezani uz razloge iseljavanja stanovnika, kao i posljedice za narodno gospodarstvo, što se vidi na primjeru *Izvješća o stanju javne uprave u zagrebačkoj županiji za 1909. godinu.*³⁰⁹

"Česta nerodica i slaba zarada u domovini, pa i laskomna prezaduženost našeg ratara, glavnim su razlogom, da si pučanstvo u gomilama traći privredu izvan domovine. Uzorna razdioba rada i velika utakmica u proizvodnji čovječanstvu nužnih predmeta u Sjedinjenim američkim državama, pružaju zdravom i valjanom radniku lijepu zaradu, pa su one s toga neodoljivom privlačivom silom za svakog potrebnika. Kad se k tomu svemu jošte kod laskomišljenih – doda, razvikana i slabo shvaćena sloboda, koja da tobože vlada u Americi i inim prekomorskim zemljama, a kod ozbiljnih elemenata, ako se uvaži pohlepa za velikom – kod nas nedostiživom zaslužbom, pa jošte i opravdana težnja za sticanjem što veće imovine, razumljivo je, da naš seljak listom grne izvan domovine, a naročito u Ameriku. (...)"³¹⁰

Uz tekstualni dio izvješća obično se nalaze i tablični prikazi. Što oni sadrže vidljivo je i iz dolje skenirane tablice o polasku naroda u Ameriku tijekom 1899. godine iz zagrebačke županije.³¹¹

zarada u Americi, školstva, zdravstva, veterinarstva, narodnoga gospodarstva, građevinske uprava, uređenja zemaljskih zajednica, komasacija i razgodbe, okružnih blagajni, društva i zaklade.

³⁰⁹ *Izvješće o stanju javne uprave u županiji zagrebačkoj*, Zagreb, 1909., 78-80.

³¹⁰ Nastavak teksta vidi u : (prilog 6.)

³¹¹ *Izvješće o stanju javne uprave u županiji zagrebačkoj*, Zagreb, 1899., 27.

VIII.

Polazak naroda u Ameriku.

Koliko je osoba iz ovostranog područja bilo g. 1899. u Americi i koliko su isti poslali novaca kući, izkazuje se u sljedećem:

Tekući broj	Na zaslužbi u Americi bilo je					Glasom zabilježnice, što se vodi kod upr. obćine, odaslano je god. 1899. novca kući	
	iz upravne obćine	muških osoba	ženskih osoba	ukupno	godine 1899. povratilo se je	forinti	n.
1	Bučica	46	—	46	9	12814	99
2	Maja	2	—	2	—	100	—
3	Stankovac	21	—	21	1	1193	—
4	Cvetković	144	10	154	5	63575	—
5	Kalje	146	41	187	38	74027	84
6	Krašić	468	38	506	29	23310	50
7	Petrovina	260	40	300	20	51273	—
8	Plešivica	167	30	197	2	5761	—
9	Sošice	450	100	550	29	30000	—
10	Sv. Jana	175	14	189	—	30000	—
11	Vivodina	648	296	944	10	42399	50
12	Banija	30	—	30	—	2075	—
13	Draganić	197	6	203	14	18435	—
14	Dugaresa	132	19	151	3	14249	—
15	Jaškovo	494	49	543	50	10000	—
16	Novigrad	967	78	1045	62	136692	50
17	Ozalj	46	—	46	15	54800	—
18	Ribnik	908	216	1124	27	100000	—
19	Riečica	182	4	186	2	7000	—
20	Švarča	34	1	35	—	—	—
21	Staza	2	—	2	—	311	83
22	Gora	9	—	9	—	169	50
23	Kupčina dolj.	2	—	2	—	—	—
24	Lasinja	103	6	109	—	20578	—
25	Pisarovina	5	—	5	1	36	30
26	Pokupsko	17	—	17	1	486	—
27	Podvrh	66	17	83	2	2500	—
28	Sv. Martin	15	3	18	3	750	—
29	Bović	224	1	225	21	9589	—
30	Čemernica	56	—	56	5	7106	—
31	Topusko	3	—	3	1	109	—
32	Vrginmost	99	2	101	2	10332	—
33	Stenjevec	1	—	1	—	—	—
	Ukupno	6119	971	7090	352	729673	96

Slika 2. Iskaz o iseljavanju u Ameriku 1899.

Treba naglasiti da se tablice nakon 1900. godine razlikuju po svojoj formi od tabličnih iskaza rađenih u ranijem razdoblju. Vidljivo je to i iz skena tablice o polasku žiteljstva u Ameriku i ine prekomorske zemlje tijekom 1913. godine.³¹² Razvidno je da se osim podataka vezanih uz upravne općine, navodio i podatak o upravnim kotarima, zatim narodnost iseljenika te je postojala posebna rubrika o tome da li je u navedenoj godini iz neke županije otišlo više ili manje osoba u odnosu na prethodnu godinu.

³¹² *Izješće o stanju javne uprave u županiji zagrebačkoj*, Zagreb, 1913., 78-80.

a) I s k a z.

o polazu žiteljstva u Ameriku i ine prekomorske zemlje god. 1913.

Tekući broj	Upravni kotar	Upravna općina	U godini 1913. otišli					Prema godini 1912.	
			muški	ženske	cijele obitelji	narodnosti	ukupno	više	manje
1.	Dugoselo	Breckovljani	4	—	—	Hrvati	4	4	—
2.		Bregi	5	2	—	"	7	—	5
3.		Dugoselo	7	4	—	"	11	8	—
4.		Lupoglav	16	1	—	"	17	13	—
5.		Oborovo	200	2	—	"	202	91	—
6.	Dvor	Divuša	11	3	—	Hrvati	14	—	59
7.		Dvor	90	25	1	Hrvati i Srbi	115	48	—
8.		Rujevac	129	5	—	"	134	56	—
9.		Zrinj	10	5	—	Hrvati	15	8	—
10.		Žirovac	5	1	—	Srbi	6	1	—
11.	Glina	Bučica	86	18	—	Hrvati	104	17	—
12.		Glina	2	3	—	"	5	2	—
13.		Mali Gradac	54	10	—	Hrvati i Srbi	64	—	10
14.		Jukinac	93	16	—	"	109	94	—
15.		Klasnić	3	1	—	"	4	—	29
16.		Kraljevcani	139	1	—	"	140	124	—
17.		Maja	120	98	—	"	143	—	170
18.		Stankovac	89	—	—	"	—	—	21

Slika 3. O polasku žiteljstva u Ameriku i ine prekomorske zemlje 1913.

U svakom slučaju, unatoč činjenici da ova izvješća nisu sačuvana u kontinuitetu, ona predstavljaju izuzetno važan izvor u proučavanje navedene tematike. Pogotovo jer sadrže podatke o narodnosti, kao i iseljavanju ili useljavanju u pojedine županije.

3.2. Iseljavanje 1920. – 1939. godine

3.2.1. Kvote useljavanja

Nakon završetka Prvog svjetskog rata uvjeti iseljavanja u pojedine prekomorske države postaju nešto kompliciraniji, što je u mnogome ovisilo i o zakonodavnim reformama pojedinih zemalja koje su potaknute velikom ekonomskom krizom uvele i posebne useljeničke kvote: "Prije Prvoga svjetskoga rata je iseljavanje bilo sasvim prosta stvar: nije trebalo za Ameriku, ni pasoša, dosta je bilo kupiti tzv. šifkartu i ništa nije sprječavalo

iseljenika njegovom putu k sreći. Vaneuropske zemlje su prije rata otvorenim rukama dočekivale iseljenike, što više slale su mnoge svoje agente u zemlje iseljavanja, da im pribavi što više ljudi s kojima su mogli razviti svoje prirodno bogatstvo, dižući naglo silni broj fabrika i rudnika, za koje su trebale radnu snagu. Poslije rata kada je zavladao gotovo svuda svijetom silna ekonomska depresija, koja je osobito žestoko došla do izražaja u SAD, u toj našoj doratnoj glavnoj zemlji imigracije, što je dovelo do toga da je nekoliko milijuna naših radnika ostalo bez posla. Tome su uvjetovali i restriktivni iseljenički zakoni koji su snizili naše ranije kvote, za čime su se povele i druge države poput Australije, Kanade, Argentine, čime je iseljavanje postalo komplicirano te je zahtjeva posebne informacije."³¹³

Uvođenjem posebnih useljeničkih kvota došlo je i do stanovitih promjena u radu pojedinih iseljeničkih tijela. Tako je ispočetka odobrenja za iseljavanje izdavao Iseljenički odsjek Ministarstva socijalne politike za teritorij Srbije, Crne Gore i Vojvodine, dok su u ostalim pokrajinama to radile Pokrajinske uprave.³¹⁴ Kada su se tijekom fiskalne 1921. – 1922. u pogledu useljavanja u SAD nametnule i posebne kvote iseljavanja, Iseljenički odsjek pri Ministarstvu socijalne politike u Beogradu bio je prinuđen izvršiti razdiobu kvota useljavanja na pojedine Pokrajinske uprave.³¹⁵

Međutim, ubrzo se pokazalo da to nije bio dobar put, budući da se o svemu nisu vodile nikakve centrale evidencije, pa su pojedine Pokrajinske uprave izdale i više odobrenja nego li im je bilo dozvoljeno. Posljedice takve odluke bile su katastrofalne po iseljenike, budući da mnogi od njih nisu uspjeli dobiti vizu i otputovati u željenu zemlju. Takvu situaciju su odmah iskoristili i "prevaranti" koji su uviđajući sjajnu priliku za zaradu otpočeli s

³¹³ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1925/26, str. 34.

³¹⁴ HR-HDA-790-BGA, kut. 3, II/3. Prijepis dokumenta vezanog uz djelomičnu centralizaciju poslova glede rješavanja molbi vezanih uz iseljeničke putovnice.

³¹⁵ HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 3, II/1-5. Iseljenički odsjek. Razdioba mjesečnih kvota za pokrajine u Jugoslaviji 1921.

prodajom lažnih useljeničkih viza.³¹⁶ To je iniciralo donošenje rješenja br. 7891. od 7. prosinca 1922. godine,³¹⁷ prema kojem su se molbe za sve iseljeničke putovnice za izvaneuropske krajeve trebale rješavati isključivo u Generalnom iseljeničkom komesarijatu u Zagrebu.

Ubrzo iza toga bila je izvršena i podjela kvota za naredne 1922. i 1923. godinu, koju je napravio Iseljenički odsjek u sporazumu s Ministarstvom unutrašnjih dela, a proveo Generalni iseljenički komesarijat u Zagrebu. Međutim, kod razdiobe kvota za 1923. i 1924. godinu koju je napravilo Ministarstvo socijalne politike, a na osnovu prijedloga Interministerijalnog odbora,³¹⁸ bila je odmah utvrđena razlika između popisa koji su se slali za stanovništvo Kraljevine, od onog kojeg su prosljedili američki Konzulati u Zagrebu i Beogradu. Utvrdilo se da Konzulati rade na svoju ruku te da na osnovu svojih propisa provode posebnu selekcijsku politiku prigodom izdavanja viza, a sve u svrhu što brže amerikanizacije državljana Kraljevine. Stoga se bilo mišljenja da se trebaju spojiti i dovesti u sklad načela emigracijske politike u Kraljevini, s načelima koje su postavljali američki zakoni.³¹⁹ Na to su se odmah otvorile i žučne rasprave oko toga kome i na koji način dati prednost za iseljavanje. Došlo se do zaključka da to moraju biti osobe iz pasivnih krajeva (Lika, Dalmacija, otoci i Crna Gora).³²⁰

Međutim, takva odluka bila je u suprotnosti s američkim zakonom koji je favorizirao žene koje su putovale svojim muževima, vjerenice i druge članovi obitelji.³²¹ Uglavnom, američki zakon je zahtijevao da svaki iseljenik koji je želio doći u Ameriku, bez obzira na kvote iseljavanja, mora imati

³¹⁶ HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 2, II/1-12. Iseljenički odsjek. Izvješća A. Grade o iseljenicima koji su putovali preko Zagreba u Ameriku, mimo iseljeničkih poslovnica i posebnih dozvola za iseljavanje.

³¹⁷ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 17.

³¹⁸ HR-HDA-2048-ZI, kut. 1, inv. br. 16. Dopis Iseljeničkog komesarijata o doseljeničkim vizama za SAD, a vezano uz red i prednost kod njihovog izdavanja od strane američkih konzulata; "Opće informacije", br. 14501. od 28. kolovoza 1924.

³¹⁹ HR-HDA-790-BGA, kut. 3, II/3. Benkov komentar u svezi donošenja novog američkog zakona o useljavanju iz 1924.

³²⁰ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 18.

³²¹ HR-HDA-2048-ZI, kut. 1, inv. br. 29. Raspis o dolasku žena i zaručnica američkih građana.

doseljeničku vizu, koju je izdavao američki konzulat na molbu doseljenika, a koja se obično podnosila na posebnoj tiskanici koju je potvrđivao konzul.³²²

Iz useljeničkih kvota su osim žena i obitelji iseljenika³²³ bili posebno izuzeti i studenti koji su odlazili u Ameriku na račun Rockefellerovog fonda. Oni se nisu računali kao iseljenici, pa se od njih nije niti mogla naplaćivati iseljenička glavarina ili nadzorna taksa.³²⁴ U istom položaju su bili i đaci stariji iznad 15 godina, koji su u SAD bili primljeni na nastavak školovanja u srednjim školama ili na sveučilištima.³²⁵ Oni su također mogli dobiti dozvolu za izdavanje putovnice izvan iseljeničkih kvota,³²⁶ s tim što su se odmah nakon završenog školovanja, kada im je istjecala viza za boravak, morali vratiti u domovinu.

Problemi oko useljeničkih kvota bili su još izražajni i zbog činjenice da Američki doseljenički zakon nije računao kvote doseljenika prema državljanstvu,³²⁷ nego prema mjestu rođenja. Tako su npr. državljani drugih država (Mađarske, Austrije, Italije, Rumunjske i sl.) koji su bili rođeni na teritoriju Kraljevine spadali u tu kvotu. S druge strane, bilo je i iseljenika iz Kraljevine koji su bili rođeni u nekoj drugoj državi, ali su u međuvremenu

³²² HR-HDA-2048-ZI, kut. 1, inv. br. 30, "Što su to doseljeničke vize?" Dopis "Information service New York", br. 124. od 11. srpnja 1924.

³²³ HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 1, II/1-5. Iseljenički odsjek. Memorandum u vezi američkih viza i ostalih dokumenata za emigrante iz Kraljevine SHS. (str. 404-409). U tu skupinu su osim obitelji bili uračunati i stranci koji su se vraćali iz posjeta u inozemstvu.

³²⁴ HR-HDA-2048-ZI, kut. 1, inv. br. 53. Predmet Ide Benčan i Milana Janića, zdravstvenih asistenata koji su trebali besplatno oputovati na školovanje u New York. Međutim, iseljenički nadzornik na Rekeku ih je vratio, jer nisu u putnom listu imali označeno parobrodarsko društvo, kao niti posebnu vizu za ulazak u SAD. Prema Zakonu o iseljavanju studenti se nisu mogli smatrati iseljenicima, budući da nisu odlazili u inozemstvo u svrhu zarade te je njihove putovnice trebalo dostavljati Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja koje je tek po potvrdi Američkog konzulata moglo istim izdati vizu izvan kvota useljavanja u ovu državu. U istom dopisu nalazi se i rješenje Iseljeničkog komesarijata br. 22594. od 16. veljače 1925. godine upućenog svim nadležnim institucijama za izdavanje putnih isprava, kao i iseljeničkim organima i referentima Iseljeničkog komesarijata, o tome da svi studenti koji odlaze u inozemstvo, na račun Rockefellerovog fonda nisu zapravo iseljenici. Također o pojedinačnim slučajevima studenta vidjeti i u Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, str. 207-234.

³²⁵ HR-HDA-2048-ZI, kut. 1, inv. br. 44. Prijepis dopisa "Students as Temporary Immigrants" od 4. srpnja 1925. godine.

³²⁶ HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 1, II/1-2. Iseljenički odsjek. Predstavka u predmetu izdavanja putovnica i putnih troškova za Ameriku, str. 8-10.

³²⁷ HR-HDA-790-BGA, kut. 3, II/3. "Nacrt kvote o državljanstvu između SAD i Kraljevine SHS iz 1924. godine".

stekli državljanstvo Kraljevine. Takvi iseljenici su unatoč posjedovanju putovnice Kraljevine i obratno spadali u kvotu zemlje u kojoj su se rodili.³²⁸

Dodatno je ovakvu situaciju pogoršavao i Zakon o ograničenju doseljavanja u SAD,³²⁹ koji je stupio na snagu 1. srpnja 1924. godine.³³⁰ Prema njemu se iseljenička kvota za Kraljevinu smanjila sa 6.426 osoba u fiskalnoj 1923. – 1924., na svega 671 osobu u fiskalnoj 1925. – 1926. godini.³³¹ Kako bi se izbjegla opasnost da se iseljeničke kvote Kraljevine u potpunosti iscrpe, donio je Ministar socijalne politike rješenje 7. kolovoza 1924. br. 12136., prema kojem su se mjesečne kvote za mjesec kolovoz i rujan 1924. trebale podijeliti na 100 osoba iz reda posjednika putovnica iz prethodne iseljeničke godine, koji nisu u toj godini mogli dobiti američku vizu ili su je pak dobili prekasno te zbog toga nisu uspjeli otputovati.³³²

Za izvršenje izbora iz reda svih starih iskorištenih putovnica za fiskalnu godinu 1923. – 1924. imenovano je zasebno povjerenstvo, u koje su ušli osim predstavnika Iseljeničkog odsjeka, po jedan delegat iz Ministarstva inostranih dela i Ministarstva unutrašnjih dela. Nastavilo se i dalje raspačavati putovnice prema pojedinim pokrajinama i nadležstvima i to prema prioritetu da je uvijek prednost imala stara putovnica, što se potvrdilo rješenjem od 8. rujna 1924. god. br. 14012. No, i pored toga Iseljenički odsjek je nastavio borbu s teškoćama, pogotovo kada je došlo do nepredviđene situacije tijekom 1925. – 1926. Tada su Američki konzulati u Beogradu i Zagrebu dodatno dostavili svoje popise s nepovlašćenim iseljenicima koji su imali putovnice od ranije. Oni su predviđali iseljenike za pune dvije godine, odnosno do 30. lipnja 1927. godine. U pismu se navodilo favoriziranje osoba prema kronološkom redom, dok se onima iz reda običnih iseljenika nisu trebale izdavati vize. Nakon toga je Iseljenički odsjek pokušao preko Američkog konzula i Ministarstva

³²⁸ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 18.

³²⁹ HR-HDA-790-BGA, kut. 3, II/3. "Novi američki zakon o iseljavanju u SAD" iz 1924.

³³⁰ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. O tegobama iseljenika na Ellis Islandu i prethodnom iseljeničkom zakonu iz srpnja 1922. godine u SAD više u isječku iz *Jutarnjeg lista* od 17. prosinca 1921. godine.

³³¹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 18-19.

³³² Ibidem.

inostranih dela izmijeniti takvu situaciju, tražeći pojašnjenja od Američkog konzula: kolika je kvota za 1925. – 1926. za osobe rođene u Kraljevini, način na koji će se te kvote izdavati te zašto je veća kvota dana stranim državljanima. Na ovaj upit odgovorio je američki konzul pismom od 27. srpnja 1925. objašnjavajući da kvota za 1925. – 1926. iznosi 671. osobu koja je rođena u Jugoslaviji, bez obzira na njihovu narodnost, odnosno na red kojim su se te osobe prijavile za dobivanje vize.³³³

Od tih 671 brojeva prema zakonu Konzulat je morao odvojiti 336 brojeva za prvenstvenu klasu. Ostalih 335 trebalo je raspacati po redovnoj iseljeničkoj klasi, s tim da je njih najmanje 210 trebalo biti izdano osobama u Kraljevini. Od svega je trebalo 10% rezerve 33 broja zadržati za osobe koje su već prije 1. srpnja 1924. dobile vizu za useljenje, odnosno raspacati na molitelje iz Jugoslavije. Prema tome trebalo se izdati 210 od 243 redovnih iseljeničkih brojeva, od cjelokupnog broja 335 stanovnicima Kraljevine. Ostalih 336 brojeva trebalo je raspacati bez obzira na mjesto stanovanja molitelja i to po molbama kako su dolazile po odobrenju iz Washingtona od tamošnjih nadležnih vlasti, uvažavajući pri tome molbe njihovih srodnika koji su bili američki državljani. Također se prema istom dopisu za 1925. – 1926. iseljeničku godinu predvidjelo za zagrebački Konzularni odsjek izdvojiti oko 39 brojeva iz redovne klase za osobe jugoslavenske nacionalnosti, dok je za beogradski Konzularni odsjek bilo predviđeno 65 brojeva, što je iznosilo 104 broja s dodatkom od 10% rezerve u slučaju neke nepredviđene situacije čime je broj mogao doseći i do 137 brojeva.³³⁴

Međutim, od te godišnje kvote 671 te broja izdanih viza 568 postojala je razlika od 103 broja na štetu iseljenika iz Kraljevine. U sličnom položaju su se našle i druge zemlje, poput azijskih, afričkih i pacifičkih zemalja iz kojih skoro i da nije bilo doseljavanja. Zanimljivo je napraviti usporedbu s drugim zemljama koje su iscrpile svoje kvote poput Austrije 785, Belgije 512,

³³³ Isto, 19.

³³⁴ Ibidem.

Bugarske 100, Njemačke 51.227, Velike Britanije sa Sjevernom Irskom 34.097, Poljske 5.982 i sl., iz čega se vidi da su kvote Kraljevine u velikom postotku bile ispod iseljeničkih kvota drugih zemalja. Neiscrpljene kvote bile su još u Čehoslovačkoj, Francuskoj, Grčkoj, Mađarskoj, Islandu, Italiji, Lihtenštajnu, Monaku i San Marinu.³³⁵

Uglavnom, prema navedenoj prepisci bilo je jasno da Ministarstvo nije moglo vršiti nikakve selekcije u pogledu iseljavanja u SAD. Time je prestalo i svako dalje izdavanje novih iseljeničkih putovnica za naredne godine 1925. – 1926. i 1926. – 1927. Međutim, dobra strana novonastale situacije utjecala je na pročišćavanje neiskorištenih putovnica koje su bile zaostale od ranijih godina.³³⁶

Ovakva situacija oko useljeničkih kvota u SAD, kao i selekcije koja je vršena prigodom izdavanja putovnica, dovela je do niza neugodnih situacija. Ono što ju je dodatno kompliciralo postupke bila je činjenica da je općenito u to vrijeme emigracijska politika bila u suprotnosti s imigracijskom. "Zemlja doseljenja je htjela da doseljenik po mogućnosti ostane u toj zemlji, da tu zarađuje i troši svoj novac, da primi državljanstvo, da se srodi, asimilira, što se najlakše postizalo ukoliko je iseljenik dolazio s cijelom svojom obitelji. Za razliku od zemlje iseljenja koja je pak htjela suprotno, da se iseljenik vrati tek kada nešto stekne u tuđini, da zadrži svoje državljanstvo i narodnost, što je postizao najlakše ukoliko je odlazio sam, bez žene i djece. No, međutim svakoj državi je pripadalo pravo da odlučuje o tome kome će dozvoliti da se doseli i živi u njenim granicama, a kome ne".³³⁷ Vezano uz selekciju iseljenika primjetno je i to da su anglosaksonske zemlje bile znatno ekskluzivnije nego li latinske, a da je među najekskluzivnije svakako spadao SAD koji nije dozvoljavao doseljavanje bez prethodno izvršene selekcije.

³³⁵ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 20.

³³⁶ Isto, 21.

³³⁷ Isto, 64.

Također je to bila i Južna Afrika gdje se tijekom 1925. godine iselilo samo 8 iseljenika iz Kraljevine.³³⁸ Na trećem mjestu bila je to Kanada, koja je primala samo zemljoradnike koji su mogli doći isključivo s obitelji i velikom sumom novaca prosječno oko 500 dolara. U protivnom su se morali obvezati da će raditi kao najamni radnici ili farmeri. Kanada je bila posve zabranila doseljavanje Crnogorcima i Dalmatincima, bez obzira na njihova zanimanja, što je u kasnijem razdoblju malo popustilo i nije više bilo tako strogo uvjetovano. Australija i Novi Zeland su također ograničili useljavanja na svega 100 osoba iz Kraljevine.³³⁹ Međutim, svaki od doseljenika je morao sa sobom donijeti najmanje 40 engleskih lira, što je iznosilo otprilike 12.000 dinara u gotovini.³⁴⁰ Za razliku od navedenih zemalja države Latinske Amerike, kao i neke od europskih država, bile su puno liberalnije u pogledu selekcije te su tražile kao jedini uvjet da iseljenik bude *ispravan i zdrav*.³⁴¹ Od europskih zemalja stanovnici Kraljevine su se najviše iseljavali u Njemačku i Francusku, gdje su uvjeti života i rada bili relativno dobri.

Uglavnom emigracijska politika u pogledu selekcije vodila se time da se prednost za iseljavanje davala iseljenicima iz pasivnih krajeva, pri čemu se posebno vodilo računa da se odobrenje za iseljavanje cijelih obitelji davalo samo u iznimnim slučajevima, dok se između žena i muškaraca prednost obično davala potonjim. U pogledu vraćanja iseljenika nisu rađene posebne selekcije, osim što su siromašni i bolesni imali pravo na povratak besplatno, dok su svi ostali imali popuste u pola cijene za prijevoz željeznicom.

³³⁸ Isto, 64-65.

³³⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1925/26, str. 40. i HR-HDA-790-BGA, kut. 4, II/3. Mišljenje eksperta glede iseljavanja u Australiju i Novi Zeland.

³⁴⁰ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 22.

³⁴¹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548. Više o iseljeničkim kvotama i uvjetima za pojedine prekomorske države vidi u Izvješću Iseljeničkog komesarijata za razdoblje od 1. siječnja 1925. do 30. lipnja 1926., str. 38-42.

3.2.2. Postupak izdavanja putovnica

Jedna od važnijih zadaća iseljeničke službe bila je da štiti iseljenike od trenutka kada su predavali molbu za putovnicu, pa sve do povratka u svoj zavičaj.³⁴² Međutim, procedura izdavanja putovnice nije bila jednostavna, jer je već u početku iseljenik nailazio na različite poteškoće. Najčešće se radilo o uvjetima pojedinih država koje su imale različite zakone i kvote o doseljavanju te su sukladno tome radile i posebnu selekciju na osnovu socijalnih, političkih i ekonomskih razlika, što je neminovno utjecalo i na procedure izdavanja putovnica.³⁴³

Prema *Zakonu o iseljavanju* (članak 9.) putne isprave su mogli dobiti samo oni iseljenici koji su ispunjavali određene uvjete:

- regulirana vojna obveza;
- odgovarali useljeničkim propisima onih zemalja kamo su se selili, o čemu je posebno vodio računa Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja, koji je i izdavao odobrenja za iseljenje;
- nisu smjeli biti mlađi od 18. godina, dok su se mlađoj djeci izdavale putne isprave zajedno s roditeljima;
- nisu smjeli biti dužni državi bilo kakvu vrstu poreza, niti je protiv njih smio biti vođen neki krivični postupak.

Zakonom je također bilo striktno propisano da se pokušaj zaobilaženja ovih propisa, bilo za sebe ili za drugu osobu, mogao i kazneno goniti. Kod izdavanja putovnica prikupljala se raznovrsna dokumentacija koja se naročito umnožila u međuratnom razdoblju, kada je trebalo osim zamolbe priložiti i potvrdu o nekažnjavanju i liječničko uvjerenje.³⁴⁴ Iz sve te dokumentacije

³⁴² HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 3, II/1-1. Iseljenički odsjek. Popis nadležstva u državi SHS koja su bila nadležna za izdavanje iseljeničkih putovnica.

³⁴³ Izdavanje putovnica u obliku knjižice bilo je uvedeno u Hrvatskoj i Slavoniji naredbom bana od 26. veljače 1893. broj 4631. i to na hrvatskom i francuskom jeziku. Više o tome u: Smrekar, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knjiga 3, 283. Za kasnije razdoblje postojao je Pravilnik o izdavanju i viziranju putnih isprava, što je objavljeno u *Službenim novinama* br. 216/1921.

³⁴⁴ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. Naredba Ministra socijalne politike u sporazumu s Ministarstvom unutrašnjih dela, Ministarstvom vojske i mornarice, o izdavanju putovnica, kao i uvjetima koje je trebao

trebalo je biti vidljivo da je molitelj odgovarao zahtjevima zemlje useljenja.³⁴⁵ Izdavanje putovnica bilo je u nadležstvu kotara i gradova, uz prethodnu suglasnost Ministarstva socijalne politike, kao i Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu.³⁴⁶ Obično je tijelo koje je izdavalo putovnicu čuvalo obrazac ili putnički list koji je sadržavao osobni opis molitelja, svrhu iseljenja, zemlju putovanja i sl.³⁴⁷ Prema sačuvanim dokumentima u HDA vidljivo je da se obrazac molitelja koji se predavao konzulatima u inozemstvu razlikovao od putovničkog lista kojeg su ovjeravale županije i kotari. O tome svjedoči i putnički list (prilog 7.) koji je očuvan u dobrom stanju. Identičan dokument postoji i za Juliku Popović izdan od kotarske oblasti.³⁴⁸ Također je sačuvana i molbenica Steve Dodoša iz Garešnice starog 50 godina, po zanimanju radnika koji je tražio od konzulata u New Yorku da mu izda novu putnu ispravu.³⁴⁹

Rješenjem Ministarstva socijalne politike br. 13831. od 2. rujna 1924.³⁵⁰ prepustila se Iseljeničkom komesarijatu organizacija raspacavanja i obračuna putovnica, nakon što je bila utvrđena i njihova cijena u iznosu od 20

zadovoljiti iseljenik prilikom podnošenja zahtjeva. Dokument nije potpisan i nema točno naznačenog urudžbenog broja s datumom. Isti dokument se nalazi u HR-HDA-790-BGA, kut. 3, II/1.

³⁴⁵ O izdavanju i produljenju putovnica za razdoblje 1922. – 1925. mogu se koristiti i: Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 137 – Pokrajinska uprava za Hrvatsku i Slavoniju (dalje: HR-HDA-137-PU). Spisi su razvrstani prema VIII-13/1922-1923, VII-13/1924. Također je isto moguće vidjeti i u: Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 138 – Primorsko-krajiška oblast (dalje: HR-HDA-138-PKO). Odsjek za putovnice 1924-1929; zatim u: Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 141 – Zagrebačka oblast (dalje: HR-HDA-141-ZO). Molbe za izdavanje putovnica (VII-13/1924, IX-1/1924, VII-7/1925, V-8/1926-1929, VII-3/1929). Također u: Hrvatska – Hrvatski državni arhiv – fond 144 – Savska banovina. Upravno odjeljenje (dalje: HR-HDA-144-SBUO). Postoji posebna serija dokumenata koja se odnosi na državljanstvo, dozvole boravka i putovnice.

³⁴⁶ HR-HDA-2048-ZI, kut. 1. Prema dopisu Ministarstva socijalne politike br. 1038. od 24. prosinca 1924. upozorilo se na činjenicu da pojedina nadležstva ne izdaju iseljeničke putovnice za prekomorske krajeve, što je ukazivalo na šikaniranje iseljenika kod općinskih i drugih nadležstva naročito u Vojvodini i Bačkoj. Navedeno je dodatno davalo povoda izrabljivanju iseljenika od strane raznih agenata i odvjetnika koji su tako koristeći ovakvu situaciju postali podložni korupciji i bespravnom poretku u administraciji.

³⁴⁷ HR-DADU-109-DOD, kut. CLIII c 9. Popis putnih listova izdanih za inozemstvo u siječnju 1924. godine.

³⁴⁸ HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 1. O tome je također sačuvan i cijeli predmet iz kojeg se može rekonstruirati postupak u svezi izdavanja putničkog lista. Supruga Julika je trebala dobiti dozvolu za put na temelju osobnog poziva supruga od 28. veljače 1921. godine. Muž je u Americi bio već osam godina te je u međuvremenu postao američki državljanin. Nije se imao namjeru vratiti u rodni kraj, u kojem su kako je naveo bili iznimno teški uvjeti života. Iz pisma se saznaje da je obitelj imala i dva sina Iliju starog 8 i Andriju starog 7 godina. U pismu se također navodi da šalju i liječničke nalaze (ne nalazimo ih u gradivu) koji potvrđuju sposobnost djece da putuju. Na navedenu zamolbu je kotarska oblast u Sašicama u Jastrebarskom dala privolu za odlazak i izdala putovnički list.

³⁴⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 569. Molba za putnu ispravu u obliku formulara upućena konzulatu s fotografijom.

³⁵⁰ HR-HDA-2048-ZI, kut. 1, inv. br. 22. Pasoške knjižice – manipulacija i općenite upute o izdavanju iseljeničkih putovnica za sve zemlje osim SAD, br. 15195. od 20. rujna 1924.

dinara, za što je Ministarstvo socijalne politike donijelo i posebnu naredbu br. 70070. od 9. srpnja 1923. godine. Također su s njom bili regulirani i uvjeti pod kojim su se mogle izdavati putne isprave.³⁵¹ Taksa za iseljeničke putovnice za Ameriku iznosila je 250 dinara ili 1.000 kruna, a za Australiju 24 krune. Budući da se radilo o velikoj razlici u cijeni dr. Milivoje Dežman³⁵² uložio je pritužbu Ministru socijalne politike, tražeći da se po tome pitanju posreduje kod Ministra financija.³⁵³

Važno je naglasiti su postojale razlike između redovnih (običnih) putovnica i iseljeničkih putovnica za prekomorske krajeve, što se uvelo već tijekom 1922. godine. Tako je kod iseljeničkih putovnica na koricama koje su bile svijetlo crvene boje pisalo da se radi o iseljeničkoj putnoj ispravi.³⁵⁴ One su bile opremljene fotografijama osobe ili cijele obitelji. Najčešće su izdavane na razdoblje od šest mjeseci do dvije godine, s time da se njihova valjanost mogla i produljiti. U unutrašnjosti na prvoj stranici svake iseljeničke putovnice bila je vidljiva nepaginirana, perforirana kartica (prilog 8.), koja se nakon pregleda od strane nadzornog iseljeničkog organa trgala van i dostavljala Iseljeničkom komesarijatu, koji je po rješenju Ministarstva socijalne politike o tome vodio i posebne evidencije.³⁵⁵ Tome u prilog svjedoči i putovnica izdana na ime Mije Pavlovića rođenog 1895. godine.³⁵⁶ U

³⁵¹ Izdavanje putnih isprava bilo je regulirano paragrafom 9. Zakona o iseljavanju od 30. prosinca 1921. (*Službene novine* br. 30/1922.) i Pravilnikom o izdavanju i viziranju putnih isprava (*Službene novine* br. 85/1924.).

³⁵² Dežman, Milivoj (pseudonim Ivanov), hrvatski liječnik, književnik i urednik (Zagreb, 30. VIII. 1873. – 24. VI. 1940). Medicinu studirao u Beču i Pragu 1891.–1897. Jedan od osnivača i ravnatelj lječilišta za tuberkulozne bolesti Brestovac kraj Zagreba 1908.–1920., odjelni predstojnik za socijalnu politiku u Pokrajinskoj vladi za Hrvatsku, načelnik Ministarstva socijalne politike i narodnoga zdravlja, ravnatelj grafičko-nakladnog zavoda Tipografija u Zagrebu 1926.–1934.. Kao kulturni, publicistički i književni djelatnik potaknuo je osnutak časopisa mladih *Mladost* u Beču 1898., bio urednik i suradnik najvažnijih modernističkih časopisa (*Hrvatski salon*, 1898.; *Život*, 1901.–1919., s K. Š. Gjaljskim uredio i posljednje godište *Vienca* 1903. Suradnik i urednik dnevnika *Obzor*, *Jutarnji list* i *Večer* te ilustriranoga tjednika *Svijet*. Izvor: URL-03.

³⁵³ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. Dopis br. 10428. od 18. lipnja 1920.

³⁵⁴ U razdoblju Kraljevine SHS putovnice su bile svijetlo crvene, ukoričene s mekanim uvezom. Kasnije u razdoblju Kraljevine Jugoslavije korice putovnice su imale tvrdi uvez s prorezom u kojem je bio naznačen potpis vlasnika putovnice te su imale ukupno 32 stranice.

³⁵⁵ Vidi više u poglavlju o radu konzulata.

³⁵⁶ Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – zbirka 1554 – Zbirka putovnica (dalje: HR-HDA-1554-ZP), kut. 2. Napomena: sve putovnice Kraljevine SHS (Jugoslavije) su pohranjene u kutijama od 1 do 4, dok se u ostale dvije kutije od 5 do 6 nalaze inostrane putovnice za razdoblje od 1916. do 1944.

njoj je sačuvana kartica koja je bila ovjerena od strane Velikog župana zagrebačke oblasti, što upućuje da dotični nije uspio oputovati (prilog 9. i 10.).

Važno je napomenuti da se već od 1928.³⁵⁷ na kraju svake putovnice nalaze upute iseljeniku s popisom svih konzulata Kraljevine, što se tiskalo kao dodatak na prijedlog Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu, a sve u svrhu lakšeg uspostavljanja kontakata iseljenika s nadležnim tijelima koja su im u svakom trenutku trebala biti na raspolaganju:

"Kad polaziš u svet ne prodavaj svoje kuće ni drugih nekretnina. Može ti danas sutra trebati. Radije se zaduži za putni trošak pa čim prvi novac zaslužiš, vraćaj dug. Ako već moraš nešto prodati onda to učini tek onda, kad si siguran da ćeš dobiti vizu na pasoš od konzula zemlje u koju putuješ, da ti se ne bi dogodilo, da ostaneš bez imanja, potrošiš novce, a putovati ne možeš.(...)."³⁵⁸

Kod redovitih putovnica rubrike su bile slične onim u iseljeničkim putovnicama, s tim da su se u njima navodile i sve zemlje za koje je određena osoba imala vizu. Tako se u putovnici izdanoj na ime Žige Loptata³⁵⁹ rođenog 1895. godine vidi da je dotični imao odobrenje za putovanje kroz Austriju, Čehoslovačku, Njemačku, Italiju, Poljsku i Francusku. Također je bilo naznačeno da odobrenje za putovanje u navedene zemlje važi i za povratak u Kraljevinu i to za više puta na rok od šest mjeseci. U putovnici je kao pratitelj priložena i fotografija supruge koja nije trebala imati posebnu putnu ispravu, čime su se dodatno mogli uštedjeti novci za plaćanje raznih taksi (viza, glavarina i sl.).

³⁵⁷ Putovnice su imale 24 stranice, s tim da su na prve tri bili evidentirani podaci o iseljeniku (ime i prezime, zanimanje, rodno mjesto, srez, okrug i stalno mjesto stanovanja). Također su navođeni i podaci o roditeljima i datumu rođenja iseljenika, s tim da kod nekih putovnica te rubrike nisu bile otisnute u putovnici, već su nadodavane dodatno u obliku pečata. Osim toga putovnica je sadržavala i rubriku osobnog opisa (stas, lice, kosa, oči, usta, nos, brkovi, brada i osobni znaci) s potpisom vlasnika putovnice. Na sljedećim stranicama su se obično navodili podaci onih koji su eventualno putovali zajedno s iseljenikom, zatim tijela koja su izdala putnu ispravu, kao i sve službe koja su iseljenika pratile na putu (Iseljenički komesarijat, nadzorni iseljenički organi, konzulati tranzitnih i zemalja useljenja kao i agencije i prijevoznici). Sve navedene službe su potvrđivale putnu ispravu svojim pečatima.

³⁵⁸ Vidi prilog 11.

³⁵⁹ HR-HDA-1554-ZP, kut. 2.

Za razliku od uobičajene procedure izdavanja putovnica, kao i njihovog postupka produžavanja i viziranja, Iseljenički komesarijat nije bio nadležan za izdavanja povratničkih putovnica, za što su bile odgovorne konzularne i policijske vlasti.³⁶⁰

3.2.3. Parobrodarska društva

Prije nego li je iseljavanje stanovništva postalo predmetom modernog zakonodavstva bila su parobrodarska društva slobodna u načinu otpremanja iseljenika.³⁶¹ Međutim, čim se država pozabavila ovim pitanjem za svako otpremanje iseljenika ili povratnika, društva su morala imati koncesiju za rad, što nije bilo u svim zemljama jedinstveno načelo. Tako napr. u Švicarskoj parobrodarska društva nisu trebala imati posebne dozvole za rad, niti su kod njih postajali agenti za iseljavanje.³⁶²

U Kraljevini SHS su se svi poslovi nadzora nad poslovanjem pojedinih parobrodarskih društava obavljali preko Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu, konkretnije preko Administrativnog odsjeka čija je zadaća bila nadzor nad radom svih brodarskih kompanija i iseljeničkih agencija, koje su imale značajnu ulogu u iseljavanju u europske i prekomorske zemlje. Nadzor nad njihovim radom bio je utvrđen prema *Zakonu o iseljavanju*,³⁶³ prema kojem su kompanije morale imati određenu dozvolu (koncesiju) za rad koju je

³⁶⁰ HR-HDA-2048-ZI, kut. 1, inv. br. 32 i 54. Dopis Iseljeničkog komesarijata na sve velike župane u Kraljevini o produženju i viziranju putovnica povratnika u SAD po prvostupanjskim vlastima. Dopisu je prethodilo rješenje Ministarstva socijalne politike br. 10250. od 1. srpnja 1924. godine. Treba naglasiti da su iseljenici bez obzira na dužinu boravka u Americi u slučaju da su bili u posjetu obitelji u domovini ponovno morali proceduralno zadovoljiti doseljeničkim propisima, kako u Kraljevini tako i u Americi, znači jednako kao i prvi put kad su dolazili u SAD.

³⁶¹ HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 3, II/1-7. Iseljenički odsjek. U kasnijem razdoblju su parobrodarska društva i putničke agencije bile nešto organiziranije, pa su tiskale i obavijesti putničkih agencija, u predmetu organiziranja putovanja.

³⁶² HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 6: Prijevozna poduzeća.

³⁶³ Prijevoz iseljenika bio je definiran zakonskim člancima 10. do 29. Također o tome više u: Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 78 – Zemaljska vlada. Predsjedništvo (dalje: HR-HDA-78-PRZV); Predstavka u predmetu vršenja nadzora nad iseljeničkim poslovanjem parobrodarskih društava, str. 303-303: Predsjedništvo Zemaljske vlade, Prezidijski spisi 2110/1921. Budući da je navedeni spis izdvojen iz HR-HDA-790-BGA, kut. 4, dodjela signature, kao i tehnička jedinica nisu još uvijek definirane. Kod pretraživanja treba navesti da se gradivo izdvojilo iz HR-HDA-790-BGA, kut. 4.

izdavao Ministarski savjet, a na prijedlog Ministarstva socijalne politike.³⁶⁴ Redovito prije donošenja bilo kakve odluke, moralo se saslušati i mišljenje Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu, koji je preispitivao osobe koje su trebale dobiti dozvolu za rad. One su morale ispuniti određene uvjete: biti državljani Kraljevine, zatim imati prijavljenu domaću radnju (tvrtku) i urednu punomoć, prethodno sklopljenu s nekom od brodarskih kompanija.

Na natječaj za dobivanje koncesije mogla su konkurirati sva domaća, ali i strana poduzeća te se tako tijekom 1921. godine na natječaj prijavilo ukupno 12 poduzeća. Jedno od njih bilo je i domaće društvo *Vesna d.d.* za plovidbu na Sušaku, dok je većina drugih bila iz Europe i Amerike.³⁶⁵ Nakon pristiglih prijava Ministarski savjet je odlučio rješenjem br. 8039. od 24. veljače 1922. izvršiti selekciju iz reda svih molitelja i samo najboljima dodijeliti koncesije za rad, budući da se prethodno bilo mišljenja da ih ne treba davati velikom broju parobrodarskih poduzeća.³⁶⁶ Nakon toga koncesije je dobilo samo šest poduzeća od prijavljenih 12.³⁶⁷

Međutim, u praksi se pokazalo da to stanovište treba svakako revidirati i to najviše iz razloga jer se uvidjelo da takva društva uživaju monopol nad pojedinim linijama, što im je ostavljalo dosta prostora za manipulaciju, a iseljenicima nije davalo veliku mogućnost izbora te nije utjecalo na konkurenciju u visini cijena prijevoza, hrane i sl. između pojedinih poduzeća. Stoga se putem revizije Ministarskog savjeta na sjednici održanoj 21. rujna i

³⁶⁴ Unatoč činjenici da je rad iseljeničkih agencija bio nadziran te da su se koncesije davale vrlo malom broju provjerenih agencija, u praksi su djelovale i mnoge ilegalne agencije i posrednici.

³⁶⁵ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 15: Prijevozna poduzeća.

³⁶⁶ HR-HDA-790-BGA, kut. 4, II/1. Dopis *Holland Amerika Line* na Ministarstvo socijalne politike vezano uz dodjelu koncesije, br. 5490/1923. Također se popis društava koja su dobila koncesiju za rad nalazi i u HR-HDA-1071-IK, kut. 572. Tim slijedom koncesije za prijevoz putnika za SAD su imali: *Vesana d.d.* za plovidbu Sušak, *Cunard Line* iz Liverpoola, čiji je zastupnik bila Jugoslovenska banka iz Zagreba; *Compagnie Generale Transatlantique* iz Pariza, čiji je zastupnik bila Slavenska Banka iz Zagreba, zatim *Navigazione Generale Italiana* iz Genove sa zastupnikom Jadranske banke iz Beograda, *Canadian Pacific Railway Co.* iz Montreala sa zastupnikom dr. Ivanom Shvegelom iz Zagreba; *United American Lines* iz New Yorka, čiji je zastupnik bila Jelisaveta Drašković iz Zagreba, *Red Star Line* iz Antwerpena sa zastupnikom Josipom Hlavinom iz Beograda; *The United States Lines* iz New Yorka sa zastupnikom Damjanom Brankovićem iz Beograda i dr.

³⁶⁷ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 15: Prijevozna poduzeća.

3. studenog 1922. te 15. veljače 1923. godine podijelilo deset koncesija za rad, dok se 1926. godine još dodatno podijeljeno 23 koncesije za rad.³⁶⁸

Zastupnici pojedinih brodarskih društava su vrlo često u svrhu dobivanja koncesija za rad, koristili i svoja osobna poznanstva obraćajući se pismenim putem upraviteljima iseljeničkih organizacija, koji su njihove zamolbe prosljeđivali dalje na obradu u mjerodavno Ministarstvo. O tome svjedoči i pismo A. B. Grade u predmetu molbe zastupnika britanskog brodarskog društva *White Star Line* iz Liverpoola, bojnika engleske vojske Bustarda, koji je molio za dobivanje koncesije za prijevoz iseljenika iz Hrvatske i Slavonije.³⁶⁹

Među najpoznatijim koncesionarima bio je i veliki prijevoznik *Cunard Line* koji je sklopio ugovor o koncesiji za prijevoz iseljenika u prekomorske krajeve još s ugarskom vladom tijekom 1904. godine, nakon čega je otvorio poslovnice u Trstu i Rijeci.³⁷⁰ Isti ugovor bio je obnovljen tijekom 1914. godine,³⁷¹ a koncesija za rad produljena 1921. godine. Osim *Cunarda Line* iz Rijeke i Trsta koncesije za rad su dobile i brodarske kompanije *Unione Austriaca di Navigazione*, nastala 1904. godine združivanjem dvije kompanije (*Austro-Americana & Fratelli Cousulich / Cousulich Line*), koje su u Trstu imale svoja konačišta u kojima su iseljenici bili smješteni do početka putovanja.³⁷²

Osim utvrđivanja uvjeta za dobivanje koncesije za rad, bilo je neophodno unaprijed položiti kauciju u iznosu od 500.000 dinara koja se mogla sastojati od gotovine ili državnih papira. Ona se polagala u Narodnoj banci Kraljevine SHS koja je upravljala tim depozitom. Plaćanje kaucije bila

³⁶⁸ Isto, str. 26.

³⁶⁹ HR-HDA-790-BGA, kut. 3, II/1. Pismo Benka Grade u predmetu molbe dotičnog parobrodarskog društva.

³⁷⁰ Više o bivšim pomorskim poduzećima u Rijeci vidi u: Albino Senčić, "Arhivsko gradivo bivših pomorskih poduzeća u Povijesnom arhivu Rijeka", *Vjesnik Istarskog arhiva*, 4-5 (1994-1995) [1998]: 119-125.

³⁷¹ HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 2. Iseljenički odsjek. 7144/1921. Ugovor je oblikovan kod javnog bilježnika u Londonu između mađarske vlade i *Cunard Line*.

³⁷² HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 3. Iseljenički odsjek. Iseljenički nadzornik – izvješće o položaju iseljenika i povratnika na putu u Ameriku nakon obavljenog pregleda u Trstu, 10/1921.

je svojevrsna garancija za ispunjavanje zahtjeva iseljenika prema parobrodarskim društvima, kao i naplatu novčanih kazni, zbog eventualno počinjenih prijestupa. U slučaju da je kaucija spala ispod 400.000 dinara, trebalo ju je odmah i dopuniti.³⁷³

Parobrodarska društva su osim prijevoza iseljenika dostavljala i dozvole za ulazak u pojedine države, o čemu svjedoči i dopis brodarskog prijevoznika *Cunard Line* Iseljeničkom komesarijatu u Zagrebu od 9. lipnja 1926. godine. U njemu su informirali da je stigla dozvola za ulazak u Kanadu Miku Orliću i njegovom sinu Stevanu iz Ličkog Petrovog Sela, kotar Korenica, županija Karlovac. Molba je bila izdana u Vancouveru s naredbom da se ovjeri prijepis i vrati original.³⁷⁴

Također su ovlaštena transportna poduzeća nastojala objediniti široku ponudu usluga putovanja te su osim dozvola za ulazak u pojedine države, često prodavala i putne karte za prijevoz parobrodom ili željeznicom, dok su poneki pružali i određene novčarske ili bankovne usluge.³⁷⁵

Putničke karte³⁷⁶ su bile izdavane samo za parobrode koji su odgovarali propisima naredbe pomorske oblasti Kraljevine SHS, od 15. prosinca 1919. godine br. 2200.,³⁷⁷ prema kojoj je svaki parobrod prije ukrcavanja trebao biti

³⁷³ *Zakon o iseljavanju*, članak 13.

³⁷⁴ HR-HDA-1071-IK, kut. 536, III-3, 16502/1926.

³⁷⁵ HR-HDA-1071-IK, kut. 574. Banka F. Zotti u New Yorku u stečaju – prijava tražbina (oznaka spisa III-1, raspon brojeva od 3011. do 12441., nalazi se u kut. 574, 575 i 576). Radi se o formularima osoba koje su prijavljivale svoje tražbine protiv banke Frank Zotti u New Yorku koja je bila kako gore navedeno u stečaju. Obično su iseljenici ostajali bez ikakve naknade, budući da su zbog niske cijene svi novci odlazili na sudske likvidacijske troškove u Americi. Tako je napr. Martin Tuđman iz Lekenika pisao u ime oca Luke Tuđmana za kojeg je tražio odštetu od navedene banke.

³⁷⁶ Bila je namjera napraviti usporedbu cijene putničke karte s cijenama osnovnih životnih namirnica u to vrijeme. Međutim, kako su se cijene karata drastično razlikovale prije i poslije Prvog svjetskog rata, na što je djelomično utjecalo i zakonodavstvo, koje je dozvoljavalo promjene u visini karata skoro svaka tri mjeseca, teško je ujednačiti podatke. Pri tome se ne smiju zanemariti niti posljedice inflacije u državama, što je također neminovno utjecalo na porast cijena putničkih karata. Recimo samo za usporedbu, prije Prvog svjetskog rata u potpalubju III. ili njoj adekvatnoj klasi iz Rijeku u New York, putnička karta iznosila je 7 funti (160 kruna), iz Hamburga ili Bremena u New York 146 maraka, iz Cherbourga, Havrea ili Anversa u New York 182 franka, a iz Rotterdama u New York 86 guldena. Tijekom 1921. godine cijene karata su znatno porasle, što je najviše uočljivo na primjeru karte za New York iz Hamburga, koja je prije rata iznosila 146 maraka, a nakon rata 15.788 maraka (izvor: *Jutarnji list*, 29. listopada 1921., str. 4.) Za točniju kalkulaciju omjera u cijeni putničke karte u odnosu na osnovne životne namirnice, treba svakako poduzeti detaljnije istraživanje i napraviti detaljniju analizu.

³⁷⁷ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. Naredba br. 2200. od 15. prosinca 1919. sadrži i propis o higijeni i sanitetskoj službi na iseljeničkim brodovima, str. 1-17.

pregledan od lučkih vlasti. Zakon je također predviđao prodaju karata samo u slučaju da su potencijalni iseljenici imali uredne putne isprave, dok je bilo strogo zabranjeno prodavati karte osobama mlađim od 18 godina. Pogotovo ukoliko one nisu bile u pratnji odraslih, odnosno roditelja ili staratelja.³⁷⁸ Izdavanje putničkih karata odvijalo se na osnovu pismenog ugovora koji je bio sklopljen na *srpsko-hrvatskom-slovenskom jeziku* i to u dva primjerka, od kojih se jedan primjerak podnosio na kraju svakog mjeseca Ministarstvu socijalne politike.³⁷⁹

Za svako prodano mjesto iseljeniku prijevoznik je plaćao taksu u iznosu koji je određivalo Ministarstvo socijalne politike, dočim su se tarife za putničke karte naplaćivale isključivo u dinarima, budući da je njihova naplata u stranoj valuti bila strogo zabranjena.³⁸⁰ Osim toga zakonodavac je u cilju zaštite iseljenika prigodom naplaćivanja tarifa fiksirao oštre kazne, pri čemu je najteža bila oduzimanje koncesije za rad.³⁸¹ Ukoliko je bilo došlo do promjena u naplati tarifa,³⁸² Iseljenički komesarijat je bio obvezan o tome obavijestiti sve iseljeničke organe, koji su bili u doticaju s generalnim zastupništvima ili pak s parobrodarskim poduzećima koja su bila zadužena za evidentiranje iseljenika prigodom putovanja (pregled putovnica, viza i sl.).

Kako su skoro sva parobrodarska poduzeća bila udružena u saveze nazvane *Atlantskim konferencama* za sjeverni, odnosno za južni dio zapadnih obala Atlantika, bila je ustanovljena jednaka tarifa za sva poduzeća.³⁸³ Tako su recimo važeće tarife tijekom 1924. godine, a koje su se odnosile na treću

³⁷⁸ HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 3, II/1-11. Iseljenički odsjek. Izvještaji parobrodarskih poduzeća o izvršenim pristojbama prodanih putničkih karata.

³⁷⁹ Isto. Ugovor je sadržavao ime transportnog poduzeća i točnu oznaku pruge, ime, prezime, stalež, stan i starost iseljenika, oznaku luke ukrcavanja i iskrcavanja, prijevoznu cijenu i obvezu društva u pogledu prehrane, zatim oznaku mjesta određenom svakoj osobi na brodu izraženu u kubnim metrima; izvadak propisa o emigraciji one zemlje kuda je iseljenik putovao te izvadak zakona koja su se ticala prijevoza iseljenika.

³⁸⁰ *Zakon o iseljavanju*, članak 15.

³⁸¹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1924, str. 9.

³⁸² Prema Zakonu o iseljavanju (članak 26.) visina tarifa se mogla mijenjati svaka tri mjeseca i to isključivo uz odobrenje Ministarstva socijalne politike.

³⁸³ HR-HDA-790-BGA, kut. 4, II/3. Predmet Hamburg Južno ame. par. društvo u molbi za odobrenje povišenja vozne tarife za Južnu Ameriku, br. 761. od 18. siječnja 1924.

klasu putnika, znatno porasle za razliku od godinu dana ranije, dok je tarifa za SAD i Kanadu ostala ista kao i u prethodnim godinama te je iznosila 137,50 dolara, za Južnu Ameriku *Lloyd Sabauda* cijena je s 82,90 porasla na 100,00 dolara, za Australiju s 28,00 na 40,00 dolara, dok je za Kubu s 80,00 skočila na 120,00 dolara. Iz priloženih naplata tarifa se može razabrati da su se one kretale skoro u istom iznosu, osim poduzeća *Lloyd Sabauda* za SAD i Kanadu, koji nije bio član parobrodarskih udruženja za Sjevernu Ameriku.³⁸⁴

Navedene tarife važile su za iseljavanje iz Kraljevine u pojedine migracione zemlje i bile su jednako naplaćivane u svim prekomorskim lukama i za povratak u domovinu. Znalo se desiti da su iseljenici na povratku u domovinu imali samo povratnu kartu do europskih luka, što je bilo dosta nezgodno u slučajevima kada nisu imali sredstva za nastavak puta te su bili izloženi bijedi i samilosti ljudi. Imajući u vidu zaštitu iseljenika Iseljenički komesarijat je predlagao da se putnicima izdaju prijevozne karte od luke ukrcaja u prekomorskim zemljama, do sjedišta generalnog zastupništva ili podzastupništva u domovini.³⁸⁵

Također se zalagao i da tkz. povratne (returne) tarife budu manje za iseljeničku glavarinu i nadzornu taksu. Prema izvješću Iseljeničkog odsjeka za 1925./1926.³⁸⁶ visina tarife za povratak u domovinu u toj godini iznosila je oko 300 dinara.³⁸⁷ U skladu s tim Iseljenički komesarijat je prema članku 14. *Pravilnika o izvršenju Zakona*, kojim je parobrodarskim poduzećima bilo odobreno zaračunavanje 2% od odobrene tarife na teret iseljenika, kao

³⁸⁴ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1924, str. 10.

³⁸⁵ HR-HDA-1071-IK, kut. 572. Dopis br. 4808. od 15. veljače 1928. godine iz kojeg se vidi da su parobrodarska društva osim naplate tarifa od putnika ubirali i različite kapare, što je nerijetko bilo povezano i s nedozvoljenim manipulacijama, za što je Iseljenički komesarijat već tijekom 1927. godine donio raspis br. 9865. od 10. srpnja iste godine. U njemu se tražilo da sva parobrodarska društva moraju svaku kaparu koja je kod njih ležala dulje od godinu dana ponuditi iseljeniku ili njegovoj obitelji.

³⁸⁶ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 35.

³⁸⁷ HR-HDA-2048-ZI, inv. br. 21., kut. 1. Dopis Iseljeničkog komesarijata svim nadležstvima u Kraljevini ovlaštenim za izdavanje iseljeničkih putovnica br. 12839. od 31. srpnja 1924. godine. Prema dopisu se Iseljenički komesarijat žalio na parobrodarska društva koja su bila dužna prema članku 14. Zakona o iseljavanju plaćati iseljeničku glavarinu za svakog otpremljenog iseljenika, budući da se ona trebala ukalkulirati u tarifu zajedno s nadzornom taksom, pored naplate za prijevoznu kartu. Također je Iseljenički komesarijat u ovom dopisu istaknuo da će se u buduće ovakvi postupci najozbiljnije kažnjavati.

dodatka za pokriće međuvalutne razlike, stavio prijedlog s obzirom na stabilnost valute, a u interesu iseljenika, da se taj dodatak u cijelosti i ukine.³⁸⁸ Ovakvim potezima Iseljeničkog komesarijata su se svakako štitili interesi iseljenika od raznoraznih neprilika prigodom povratka u domovinu, što je bilo relativno tolerirano i od strane parobrodarskih poduzeća koja su po tome pitanju bila izuzetno susretljiva.

3.2.3.1. Transit putnika preko domaćih i stranih luka

Najpoznatije brodarske kompanije³⁸⁹ koje su se bavile prijevozom iseljenika³⁹⁰ bile su:

- Engleski prijevoznici: *Cunard Line*³⁹¹ i *White Star*³⁹² iz Liverpoola; *Orient Line*³⁹³ i *Royal Mail*³⁹⁴ iz Londona;
- Njemački prijevoznici: *Hamburg-Amerika Linie*³⁹⁵ i *Hamburg South American Line* / *Hamburg-Sudamerikanische Dampfschiffahrts-Gesellschaft* iz Hamburga,³⁹⁶ zatim *Norddeutscher Lloyd*³⁹⁷ iz Bremena;
- Nizozemski prijevoznici: *Holland-America Line*³⁹⁸ iz Rotterdama i *Royal Holland Lloyd*³⁹⁹ iz Amsterdama te *Red Star Line*⁴⁰⁰ iz Antwerpena;
- Francuski prijevoznici: *Compagnie General Transatlantique*,⁴⁰¹ *Messageries Maritimes*⁴⁰² i *Chargeurs Reunis*⁴⁰³ iz Pariza;

³⁸⁸ Svi strani trgovački parobrodi koji su obavljali trgovačke operacije u lukama bili su podvrgnuti plaćanju lučkih pristojbi ovisno o tonaži.

³⁸⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 572. Popis (katalog) brodarskih poduzeća, br. 29985/1926., od 17. studenog 1926. godine.

³⁹⁰ HR-HDA-1071-IK, kut. 608-627. Evidencije iseljenika otpremljenih po brodarskim poduzećima (imenični pregledi, iskazi brodarskih društava, kompanija i linija, po godinama useljenja).

³⁹¹ Više o tome URL-04 te *Pomorska enciklopedija*, sv. 1, 315, 621; sv. 2, 299; sv. 4, 674; sv. 5, 444; sv. 8, 53, 56.

³⁹² Više o tome u *Pomorska enciklopedija*, sv. 2, 299.

³⁹³ Više o tome URL-05 te *Pomorska enciklopedija*, sv. 5, 542; sv. 7, 171; sv. 8, 54.

³⁹⁴ Više o tome u *Pomorska enciklopedija*, sv. 8, 54.

³⁹⁵ Više o tome URL-06 te *Pomorska enciklopedija*, sv. 1, 622; sv. 3, 440; sv. 5, 560, 562.

³⁹⁶ Više o tome URL-07 te *Pomorska enciklopedija*, II. izd, sv. 8: Šo – Ž, Indeks, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1989., str. 683.

³⁹⁷ Više o tome URL-08 te *Pomorska enciklopedija*, sv. 1, 574, 622; sv. 5, 304, 561; sv. 7, 172.

³⁹⁸ Više o tome u *Pomorska enciklopedija*, sv. 1, 572; sv. 7, 171, 172.

³⁹⁹ Više o tome URL-09 te *Pomorska enciklopedija*, sv. 1, 198; sv. 5, 492.

⁴⁰⁰ Više o tome URL-10 te *Pomorska enciklopedija*, sv. 7, 172.

⁴⁰¹ Više o tome URL-11 te *Pomorska enciklopedija*, sv. 3, 92, 235; sv. 4, 375.

- Talijanski prijevoznici: *Navigazione Generale Italiana*⁴⁰⁴ i *Transatlantica*⁴⁰⁵ iz Genove te *Cosulich Line*⁴⁰⁶ iz Trsta;
- Američki prijevoznici: *Unitet American Line*⁴⁰⁷ i *Unitet States Lines*⁴⁰⁸ iz New Yorka;
- Kanadski prijevoznici: *Canadien Pacifik* iz Montreala.⁴⁰⁹

Među važnije luke spadale su Cherbourg (*Cunard Line*), Southampton, Genova i Napulj do kojih su iseljenici često putovali željeznicom preko Ljubljane ili Trsta.⁴¹⁰ No, ipak zbog ponude nižih cijena i veće brzine prijevoza iseljenici su se najčešće odlučivali putovati iz sjevernih i atlantskih luka (Le Havre, Cherbourg, Antwerpen i Hamburg).⁴¹¹

Od 1924. godine iseljenici su konačno mogli putovati i preko domaćih luka, što se vidi iz izvješća Iseljeničkog komesarijata za 1924. godinu,⁴¹² gdje se navodi da je prvo ukrcavanje putnika bilo u Splitu 10. kolovoza 1924. na "Belvedere" – *Cosulich Line* za Južnu Ameriku, zatim u Gružu 5. prosinca iste godine,⁴¹³ kada se ukrcalo 496 iseljenika za Australiju na "Sertee" – *Mesageries Maritimes* te na Sušaku gdje je prvo ukrcavanje putnika bilo 20. prosinca iste godine na "Garibaldi" – *Vesna* d.d. za plovidbu Sušak, također za Južnu Ameriku.

⁴⁰² Više o tome URL-12 te *Pomorska enciklopedija*, sv. 1, 622; sv. 3, 440; sv. 5, 63.

⁴⁰³ Više o tome u *Pomorska enciklopedija*, sv. 1, 198, 572; sv. 4, 219.

⁴⁰⁴ Više o tome URL-13.

⁴⁰⁵ Više o tome URL-14.

⁴⁰⁶ Više o povijesti *Cosulich Line* nekad i danas dostupno na URL-15.

⁴⁰⁷ Više o tome URL-16 te *Pomorska enciklopedija*, sv. 2, 39; sv. 5, 304, 469; sv. 7, 171, 176.

⁴⁰⁸ Više o tome URL-17 te *Pomorski enciklopedija*, sv.7, 171.

⁴⁰⁹ U fondu HR-HDA-1071-IK., kut. 595. sačuvani su i reklamni letci pojedinih parobrodarskih društava kao napr: reklamni letak za *Cunard Line*, zatim jedan zajednički letak s reklamom za *Cunard Line* i *White Star Line* za putovanja preko Hamburga, kao i reklamni letak za *French Line* iz Pariza. Više o povijesti kanadskog prijevoznika vidjeti na URL-18 te *Pomorska enciklopedija*, sv. 5, 319; sv. 8, 53.

⁴¹⁰ HR-DARI-189-TL-PR, kut. 3, Tarife za prijevoz putnika talijanskom željeznicom. Također u istoj kutiji je dostupan i popis željezničkih pruga i postaja u Italiji.

⁴¹¹ Kad je najveći britanski prijevoznik *Cunard Line* sklopio ugovor o koncesiji za prijevoz iseljenika u prekomorske krajeve s ugarskom vladom 1904. te otvorio poslovnice u Trstu i Rijeci iseljenici su mogli putovati iz domaćih luka. Ugovor je bio obnovljen 1914., a koncesija produljena do 1921. Cunardovi brodovi su plovili od Trsta i Rijeke do New Yorka te su prevozili oko 2.000 putnika, obično u trećoj klasi.

⁴¹² HR-HDA-1071-IK, kut. 548. Izvješće iseljeničkog komesarijata, str. 13: Prilog administrativnog odsjeka.

⁴¹³ Više o pomorskoj djelatnosti na dubrovačkom području vidi u: Marija Benić Penava, "Pomorske djelatnosti na dubrovačkom području između dva svjetska rata", *Naše more*, 52 (2005), br. 5-6: 235-247.

Prema izvješću iz 1924. godine tranzit preko domaćih luka⁴¹⁴ bio je dobro primljen i od dr. Fedora Aranickog koji se nakon prvih isplavlivanja obratio Ministru socijalne politike pišući "(...) da su naše luke već podesne za iseljenički promet i da naš svijet voli putovati iz naših luka, ma da ne dolaze ovamo neki prvoklasni brodovi."⁴¹⁵ Pri tome je dr. Fedor Aranicki naglasio i neke druge aspekte koji su nedvojbeno išli u prilog iseljavanju preko domaćih luka, poput oživljavanja trgovine i cjelokupne privrede, za što je izradio detaljnu projekciju prihoda i troškova za 1925. – 1926. godinu.⁴¹⁶

Prema njegovoj kalkulaciji od 11.000 putnika tijekom 1925. godine bilo je naplaćeno za karte ukupno 52.000.000,00 dinara, od čega je u zemlji ostalo za željeznice, glavarine i takse, kao i za režije agenata i sl. oko 8.000.000,00 dinara, dočim je iz Kraljevine otišlo manje-više oko 44.000.000,00 dinara.⁴¹⁷

Pored navedene kalkulacije rentabilnosti, a uviđajući potencijal iseljavanja preko domaćih luka, dr. F. Aranicki je predlagao i sklapanje međunarodnih konvencija koje su trebale omogućiti stranim državljanima reguliranje migracionog prometa preko Kraljevine: "Mađari su htjeli iseliti preko naše zemlje, konkretnije Sušaka, a nisu mogli dobiti dozvolu našeg

⁴¹⁴ Tijekom cijelog razdoblja promet u domaćim lukama bio je vrlo intenzivan, što se može vidjeti i prema pregledu otpremljenih iseljenika po brodarskim društvima za 1936. godinu koji je izradio Iseljenički komesarijat. Prema tim podacima tijekom 1936. godine iselilo je 3.788 iseljenika koji su koristili *Cosulich Line* (553), zatim *Cunard Line* (524), *Compagnie General Transatlantique* (452), *Orient Line* (396), *Canadien Pacifik* (395), *Italia* (354), *Hamburg-Amerika Linie* (321), *United States Lines* (212), *Royal Mail Co.* (174), dok su drugi prijevoznici prevozili manje od dvadesetak iseljenika, poput *Messageries Maritimes* (16) i *Chargeurs Reunis* (12), dok je samo 7 putnika prevezlo parobrodarsko društvo *Holland Amerika Line*.

⁴¹⁵ HR-HDA-1071-IK, kut. 548. Izvješće iseljeničkog komesarijata, str. 13: Prilog administrativnog odsjeka.

⁴¹⁶ Ibidem.

⁴¹⁷ Ibidem. Pored istaknutih 8.000.000,00 Aranicki je izračunao da bi u Kraljevini mogli ostati i slijedeći iznosi: plaće posade na brodovima i činovničke režije, životne namirnice za posadu i iseljenike, popravci i čišćenja brodova u brodogradilištima kao i njihovo osiguranje, lučke takse, takse za pitku vodu i pregled putnika te amortizacija i dobitak brodova, za što se moglo uzeti još nekih 23.900.000,00 dinara. Međutim, za konačnu prosudbu rentabilnosti moralo se iz te sume izdvojiti na stranu još nekih 21.000.000,00 dinara, koje je trebalo ukalkulirati za troškove nabavke ugljena i dokivanje brodova te naplate izvršene kod povratnika u zemlju, računajući pri tome i tranzitne putnike iz Rumunjske, Češke, Poljske i sl. Svemu su dodatno trebali pripomoći i ugovori s pojedinim trgovačkim komorama, poput one u Splitu, koja je trebala 'pritegnuti' parobrodarsko društvo *Cosulich Linea* da organizira uvoz kave iz Brazila, kako se ona ne bi više dostavljala preko stranih luka u Trstu ili Hamburgu, čime bi se dodatno uštedjelo još 20.000.000,00 dinara, što je dopunski moglo utjecati i na cijenu kave koja je trebala biti nešto jeftinija.

konzulata u Mađarskoj."⁴¹⁸ Također, slični pregovori su se vodili i s Komesarom iseljeničke službe u Rumunjskoj gospodinom Konstantinom Staneskim, kojem se predlagalo da rumunjske iseljeničke transporte koji kreću za Trst upute na Split, koji je već tada dobio i normalnu europsku željezničku vezu, koja je bila puno kraća preko linije Bukurešt – Beograd – Zagreb nego li što je to bilo preko Bukurešta i Trsta. Za uslugu se predlagalo plaćanje polovične željezničke karte na području Kraljevine, s uvođenjem mogućnosti direktnih vagona za rumunjske iseljenike od Bukurešta do Splita, zatim besplatne vize i apsolutno jednako tretiranje Rumunja s iseljenicima iz Kraljevine.⁴¹⁹

Za dr. F. Aranickog je iseljavanje preko domaćih luka bilo opravdano i zbog činjenice da iseljenički svijet više nije morao putovati preko tuđih zemalja i carinskih granica, pri čemu su oni najčešće bili izvrgnuti pljački kao i drugim tegobama. Također je posebno isticao korist od tranzita preko domaćih luka čime se dodatno moglo zarađivati na pristojbama, što je u budućnosti mogao postati i važan poticajni kapital za osnutak jednog od domaćih parobrodarskih poduzeća. Takvi prijedlozi su trebali riješiti i nezaposlenost pomoraca i lučkih radnika te oživjeti procvat trgovine i hotelijerstva i sl.

3.2.3.2. Parobrodarske podružnice

Otvaranje putničkog prometa preko domaćih luka omogućio je i procvat rada brodarskih podružnica. Tako su skoro sve uglednije brodarske kompanije imale svoje predstavnike u svim većim gradovima, koji su bili iseljenička žarišta naročito u pograničnim mjestima. Primjerice u Zagrebu su podružnice imali prijevoznici *Cunard Line*, *Cosulich Line*, *Hamburg-Amerika Linie* i *Compagnie Generale Transatlantique*. Porast broja podružnica kao i

⁴¹⁸ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1924, str. 17: Prilog administrativnog odsjeka.

⁴¹⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 30.

otvorenja njihovih podzastupništva⁴²⁰ nametnuo je Iseljeničkom komesarijatu obvezu izrade registra koncesioniranih društava, s oznakom sjedišta i imenima generalnih zastupnika i podzastupnika.⁴²¹ Otvorenje podzastupništva bilo je strogo ograničeno i to isključivo na mjestima gdje su sjedište imali iseljenički nadzornici: Gruž – Dubrovnik, Split, Sušak, Šibenik, Zagreb, a kasnije i Metković, kada je tijekom 1924. u Kraljevini bilo ukupno 111 podzastupništva.⁴²²

U izvješću Iseljeničkog komesarijata iz 1925. – 1926.⁴²³ prema tablici o brojčanom iskazu odobrenih zastupstva po mjestima poslovanja osim Zagreba koji je imao 4 zastupnika, u ostalim mjestima diljem Hrvatske zastupništva su postojala u Dubrovniku (Gruž) 19 zastupnika,⁴²⁴ u Korčulu 2, Makarskoj 5, Metkoviću 12, Splitu 10, Sušaku 11 i Šibeniku 7, dočim je za cijelu Kraljevinu računajući i ove prethodne podatke za Hrvatsku, bilo ukupno 146 podzastupništva.⁴²⁵ To je u godini dana bio porast od trideset i pet podzastupništva, što je bila potvrda o permanentnom porastu odobrenih podzastupništva prema mjestu poslovanja, što se moglo iskazati i za naredne godine.⁴²⁶

⁴²⁰ HR-HDA-1071-IK, kut. 572. U toj kutiji su zastupljeni popisi glavnih zastupnika, podzastupnika te namještenika brodarskih društava koji su na osnovu članka 18. *Pravilnika o izvršenju Zakona o iseljavanju* smijenjeni zbog svog položaja. Također se u istoj kutiji pronalaze i popisi generalnih zastupstva i podzastupstva za 1922. godinu. Tako recimo po tome možemo vidjeti da je za *Compagnie Generale Transatlantique* iz Pariza sjedište bilo u Zagrebu i Ljubljani te da je za Zagreb generalni zastupnik bila Slavenska banka, dok je u Ljubljani to bio Ivan Kraker i sl. U istoj kutiji su zastupljeni i popisi glavnih zastupstva i podzastupstva i za naredne godine. Tako se napr. iz kataloga za 1936. godinu vide popisi hrvatskih podzastupstva za pomorske kuće *Canadian pacific*, *Chargeures Reunis* (Emilijan Cutvarić), *Soc. Gen. Transports Martimes* (Vojmir Durbešić), *Comp. Generale Transatlantique* (Dimitrije Bekarević), *Cosulich Line* (Josip Mandić) i dr. Uz popise glavnih zastupstva osim imena glavnih zastupnika, navedena su i imena podzastupnika u pojedinim gradovima, br. 40511/36. od 16. prosinca 1936. godine.

⁴²¹ Ibidem.

⁴²² HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1924, str. 3: Prilog administrativnog odsjeka.

⁴²³ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1925/26, str. 6-7.

⁴²⁴ HR-DADU-109-DOD, kut. 299. Fond sadrži različita imenovanja podzastupnika, poput Ivana Tonkovića koji je bio podzastupnik za brodarska društva u Makarskoj i to za *Cunard Line*, *White Star Line*, *Red Line* i *Holandski Lloyd*. Dokument o njegovu imenovanju datira od 30. srpnja 1928., pod br. 11954. U istom fondu moguće je naći i imena drugih podzastupnika brodarskih društava, kao i razna izvješća kotarskih predstojnika o njihovu radu.

⁴²⁵ Za 1925. godinu Iseljenički komesarijat je izvijestio da je bilo i nekih dodatnih prijedloga za otvorenjem novih zastupništva i to u Kotoru, Mostaru i Vrgorcu od čega se nakon preispitivanja potrebe za davanjem dozvole odustalo. Više o tome u HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1925/26, str. 6-7.

⁴²⁶ Tijekom 1927. godine je takvih poslovnica za cijelu Kraljevinu bilo oko 188. Vidi više u: HR-HDA-1071-IK, kut. 548., IIK 1925/1926, str.7.

Treba naglasiti da je Iseljenički komesarijat uz sve gore navedene dužnosti morao obavljati i neposredni nadzor nad poslovanjem parobrodarskih društva po određenim izaslanicima. Tako je jedan od njegovih predstavnika posjetio i sve poslovnice Kanadskog koncesionara, budući da je bilo prijavljeno da se tamo manipuliralo s garantnim pismima.⁴²⁷ Izaslanik je također uz put kontrolirao smještaj i konačište iseljenika te prisustvovao kod prvoga ukrcaja iseljenika u Splitu i Sušaku, pazeći pri tome kako se postupalo s iseljenicima. Upravo su zbog tih kontrola i neki predstavnici parobrodskih društva poput *Cosulich Line* bili izradili i posebne upute za svoje zaposlenike i djelatnike.⁴²⁸ Posebne kontrole vršene su i u inozemnim lukama u kojima su najčešće kontrole vršili brodski komesari.

No, i pored određenih kontrola, dešavalo se da su se iseljenici ili pojedini brodarski komesari žalili na rad pojedinih agencija dajući im pri tome upute za poboljšanje njihovog rada. Tako se iz dopisa brodarskog komesara Jugoslava Bureaua⁴²⁹ upućenog Iseljeničkom odsjeku 1922. godine, vide pritužbe na rad prijevoznog društva *Compagnie Generale Transatlantique*. One su se odnosile na nedovoljan broj zaposlenog osoblja i carinika koji nisu govorili strane jezike, što je otežavalo komunikaciju s iseljenicima koji su nailazili na neprilike tijekom putovanja. Društvu se također predlagalo da treba poboljšati uslugu obilježavanja kovčega, koji se prigodom tranzita nisu pregledavali u luci La Havre, već su se samo propuštali dalje. U istom dopisu bilo je i pritužbi na rad parobrodarskog društva *Cunard Line*, koji je putnike po dolasku u Cherbourg znao zadržati i cijeli mjesec bespotrebno, samo kako bi iseljenicima izvukao što veće svote novaca.⁴³⁰

⁴²⁷ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1924, str. 4: Prilog administrativnog odsjeka.

⁴²⁸ HR-DARI-189-TL-PR, kut. 3. Upute za zaposlenike i predstavnike tršćanskog parobrodarskog društva *Cosulich Line*. Ponešto o istom treba vidjeti i u kut. 2.

⁴²⁹ HR-HDA-790-BGA, kut. 3, II/1. Izvještaj brodarskog komesara o okolnostima putovanja na brodu francuske iseljeničke agencije od 15. studenog 1922.

⁴³⁰ Ibidem.

Bilo je i slučajeva kada su se iseljenici žalili na putničke agencije koje ih navodno nisu dovoljno informirale o uvjetima života i rada u zemljama iseljenja, što je često imalo za posljedice i određene političke konotacije. Tako se jedna skupina iseljenika za Urugvaj u svom dopisu Iseljeničkom komesarijatu žalila na agenciju koja ih je prevarila i uputila u državu *gdje ljudi umiru od gladi, nečistoće i zime*. Bila je zabrinjavajuća njihova izjava da su se već prethodno obratili i konzulu u Argentini, kao i *Jugoslovenskom domu* od kojih nisu dobili nikakvu pomoć. Navedeni dopis nije ostao nezapažen. Tijela iseljeničke službe brzo se reagirala te je slučaj dospio i u novine.⁴³¹ Prvo se očitovao Iseljenički komesarijat o tome da su bile poduzete sve mjere te da su putnike koji su isplovili iz Splita detaljno informirali o uvjetima života i rada u toj zemlji. Nakon toga je jedna veća skupina iseljenika odustala od puta, dočim je druga skupina svojevolumno odlučila otputovati za Urugvaj. U cijeli slučaj se uključilo i Ministarstvo socijalne politike, tražeći putem telegrafa da netko iz Buenos Airesa otputuje u Montevideo i istraži cijeli slučaj. Također se molilo uredništvo *Politike* da u nekom od narednih brojeva iznesu sve činjenice o slučaju, kako se ne bi "širile" glasine o neefikasnosti rada iseljeničkih službi. Naročito jer je Iseljenički komesarijat već tijekom 1927. godine bio uputio dopis svim županima i drugim ovlaštenim tijelima, koja su se bavila izdavanjem putovnica, da prilike u Urugvaju nisu dobre te da se treba obustaviti iseljavanje stanovništva osobito u Montevideo.⁴³²

Ovakva izvješća o okolnostima putovanja na brodovima putničkih agencija su se uzimala veoma ozbiljno od strane Iseljeničkog komesarijata,

⁴³¹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548. Tekst je objavljen u *Politici* 8. lipnja 1928. Navedeni isječak se nalazi u prilogu Izvješća o radu konzulata 1926.-1929.

⁴³² HR-HDA-1071-IK, kut. 548. Dopis Iseljeničkog komesarijata, br. 2671/27. o nepovoljnim prilikama zaposlenja u Urugvaju od 4. studenog 1927. Dopis se nalazi u prilogu Izvješća o radu konzulata 1926.-1929.

koji je nastojao sve ovakve pritužbe odmah razriješiti, najviše u svrhu poboljšanja uvjeta sigurnosti i udobnosti iseljenika.⁴³³

Međutim, osim žalbi na rad pojedinih agencija bilo je i pohvala na njihov rad te udobnost putovanja. Među uspješnija poduzeća može se svakako ubrojiti agencija *Missler* iz Bremana (prilozi 12. i 13.), koja je već od polovice 19. stoljeća imala veliki broj povjerenika. Agencija je bila usko povezana s brodarskom kompanijom *Norddeutscher Lloy*, koja je bila najveći prijevoznik između njemačkog sjevera i New Yorka.⁴³⁴

3.2.3.3. Zaštita iseljenika

Zaštita iseljenika u navedenom razdoblju može se promatrati na nekoliko razina. U prvu svakako spada pružanje informacija iseljenicima vezanim uz uvjete iseljavanja u pojedine zemlje, zatim zaštitu iseljenika na putu do zemalja useljavanja ili na povratku u domovinu.⁴³⁵ I na koncu, ona najvažnija koja se odnosila na pružanje privatno-pravne zaštite iseljenicima, kao i njihovim obiteljima.

Upravo se na tim primjerima istaknulo da je zaštita iseljenika počivala na zakonodavstvu koje je bilo često mijenjano "u hodu" te usklađivano s trenutnim potrebama. Stoga se odlučilo predstaviti svaku razinu posebno kako se ne bi umanjio njen značaj ili površno ocijenio doprinos pojedinih institucija i pojedinaca koji su djelovali diljem Hrvatske.

⁴³³ HR-HDA-1071-IK, kut. 572. Predmet vezan uz intervenciju Iseljeničkog komesarijata u slučajevima potraživanja iseljenika prema parobrodarskim društvima, zbog odugovlačenja otpreme transporta, br. 24091/22.

⁴³⁴ HR-HDA-79-UOZV, kut. 2962, sv.11, 1/1898. U reklamnom letku *Misslera* bile su dane sve osnovne informacije koje su koristile iseljenicima koji su putovali preko ove agencije. Tako je bilo naznačeno da je najjeftinija vožnja do Bremana iz Zagreba ili Karlovca preko Budimpešte, Ruttke i Odeberga te da košta 20 forinti i 20 novčića. Također su se davale upute iseljenicima kako ne upasti u ruke varalicama te na koju adresu se moraju javiti odmah po dolasku u Bremen. Na letku su bile istaknute i upute o voznim kartama za američku željeznicu, informacije vezane uz prtljagu putnika te napomena o plaćanju troškova vezanih uz stan i hranu u Bremanu koje su iseljenici morali sami platiti. Također je bio predložen i jelovnik uz informacija da putnici mogu zadržati pribor za jelo i vunene pokrivače koje su dobili od agencije na uporabu.

⁴³⁵ Podjednako se pri tome misli i na zaštitu povratnika od strane konzularnih predstavništva kod definitivnog povratka u zemlju.

Pomoć iseljenicima u realizaciji iseljavanja preko informativnih ureda

Prije donošenja odluke o iseljavanju iseljenici su se mogli informirati o uvjetima useljavanja u pojedine države u Iseljeničkom komesarijatu u Zagrebu,⁴³⁶ odnosno u njegovom Informativnom odsjeku.⁴³⁷ Međutim, oni su to isto mogli činiti i na drugim mjestima diljem Hrvatske. Radilo se o različitim vrlo dobro umreženim iseljeničkim organizacijama i ustanovama, poput Jugoslavenskog iseljeničkog udruženja u Splitu, u okviru kojeg je djelovao i Informativno-posredovni biro za iseljenike i povratnike, kao i kod Saveza organizacija iseljenika u Zagrebu čiji je tajnik bio M. Batrulica, koji je već duže vrijeme boravio u emigraciji te je na temelju vlastitog iskustva mogao svjedočiti o prilikama u pojedinim zemljama iseljavanja. Ova organizacija redovito je držala i predavanja prigodom odlaska pojedinih iseljeničkih transporta iz Splita, za što je permanentno surađivala i s Iseljeničkim komesarijatom u Zagrebu.

Međutim, najvažniju instituciju činio je svakako Iseljenički komesarijat u Zagrebu koji je u konačnici i predstavljao službenu iseljeničku vlast. Bio je zadužen za informiranje iseljenika usmenim ili pismenim putem o propisima iseljavanja, ne samo u Kraljevini već i u zemljama useljavanja i to sukladno odjeljku 3. članka 9. *Pravilnika o iseljavanju*, prema kojem se informativna služba temeljila na pružanju informacija zainteresiranim osobama, naročito putem novina, časopisa i oglasa, kao i prikupljanja evidencija domaćeg, europskog i izvaneuropskog tiska.

Nadalje, se ona odvijala putem različitih zapisnika i korespondencije s nadležnim ministarstvima, organizacijama i pojedincima kako u zemlji, tako i

⁴³⁶ Iseljenički komesarijat je imao veliku potporu međunarodnog privatnog dobrotvornog društva *Internacional Migration Service* u Ženevi koje je imalo zadaću besplatno štiti i pomagati iseljenike i njihove obitelji. Također je Iseljenički komesarijat imao veliku potporu i od strane A. B. Grade, koji je redovito davao svoja mišljenja u svezi pojedinačnih raspisa upozorenja na pojedine uvjete života i rada u zemljama useljavanja, kao što je to napr. bilo u svezi raspisa Iseljeničkog komesarijata br. 16.032. od 12. kolovoza 1923. godine, a vezano uz krijumčarenje iseljenika u SAD preko Meksika. U istom predmetu ima više različitih uputa, o čemu se više može vidjeti u HR-HDA-790-BGA., kut. 5, II/3-24.

⁴³⁷ Raspise vlastima kao i sva komunikacija s tiskom, od strane Informativnog odsjeka, odvijala se isključivo nakon što je Iseljenički komesarijat dobio prethodno odobrenje od Ministarstva socijalne politike.

u inozemstvu, zatim arhive informacijskih araka tzv. kestionera-iseljenika (prilog 14/1),⁴³⁸ kojeg su iseljenici obično ispunjavali prigodom dolaska u konačište u Zagrebu ili kod prvostupanjskih policijskih vlasti prigodom povratka u zemlju kestioneri-povratnika (prilog 14/2.).⁴³⁹ Osim navedenih evidencija postojale su i tzv. upitnici iseljenika (prilog 15.) za prekomorske i europske zemlje kojeg su ispunjavale sve osobe koje su odlazile u inozemstvo u svrhu rada i zarade-pečalbe. Po svojoj formi ove evidencije su osim podataka o iseljavanju sadržavale i posebne rubrike vezane uz kvalifikaciju i položaj iseljenika.⁴⁴⁰

Prioriteti u davanju informacija bili su vezani uz socijalno-ekonomske, klimatske, zdravstvene prilike i sl. u zemljama useljenja, što je iseljenicima bilo od iznimne važnosti kod donošenja odluke gdje putovati i kako se pripremiti za put. Osim toga bile su važne i kod planiranja povratka u domovinu.⁴⁴¹ Međutim, među one najvažnije informacije svakako su spadale one vezane uz useljeničke kvote, što je za svaku državu bilo vrlo različito te podložno promjenama, pogotovo u slučajevima kada je dolazilo do izmjena iseljeničkih zakona, kao što je to bilo na primjeru SAD tijekom 1921. i 1924. godine, kada su bili doneseni posebni zakoni o useljavanju.⁴⁴² Oni su utjecali

⁴³⁸ *Kestioneri iseljenika* sastojali od sljedećih rubrika: ime i prezime osobe, zavičajnost, stalno prebivalište, godište i spol, kao i podatci o eventualnoj pratnji. Rubrike od 10. do 13. su sadržavale pitanja vezana uz vojnu obvezu, liječničke i financijske objave. Drugi dijelovi formulara su se odnosili na rubrike s pitanjima o vjeroispovijesti, pripadnosti "plemenu" i narodnost, jeziku iseljenika te da li dotični zna čitati ili pisati, i kamo se seli. Ovi obrasci su pohranjeni u HR-HDA-790-BGA, kut. 221.

⁴³⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 569. Iseljenici i povratnici su i prije ispunjavali formulare o iseljenicima ili povratnicima tzv. *izvjestnice*. Tako je u gradivu pronađeno nekoliko takvih formulara iz 1914. godine, poput onog na ime Jeronima Valjka iz Sesveta.

⁴⁴⁰ HR-HDA-1071-IK, kut. 572. "Upitnica iseljenika" za prekomorske i europske zemlje, br.65687/35. Ista se nalazi i u kut. 627.

⁴⁴¹ HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 3, II/1-4. Iseljenički odsjek. Informiranje povratnika s obzirom na tržište rada.

⁴⁴² HR-HDA-1071-IK, kut. 548. IIK 1925/1926. Tendencija novog zakona u SAD je bila ograničiti doseljavanja iz Azije, Afrike i Pacifika, a poglavito iz Južne i Istočne Europe, u korist zemalja Sjeverne i Zapadne Europe, i to na osnovu teorije, da se takvi iseljenici bolje asimiliraju u SAD. Tijekom iste godine je i Australija također uvela kvote useljavanja od 100 osoba mjesečno. Kasnije, točnije tijekom 1930. godine, uvedene su kvote useljavanja i za Južnu Ameriku i sl. Uglavnom od toga vremena su se u pogledu izdavanja odobrenja za iseljenike iz Kraljevine mogle lučiti tri skupine zemalja iseljavanja: SAD, Australija i sve ostale vaneuropske zemlje. Također su postojale točno utvrđene skupine iseljenika koje su smjele ući u SAD, kao i one koji to nisu mogle. Tako su s popisa bili izuzeti oni koji su već boravili u Kanadi, na Kubi, Meksiku, zemljama Centralne i Južne Amerike, kao i na bližim otocima i sl. Privilegij za useljavanje su imale žene,

na smanjenje kvota useljenika iz Kraljevine sa 6.426 na 671, što se kasnije odrazilo i na izdavanje putovnica. Smanjene kvota useljenja nije bilo specifično samo za Ameriku, njih su također tijekom 1924. godine uvele i druge države poput Australije, Kanade, Argentine i Novog Zelanda.⁴⁴³

Dajući informacije iseljenicima vezanim uz kvote iseljavanja Informativni odsjek je ponekad nailazio i na neugodne zadaće, kao u slučaju kada je trebao informirati Dalmatince, Crnogorce, južne Srbijance i Muslimane,⁴⁴⁴ da nisu rado viđeni u Kanadi *jer se teško prilagođavaju iz rasnih razloga te su još nezreli za demokraciju.*⁴⁴⁵ Takvih dopisa je bilo i više, poput onog zamjenika ministra za imigraciju i kolonizaciju u Ottawi M. W. J. Egana, koji je tijekom 1925. godine skrenuo pozornost na to da Kanada ne želi Dalmatince niti ljude iz primorskih krajeva.⁴⁴⁶

Osim informiranja iseljenika o useljeničkim kvotama, kao i postupaka iseljavanja te potrebnoj dokumentaciji za ulazak u pojedine države, Informativni odsjek je redovito surađivao i s novinskim redakcijama, koje su besplatno objavljivale različite vijesti o problemima useljavanja u pojedine države. O tome svjedoči i dopis o nezaposlenosti u SAD, kojeg je Informativni odsjek uputio tisku i to u svrhu upozorenja na aktualne prilike, vezane uz problematiku zapošljavanja u toj zemlji.⁴⁴⁷

Također postoje i drugi primjeri, poput natpisa pod nazivom *Bolivija je zatvorila svoja vrata iseljenicima* objavljenog u *Iseljeničkom listu* (prilog

roditelji, braća i djeca ispod 18. godina već useljenih osoba, kao i zaručnice pripadnika SAD te drugi članovi obitelji, za koje je Američki kongres predlagao da im se prizna prvenstvo u okviru iseljeničkih kvota.

⁴⁴³ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1924, str. 2.

⁴⁴⁴ Američki sociolog Clifford Kirkpatrick, u članku "Selective Immigration: The New Mercantilism", *Journal of Social Forces*, 3 (1925), br. 3: 497-503 navodi da je američka useljenička politika primjenjivala ovakve standarde tijekom čitavog međuratnog razdoblja, što je opisao kao svojevrsni merkantilizam modernog doba, jer su kvote bile definirane prema geografskim i rasnim kriterijima. On je smatrao da selekcija treba biti zasnovana na detaljnim medicinskim i psihološkim testiranjima, a ne na predrasudama o ljudskim vrlinama, na osnovu njihove rase i geografskog podrijetla.

⁴⁴⁵ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1926/27, str. 14.

⁴⁴⁶ HR-HDA-790-BGA, kut. 93. Dopis ministra za kolonizaciju i emigraciju u Ottawi.

⁴⁴⁷ HR-HDA-2048-ZI, kut. 1, inv. br. 48. Dopis Iseljeničkog komesarijata br. 22387. od 16. veljače 1925. godine o nezaposlenosti u SAD, s upozorenjem na činjenicu da se bez obzira na loše prilike oko zaposlenja, osjeća tendencija poboljšanja u tekstilnoj, duhanskoj, obućarskoj i glazbenoj industriji.

16.),⁴⁴⁸ u kojem se naglasilo da u Boliviju mogu iseliti samo one osobe koje su dobile poziv od iseljenika koji su već dulje razdoblje tamo i živjeli. Zatim oni koji su dobili pozivno pismo za pomaganje u poljoprivredi ili oni koji su tamo htjeli osnovati neku industriju, za što su bili dužni položiti kauciju od 2.500 dolara.

Osim što su potencijalni iseljenici mogli pratiti važne obavijesti o prilikama u zemljama useljenja u domaćem tisku, oni su to mogli činiti i u stranim novinama. Primjer za to je i dopis Iseljeničkog komesarijata koji je bio vezan uz uvjete useljavanja u Meksiko, a bio je objavljen u *Nachrichtenblatt* novinama koje su izdane u Berlinu, 1. travnja 1925. godine.⁴⁴⁹

Isti tekst bio je objavljen i u zagrebačkoj *Večeri*, gdje se dodatno upozorilo da Meksiko nije prihvaćalo dolazak svećenika, bilo da se radilo o rimokatoličkoj ili nekoj drugoj vjeroispovijesti.⁴⁵⁰ Ovakvim i sličnim objavama koje su bile inicirane suradnjom Iseljeničkog komesarijata s tiskom, nastojalo se pravodobno upozoriti iseljenike na prilike u pojedinim zemljama, držeći se načela da nitko ne smije iseliti tko nije bio pravodobno informiran o prilikama u zemlji imigracije.⁴⁵¹

U svrhu informiranja iseljenika osim suradnje s domaćim i stranim tiskom, Iseljenički komesarijat je izdavao i posebne okružnice kojima je

⁴⁴⁸ Novinski natpis objavljen u *Iseljeničkom listu*, Beograd, 5. lipnja 1939. godine.

⁴⁴⁹ HR-HDA-2048-ZI, kut. 1, inv. br. 49. Dopis Iseljeničkog komesarijata br. 6699. od 30. travnja 1925. godine redakciji *Nachrichtenblatt* u Berlinu, o uvjetima doseljavanja u Meksiko. Za ulazak u Meksiko bilo je potrebno posjedovati: propisanu iseljeničku putovnicu, svjedodžbu ponašanja u kojoj je trebalo pisati da je molitelj bio neporočan i da nije nikada propagirao boljševičke ideje, liječničku svjedodžbu koja je potvrđivala da molitelj nije bolovao od nekih priljepčivih (zaraznih) bolesti, zatim svjedodžbu o cijepljenju i vjenčani list za one koji su bili oženjeni. Iseljenik je također morao posjedovati i 100 dolara za put, s tim da je cijela obitelj mogla putovati na jednu putovnicu, uz napomenu da dječaci nisu smjeli biti stariji od 16. godina, a djevojke od 21. godinu.

⁴⁵⁰ HR-HDA-2048-ZI, kut. 1, inv. br. 50. Dopis Iseljeničkog komesarijata br. 7551. od 13. svibnja 1925. o novinskom natpisu "Meksiko protiv stranih svećenika" koji je bio objavljen u zagrebačkoj *Večeri*, 22. travnja 1925. Više o netrpeljivosti svećenika u Meksiku kojim je Ustav 1917. (Meksička revolucija 1910. – 1921.) ograničio moć i utjecaj vidjeti u knjizi: Graham Greene, *Moć i slava*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1985.

⁴⁵¹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IJK 1924. str. 3.

primjerice upozoravao na pooštrene mjere iseljavanja, kao i postupke izdavanja putovnica ženama i djevojkama koje su se htjele iseliti u Brazil.⁴⁵²

Međutim, osim navedenog veliki značaj se pridavao i osobnom kontaktu s iseljenicima, što je bilo od obostrane koristi kako za iseljenike tako i za djelatnike informativnih ureda, pogotovo zbog daljnje distribucije podatka nadležnim ministarstvima u Beogradu.

Tako se u izvješću Iseljeničkog komesarijata iz 1925./1926.⁴⁵³ ističe slučaj iseljenika iz primorsko-krajiške oblasti, koji je osobno došao u Iseljenički komesarijat informirati se o prilikama u Kanadi. Imao je već pripremljenu putovnicu izdanu po dozvoli velikog Župana te se iz razgovora s njim doznalo da je novac koji je posudio za put bio pozajmljen pod lihvarskim uvjetima, za što je za posuđenih 12.000,00 dinara bio dužan vratiti dug u roku od pola godine i to u iznosu od 18.000,00 dinara ili za godinu dana 24.000,00 dinara, što je bila kamata od 100%.

Dotični je novac bio posudio od nekog seljaka kojem nije htio odati ime, a kojem je u zalog dao posjed svog oca i cijele obitelji. Iseljeniku se savjetovalo da ne ide u Kanadu, već u Francusku koja je u tome razdoblju imala potrebu za poljoprivrednim radnicima, što je svakako bilo primjerenije njegovim kvalifikacijama. Ovaj primjer nije bio usamljen, budući da su u tome razdoblju mnogi siromašni seljaci bili izigrani od lihvara. Iz tih razloga je Iseljenički komesarijat predložio aktom br. 7135. od 18. travnja 1924. da Ministarstvo socijalne politike posreduje po ovom pitanju kod Ministarstva financija, kako bi se ovakvi iseljenici za početak oslobodili plaćanja takse u

⁴⁵² HR-HDA-1355-ZE, kut. 8, inv. br. 548. Prema okružnici br. 25379/1926., od 14. listopada iste godine, mogle su iseliti samo one ženske osobe koje su imale pozivno pismo od roditelja koje je bilo ovjereno od policijskih vlasti u navedenim državama. Izrečene mjere su bile sukladne odredbama Lige naroda, prema kojima su ženske osobe u dobi između 12 i 40 godina starosti mogle iseliti samo uz prethodno ovjerenu putovnicu u konzulatima te imati osiguran posao kod poslodavaca koji su bili 'ispravni' u svakom moralnom pogledu.

⁴⁵³ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1925/26, str. 36.

visini od 25 dinara, što su bili obvezni platiti svi oni koji su dolazili na osobna savjetovanja u Iseljenički komesarijat.⁴⁵⁴

Osim Iseljeničkog komesarijata koji je prikupljao informacije o prilikama u zemljama iseljenja te ih distribuirao iseljenicima i oni sami su često pisali o svojim iskustvima tijekom putovanja ili stizanja na odredište. To su najčešće radili posredstvom dnevnog tiska, za što je Iseljenički komesarijat izradio posebnu evidenciju svekolikog stručnog i europskog tiska i literature. Uz to je prikupljao izvješća konzulata i iseljeničkih izaslanika te uglednih emigranata, naročito u svrhu boljeg upoznavanja sa situacijom na terenu.

Iseljenici su obično u pismima upozoravali na neprilike s kojima su se susretali ili su pak izvješćivali o određenim pogodnostima koje su ih se posebno dojmile u zemlji iseljenja, što je svakako koristilo svim onim koji su imali namjeru iseliti u te zemlje. Periodično je Iseljenički komesarijat izdavao i litografirani *Vesnik* s različitim kratkim vijestima iz svijeta, što je dodatno služilo iseljenicima ali i nadležnim tijelima zaduženim za izdavanje putovnica.⁴⁵⁵

Također je Iseljenički komesarijat u svrhu što kvalitetnijeg prijenosa informacija pisao i dopise na sve velike župane, upozoravajući ih na neprilike u pojedinim državama poput Australije.⁴⁵⁶ Uz dopis su najčešće bili priloženi i izvadci pisama iseljenika, poput onog objavljenog u *Slobodnoj Tribuni* u Zagrebu, gdje se prenio tekst D. Lasana iz Vodica, koja je upozorila na bijedno stanje iseljenika u Australiji koji su stradavali od besposlice i gladi, kao i na kamatare i agente za vrbovanje, koji su bezdušno iskorištavali iseljenike u takvim situacijama. D. Lasana je na kraju pisma poslala i poruku

⁴⁵⁴ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IJK 1924, str. 3: Informativni odsjek.

⁴⁵⁵ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 39.

⁴⁵⁶ HR-HDA-2048-ZI, kut. 1, inv. br. 55. Dopis Iseljeničkog komesarijata o besposlici i teškim prilikama iseljenika u Australiji na sve velike župane u Kraljevini br. 3138. od 20. veljače 1925. godine.

budućim iseljenicima: "Bolje je da umrete na ognjištu, nego badava hodajući pješice po putovima u dalekom svijetu."⁴⁵⁷

O neprilikama u Australiji pisalo je i splitsko *Novo doba* koje je objavilo pismo J. Kovačića, u kojem je dotični opisao stradavanja iseljenika iz Kraljevine koji su zajedno s Grcima i Talijanima umirali od gladi, naročito u Zapadnoj Australiji gdje je došlo do zatvaranja rudnika zlata, a time i nemogućnosti daljeg zapošljavanja.⁴⁵⁸ Kovačić je u pismu naglasio da su prilike posebno nezgodne za sve one iseljenike koji nisu govorili engleski, zbog čega je preporučio budućim interesentima za Australiju da odustanu od putovanja u ovu državu.

Također je bilo i drugih primjera, poput onih koji su se odnosili na pokušaje vrbovanja iseljenika u stranačke legije, o čemu su iseljenici i sami svjedočili i redovito izvješćivali nadležna tijela, koja su nastojala odmah intervenirati putem konzularnih predstavništva i novina, upozoravajući pri tome na opasnosti koje su "vrebale" u pojedinim pomorskim lukama.⁴⁵⁹

Zaštita iseljenika na putu

Zaštita iseljenika na putu bila je regulirana člankom 16. *Zakona o iseljavanju*. Prema njemu je svako parobrodarsko društvo koje je dobilo koncesiju za rad te prevozilo putnike preko oceana, bilo obvezno staviti na raspolaganje jedno besplatno mjesto prve klase za činovnika Ministarstva socijalne politike, koji je prigodom ukrcavanja i iskrcavanja putnika kontrolirao uvjete prijevoza putnika na brodu.⁴⁶⁰ Također se posebno provjeravalo poštivanje odredaba vezanih uz vozarinu, koja je osim prijevoza

⁴⁵⁷ Ibidem.

⁴⁵⁸ Ibidem.

⁴⁵⁹ HR-HDA-2048-ZI, kut. 1, inv. br. 50. Dopis Generalnog konzulata Kraljevine SHS u Milanu o stranačkim legijama i vrbovanju iseljenika br. 1350. od 10. rujna 1925.

⁴⁶⁰ HR-HDA-1071-IK, kut. 608-627. Evidencije iseljenika otpremljenih po brodarskim poduzećima (imenični pregledi, iskazi brodarskih društava, kompanija i linija po godinama iseljavanja). Također postoji i kartoteka iseljenika s podacima o iseljeniku, mjestu iseljenja, godini i prijevozu po brodarskim poduzećima koja je pohranjena u starom kartotečnom ormaru u HDA, br. ladica od 1. do 115. i posložena prema zemljama iseljenja.

iseljenika podrazumijevala i njihov smještaj i prehranu,⁴⁶¹ liječničku skrb prije i za vrijeme puta, pogreb u slučaju smrti, kao i prijevoz prtljage u određenoj težini i sl.⁴⁶²

Zanimljivi su bili slučajevi kada iseljenik nije mogao na put zbog bolesti, što se nastojalo definirati već tijekom 1921. godine,⁴⁶³ bez obzira da li se radilo o bolesti iseljenika osobno ili pak pojedinih članova njegove obitelji. Također su postojali i neki drugi razlozi, za što je iseljenik imao pravo na povrat već plaćene vozarine, što je bilo regulirano člankom 19. *Zakona o iseljavanju*. U tu svrhu je Iseljenički komesarijat u razdoblju 1925. – 1926. godine za potrebe povrata vozarine isplatio ukupno 490.352,55 dinara, što se nastavilo dešavati i u kasnijim godinama.⁴⁶⁴ Također je prijevozno poduzeće moralo vratiti vozarinu iseljeniku koji je pokušao da se ukrcia s nedovoljnim ispravama ili je bio odbijen prigodom liječničkog pregleda.⁴⁶⁵

Kako su pojedine države vršile posebnu selekciju u pogledu zdravstvenih kriterija,⁴⁶⁶ tako su za useljavanja u pojedine države iseljenici morali priložiti i liječničko uvjerenje (prilog 17.) o tome "da nisu idioti, glupaci, slaboumnici, epileptičari, luđaci i da nikada nisu bolovali od ovih bolesti; zatim da nisu bolesni od trahoma ili neke druge očne bolesti; da nisu tuberkulozni i da ne boluju od nikakve venerične bolesti; da nisu gluhonijemi, slijepi ili inače tjelesno defektni; da nisu alkoholičari ili konstitucionalno psihopatično inferiorni te da su uspješno protiv boginja cijepljeni."⁴⁶⁷

⁴⁶¹ Prema *Pravilniku*, članak 15., u pogledu ishrane bilo je obvezno davati djeci do 5 godina najmanje ¼ pune dnevne porcije, djeci do 10 godina ½, a djeci starijoj od 10 godina punu dnevnu porciju. Također je moralo biti dovoljno pitke vode, po osobi najmanje 5 litara dnevno.

⁴⁶² Detaljni propisi od strane Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja regulirali su rad liječnika na brodu, kao i uvjete pregleda putnika i posade prije puta te dezinfekciju prtljage i prijevoz bolesnika, što je bilo definirano člankom 16. *Zakona o iseljavanju* i člankom 15. *Pravilnika o izvršenju Zakona o iseljavanju*, kao i posebnim *Pravilnikom o dužnostima brodarskih liječnika u pomorstvu*.

⁴⁶³ HR-HDA-790-BGA, kut. 3, II/1. Dopis Ministarstva socijalne politike za Iseljenički odsjek br. 34881. od 16. studenog 1921. kojim se izvijestilo da je izrađen poseban *Pravilnik o dužnostima brodskih liječnika u pomorstvu*.

⁴⁶⁴ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 43.

⁴⁶⁵ HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 2, II/1-25. Iseljenički odsjek. Zahtjevi pojedinaca za vraćanje novaca uplaćenih za troškove putovanja kod agencije *Cunrad Line*.

⁴⁶⁶ Više o statističkim podacima vezanim uz povratak bolesnika u HR-HDA-141-ZO, kut. 347. (V-77/1926).

⁴⁶⁷ HR-HDA-138-PKO, kut. 667. Liječničko uvjerenje Polde Rukavina, 316/1926.

Postupak pregleda iseljenika u domovini od kuda je kretao iseljenik, među prvima je uvela SAD za Englesku, Irsku, Belgiju, Nizozemsku, Njemačku, Dansku i Norvešku čije su doseljenici bili naročito favorizirani u SAD, dočim je Poljska bila također u pregovorima.

Poučen iskustvom drugih zemalja, a u svrhu zaštite iseljenika i povratnika Iseljenički komesarijat stavio je prijedlog (27912/25. i 2500/26.) da se pristupi pregovorima za takvu vrstu aranžmana i u Kraljevini.⁴⁶⁸ Tako je za neke zemlje liječnički pregled bio uveden već tijekom 1925. godine, kao napr. za Francusku, a kasnije i Kanadu, koja je imala vrlo specifične kriterije za useljavanje. Zbog njih mnogi nisu uspijevali tamo niti useliti: "oni iseljenici koji su imali plombirane zube ili pak oni koji su nosili šešire američke proizvodnje, što je ukazivalo da su takvi iseljenici imali nekakve veze s Amerikom."⁴⁶⁹ Iz tih razloga je Ministarstvo socijalne politike dalo prijedlog 8. travnja 1925. br. 63437/25., da se zamoli Kanadska Vlada da pošalje specijalnog izaslanika u Kraljevinu koji bi obavljao takve preglede, prije nego li je iseljenik kupi *šifkartu*.⁴⁷⁰ Također je Iseljenički komesarijat vodio računa o tome da se nakon svakog liječničkog pregleda,⁴⁷¹ na kojem bi se dokazalo da iseljenik nije mogao udovoljiti zdravstvenim uvjetima zemlje useljenja, savjetuje iseljenicima da odustanu od namjere putovanja, što se predočilo i svim iseljeničkim organima, koji su također morali postupati po istome principu te svakako uputiti iseljenike u problematiku prisilnog povratka. Također su na istu proceduru upozoravali i sami iseljenici, što se vidi iz pisma povratnika koji je bio objavljen u *Jutarnjem listu*.⁴⁷²

⁴⁶⁸ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1925/26, str. 16-18.

⁴⁶⁹ Ibidem.

⁴⁷⁰ Ibidem.

⁴⁷¹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1924, str. 20: Liječnički pregledi. Više u HR-HDA-1407-ZVPSS, kut.1, II/1-1. Iseljenički odsjek. Izvještaji i prijedlozi A. Benka u svezi s liječničkim pregledima SHS povratnika iz Amerike (str.1-7).

⁴⁷² HR-HDA-1071-IK, kut. 550. Isječak iz *Jutarnjeg lista* od 17. prosinca 1921., pod nazivom "Tegobe iseljenika na Ellis Islandu i novi useljenički zakon u Sjedinjenim državama". Također treba vidjeti i HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 1, II/1-27. Iseljenički odsjek. Predstavka o policijskoj kontroli nad iseljenicima na južnom kolodvoru u Zagrebu 1921. godine, a sve u svrhu kako bi se izbjegli povratci od američkih vlasti sa zloglasnog otoka Elis Island.

"Kad stigne parobrod u luku New Yorka dođe komisija na lađu koja pregleda svakoga pojedinoga iseljenika ne ulazeći ni u kakva pobliza ispitivanja. Onda jedna posebna mala lađa prenese iseljenike na Ellis Island. Tamo svaki iseljenik, napose muški, napose ženski, goli do koljena, budu predvedeni pred doktore i to pred četiri liječnička odijeljena sva u jednoj sobi. Prvo ispita da li je iseljenik prost od ušiju; drugo ustanovi boluje li od veneričkih bolesti; treće mu pregleda nutarnje organe; a četvrto i oči i nokte. Cijeli dan provedu oni, kojima se nije dozvolilo da putuju dalje, u velikim sobama, sitting-rooms, u svakoj po 250-300 osoba, a na večer vode se onda iseljenici u spavaće sobe, bedrooms, u II. katu, gdje u jednoj sobi spava 350 osoba i više. Tako su iseljenici zapravo u zatvoru, te je i on na taj način bio 21 dan interniran, što je na njega deprimirajući djelovalo na putu u zemlju slobode (...)"⁴⁷³

Također treba naglasiti da je Iseljenički komesarijat brinuo i za neke praktične stvari vezane uz prijevoz putnika, poput mogućnosti za što udobniji prijevoz željeznicom do luke ukrcavanja (topli vagoni tijekom zimskog razdoblja, po noći rasvjeta te osigurano sjedalo svakom iseljeniku i sl.).⁴⁷⁴

Predlagalo se i reguliranje osiguranja iseljenika, koje je trebala preuzeti država i to na način da premiju plaćaju parobrodarska društva, bez ikakvog povećanja prijevoznih tarifa, za što je zauzvrat država trebala osloboditi ta ista društva plaćanja obveza koja im je nametnuo članak 21. *Zakona o iseljavanju*, a vezano uz njihovu obvezu da se na kopnenom putu do luke ukrcaja moraju brinuti za opskrbu svakog iseljenika posebno.⁴⁷⁵

Uz sve se Iseljenički komesarijat zalagao i za zaštitu iseljenika od suvišnih troškova te je u tu svrhu kontrolirao i otpremanje iseljenika iz luka, što je svakako moralo biti izvršeno na vrijeme i bez odugovlačenja. U skladu s tim bila je donesena i okružnica br. 8181. od 20. svibnja 1925. godine, prema kojoj su se upozorila sva parobrodarska društva da o tome vode

⁴⁷³ Nastavak teksta u prilogu 18.

⁴⁷⁴ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 32: Nadzor nad željezničkim transportom iseljenika. Također vidjeti i HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 3, II/1-10. Iseljenički odsjek. Korespondencija o predmetu organiziranja smještaja i prijevoza iseljenika.

⁴⁷⁵ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1924, str. 19. Ovaj prijedlog je iznio dr. Fedor Aranicki, za što se složio i tadašnji glavni direktor Središnjeg ureda za osiguranje radnika u Zagrebu gospodin Glaser koji je smatrao da se radničko osiguranje može izjednačiti s iseljeničkim, budući da je iseljenik ništa drugo nego li radnik.

posebnu brigu.⁴⁷⁶ Nakon toga su i upravitelj Konačišta u Zagrebu, kao i svi iseljenički nadzornici dobili posebne upute o redovitom obilasku konačišta, što je za cilj imalo provjeru hitne i uredne opreme iseljenika.⁴⁷⁷

Nastojanja vezana uz eliminiranje poticaja stanovništva na iseljavanje (vrbovanje)

Prikupljanje iseljenika za sebe osobno ili na račun neke treće osobe, za poslove nadničara u poljoprivredi ili industriji smatralo se vrbovanjem.⁴⁷⁸ Neke od emigracijskih država bile su zabranile vrbovanje općenito, budući da su time htjele spriječiti izvoz najbolje radne snage, dok su imigracijske zemlje zabranom vrbovanja pokušavale spriječiti uvoz konkurentne radne snage iz drugih zemalja, što je po njihovom mišljenju bilo izuzetno opasno po vlastitu radnu snagu te u suprotnosti s nacionalnim interesima njihove zemlje.

Prve odredbe o zabrani vrbovanja u Hrvatskoj datiraju još od vremena Kraljevine Hrvatske i Slavonije, kada je tijekom 1901. godine Kraljevska zemaljska vlada donijela naredbu br. 18560. od 5. travnja. Ono je bilo zabranjeno i nepotvrđenom *Osnovom o iseljavanju* iz 1906. godine, prema kojoj je "zavođenje na iseljavanje javnim putem ili u tiskopisima, raširenim pismima ili putem predstavnika u slici" bilo kažnjivo s kaznom zatvora, u trajanju od šest mjeseci do tri godine ili pak globom od 1.000 do 4.000 kruna.⁴⁷⁹

U Dalmaciji vrbovanje stanovnika na iseljavanje nije bilo zakonski definirano u odredbama *Općeg austrijskog građanskog zakona*. Međutim, Austro-Ugarska je unatoč tome bila svjesna da tu pojavu mora staviti u

⁴⁷⁶ HR-HDA-1071-IK, kut. 572. Više o intervencijama Iseljeničkog komesarijata u slučajevima potraživanja iseljenika prema parobrodarskim društvima zbog odugovlačenja putovanja, vidjeti u dopisu dr. Fedora Aranickog br. 24091. od 31. prosinca 1925.

⁴⁷⁷ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1925/26, str. 11.

⁴⁷⁸ HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 1, II/1-5. Iseljenički odsjek. Vrbovanje, izrabljivanje i nekorektni postupci prema emigrantima.

⁴⁷⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 549. "Osnova Zakona o iseljavanju", članak 33.

zakonske okvire, što je pokušala i definirati u sadržaju nacрта *Zakona o iseljavanju* iz 1904. godine koji na žalost nije zaživio u praksi.

Za vrijeme Kraljevine SHS – Jugoslavije vrbovanje je također bilo strogo zabranjeno i definirano *Zakonom o iseljavanju*, kao što je to bilo i u nekim drugim europskim državama.⁴⁸⁰ Tako je recimo talijanski *Zakon o iseljavanju*⁴⁸¹ odredio da nitko ne smije vrbovati iseljenike, osim patenata Generalnog iseljeničkog komesarijata, koji su posjedovali i posebne dozvole za prikupljanje iseljenika. Njemački zakon je također zabranio vrbovanje, odnosno sklapanje ugovora s njemačkim državljanima kojima su neke strane vlade, kolonizacijska društva ili slična poduzeća plaćala prijevoz u cijelosti ili djelomično. Prema švicarskom zakonu nije bilo generalne zabrane, ali se u svakom konkretnom slučaju posebno razmatralo treba li se vrbovanje dozvoliti ili ne. Španjolski zakon je možda bio najradikalniji, jer je naprosto zabranio bilo kakav oblik vrbovanja, dok je engleski zakon o trgovačkom brodarstvu koji je zapravo nadomjestio zakon o iseljavanju, imao vrlo stroge propise za osobe koje su se pokušavale baviti vrbovanjem iseljenika. Američki zakon se strogo ograđivao od procedure doseljavanja, naročito onih osoba koje su bile nagovorene da se dosele u SAD, bez obzira jesu li te ponude bile istinite ili lažne. Sve takve iseljenike je taj zakon tretirao kao konkurentnu radnu snagu.⁴⁸²

No, bilo je i određenih zemalja koje su podržavale vrbovanje iseljenika, poput država Južne Amerike (Argentina i Brazil) koje su plaćale besplatan prijevoz za putovanje, što je za iseljenike bilo izuzetno povoljno, budući da su na taj način štedjeli novac za put te se nisu morali zaduživati kod lihvara i sličnih kamatara za prijevozne karte. Međutim, na žalost uvjeti rada u ovim državama nisu bili sjajni te su se iseljenici vrlo često žalili i molili da se vrate

⁴⁸⁰ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 7.

⁴⁸¹ Više o iseljeničkim zakonima drugih država vidi u HR-HDA-1071-IK, kut. 550. "Strana zakonja i prijedlozi", str. 1-8.

⁴⁸² Ibidem.

natrag u domovinu, kao što je to bilo u slučaju Tometića,⁴⁸³ koji je bio kolonist u državi Sao Paulo. Tometić se žalio na loše uvjete rada, zbog čega je već vrlo brzo nakon svog dolaska u Brazil tražio mogućnost povratka u Kraljevinu. Također se žalio da mu poslodavca nije platio višemjesečni rad, kao i na općenito loše socijalne uvjete rada te nedostatak osiguranja i ugovora o radu.⁴⁸⁴

Uviđajući ovu problematiku Iseljenički komesarijat nastojao je pojačati pružanje informacija o prilikama u Brazilu te tako zaštititi iseljenike od onih koji su izrabljivali njihovu neupućenost obećavajući im "med i mlijeko." Također je reagirao i na razne prekršajne odredbe vezane uz vrbovanje, što je u obliku dopisa redovito slao svim iseljeničkim nadzornicima.⁴⁸⁵ Istupao je i protiv direktnog nagovaranja na iseljavanje, kao i svakog objavljivanja i reklamiranja prednosti u pojedinim zemljama useljenja. Jednom riječju, Iseljenički komesarijat je nastojao spriječiti bilo kakav utjecaj na iseljenike, od bilo koga, tko je mogao iskoristiti njihovu dobru volju i tendencije u pogledu iseljavanja.⁴⁸⁶

U svrhu sprječavanja vrbovanja Iseljenički komesarijat je intenzivno surađivao i s policijskim ili sudskim vlastima, koje su bile zadužene za pokretanje kaznenih postupaka protiv onih osoba koje su vrbovala iseljenike. Tako je primjerice u izvještajnoj 1926./1927. godini bilo ukupno 179 kaznenih predmeta u pogledu vrbovanja, za što je na globama naplaćeno oko 50.474,00 dinara koje su naknadno bile uplaćene u Iseljenički fond.⁴⁸⁷ Također se ne smije zaboraviti niti suradnja s tiskom, koji je sve pojave vezane uz vrbovanje revno bilježio, upozoravajući javnost na mogućnosti efikasnog sprječavanja pljačkanja i varanja iseljenika.

⁴⁸³ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. Dopis Ministarstvu inostranih dela u Beogradu od M. Dežmana, kraljevskog povjerenika, od 30. lipnja 1920. godine, br. 26/a.

⁴⁸⁴ Ibidem.

⁴⁸⁵ HR-HDA-1071-IK, kut. 572. Dopis br. 8979. od 1. kolovoza 1927. godine u svezi predmeta vrbovanje i tumačenje prekršaja vrbovanja i njegove kažnjivosti.

⁴⁸⁶ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. "Strana zakonja i prijedlozi", str. 1-8.

⁴⁸⁷ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1926/27, str. 30.

Od interesantnijih slučajeva vrbovanja spominjala se prodaja garantnih pisama za Kanadu osobama koje su živjele u okolici Pisarovine i Međimurja, gdje se nagovaralo stanovništvo na iseljavanje, unatoč činjenici da je u tome razdoblju Kanada s obzirom na rasne i druge okolnosti svoje kolonizatorske politike dozvoljavala tek minimalni kontingent iseljenika iz Kraljevine. Iseljenički komesarijat je na ovaj slučaj reagirao okružnicom, koja je trebala podsjetiti sva parobrodarska društva na uvjete iseljavanja u Kanadu, uz napomenu da su se garantna pisma morala davati iseljenicima besplatno.⁴⁸⁸

Također je bilo i nekih pojedinačnih slučajeva, poput onog vezanog uz ime Petra Šobota koji je bio nastanjen u Edmontu u Kanadi. On je nagovarao iseljenike da se iz Francuske isele u Kanadu, obećavajući im zaposlenje i zaradu od 5 kanadskih dolara po danu. Na sreću ovaj problem se riješio posredovanjem izaslanstva Kraljevine u Parizu, koje je u suradnji s francuskim vlastima odredilo kaznu izгона za Šobota.⁴⁸⁹

Međutim, u najupečatljivije primjere vrbovanja stanovnika svakako spada i veliko iseljavanje stanovnika s Korčule. Njima se osim besplatnog putovanja obećalo i besplatno osiguranje, smještaj i plaća, što se poslije ustvrdilo za netočnim. Stoga je Iseljenički komesarijat pod sumnjom da je ovo iseljavanje bilo plod vrbovanja ili agitacije poslao Franju Bakušana na lice mjesta, kako bi izvidio razloge toga iseljavanja. No, Bakušan je u svom izvješću bio vrlo neodređen, izjavljujući diplomatski da je unatoč tome što je smatrao da se ovaj postupak mogao okarakterizirati kao plod vrbovanja, ipak ponajviše bilo inicirano: "teškom nevoljom koja je potjerala naše ljude u Brazil."⁴⁹⁰

Postojali su i drugi primjeri vrbovanja, koji su također spadali u kategoriju otvorenog snubljenja osoba, poput Ženitbeno-posredovnog zavoda

⁴⁸⁸ Ibidem.

⁴⁸⁹ Isto, 32.

⁴⁹⁰ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1925/26, str. 9.

u Zagrebu (Ilica 7., drugi kat),⁴⁹¹ čija je vlasnica bila gospođa Helena Rebrak. Ona je nelegalno posredovala i ugovarala vjenčanja u Americi, prikupljajući ženske osobe na račun neke treće osobe, za što je nelegalno nabavljala putovnice i vize za odlazak u Ameriku. Pružajući tako "kompletnu uslugu" nesretnim ženama koje su se s njom upustile u dogovor, Rebrak je "jamčila diskreciju" uz obećanja da će sve zainteresirane žene bogato udati. One su za to morale obvezno platiti upisninu, članarinu i dopisne troškove, koji su se plaćali jednokratno u iznosu od 35 dinara. Nakon uplaćenog novca osoba je ulazila u proceduru te su se sastavljale određene ponude s fotografijama na "ogled i izbor." Na dan vjenčanja uredu je pripadao i honorar za posredovanje u iznosu 3% od miraza, koji se ugovarao već prigodom prvog dogovora sa strankom.⁴⁹²

Iako predmet o ovom slučaju nije u cijelosti sačuvan može se razabrati da je protiv navedene vođen postupak kao i premetačina stana, zbog sumnje za nelegalno snubljenje osoba i posjedovanje krivotvorenih putovnica. Kasnije se dokazalo da je dotična surađivala i s predstavnicima neke parobrodarske agencije u Americi, što je svakako bilo u suprotnosti sa zakonima kako u Americi tako i u Kraljevini, za što je dotična na kraju bila i osuđena.

Mjere koje je poduzimala država u svrhu sprječavanja vrbovanja bile su najčešće vezane uz organizirana iseljavanja, što je na neki način omogućavalo stavljanje nesavjesnih agenata pod kontrolu. Tako se u predmetnom razdoblju uspjelo dogovoriti organizirano iseljavanje s Francuskom, u koju se iselio i najveći broj iseljenika iz Kraljevine. U tu svrhu je Iseljenički komesarijat tijekom 1925. godine bio dogovorio s francuskim Generalnim društvom za

⁴⁹¹ HR-HDA-2048-ZI, kut. 1, inv. br. 12. Predmet vezan uz Ženitbeno-posredovni ured u Zagrebu.

⁴⁹² Zainteresirane osobe su popunjavale formular sa sljedećim pitanjima: ime i prezime, godina i mjesto rođenja, vjera, zvanje, stalna plaća, posjedovanje vlastitog ili združenoga imetka, da li ste osigurani u slučaju smrti, stališ (ledičan, udovac, rastavljen), imate li djece, koliko su stara i kojega su spola; imate li rodbine, uzrast (stas), jezike koje govorite, ćud (ozbiljan, tih, živahan, veseo). Drugi dio formulara sastojao se od pitanja vezanih uz zahtjeve na suprugu (starost, vjera, stas, djevojka ili udovica, koliko jezika zna, koliko stranka zahtjeva miraza, posjeduje li naobrazbu u glazbi, umjetnosti ili gospodarstvu i kakvu ima ćud).

imigraciju u Parizu slanje poljoprivrednih radnika (mljekari, kočijaši, pastiri, težaci i sl.).⁴⁹³ Svi koji su željeli iseliti dobili su putovnice i ugovore o radu na jednu godinu ili devet mjeseci. Također je sa svakim radnikom već unaprijed bila dogovorena visina nadnice,⁴⁹⁴ koja se razlikovala prema tome da li je zemljoradnik želio imati redovite obroke ili ne, dok je smještaj bio besplatno ugovoren.

Za sve one koji su se unatoč zabrani vrbovanja, ipak ogriješili o *Zakon o iseljavanju* bile su predviđene i posebne kazne. Tako je prema članku 35., točka b. onaj tko je vrbovao iseljenike, a za to nije bio uredno opunomoćen od poduzeća ovlaštenog za prodaju putničkih karata u smislu članka 10., zatim onaj koji je vrbovao stanovnike izvan mjesta u nekom drugom obliku nego li je to bilo dopuštao zakonom, mogao je biti kažnjen s kaznom zatvora u trajanju od šest mjeseci ili plaćanjem globe u iznosu 500 – 2.000 dinara. Ukoliko je netko vrbovao iseljenike u korist nekog poduzeća koje je bilo ovlašteno u smislu članka 10., mogla su se kazniti i poduzeće i to oduzimanjem vlasništva (trajno ili na izvjesno vrijeme) ili pak plaćanjem globe u iznosu od 1.000 do 20.000 dinara. Ukoliko se neka osoba u cilju vrbovanja služila lažnim informacijama ili podacima, odnosno ukoliko se lažno predstavljala, mogla se kazna i pooštriti i to kaznom zatvora u trajanju od godinu dana ili naplatom globe u iznosu od 50.000 dinara. Zakon je također predviđao i druge puno rigoroznije kazne, kako za pojedine privatne osobe, tako i za ovlaštena poduzeća.⁴⁹⁵

⁴⁹³ HR-HDA-790-BGA, kut. 4, II/3. Dopis Ministarstva socijalne politike na Iseljenički komesarijat u Zagrebu u predmetu organiziranog odašiljanja radnika u Francusku, br. 506/1924., od 23. siječnja 1925. godine. Uz dopis je priložen i letak naslovljen *Radnici za Francusku*, u kojem su se potencijalnim iseljenicima dale najvažnije obavijesti vezane uz postupak iseljavanja, visini nadnice, smještaju i sl.

⁴⁹⁴ HR-HDA-790-BGA, kut. 4, II/3. U letku *Radnici za Francusku* bila je uvrštena i tabela s prikazom mjesečne minimalne plaće radnika koja se obračunavala prema tome da li se radnik izjasnio da želi hranu ili ne. Tako je s hranom radnik iz prve skupine A (kravari koji su muzli najmanje dvije ili tri krave) mogao zaraditi 180 Fr., a bez hrane 330 Fr.; oni koji su muzli 10 i više krava dnevno mogli su zaraditi s hranom 220 Fr., a bez hrane 400 Fr. Skupina B (govedari) s hranom 170, a bez 350 Fr. Skupina C (kočijaši) s hranom 180, a bez hrane 360 Fr, što su jednako dobivali i radnici iz skupine D (pastiri). Skupina H (čovjek za sve poslove) s hranom 160, a bez 340 Fr., dok je radnik iz skupine M (poljoprivredni nadničari – pomoćni radnik) mogao zaraditi s hranom 150, a bez hrane 330 Fr.

⁴⁹⁵ *Zakon o iseljavanju*.

U kasnijem razdoblju vrbovanje je bilo uvršteno u *Krivični zakonik*, članak 157., prema kojem "je onaj tko javno ili rasturanjem spisa lažno prikazuje imovinske, zdravstvene ili druge prilike u stranim državama u cilju da organizira, prouzrokuje ili pomogne iseljavanje iz Kraljevine SHS, trebao biti kažnjen sa strogim zatvorom ili novčano."⁴⁹⁶ Time je vrbovanje bilo proglašeno krivičnim djelom koje je graničilo s deliktom prevare, što se na koncu prepustilo na odgovornost i rješavanje sudovima i to zaslugama Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu.

Privatno-pravna zaštita iseljenika i njihovih obitelji

U svim predmetima zaostavština, kao i drugih privatno-pravnih interesa⁴⁹⁷ iseljenika i njihovih obitelji, Iseljenički komesarijat⁴⁹⁸ surađivao je s Ministarstvom vanjskih poslova, zatim iseljeničkim izaslanicima i konzulatima u inozemstvu. Osobito je ta suradnja bila intenzivirana nakon što je došlo do centralizacije privatno-pravnih poslova i zaštite u nadležstvo Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu, kada je Ministarstvo pravde 26. siječnja 1926. godine⁴⁹⁹ donijelo odluku da se svi predmeti iz privatno-pravne zaštite ustupe na dalje postupanje Iseljeničkom komesarijatu u Zagrebu. Prema istoj je Ministarstvo pravde,⁵⁰⁰ kao i sva njegova odjeljenja u zemlji, izvršilo likvidaciju svojih iseljeničkih predmeta ustupivši ih Iseljeničkom

⁴⁹⁶ *Krivični zakonik za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, od 27. januara 1929. godine*, Zagreb: Tisak i naklada Jugoslovenske štampe, 1929.

⁴⁹⁷ Osim zaostavština u privatno-pravnu zaštitu su spadale i otpravnine, osmrtnine, osiguranja, mirovine i odštete, sekvencija imovine, alimentacija, vojna osiguranja, zaštita djece iseljenika, reklamacije za izgubljenu ili propalu ili oštećenu prtljagu, potraga za nestalim osobama, ishođenje kamata na neiskorištene *prepaid ticket*.

⁴⁹⁸ Iseljenički komesarijat je imao ovlasti u vršenju privatno-pravne zaštite iseljenika i povratnika u zemlji, intervencijom kod sudskih i policijskih vlasti, naročito u predmetima zaostavština, osiguranja i odšteta, nastalih u prekomorskim zemljama, obavljajući u tim poslovima besplatan prijevod dokumenta sa stranih jezika. Također su se iseljenici u svezi imovinsko-pravnih predmeta i sporova često obraćali i Ivi Lupisu-Vukiću što se vidi iz pisama koja su mu uputili (Vicko Lučić, Kazimir Mihaljević, Jozo Radan, Mate Tolić i dr.). Više o tome u HR-HDA-967-SOI, kut. 4.

⁴⁹⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 44.

⁵⁰⁰ Uredba o ukidanju Odjeljenja Ministarstva pravde u Zagrebu, *Službene novine* br. 53/1928; Naredba Ministarstva pravde od veljače 1928. godine o izvršenju uredbe Ministarskog savjeta od 4. veljače 1928.

komesarijatu na daljnju obradu, o čemu su bili informirani i svi nadležni sudovi u zemlji.⁵⁰¹

Nadalje, je sporazumom Ministarstva spoljnih poslova i Direkcije narodne banke, bilo provedeno skraćenje postupaka oko realizacije čekova koje su konzulati slali u predmetima privatno-pravne zaštite.⁵⁰² Oni su najčešće putovali tri puta preko Oceana, tako da su svi postupci manje-više, trajali nekih četiri do šest mjeseci, čime nisu bila zaštićena prava i interesi iseljenika, kao niti ugled države.⁵⁰³

Međutim, unatoč činjenici da je zauzimanjem Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu bilo riješeno pitanje koncentracije privatno-pravne zaštite u jednom nadležstvu, što je svakako olakšavalo njegovo poslovanje u mnogim predmetima, on nije imao uvijek laku zadaću u pokušajima posredovanja između država i iseljenika ili povratnika kojim je pravna pomoć i zaštita bila neophodna.

Jedan od problema bio je i nedovoljan broj konzulata u inozemstvu, koji objektivno nisu uspijevali kurentno svladavati cijeli posao u pojedinim predmetima, budući da su njihove teritorijalne nadležnosti bile jednostavno prevelike. Osim toga s konzulatima nije bilo mogućnosti direktnog dopisivanja, što je dodatno prolongiralo rješavanje predmeta. Također je bilo i "vanjskih poteškoća" koje su ukazivale na tromost sustava i nerazumijevanje nižih vlasti, gdje je vrlo često Iseljenički komesarijat morao intervenirati i po nekoliko puta zbog jedne te iste stvari, recimo obične obiteljske punomoći.⁵⁰⁴

Bilo je mnogo predmeta koji se nisu uspijevali riješiti i zbog procedura legalizacije, koja se morala obavljati preko velikog broja institucija, što je

⁵⁰¹ Što se tiče poslova vezanih uz iseljenike i povratnike, odnosno rješavanje različitih parničnih postupaka, kao i onih s područja međunarodnog prava moguće je dodatno istražiti na temelju fonda: Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 133 – Odjeljenje Ministarstva pravde Kraljevine SHS u Zagrebu (dalje: HR-HDA-133-OMP). Najveći dio dokumenata predstavlja korespondenciju prema i od Ministarstva pravde u Beogradu.

⁵⁰² HR-HDA-790-BGA, kut. 3, II/3. O primitku i isplati dolarskih čekova, Zagreb, 5. travnja 1924. godine.

⁵⁰³ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 44; HR-HDA-790-BGA, kut. 4, II/3. Mišljenje o isplaćivanju američkih čekova na usmeni nalog u vezi sa spisom br. 19790. od 19 listopada 1923. godine.

⁵⁰⁴ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 43.

trajalo duže nego li je to bio rok zastare za pojedine predmete. Tako se recimo gubilo na tisuće dolara za pojedine dokumente, koji opće nisu bili potrebni u rješavanju pojedinih predmeta pred sudskim tijelima u inozemstvu. Teškoća je bilo i kod realiziranja pojedinih potraživanja, za što je trebalo ovjeriti više dokumenata u jednom predmetu, pri čemu se naplaćivao svaki pojedinačni spis. Na to je reagirao Iseljenički komesarijat s prijedlogom, da se u takvim slučajevima treba inzistirati na ovjeri samo jednog spisa, a ne svih pojedinačnih spisa unutar jednog predmeta. Međutim, s nekim državama nije bio postignut sporazum, kao primjerice s Argentinom i Francuskom koje su uskratile ovu mogućnost. Tako je Argentinski konzulat i dalje inzistirao na ovjeri svakog dokumenta posebno, što je bilo dosta nezgodno za iseljenike koji su morali za svaki pojedinačni dokument platiti ukupno 21 dolar, što je u slučaju većeg broja dokumenata bila poprilična suma.⁵⁰⁵

Sve navedene pojedinosti su ukazivale na izuzetno kompleksno pitanje koje je dodatno otežavala i činjenica, da obitelji žrtava nisu uvijek pravodobno saznavale sudbinu svojih najbližih, niti su imale uvida u pravo o nasljeđivanju i osiguranju u inozemstvu, za što su se najčešće obraćali za pomoć djelatnicima Iseljeničkog komesarijata.

Također, događalo se u velikom postotku slučajeva da adrese nasljednika nisu bile poznate, za što se Iseljenički komesarijat obraćao u tiskovine, a sve u svrhu potrage za nasljednicima. To je neminovno prolongiralo i isplatu novaca obiteljima, kao što je to bilo u slučaju pokojnog Marina Berca. On je iza sebe u nasljeđe ostavio milijune, koje su američki gangsteri na čelu s nekom tajnovitom ženom pokušali oteti. Međutim, intervencijom tamošnje policije, poslanstva Kraljevine Jugoslavije i predstavnika iseljeničke službe uspjeli su se pronaći pravi nasljednici koji su živjeli u Šibeniku.⁵⁰⁶

⁵⁰⁵ Isto, 44.

⁵⁰⁶ HR-HDA-967-SOI, kut. 40. Isječak iz *Novosti* od 4. lipnja 1936.

Također je bilo poteškoća i oko ostavinskih rasprava koje su se većinom vodile pred sudovima u inozemstvu. Međutim, često se događalo da troškovi sudske administracije "pojeđu" veći dio zaostavštine ili da je premaše.⁵⁰⁷ Tipičan primjer je slučaj Ivana Bosnara⁵⁰⁸ čiji je sin Drago umro u Americi, ostavivši iz sebe popriličnu imovinu. Otac se nadao da će u starosti od 74 godine konačno moći od tih novaca mirno dočekati smrt. Međutim, iza svega što je poduzeo dobio je od suda obavijest da su administrativni troškovi iscrpili cijelu zaostavštinu. Svi pokušaji Iseljeničkog komesarijata po tome pitanju ostali su bez uspjeha.

Sličnih predmeta bilo je tijekom 1926./1927. godine čak oko 889,⁵⁰⁹ pri čemu je učinak njihovog rješavanja bio puno uspješniji nego u ranijim godinama. Na to je utjecalo i plenarno rješenje Stola sedmorice br. 1421. od 21. lipnja 1923. godine. Prema njemu su svi sudovi u zemlji bili dužni preusmjeriti poslove privatno-pravnog karaktera na Iseljenički komesarijat i to u svrhu *zaštite naših podanika u predmetima ostavina, osiguranja i odštete po vanevropskim zemljama*,⁵¹⁰ kao što je to bilo u predmetu Anice Tomić čiji je muž umro u Americi⁵¹¹ (prilog 19.).

Međutim, prije donošenja ovog rješenja Stol sedmorice je odbio rješavati ovakve predmete s izgovorom da to nije dužan činiti, budući da se radilo o međunarodnom pravu, za kojeg oni nisu navodno bili niti zaduženi.⁵¹² Ovakva situacija je bila dosta nezgodna jer su se njom mnogi predmeti stavili

⁵⁰⁷ Dopisa o ostavinskim raspravama ima ne samo u fondu Iseljeničkog komesarijata, nego su oni zastupljeni i u fondu Saveza iseljenika. Obitelji stradalih su se informirali o postupcima ostavinskih rasprava pred sudovima u inozemstvu te su ih ovakve institucije ili njihovi čelnici upozoravali na troškove sudova, odvjetnika i sl.

⁵⁰⁸ HR-HDA-1071-IK, kut. 548. IS-INS 1926/27., str. 64: Prilog privatno-pravnog odsjeka. Također o ovom slučaju vidjeti i u HR-HDA-790-BGA, kut. 4, II/3-11. Predmet Dragutin Bosnar – zaostavština, br. 12015. od 2. srpnja 1925. godine. Uz ovo su u istome dopisu priložena i razmišljanja A. B. Grade vezana uz pojedinačne slučajeve s područja privatno-pravne zaštite iseljenika i povratnika.

⁵⁰⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548. IS-INS 1926/27., str. 64.

⁵¹⁰ HR-HDA-1071-IK, kut. 548. Plenarno rješenje od 21. lipnja 1923., br. 1421., str.1-3. Također je navedeni sporazum objavljen u *Mesečniku* br. 11. i 12. iz 1923. na str. 512.

⁵¹¹ HR-HDA-1071. IK, kut. 550. Dopis uredništva *Hrvatski glasnik* upućen Iseljeničkom komesarijatu br. 2124. od 14. srpnja 1926. godine u svezi predmeta Anice Tomić, a vezano uz osiguranje koje je iza sebe ostavio njen pokojni muž.

⁵¹² HR-HDA-1071-IK, kut. 548. Plenarno rješenje od 21. lipnja 1923., br. 1421., str.1-2.

na čekanje. Također je ukazivala na nemar i lošu komunikaciju pojedinih tijela javne uprave, što je bilo zabrinjavajuće i zbog činjenice da se na taj način nisu poštivale odredbe Haške konvencije, prema kojoj se sudovima u inozemstvu morao priložiti dokazni materijal o zakonskim nasljednicima ili skrbnicima. Primjerice državljanka Kraljevine se žalila protiv željezničkog poduzeća u Americi gdje joj je poginuo sin. Kako bi dobila odštetu od američkih vlasti trebala je dobiti sudsku potvrdu kojom je mogla dokazati srodstvo s nastradalim, što je bilo sukladno odredbama Haške konvencije od 17. srpnja 1905. godine.⁵¹³ Prema njoj su se prometni običaji regulirali prvenstveno preko sudova u zemlji od kuda je dolazio pojedini državljanin.

Opaža se da je među predmetima o zaostavštinama bilo i dosta onih koji su bili vezani uz imovinu iseljenika, koji su stradali na brodovima putujući na svoja odredišta, poput 20 iseljenika na "Empres of Airlend" čije obitelji nisu dobile nikakvu odštetu. Također se još uvijek čekalo na kompenzaciju stradalih na "Titanicu", što je ovisilo o konačnom rješenju nasljednih prava između Austro-Ugarske Monarhije i nasljednih država.⁵¹⁴

Bilo je i velikih problema s ishođenjem ostavina preminulih osoba koje su prije bili podanici Austro-Ugarske Monarhije, što se vidi i na primjeru Stevana Trkulja čija obitelj nije dobila nikakvu zaostavštinu iz Amerike, budući da je austrijska vlada odbijala svako plaćanje u ime zaostavština, naknada štete i sl.⁵¹⁵

Međutim, kasnije u slučajevima brodoloma iseljenici i njihovi nasljednici, naročito ukoliko je osoba bila smrtno stradala, imali su pravo na odštetu, kao u slučaju Tome Košuljandića zidara iz Sv. Jelene koji je

⁵¹³ Ibidem.

⁵¹⁴ HR-HDA-1071-IK, kut. 573. Potonuća – katastrofe parobroda, popisi poginulih, zahtjevi za odštetu, osiguranja i sl.

⁵¹⁵ HR-HDA-1071-IK, kut. 571. Dopis u predmetu Stevana Trkulja br. 3971. od 15. srpnja 1922. godine. O zaostavštinama i osiguranjima bivših državljana Austro-Ugarske monarhije u razdoblju 1921.-1927. vidi također u istoj kutiji.

nastradao u potonuću broda "Florida" potopljenog 1. travnja 1931. godine, u sudaru s engleskim ratnim brodom "Glorious."⁵¹⁶

Također je bilo slično i s brodom "Principessa Mafalda" koji je početkom 20. stoljeća bio najveći talijanski brod koji je započeo ploviti već 1909. na liniji Genova – Buenos Aires. Brodolom se desio 25. listopada 1927. pokraj obale Brazila. Od 1.252 putnika poginulo je njih 314. Na brodu je putovalo i tridesetak hrvatskih iseljenika, od kojih se spasilo njih 25 većinom iz Vele Luke na Korčuli, iz Novog Sela kod Metkovića i Dubrovnika. Preživjeli su dobili novčanu pomoć za nabavku odjela, rublja i alata, tako da je ukupan iznos računa za službeno putovanje iseljeničkog izaslanstva za Južnu Ameriku odnosno Montevideo, zatim smještaj u hotelu, kao i novčanu pomoć iznosio oko 1.915,20 dolara.⁵¹⁷

Što se tiče osiguranja iseljenika u prekomorskim državama, ona su se obično isplaćivala po zajednicama (*Bratstvima*) ili u osiguravajućim društvima u slučaju nesreće ili smrti.⁵¹⁸ Iako je većina iseljenika iz Kraljevine bila osigurana kod domaćih potpornih organizacija i saveza, naročito na američkom kontinentu, gdje su Hrvati njih oko 300.000 bili osigurani u šest saveza s 48.888 članova i imetkom od 3.057.240,00 dolara,⁵¹⁹ dešavalo se da pojedina osiguranja nije bilo moguće naplatiti, budući da su svi savezi *radili po principu američkoga zakona te je Amerika pazila da tako i ostane*.⁵²⁰ Stoga se kontinuirano pokušavalo apelirati na iseljenike što trebaju činiti u takvim slučajevima.⁵²¹ Uz to je trebalo još bolje usustaviti konzularna posredovanja u predmetima privatno-pravne zaštite, za što se posebno zalagao i A. B. Grado

⁵¹⁶ HR-HDA-1071-IK, kut. 1. Isplata osiguranja Tomi Košuljandiću, I-4, 640/1931-30742/1936.

⁵¹⁷ HR-HDA-1355-ZE, kut. 8, inv. br. 553. Brodolom *Principessa Mafalda* 1927. Napomena: radi se o dobro sačuvanom predmetu s isječcima iz novina koje su popratile akcije prikupljanja pomoći nastradalima.

⁵¹⁸ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. Dopis *Hrvatskog glasnika* (utemeljenog 1909. godine) upućen na Iseljenički komesarijat 12. lipnja 1926. godine u svezi naplate osiguranja za pokojnog Tona Lilića iz Ražanca.

⁵¹⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 42.

⁵²⁰ Ibidem.

⁵²¹ HR-HDA-790-BGA, kut. 4, II/2. Instrukcije migracione službe u vaneuropskim zemljama.

koji je izradio instrukcije vezane uz postupanje migracione službe u vaneuropskim zemljama.⁵²²

Međutim, unatoč različitim pokušajima s naplatom osiguranja bilo je uvijek stanovitih problema, o čemu svjedoči i slučaj Smudja koji je poginuo u Americi, spašavajući život djevojčici koja je bila u neposrednoj opasnosti da bude pregažena od vlaka. Željezničko društvo je pred sudom "dokazalo" da je Smudj bio pod utjecajem alkohola te nije moralo platiti odštetu. Pokojnik je iza sebe u domovini ostavio roditelje stare 75 godina, za koje se nije moglo više ništa učiniti zakonskim putem te se Iseljenički komesarijat obratio konzulatu s prijedlogom da se apelira na američku javnost, kao i na roditelje spašene djevojčice. No, taj pokušaj se izjalovio, pa se Iseljenički komesarijat obratio *Fondu za junake*, što je također ostalo bez uspjeha. Na koncu se od *Narodne zaštite* u Zagrebu ishodila pripomoć od 3.000 dinara za nemoćne roditelje, dok se dio novaca ishodio iz Iseljeničkog fonda.⁵²³

Iseljenički komesarijat je posredovao i u predmetima vezanim uz mirovine i odštete (kompenzacije) koje je poslodavac isplaćivao svojim zaposlenicima ili njihovim nasljednicima, ukoliko je došlo do neke nesreće prigodom izvršavanja posla. U predmete osiguranja se ubrajala i sekvestracija imovine⁵²⁴ koja je uslijedila nakon ratova u Australiji, SAD i Kanadi. Zatim su to su to bila vojna osiguranja, mirovine i osmrtnine, kao i bonusi prekomorskih država u korist iseljenika koji su bili u vojnoj službi. Glede rješavanja vojnih osiguranja Odsjek za iseljavanje pri Ministarstvu socijalne

⁵²² Također je o tome pisala i V. Đikanović u svojoj doktorskoj disertaciji *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država 1918.-1945.*, 105, citirajući Milana Marjanovića koji isticao da je kapital iseljeničkih potpornih organizacija iznosio 8.608.817 dolara, od toga hrvatskih 3.057.240 dolara, slovenskih 5.298.526 i srpskih 253.049 dolara. I prema toj autorici radilo se o društvima koja su djelovala po američkim zakonima dok je imovina odnosno osigurane svote novca bio u stvari 'vezani kapital' s kojim se nije moglo proizvoljno postupati.

⁵²³ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1926/27, str. 67; Srbija – Arhiv Jugoslavije, Beograd – fond 39 – Ministarstvo socijalne politike i narodnoga zdravlja (dalje: SR-AJ-39-MSPNZ), fasc. br. 8. Dokument o posebnom Fondu za ishranu sirotinje nezbrinutih, bolesnih i neopskrbljenih osoba. Iz fonda se mogla dobiti pomoć u iznosu od 200 dinara, pošto je kredit po budžetskoj osnovi bio utrošen.

⁵²⁴ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 42.

politike stupio je u kontakt s Vojnim atašekom SAD u Beogradu, kako bi se postigao veći uspjeh u rješavanju navedenih predmeta.⁵²⁵

Iseljenički komesarijat se podjednako zalagao i za pravno zastupanje odsutnih iseljenika i povratnika, zatim kod realizacije njihovih nekretnina i pokretnina, brakorazvodnih parnica, realizaciji čekova i bonova i dr. Također je posebno vodio brigu o zaštiti siročadi iseljenika, za što je intenzivno surađivao s *Narodnom zaštitom* ishodišći za te potrebe kod Ministarstva oko 25.000,00 dinara.⁵²⁶

Također je Iseljenički komesarijat davao prijedloge u svrhu zaštite iseljenika koji su već u prekomorskim zemljama utemeljili solidnu egzistenciju te su svojim obiteljima slali tkz. *prepaid tickest*. Međutim, dešavalo se da zbog ograničenih kvota useljavanja u pojedine države, takve karte budu neiskorištene te da uplaćeni novac ostane kod parobrodarskih društava, za koje je to bio tipičan oblik novčanog prometa, odnosno spekulacija, što im je dodatno donosilo i dobre kamate.⁵²⁷ Iseljenički komesarijat je iz tih razloga predložio da se parobrodarska društva obvežu da se na taj tiket obračunaju kamate u korist iseljenika, za koje je to bio dobar startni kapital u novoj domovini.

Treba istaknuti još jednu vrlo odgovornu zadaću Iseljeničkog komesarijata u predmetima privatno-pravne zaštite koja se odnosila na potragu za nestalim osobama kojima nije bilo poznato boravište. U tu svrhu se Iseljenički komesarijat obraćao iseljeničkim izaslanicima i konzulatima, uz čiju je pomoć tijekom 1925. godine bio u potrazi za 367 iseljenika. Od kojih je uspješno pronašao njih 200, dok je potraga za 63 iseljenika bila neuspješna. Za preostalih 103 iseljenika potraga je bila još u tijeku.⁵²⁸

⁵²⁵ Ibidem.

⁵²⁶ Isto.

⁵²⁷ Isto, 27.

⁵²⁸ Isto, 43.

Potruga za nestalim osobama bila je učestala pojava, naročito jer niti u jednoj od država Amerike u to doba nije postojala zakonska obveza prijavljivanja boravišta/prebivališta. Problem je ležao i u tome, što su iseljenici iz Kraljevine često mijenjali svoja imena, ne zbog toga jer su htjeli prikriti svoj identitet, već zbog engleske transkripcije koja je iskrivljujući pojedina prezimena automatizmom mijenjala i njihov izvorni oblik.⁵²⁹

I na posljetku, Iseljenički komesarijat je također vodio brigu o povratku vozarine iseljenicima, reklamiranju odštete za izgubljene stvari ili oštećenu prtljagu itd. Tako se napr. iz izvješća za 1925./1926. vidi da je za posredovanje kod parobrodarskih društava u korist "silom vraćenih iseljenika", a u svrhu povrata vozarine i naknade putnih troškova, bila vraćena vozarina iseljenicima i to prema članku 19. i 21. *Zakona o iseljavanju*. Uz to se računala i naknada za putne troškove, preračunavši dolare i funte u dinare, u iznosu od 490.352,55 dinara.⁵³⁰

Za pomoć u realizaciji pojedinih privatno-pravnih predmeta, kao i brigu oko priljeva realiziranog novca od inozemnih država, Iseljenički komesarijat prikupljao je dokumentaciju koja je bila nužna za iniciranje postupaka u svakoj pojedinoj zamolbi/zahtjevu, što je naknadno prosljeđivalo na obradu konzulatima, koji su na osnovu toga mogli intervenirati kod inostranih upravnih oblasti i sudova. Tako je 1924. godine bilo 300 predmeta, tijekom 1925. oko 732 predmeta, a 1926./1927. oko 889 predmeta. Prema istom izvješću se osim broja zaprimljenih predmeta mogu vidjeti i sredstva koje je država zaprimila tijekom te iste godine u iznosu od 402.000,00 dolara ili obračunato u dinarima 22.884.208,00 i to ponajviše iz Amerike.⁵³¹

U narednim godinama broj zaprimljenih predmeta je znatno varirao. Tako je tijekom 1932. godine broj predmeta opao, a suma uprihodjenih novaca porasla na 14.800.760,00 dinara. Tijekom 1933. bilo je 614 novčanih

⁵²⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 569. Dopis konzulata u San Francisku Iseljeničkom komesarijatu od 17. rujna 1929. godine o pronalasku Mate Fredotovića.

⁵³⁰ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 43.

⁵³¹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1926/27, str. 73: Prilog privatno-pravnog odsjeka.

predmeta, a 1934. godine 734 predmeta, znači 120 predmeta više nego li u prethodnoj godini. No, međutim iako se u godini dana opazio porast predmeta priljev novaca je spao za 1.750.160,00 dinara. To je bilo razumljivo jer je broj ostavina, zatim raznih odšteta i osiguranja u prekomorskim državama, poput SAD i britanskim dominionima bio manji, uslijed čega je i priljev dolara i funti bio slabiji. S druge strane povećavao se broj odštetnih slučajeva u Francuskoj i Belgiji, zbog čega je broj odštetnih predmeta bio veći, a priljev novaca s obzirom na visinu francuskih renti, kao i tečaj samog franka mnogo manji, budući da je davao manji ekvivalent u dinarima, nego li što je to bio dolar. U prilog svemu nije išao tečaj dolara koji je u to vrijeme rapidno opao.⁵³²

Rad konzularnih predstavništva

Prema sačuvanim izvješćima Iseljeničkog komesarijata može se zaključiti da je u predmetnom razdoblju država kronično patila od premalog broja konzulata, što je svakako otežavalo rješavanje različitih iseljeničkih predmeta, naročito onih koji su se odnosili na privatno-pravnu zaštitu.⁵³³ U tu svrhu je Iseljenički komesarijat dopisom dr. F. Aranickog tijekom 1926./1927. godine predlagao hitno otvorenje konzularnih predstavništva, barem u mjestima gdje je broj iseljenika bio najveći. Primjerice, u Pittsburgu koji je u to vrijeme imao 50.000 iseljenika ili Clevelandu s 27.000 iseljenika, zatim Vancouveru u Kanadi ili u Rosario de Santa Fe i Sao Paulo u Brazilu, kao i Montevideu u Urugvaju i Fremantlu u Australiji.⁵³⁴

⁵³² Ibidem.

⁵³³ HR-HDA-2048-ZI, kut. 1. Prema popisu iz 1925. Kraljevina SHS je imala diplomatska predstavništva u SAD (veleposlanstvo u Washingtonu, generalni konzulat u New Yorku, Chicagu i San Franciso; zatim u Kanadi (konzulat Montreal); Argentini (generalni konzulat Buenos Aires); Chile (počasni konzulati Punta Arenas, Valpariso, Antofagasta); Peru (počasni konzulat Lima); Novi Zeland (počasni konzulat Ausklad); Australija (počasni konzulat Sidney); Egipat (generalni konzulat Cairo) i Trinidad (počasni konzulat Porte of Spain). Također se popis konzulata nalazi i u fondu HR-HDA-790-BGA, kut. 3, II/1, za godinu 1921/1922. Treba vidjeti i HR-HDA-1407- ZVPSS, kut. 3, II/1-9.

⁵³⁴ HR-HDA-790-BGA, kut. 3, II/3. U prijepisu članka "Naši konzulati" objavljenog u američkom *Srbobranu* u Pittsburgu 19. ožujka 1924. godine također se spominje "(...) da treba imati što više konzulata, koji bi

Bilo je razumljivo da su se zbog nedovoljnog broja konzulata žalili i sami iseljenici, koji su po dolasku u neku od zemalja useljenja bili potpuno prepušteni sami sebi, kao što je to bilo u Argentini gdje u Useljeničkom domu nije bilo tumača za jezik i sl. Zbog toga je Iseljenički komesarijat predlagao iseljeničkim izaslanicima da se što prije dogovore s konzulatima oko postavlja prevoditelja. Također se zalagao da iseljenici već pri odlasku iz domovine budu upoznati s adresama svih diplomatskih predstavništava, kako bi u svakoj prilici mogli s njima kontaktirati te tražiti pomoć ili pak uložiti žalbe na rad pojedinih tijela.⁵³⁵

O nezadovoljstvu iseljenika, kao i radu konzularnih službi, govori i dopis Organizacije iseljenika u Splitu koji je bio upućen Iseljeničkom komesarijatu 1928. godine:⁵³⁶

"Naši ljudi u svijetu bili su vrlo slabo zaštićeni o strane svoje države, pogotovo jer u mnogim krajevima svijeta nije bilo konzulata, a tamo gdje ih je bilo oni nisu služili stvarno i savjesno narodnim potrebama. U gradovima poput Chicaga, New Yorka i Buenos Airesa konzuli se skrivaju od ljudi, budući da su im sjedišta u neboderima gdje je našim ljudima teško naći njihove urede. Na dužnosti dolaze ljude bez sprema i takta te se prema iseljenicima ponašaju vrlo bahato, za što ipak dobivaju masne plaće. Na primjer u Argentini su iseljenici slabo tretirani od argentinskih vlasti, s kojima naši konzuli nisu još uvijek sklopili recipročne ugovore o osiguranju radnika. Žalosno je što ljudi iseljavaju iz zemlje koja je svojim geografskim položajem i prirodnim bogatstvima daleko ispred onih država u koje se naši ljudi iseljavaju. Stoga treba na iseljeničkom polju raditi, kako bi iseljništvo dok ga bude, bilo čim korisnije za sebe i državu. Mi to možemo postići samo ako stvorimo i podesimo zakone i uredbe, i ako za vršioce dužnosti postavimo savjesne i poslu vješte ljude. Domovina valjda nije zato slobodna i nezavisna da je nekolicina eksploataira, a gladan narod da joj slavu pjeva. Sloboda i nezavisnost vrijede samo onda kada širokim narodnim slojevima daju i omogućuju bolji život. Najveća slava države i domovine treba da bude u njezinoj brizi za dobro naroda kako kod kuće tako i u svijetu."

tako bili u što neposrednijoj blizini kolonija, što bi stvorilo osjećaj blizine našeg čovjeka na Konzulat, a to bi onda značilo i pojačavanje pojma nacionalne svijesti".

⁵³⁵ Kod putovnica koje su pohranjene u zbirci HR-HDA-1554-ZP. uočeno je se da je od 1928. u svakoj od njih bio otisnut popis svih konzulata Kraljevine. Vidi više u poglavlju o putovnicama.

⁵³⁶ HR-HDA-1071-IK, kut. 548. Dopis Organizacije iseljenika u Splitu Iseljeničkom komesarijatu u Zagrebu od 29. studenog 1928. br. 423. Dopis je Ministarstvu prosljedio dr. Fedor Arnicki 16. prosinca iste godine na dalje razmatranje. Važno je napomenuti da se dopis donosi u skraćenoj verziji te se u svom izvornom obliku može vidjeti u istom fondu u Izvješćima o radu konzulata 1926.-1929.

Također je bilo napada na rad konzulata i preko dnevnog tiska i to najčešće zbog nesavjesnog vođenja pojedinih evidencija.⁵³⁷ Od 1924. godine prate se učestale pritužbe i u američkom novinstvu da su takse koje su ubirali konzulati iz Kraljevine za izdavanje i ovjeru dokumenta (putovnica i viza), bile sramotno visoke kakve nisu bile niti u jednoj od država.⁵³⁸

Na to je upozorio i Božidar Purić koji je istaknuo da unatoč optužbama vezanim uz ubiranje visokih tarifa, konzulati nisu uspijevali sastavljati kraj s krajem te da su državu koštali i više nego li su bili njihovi prihodi. Iz dolje navedenih primjera razvidno je da su osnovni troškovi stanarine, osoblja, kancelarijskih i poštansko-telegrafskih troškova bili previsoki.

Tako je konzulat u New Yorku uspijevao naplatiti oko 15.000 dolara od taksi, dok su godišnji troškovi iznosili 30.000 dolara; Generalni konzulat u Chicagu je uprihodio oko 6.000 dolara, a stajao je državu 26.000 dolara; Konzulat u San Franciscu je imao prihode oko 2.000 dolara, a koštao je državu oko 16.000 dolara, dok je onaj u Montrealu imao prihode u iznosu od 2.000 dolara, a koštao je državu oko 14.000 dolara. Znači da je na izdržavanje samo ova četiri konzulata država trošila oko 86.000 dolara, dok su prihodi iznosili oko 25.000 dolara.⁵³⁹

Ovaj problem je B. Purić objasnio na sljedeći način: "Do 1925. prihodi konzulata su iznosili deset puta više jer su se sve takse naplaćivale u zlatnim dinarima, što je bilo izuzetno mnogo novaca; od tada pak u papirnatim dinarima prema tečaju na burzi, što je pak bilo premalo, budući da je bilo predmeta čije se takse nisu uspijevale podmiriti u zemljama zdrave valute. Do

⁵³⁷ HR-HDA-1071-IK, kut. 548. Svjestan propusta, a u namjeri da se navedeni problem riješi Iseljenički komesarijat predložio je Ministarstvu socijalne politike 27. kolovoza 1924. br. 14630. da se ova odugovlačenja riješe. Ubrzo nakon toga bila je donesena naredba 2. rujna 1924. godine br. 13831. kojom je Ministarstvo socijalne politike ove poslove povjerilo Iseljeničkom komesarijatu te ih uputilo na vođenje evidencija putovnica. U tu svrhu je Iseljenički komesarijat molio putem dopisa od 1. travnja 1927. da mu se redovito krajem svakog kvartala dostavljaju popise izdanih viza, uz što se trebao priložiti i odgovarajući formular.

⁵³⁸ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. Dopis br. 10.428/1920. od 18. lipnja 1920. kojeg je dr. Milivoj Dežman uputio Ministarstvu za socijalnu politiku u Beogradu, upozoravajući kako treba preinačiti zakonsku uredbu o različitim taksama za prekomorske krajeve, budući da oni koji sele za Ameriku plaćaju 1000 kruna takse, za razliku od onih koji putuju za Australiju i plaćaju 24 krune.

⁵³⁹ Purić, *Naši iseljenici*, poglavlje o Konzulatima, 82-87.

1925. godine konzulati su prihodima pokrivali svoje troškove, te se predlagalo da se konzularne takse trebaju naplaćivati po zakonu o taksama u zemljama slabe valute u papirnatim dinarima, a u prekoceanskim zemljama kao i u zemljama zdrave valute, što je četiri do pet puta bilo više nego li što je to iznosilo u papirnatim dinarima."⁵⁴⁰

Propusti u radu konzulata su se najčešće pravdali lošim radom konzula koji se nisu pretjerano zalagali u svom poslu.⁵⁴¹ O tome svjedoče i natpisi u novinama, poput onog objavljenog u *Hrvatskoj slozi*,⁵⁴² iz kojeg je moguće pratiti smjene pojedinih konzula. Tako je recimo bio smijenjen poslanik u Buenos Airesu dr. Ivo Grisogono⁵⁴³ sudac po struci, na čije je mjesto došao dr. Mile Stražnicki profesor na zagrebačkom Sveučilištu. U isto to vrijeme došlo je i do smjene poslanika u Washingtonu, na čije je mjesto bio imenovan rektor ljubljanskog Univerziteta gospodin Leonid Pitamec. Osim *Hrvatske sloge* o smjenama konzula pisalo se i u *Jugoslaviji* novinama koje su izlazile u Chicagu, a u kojim je bilo objavljeno imenovanje novog konzula dr. Gjorga Kolombatovića, Hrvata iz Splita *koji je bio jedan od istaknutih pobornika za ujedinjenje našega naroda.*

Pritužbe na rad konzula često su upućivali i sami iseljenici, što se može pratiti i kao svojevrsan fenomen, ako se u obzir uzme da su mnogi od njih bili nepismeni, ali su unatoč tome nastojali iskazati svoj stav prozivajući pojedine konzule za nemarnost, korupciju i sl. O tome svjedoči pismo Bože

⁵⁴⁰ Ibidem.

⁵⁴¹ Više o radu konzulata može se vidjeti i u doktorskoj disertaciji V. Đikanović, *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država 1918.-1945.*, u poglavlju Jugoslavenski iseljenici i nova država 1919.-1929., str. 43-139.

⁵⁴² HR-HDA-1071-IK, kut. 548. Radi se o isječku iz članka pod naslovom "Novim poslanikom u Bs. Airesu imenovan je dr. M. Stražnicki" koji je objavljen u *Hrvatskoj slozi* 1929. godine. Na žalost ne postoji točna referenca ali se navedeni isječak nalazi u Izvješćima o radu konzulata 1926.-1929.

⁵⁴³ HR-HDA-1071-IK, kut. 548. Zanimljiv je tekst Ivana Karlušića koji se potpisao kao Hrvat-Dalmatinac, objavljen u tjedniku *Zajednica* 18. ožujka 1925. koji je izlazio u Argentini, a odnosio se na pritužbe protiv navedenog konzula koji je javno govorio i o tome pisao u *Jadranu* da treba ubiti Radića. Na ove izjave je Ivan Karlušić putem novina postavio pitanje Grisogonu da li ga je beogradska vlada poslala među iseljenički svijet da zastupa slogu između Srba i Hrvata ili da zastupa Pribičevićevu partiju i PP režim. O navedenom konzulu postoji dosta novinskih natpisa koji su ga uvijek prikazivali s negativnim konotacijama vezanim uz njegov rad radu i karakter. Navedeni isječak iz novina nalazi u Izvješćima o radu konzulata 1926.-1929.

M. Vlahovića upućeno Iseljeničkom komesarijatu,⁵⁴⁴ u kojem je dotični upozorio na glasine o mračnoj prošlosti ali i sadašnjosti konzula.⁵⁴⁵

"Istaknut ću samo stvari koje su mi poznate za mog desetogodišnjeg boravka kao povraćenog kanadskog vojnika i invalida u ovome mjestu. Karijera konzula započela je s prodavanjem pića (prohibicije) za što je već kažnjavan po zakonima ove zemlje, nekih desetak puta. Za spomenuti je da je živio s nekom prostitutkom neke dvije godine. Sada je suspendiran iz redova J.K.P. saveza budući da je pronevjerio nekih 1000 kanadskih dolara iz blagajne društva. Još Vas molim da ovo ne uzmete kao klevetu ili moju ličnu mržnju, već je ovo stvarno i jedino mišljenje i uvjerenje ove kolonije. Pa, ako bi ova naša ugledna poštovana i vrijedna vlada imala tendenciju (što skoro dvojim) da nanese ovoj koloniji i cjelokupnom našem iseljeništvu u ovoj provinciji smrtnu uvredu, postavljanjem tog čovjeka za predstavnika našega elementa, to neka postupi najsvjesnije kako znade, dočim sam čvrsto uvjeren da će naša poštovana i vrijedna vlada učiniti sve što joj bude moguće kako bi svoje sinove na ovom dalekom zapadu, stvarno pomogla. Ovo isto ću doskora predati i javnosti preko novina, a Vas gospodine komesare molim da izvijestite našu poštovanu vladu o stvari."

Ono što je dodatno doprinosilo ovakvim negativnim stavovima iseljenika, bio je svakako i nedostatak međunarodnih ugovora sa stranim državama o socijalnom osiguranju i položaju radnika, što je otežavalo položaj i sigurnost iseljenika. Tako se tijekom 1925./1926. opaža da Kraljevina nije imala sklopljene međunarodne ugovore s Francuskom, SAD, Argentinom,⁵⁴⁶ Kanadom i drugim državama, unatoč činjenici da su to bile zemlje u koje su iseljenici iz Kraljevine najviše i iseljavali.

Na žalost, međunarodni ugovori se nisu uspjeli realizirati i zbog visoke nezaposlenosti u pojedinim europskim državama, kao što je to bio slučaj s Francuskom, s kojom se tijekom te iste godine i pregovaralo o sklapanju ugovora. Potpisivanje trgovačkih i radničkih konvencija se uspjelo riješiti

⁵⁴⁴ HR-HDA-1071-IK, kut. 548. Dopis Baše M. Vlahovića Iseljeničkom komesarijatu iz Vancouvera B. C. od 24. rujna 1929. Važno je napomenuti da je dopis donesen u skraćenoj verziji te se u svom izvornom obliku može vidjeti u Izvješćima o radu konzulata 1926.-1929.

⁵⁴⁵ Ibidem.

⁵⁴⁶ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Dopis izvršnog odbora Saveza iseljenika na Ministra socijalne politike i narodnog zdravlja o sklapanju konzularnih konvencija s Argentinom, što je trebalo priznati predstavništvima ugovorenih država da mogu zastupati svoje građane u svim sudskim poslovima, odnosno barem ostavinskim predmetima, br. 739. od 10. studenoga 1933.

jedino s Njemačkom, koja je jedina dala sredstva za otvorenje tkz. *Beratungsstelle* na svojoj teritoriji. Na tim mjestima bilo je moguće savjetovati iseljenike o njihovim pravima i potencijalnim pronalascima poslova i sl., za što je Njemačka bila svakako jedna od rijetkih zemalja koja je imala takve mogućnosti. Na to se pokušao ugledati i Iseljenički komesarijat u Zagrebu koji je u tu svrhu davao razne prijedloge oko otvorenja useljeničkih domova, kako u Kraljevini tako i u inozemstvu. Na žalost, svi prijedlozi se nisu uspjeli do kraja realizirati, tako da je na kraju useljenički dom bio jedino otvoren na području Buenos Airesa i Vinnipigena i to uz donacije *Jugoslavenskog društva uzajamne pomoći* u Buenos Airesu. Što se tiče poteškoća oko izgradnje i otvorenja domova u Kraljevini, o tome će biti nešto više riječi u poglavlju koje slijedi.

4. POV RATNICI I NJIHOVI PROBLEMI 1920. – 1939. GODINE

Veliki broj iseljenika nakon kraćeg ili duljeg boravka i rada po europskim ili prekomorskim državama nije u njima uspio ostvariti svoja početna očekivanja. Mnogi od njih su se razboljeli i pri tome ostali bez posla, dok su drugi zbog starosti i siromaštva pali na pleća javne dobrotvornosti.⁵⁴⁷ U takvim okolnostima su se najčešće odlučivali za povratak u domovinu, što nije bilo uvijek jednostavno te je bilo popraćeno raznim problemima.

4.1. Povratnički domovi

Unatoč činjenici da su novci iz Iseljeničkog fonda trebali služiti za podizanje iseljeničkih domova u praksi to nije bilo tako jednostavno za realizirati. To se vidjelo i na nizu pokušaja Iseljeničkog komesarijata i Saveza organizacija iseljenika, koji su uvijek iznova poticali nadležno Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja da pomogne u financiranju ovakvih objekata. Tema se naročito aktualizirala tijekom 1924. godine, od kada su iseljenici imali mogućnost iseljavanja preko domaćih luka, osobito nakon što je bila otvorena direktna parobrodarska linija iz Splita za Južnu Ameriku, odnosno preko Dubrovnika za povratnike iz Sjeverne Amerike. Izgradnja domova trebala se odvijati po ugledu na zemlje sjeverozapadne Europe, koje su u polaznim lukama (Hamburg, Bremen, Antwerpen, Cherbourg i Le Havre) skrbile za iseljenike do njihovog konačnog odlaska na put. Iseljenici su u njima obično provodili po nekoliko dana, pa su osim povoljnog smještaja mogli obaviti i liječničke preglede, dezinfekciju odjeće, ispuniti određene iseljeničke formulare i sve drugo što je bilo potrebno u proceduri iseljavanja.

⁵⁴⁷ V. Đikanović u svojoj doktorskoj disertaciji *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država 1918.-1945*, na str. 55 navodi da su se iseljenici vraćali natrag kako bi sudjelovali u izgradnje nove države, kao konačne realizacije političkog ali i nacionalnog cilja. Međutim, nažalost više iseljenika se vraćalo upravo zbog gore navedenih razloga: bolesti, nezaposlenosti i sl.

Slijedom toga vođeni su i pregovori "gradskih otaca" oko izgradnje iseljeničkog doma u Dubrovniku (Gruž), za što je bila namjera parobrodarskog društva *Cosulich Line* participirati u troškovima te kupiti zgradu Terapije na Ombli. Glede Sušaka već prije je dr. F. Aranicki podnio Ministarstvu socijalne politike referat glede smještaja iseljeničkog doma na Martinšćici, gdje se osim iseljenika i povratnika mogla smjestiti i iseljenička siročad.⁵⁴⁸

Pokušavajući sve ove prijedloge učiniti i ostvarivim stupio je dr. F. Aranicki u kontakt s predsjednikom općine Split, a preko iseljeničkog nadzorništva u Gružu i s mjerodavnim tijelima u Dubrovniku kako bi se zajednički pokrenulo ovo važno pitanje. No, međutim kako su u Splitu u to vrijeme bili izbori u gradskoj skupštini, dr. F. Aranicki nije dobio nikakav odgovor na upit koji je trebao dati konačna saznanja o tome da li općina Split kani sama u vlastitoj režiji graditi dom ili uz pomoć parobrodarskog društva *Cosulich Line*.⁵⁴⁹ Unatoč tim prijedlozima tijekom 1926. godine nije se uspjelo ništa realizirati, tako da je i dalje jedini iseljenički dom (konačište) bio u Zagrebu.

Tijekom 1927. godine ponovno je došlo do ozbiljnijih poticaja od strane Oblasnog odbora Split koji je uputio dopis iseljeničkim društvima,⁵⁵⁰ otvarajući ponovno pitanje njegove gradnje. U dopisu je Oblasni odbor apelirao "da emigracija iz Dalmacije već polako prelazi normalno stanje, budući da je po broju iseljenika u Kraljevini, Dalmacija spada na drugo mjesto, unatoč činjenici da po broju stanovnika i po opsegu spada u najmanju pokrajinu. Potreba gradnje doma važna je i zbog činjenice jer se iz Dalmacije redovito iseli nekih 5% cjelokupnoga stanovništva, dok iz Hrvatske i Slavonije oko 1% stanovništva. Potreba otvorenja jedne takve ustanove je važna iz tri razloga: Split je jedina luka za ukrcavanje, budući da se Gruž ne

⁵⁴⁸ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1925/26, str. 16.

⁵⁴⁹ Isto, 30.

⁵⁵⁰ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Dopis Oblasnog odbora splitske oblasti br. 5644. od 23. prosinca 1927. godine.

može uzeti u obzir, jer po svome geografskom položaju nije prikladan, o čemu svjedoče i statistike prema kojima se na Gružu ne ukrca godišnje niti 50 emigranata, dok je tijekom 1925. iz Splita otplovilo nekih 1.685 iseljenika. Drugi razlog je direktna veza sa svim prekomorskim krajevima, kao i zaštita siromašnih dalmatinskih iseljenika, koji u stranim lukama najčešće čekaju po nekoliko dana do putovanja, pri čemu su izloženi raznim neugodnostima i pljački".⁵⁵¹ Za tu svrhu tražena su i sredstva iz Iseljeničkog fonda, što je bilo sukladno s člankom 33. *Zakona o iseljavanju* i člankom 19. *Pravilnika o izvršenju toga Zakona*.

Potaknut ovim dopisom Oblasnog odbora u Splitu, dr. F. Aranicki izradio je također opširno izvješće te ga uputio u nadležno Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja⁵⁵² pokušavajući ukazati na potrebu izgradnje doma, koji bi odgovarao modernim tehničkim uvjetima te privukao iseljenike iz susjedne Rumunjske, Bugarske, Čehoslovačke, a eventualno i Mađarske. Ističući značaj iseljavanja iz domaćih luka pisao je o tome koliko bi smještaj iseljenika na jednom mjestu olakšao sanitarnu inspekciju te omogućio lakšu komunikaciju s iseljenicima i sl. Smatrao je da se dom trebao graditi prvenstveno novcima iz Iseljeničkog fonda, kojem su iseljenici iz Hrvatske i Slavonije njih oko 50.000 doprinijeli za 10 godina od ujedinjenja sa 16.000.000 dinara, dok su iseljenici iz Dalmacije njih oko 20.000 doprinijeli sa 6.000.000 dinara, zbog čega je bilo pravedno uložiti novac tamo od kuda je i potekao.⁵⁵³

Također je navodio i primjere zemalja gdje su brodarska društva sama izgradila domove uz novčanu potporu lučkih gradova. Pri tome je napomenuo i primjer *Cosulich Line* koja je imala interesa uložiti kapital u izgradnju doma, s čime se nije složila općina Split koja je smatrala da to ne bi bilo dobro za

⁵⁵¹ Ibidem.

⁵⁵² HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Izvještaj o pitanju Iseljeničkog doma u Splitu, br. 27360. od 20. travnja 1929. Uz izvješće su priložena i dva plana grada Splita, kao i dvije fotografije zgrada koju je trebalo prenamijeniti za izgradnju Iseljeničkog doma. Vjerojatno se radilo o mesnici Čosić u Splitu koja se vidi na obje fotografije, str. 1-12.

⁵⁵³ Isto, 4.

nacionalne interese zemlje. Smatralo se da je novac trebao biti investiran iz Iseljeničkog fonda uz pomoć Općine Split koja je trebala dodatno dotirati sredstva za gradnju Doma.⁵⁵⁴

Dr. F. Aranicki je u svojoj predstavi prema nadležnom Ministarstvu, išao i korak dalje napominjući kako bi gradnja Iseljeničkog doma bila poticajna i za turizam, odnosno smještaj turističkih gostiju. Za to je bila zainteresirana i agencija *Putnik*, koja je htjela pregovarati s Ministarstvom prometa te ponuditi jeftinija putovanja i smještaj: "Kad bi Split bio snabdjeven s barem 300 kreveta, a udešen za ukonačivanje grupa, mogao bi se na čedan način odolijevati navali grupa turista".⁵⁵⁵

Nakon ovog dopisa dr. F. Aranickog, očitovao se i dr. Ivo Tartaglija⁵⁵⁶ prema Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja, izjavljujući da je spreman sudjelovati u gradnji doma nudeći dvije varijante. Prema prvoj Općina je trebala izraditi nacrt za dom, zatim dati besplatno zemljište, vodu i plin, dok su uvođenje električnog osvjetljenja trebala preuzeti poduzeća u Splitu, uz nešto povoljniju cijenu koju je imala općina za svoje urede i ustanove. Očekivalo se od Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja da predloži beskamatni zajam za izgradnju zgrade te brine za namještaj i sve potrebne instalacije. U takvom slučaju vlasništvo je trebalo bilo paritetno između Općine Split i toga Ministarstva.

Postojao je i drugi prijedlog prema kojem je to Ministarstvo trebalo izradi plan, izvesti gradnju, dati namještaj i opremu, a općina Split brinuti za besplatno zemljište, uporabu vode i plina, kao i električnu energiju. Kod ove druge varijante Iseljenički fond je trebao biti vlasnik objekta, s tim da je Općina tražila da ona bude zastupana u upravi Iseljeničkog doma, za što je imala prijedlog da se prostorije doma stave na raspolaganje raznim

⁵⁵⁴ Isto, 5-6.

⁵⁵⁵ Isto, 8.

⁵⁵⁶ Ibidem. Više o ovome poznatom odvjetniku i gradonačelniku Splita vidi u: Norka Machiedo-Mladinić, "Životni put dr. Ive Tartaglie. Split, 6. II. 1880. – Lepoglava, 3. IV. 1949.", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 26 (1993): 281-288. Također, više o njegovoj odvjetničkoj djelatnosti može se vidjeti u HR-DAST-52. Odvjetnička pisarnica Tartalija dr. Ivo.

izletničkim skupinama i sl.⁵⁵⁷ Međutim, unatoč svim mogućim prijedlozima ipak nije došlo do realizacije projekta, za što se čak razmišljalo i o prodaji doma za siromašne povratnike na Jelsi kako bi se namaknuli novci za investicije u Splitu, čime se konačno trebalo riješiti ovo izuzetno važno pitanje.⁵⁵⁸

Unatoč različitim modelima koji su se predlagali od gradnje doma niti u narednom razdoblju nije bilo ništa. Vidljivo je to i iz dopisa Saveza organizacija iseljenika upućenom Ivi Lupisu-Vukiću tijekom 1939. godine.⁵⁵⁹ On je trebao Glavnoj skupštini donijeti dobro obrazloženu rezoluciju glede gradnje iseljeničkog doma u Splitu te istu predstaviti i Dragiši Cvetkoviću predsjedniku Ministarskog savjeta.⁵⁶⁰ Njemu je trebalo dodatno obrazložiti sve dotadašnje pokušaje i detaljno iznijeti plan oko smještaja doma u renesansnoj palači u Marmontovoj ulici u Splitu. Tamo su se trebale useliti sve službe: lučki nadzornici, Iseljenički muzej, Iseljenički klub, Organizacija iseljenika, Arhiv jugoslavenske narodne obrane, Društvo prijatelja Velike Britanije i Amerike, Društvo prijatelja Latinske Amerike, kao i Dom siromašnih iseljenika-povratnika na Jelsi. Međutim, unatoč dobroj zamisli od realizacije projekta nije bilo ništa.

4.2. Konačište u Zagrebu za iseljenike i povratnike

Prema izvješću Iseljeničkog komesarijata iz 1925./1926. godinu⁵⁶¹ prvo konačište u Zagrebu bilo je smješteno na Baroševoj cesti. Radilo se o drvenim barakama koje su bile sagrađene za francuske misionare, a koji su ovu zgradu koristili isključivo kao vojno odlagalište. Okončanjem rata barake su

⁵⁵⁷ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Izvještaj o pitanju Iseljeničkog doma u Splitu, br. 27360. od 20. travnja 1929., str. 9.

⁵⁵⁸ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Zapisnik XXVI. sjednice središnje uprave Saveza organizacija iseljenika održane 28. svibnja 1938. godine.

⁵⁵⁹ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Dopis Saveza iseljenika na g. Ivu Lupisa-Vukića u Splitu, br. 25. od 27. siječnja 1939. godine.

⁵⁶⁰ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Dopis na Dragišu Cvetkovića br. 316. od 20. lipnja 1939. godine.

⁵⁶¹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 35.

dodijeljene Ministarstvu socijalne politike i bile su preuređene za konačište, koje je utemeljeno 1. veljače 1920. godine u svrhu da se iseljenicima i povratnicima omogući što jeftiniji smještaj te da ih se na jednom mjestu detaljno informira o prilikama u zemljama useljenja i sl.⁵⁶²

U razdoblju od 1922. do 1924. godine prema izvješću Iseljeničkog komesarijata kroz konačište je prošlo oko 3.501. iseljenika.⁵⁶³ Prema predviđenom proračunu iz iste godine uprihodilo se oko 53.866,25 dinara, dočim se prethodno planiralo uprihoditi oko 30.000,00 dinara, što je bio višak prihoda od 23.866,25 dinara.⁵⁶⁴

No, međutim unatoč njegovoj rentabilnosti ono se moralo i preurediti, budući da je unutrašnjost prostora bila u izuzetno lošem stanju, za što je gradski fizikat u Zagrebu tražio hitnu dezinfekciju prostora i to prema najnovijim sanitarnim zahtjevima, kako bi se iseljenicima i povratnicima omogućio što udobniji smještaj. Postupak dezinfekcije izvršen je dva puta tijekom 1924. godine, za što je plaćeno oko 4.540 dinara.⁵⁶⁵ Međutim, unatoč lošim higijenskim uvjetima kroz cijelo razdoblje u Konačištu su se desila samo dva slučaja bolesti, jedna upala pluća i slijepog crijeva, što svakako nije bilo uvjetovano neprimjerenim higijenskim uvjetima u Konačištu.⁵⁶⁶ Također postoje i podatci o jednom smrtnom slučaju koji se desio 20. svibnja 1921. godine, kada je umro rumunjski državljani George Fružina od srčanog udara.⁵⁶⁷

Tijekom vremena često se razmatralo i preseljenje u neki drugi objekt, budući da uvjeti u barakama nisu bili idealni. S obzirom da je u to vrijeme

⁵⁶² HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1924, str. 25.

⁵⁶³ Isto, 26. Također vidjeti i HR-HDA-1407-ZVPSS, kut. 3, II/1-6. Iseljenički odsjek. Evidencije iseljeničkih inspektora uz A. Benkove bilješke o povratnicima koji su boravili u Konačištu u Zagrebu.

⁵⁶⁴ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1924, str. 26.

⁵⁶⁵ Isto, 27.

⁵⁶⁶ HR-HDA-790-BGA, kut. 4, II/3-3. Fragmenti izvještaja o higijenskim uvjetima u domovima, kao i načinu dezinfekcije putnika.

⁵⁶⁷ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. Odlomak iz *Jutarnjeg lista* pod naslovom "Naši iseljenici u državnom konačištu za iseljenike i povratnike u Zagrebu" od 17. prosinca 1921. godine.

*Hrvatski Radiša*⁵⁶⁸ imao namjeru graditi novu zgradu u blizini Glavnog kolodvora u Zagrebu za svoje potrebe potpomognut investicijama iz Iseljeničkog fonda, tržilo se da društvo za uzvrat ustupiti besplatan prostor za smještaj Državnog konačišta.⁵⁶⁹

No, budući da je navedena gradnja bila tek u fazi definiranja došlo je do ubrzanog preseljenja Konačišta u zgradu u Mihanovićevoj ulici br. 4., koja je bila vlasništvo francuskih parobrodarskih društava. Konačište je započelo s radom 1. listopada 1925. godine. U istom prostoru bila je otvorena i kancelarija zagrebačkog Iseljeničkog nadzorništva. Tijekom iste godine kroz Konačište je prošlo 238 osoba čime se uspjelo uprihoditi oko 69.348 dinara, dok je prema državnom proračunu predviđeni rashod iznosio oko 40.000 dinara, s čime je uprava Konačišta iskazala čistu dobit od 29.348 dinara.⁵⁷⁰

Međutim, tijekom 1926./1927. promet iseljenika u Mihanovićevoj se znatno smanjio u odnosu na prethodne godine, čemu su uzrok bila parobrodarska društva *Cunard White Star* i *Red Star* te *Royal Holland Lloyd*, koji su uredili svoje vlastito konačište u neposrednoj blizini Mihanovićeve ulice, što je bila velika konkurencija jedinom domaćem konačištu. No, međutim i ova parobrodarska društva su imala problema s lošim prometom, za što su izravno optuživali francuska parobrodarska poduzeća, koja su okolne zgrade oblijepila svojim reklama privlačeći tako pozornost putnika.

Navedena situacija ponukala je Iseljenički komesarijat da predloži Ministarstvu socijalne politike da se zgrada u Mihanovićevoj kupi od Francuza, gdje se osim Konačišta mogao smjestiti i Iseljenički komesarijat. Za alternativu se osim Mihanovićeve predlagala i zgrada *Prehrane* (bivše Kukovićeve kuće u Gajevoj ulici) koja je također bila u blizini Glavnog kolodvora. Također, bilo je i nekih drugih planova koji su se vezivali uz

⁵⁶⁸ HR-HDA-790-BGA, kut. 65, IV/1. Dopis *Hrvatskog radiše* od 8. prosinca 1924. o investiranju novaca u gradnju iseljeničkog doma u Zagrebu, za što je društvo tražilo zajam od Ministarstva socijalne politike u iznosu od tri milijuna dinara iz Iseljeničkog fonda.

⁵⁶⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1924, str. 27.

⁵⁷⁰ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 35.

gradnja novog objekta koji je trebao stajati oko 12 milijuna dinara, što je ustvari trebao biti zajednički projekt Iseljeničkog komesarijata, Burze rada i Radničke komore.

Međutim, u međuvremenu se problem ipak riješio zahvaljujući dr. Josipu Šiloviću, bivšem banu Savske banovine i predsjedniku *Narodne zaštite*, koji je podigao zgradu doma *Narodne zaštite* na zemljištu koje je bilo dobiveno od državnih željeznica, a nalazilo se na uglu Palmotićeve i Baroševe ceste, kasnije Branimirove ulice. Uglavnom, za izgradnju doma *Narodne zaštite* dotekli su novci iz Iseljeničkog fonda oko jedan milijun dinara, uz doprinose Hrvatske bratske zajednice u Pittsburghu i Hrvatskog odbora u Youngstowenu u Americi, kao i nekih drugih ustanova i dobrotvora.⁵⁷¹

Kako je dom bio podignut uz Glavni kolodvor gdje su se nalazile i iseljeničke agencije, predložio je ministar Ivan Pucelj da Iseljenički komesarijat napusti namjeru gradnje zajedničkog objekta te se useli u dom *Narodne zaštite*, dok je prostore Iseljeničkog komesarijata na Gornjem gradu trebala preuzeti Banska uprava za svoje potrebe.⁵⁷²

Na ovaj način se uštedjelo skoro četiri milijuna dinara iz blagajne Iseljeničkog fonda, za što se predlagalo razliku novaca prenamijeniti za uređenje Doma za stare i iznemogle iseljenike u Jelsi. Ovaj objekt se trebao još dodatno financirati uz potporu *Narodne zaštite* i Saveza organizacija iseljenika. Međutim, do takvih ulaganja nije niti došlo, što se vidjelo prigodom planiranja i otvorenja ovog doma, o čemu će biti više riječ u tome poglavlju.

⁵⁷¹ HR-HDA-1004-BM, kut 5. Milostislav Bartulica, *Iseljenička služba i iseljništvo – desetogodišnjica rada za iseljenike dr. Fedora Aranickog, šefa iseljeničke službe*, Iseljenička biblioteka, 17, Zagreb: Savez organizacija iseljenika, 1933., 20.

⁵⁷² Isto, 21.

4.3. Zbrinjavanje povratnika

4.3.1. Smještaj siromašnih i bolesnih povratnika u Domu u Jelsi

4.3.1.1. Izgradnja doma

Država je iz prihoda Iseljeničkog fonda 1931. godine kupila kompleks zgrada i zemljišta u Jelsi od Jurja Dubokovića, predsjednika splitske trgovačko-industrijske komore.⁵⁷³ Primopredaja objekta uslijedila je 7. kolovoza iste godine, no međutim zbog nedovršenog kupoprodajnog ugovora nije mogao biti odmah označen prijam svih nekretnina, što se uspješno realizirati tek tijekom studenog, kada je nastupila i konačna primopredaja cijelog inventara. O svemu je bio sastavljen i zapisnik, prema kojem je na uporabu osim zgrada i zemljišta predano i strojno postrojenje s inventarom i parobrod "Nađ".⁵⁷⁴

Nakon okončanja svih formalnosti Ministarstvo financija obavijestilo je M. Marjanovića predsjednika Saveza organizacija iseljenika, da je na svojoj sjednici održanoj 15. lipnja 1933. godine donijelo odluku⁵⁷⁵ da se kompleks zgrada i zemljišta na Jelsi ustupiti na deset godina besplatno Savezu organizacija iseljenika i Narodnoj zaštiti, a sve u svrhu podizanja Doma za stare i iznemogle iseljenike i povratnike.⁵⁷⁶ Dio zgrade koji nisu trebale ove organizacije prepustio se na uporabu *Jadranskoj straži* za organizaciju ferijalnih kolonija.⁵⁷⁷

⁵⁷³ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Dopis br. 25479. od 12. rujna 1931. godine. Namjera je bila ovaj prostor urediti za sklonište (dom) za djecu iseljenika, od čega se brzo odustalo te se zgrada prenamijenila za uređenje doma za iznemogle povratnike.

⁵⁷⁴ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Dopis br. 29050. od 3. studenoga 1931. godine o preuzimanju zgrade i inventara.

⁵⁷⁵ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Dopis Ministarstva socijalne skrbi i narodnog zdravlja upućen na Milana Marjanovića pod br. 4483. od 26. lipnja 1933.

⁵⁷⁶ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Molba za pregled Doma staraca u Jelsi. Dopis je upućen Ministru socijalne politike i narodnog zdravlja dr. Franu Novaku kojem se dalo na znanje da je Dom trebao biti adaptiran uz potporu Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja te dijelom Saveza iseljenika kao i Narodne zaštite, br. 906. od 8. lipnja 1934. godine.

⁵⁷⁷ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Dopis Milana Marjanovića i dr. Josipa Šilovića na Ministra socijalne politike i narodnog zdravlja, vezano uz podjelu objekta između Saveza organizacija iseljenika i *Jadranske straže*, br. 343. od 31. siječnja 1933. godine; HR-HDA-967-SOI, kut. 15. O svim pravima i obvezama preuzimanja zgrade od strane *Jadranske straže* napravljen je i zapisnik 10. travnja 1933. godine.

Prije nego li je došlo do podjele ovog kompleksa Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja obećalo je financijsku potporu za deset štitićenika doma i to iz Iseljeničkog fonda, uz napomenu da je trebalo još pozvati i Bansku upravu da također financijski potpomogne izdržavanju Doma.⁵⁷⁸ Međutim, Ministarstvo nije ostalo dosljedno svojoj izjavi, budući da je već nakon mjesec dana podnijelo izvješće o tome da očekuje od navedenih organizacija da ne traže bilo kakvu odštetu iz Iseljeničkog fonda, za učinjene investicije melioracije, upravu Doma ili za izdržavanje povratnika.⁵⁷⁹ Teško je zaključiti zbog čega se u tako kratkom roku Ministarstvo odlučilo da neće sudjelovati u pomoći oko uređenja prostora i skrbi za udomitelje, kada su investicije za gradnju ovakvih ustanova bile svakako predviđene iz prihoda Iseljeničkog fonda. No, problemi oko isplate novaca iz Iseljeničkog fonda za gradnju ovog doma kao i drugih institucija, bili su prisutni još od doba gradnje i uređenja Konačišta u Zagrebu. Tada se također njegova gradnja financirala više uz pomoć doprinosa raznih dobrotvora i privatnih institucija, a manje iz Iseljeničkog fonda.⁵⁸⁰ Već tada je Ministarstvo uštedjelo veliku sumu novaca koju je praktično moglo prenamijeniti u druge svrhe. No, unatoč toj uštedi, ono je dugovalo blagajni Iseljeničkog fonda oko šest milijuna dinara, što se pravdalo time da se novac iskoristio za poplavljenе krajeve u Slavoniji.⁵⁸¹

Kako je Ministarstvo odustalo od pomoći, bilo je u potpunosti jasno da će se za adaptaciju i uređenje Doma trebati snaći na drugoj strani, za što je bilo dogovoreno da će se poslati zamolbe na adrese centralnog Higijenskog zavoda i industrijalca Arka.⁵⁸² Od Zavoda se tražilo da donira besplatno 20

⁵⁷⁸ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Zapisnik X. sjednice središnje uprave Saveza organizacija iseljenika održane 5. svibnja 1934. godine (dalje: Zapisnik X. sjednice SOI).

⁵⁷⁹ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Sporazum od 31. siječnja 1933. godine. Prema istom je bilo predviđeno da će *Jadranska straža* urediti sve prostorije dvokatnice do terase, u kojoj je do tada bila smještena kancelarija Dubokovića, kao i sve prostorije u drugoj kući i sl.

⁵⁸⁰ Vidi više u poglavlju o osnutku Konačišta u Zagrebu.

⁵⁸¹ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Zapisnik X. sjednice središnje uprave Saveza organizacija iseljenika.

⁵⁸² HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Zapisnik IX. sjednice središnje uprave Saveza organizacija iseljenika održane 8. ožujka 1934. godine.

kompleta željeznih kreveta, isti broj strunjača ili madraca te vunениh pokrivača, 40 komada plahti za krevete i 20 komada jastuka i jastučnica, dok je kuhinjski pribor i beštek za 20 osoba trebao donirati gospodin Arko.⁵⁸³ Molba je išla i prema Ministarstvu pravde, za besplatnu dostavu stolica i klupa. No, od toga se odustalo, jer je na kraju Savez organizacija iseljenika uspio sam riješiti nabavku namještaja. Također je Milan Marjanović tražio sličnu donaciju i od Uprave kaznenog popravnog zavoda u Lepoglavi koji je trebao pomoći u nabavci krevetnine.⁵⁸⁴

Međutim, bilo je i primjera privatnih donacija koje su doduše isprva bile namijenjene za izgradnju drugih objekata, ali su u nedostatku novaca za gradnju ovog doma bile prenamijenjene u tu svrhu. Tako je Josip Mikuličić, generalni konzul Republike Peru u Zagrebu, dao prilog od 200.000 dinara *Narodnoj zaštiti* za izgradnju Konačišta u Zagrebu, što se onda upotrijebilo u svrhu uređenja Doma za ostarjele i iznemogle iseljenike / povratnike u Jelsi.⁵⁸⁵

Unatoč, nategnutim odnosima s Ministarstvom, predstavnici Iseljeničkog saveza i Narodne zaštite nisu odustajali od organiziranja donacija za uređenje unutarnjeg prostora, za što su ipak molili Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja da prigodom planiranog otvorenja doma u veljači priredi neku svečanost za predstavnike institucija iz Splita i Hvara, kako bi se ovoj humanitarno-socijalnoj akciji dalo još više na popularnosti. Također se osobno molio i ministar Ivan Pucelj da prisustvuje otvorenju Doma, a u slučaju njegove spriječenosti da se pošalje svog zamjenika. Također se molilo

⁵⁸³ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Zapisnik X. sjednice središnje uprave Saveza organizacija iseljenika.

⁵⁸⁴ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Dopis Milana Marjanovića na Upravu kaznenog zavoda u Lepoglavi, br. 806. od 15. siječnja 1934. godine. U istoj kutiji se nalazi i popis cjelokupnog inventara Doma na dan 23. siječnja 1934. godine: 16 jednokrlnih ormara, 6 peći od ljevenoga željeza, 1 kupaonska peć s Delfin baterijom, tušem i termometrom, 1 kada za kupanje, 1 klozet, 1 školjka, 1 zidana peć, 1 zidani štednjak, 3 drvene ploče za stolove, 9 konjića za stolove, 6 klupa, 1 rabljena metla, 1 četka za ribanje

⁵⁸⁵ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Dopis izvršnog odbora Saveza iseljenika u Zagrebu na Ivana Pucelja, Ministra socijalne politike i narodnog zdravlja, br. 678. od 18. rujna 1933. godine.

i prisustvovanje činovnika Odsjeka za iseljavanje, kao i predstavnika iseljeničke službe.⁵⁸⁶

4.3.1.2. Prijam štićenika u Dom

Prijam udomitelja bio je planski organiziran. Prije nego li je Dom bio gotov za useljenje, Savez organizacija iseljenika obratio se putem dopisa svim svojim organizacijama da se izjasne o tome koliko bi iseljenika / povratnika bilo s njihovog područja. Pri tome je trebalo voditi računa da su kapaciteti za prijam udomitelja bili ograničeni na 16 osoba,⁵⁸⁷ dok su brigu za starce udomitelje trebale preuzeti sestre Dominikanke iz Korčule.⁵⁸⁸ Također je prema tom istom dopisu bila definirana i cijena smještaja za povratnike koja je iznosila oko 450 dinara mjesečno.⁵⁸⁹ Uz sve se napravila i dobra promidžbena akcija u tisku, koji je prenio vijest da je za iseljenike / povratnike podignut Dom u Jelsi.⁵⁹⁰

Način na koji su se dopremali povratnici udomitelji vidljiv je iz dopisa Saveza organizacija iseljenika na Ivu Lupisa-Vukića,⁵⁹¹ o dopremi 66. godišnjeg starca Tome Bakarčića iseljenika iz SAD koji je bio repartiran zbog nezaposlenosti. Njega se na put uputilo prema prethodnom dogovoru s konzulatima u Chicagu i New Yorku, koji su usput pisali i iseljeničkom nadzorniku u Gružu da svakako bude pri ruci kod njegovog povratka,

⁵⁸⁶ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Predmet otvorenje Doma za iznemogle i ostarjele iseljenike u Jelsi na Hvaru, br. 810. od 16. siječnja 1934. godine.

⁵⁸⁷ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Dopis Savez iseljenika na sve organizacije iseljenika br. 813. od 24. siječnja 1934.

⁵⁸⁸ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Prema pismu vrhovne nadstojnice sestre Anđele Milinković upućenog Glavnom i izvršnom odboru SORIS-a *Jadranska straža* angažiralo se dvije časne sestre kojima je plaćala 400 dinara za rad. Što se ticalo Doma staraca smatrala je da bi se sestrama mogla isplatiti nagrada od 1.000 do 2.000 dinara za razdoblje kolovoz – prosinac. Za posebno angažiranje navela je da bi svaka od njih tražila 300 dinara mjesečno, Korčula, 22. siječnja 1934. godine.

⁵⁸⁹ O angažmanu sestara Dominikanki piše i Jure Krišto, *Stoljeće služenja Bogu, Redu i narodu: Kongregacija sestara dominikanki Sv. anđela čuvara*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Korčula: Kongregacija sestara dominikanki Sv. anđela čuvara, 2005, 112.

⁵⁹⁰ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Dopis generalnog konzula u New Yorku Radoja Jankovića na dr. Fedora Aranickoga tadašnjeg šefa Odsjeka za iseljavanje i doseljavanje Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, br. 371. od 14. studenoga 1934. godine.

⁵⁹¹ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Dopis Saveza iseljenika na g. Ivu Lupisa-Vukića u Splitu, br. 1571. od 14. svibnja 1936. godine.

pogotovo ukoliko je morao prenoćiti u Splitu. Za Bakarčića se već unaprijed znalo da je kod sebe posjedovao 116 dolara, što nije bilo dovoljno za "sitne potrebe" te su nadzornici bili zamoljeni da svakako i o tome vode računa. Bili su upućeni da se od Bakarčića uzmu svi dokumenti, osobito polica Hrvatske bratske zajednice, prema kojoj je on imao ušteđevinu od 800 dolara, što je trebalo poslužiti za njegovo dalje uzdržavanje u Domu. Uglavnom, tijekom srpnja 1936. godine s Bakarčićem se sklopio i ugovor o primitku u Dom, prema kojem je bilo regulirano njegovo uzdržavanje, kao i sve druge pravne stvari vezane uz policu osiguranja kod Hrvatske bratske zajednice.⁵⁹²

4.3.1.3. Produljenje Ugovora

Jadranska straža je 10. rujna 1934. tražila od Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja produženje zakupnog roka s 10 na 15 godina, za što se obvezala da će popraviti krov i urediti preostale neuređene prostorije u objektu.⁵⁹³ Tijekom pregovara se uvidjela i potreba razmjene prostora sa Savezom organizacija iseljenika, koji je zbog toga trebao participirati u troškovima utvrđenim prema predračunu i nakon izvršenih radnji.⁵⁹⁴

O navedenom je potpisan i sporazum 3. prosinca 1934. godine, prema kojem je bila odobrena razmjena prostora na drugom katu Mlina, gdje je stanovao upravitelj dječjeg ljetovališta zagrebačkog Oblasnog odbora *Jadranske straže* gospodin Ante Valić. Prema sporazumu razmjena prostorija se trebala učiniti odmah.⁵⁹⁵ Zbog toga je trebalo tražiti i odobrenje Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, koje je razmatrajući zahtjev *Jadranske straže* sastavio zapisnik 16. prosinca 1934. godine, prema kojem se utvrdilo da je *Jadranska straža* do 31. siječnja 1933. godine izvršila

⁵⁹² HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Ugovor s Tomom Bakarčićem od 14. srpnja 1936. godine (bez broja).

⁵⁹³ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Zapisnik XII. sjednice središnje uprave Saveza organizacija iseljenika, održane 10. rujna 1934. godine.

⁵⁹⁴ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Zapisnik sastavljen u prostorijama Saveza organizacija iseljenika u Branimirovoj 15., Zagreb, 6. rujna 1934.

⁵⁹⁵ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Sporazum br. 1017. od 3. prosinca 1934. godine.

sve potrebne adaptacije prostora koje su joj bile dane na uporabu i to prema ugovoru od 26. lipnja 1933. godine. Sukladno tome nije bilo zapreke da se prostorije razmjene sa Savezom iseljenika i *Narodnom zaštitom*, s prostorijama na drugom katu Mlina, gdje je trebalo urediti još nekih 13 prostorija različite kvadrature. Osim njihova uređenja, trebalo je još adaptirati kupaonice i pokrivena verande prema morskoj strani.⁵⁹⁶ Nakon svih dobro pretresenih uvjeta Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja složilo se s zahtjevom *Jadranske straže* te donijelo odluku o produljenju roka s 10 na 15 godina.⁵⁹⁷

Međutim, za uzvrat je traženo od *Jadranske straže* da omogući besplatno uzdržavati 10 do 15 stipendista Iseljeničkog fonda, za koje je trebala preuzeti troškove besplatne prehrane tijekom ljetnih praznika.⁵⁹⁸ Za isto je traženo i odobrenje Ministarstva prosvjete, budući da je u to vrijeme izašla i najnovija uredba o đačkim ferijalnim kolonijama, prema kojoj je trebalo od Ministarstva prosvjete tražiti dozvolu za ljetovanje srednjoškolaca i studenata iseljenika iz Amerike koji su bili pitomci Iseljeničkog fonda.⁵⁹⁹ Prema istom dopisu bilo je iskazano i uvjerenje koliko je "od važnosti bilo održavanje narodne svijesti da se djeci iseljenika iz Amerike omogući ljetovanje u svrhu upoznavanja s ljepotama zemlje njihovih roditelja, kako bi isti danas sutra (...) mogli biti oduševljeni propagatori jugoslavenske nacionalne misli u Americi, ali i propagatori turizma u Jugoslaviji."⁶⁰⁰

Međutim, unatoč svemu tijekom 1938. godine počelo se intenzivno raspravljati o prodaji svih objekata u Jelsi i to u svrhu izgradnje iseljeničkog doma u Splitu, za kojeg se nisu nikako uspijevali namaknuti novci iz blagajne

⁵⁹⁶ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Zapisnik br. 1017. od 16. prosinca 1934. godine vezan uz dječje ljetovalište.

⁵⁹⁷ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Dopis Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja Savezu iseljeničkih organizacija br. 39998. od 24. studenoga 1934. godine.

⁵⁹⁸ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Dopis Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja na *Jadransku stražu* br. 39998. od 23. studenoga 1934. godine.

⁵⁹⁹ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Dopis Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja na Ministarstvo prosvjete u Beogradu br. 42084. od 26. svibnja 1937., u predmetu ferijalna kolonija *Jadranske straže* na Jelsi – obveza pitomaca Iseljeničkog fonda.

⁶⁰⁰ Ibidem.

Iseljeničkog fonda.⁶⁰¹ U tu svrhu je i M. Bartulica razgovarao s predstavnicima *Jadranske straže* da se ponudi Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja kupnja Doma u Jelsi, nakon čega se eventualno moglo pristupiti gradnji doma u Splitu kao centralnog iseljeničkog doma za Dalmaciju.⁶⁰²

Kao potencijalni kupac javio se *Merkur* – društvo trgovačkih i privatnih namještenika Jugoslavije u Zagrebu,⁶⁰³ a nešto kasnije i *Katolička akcija* u Zagrebu koja je također bila zainteresirana za ovaj objekt.⁶⁰⁴

Nažalost, zbog nategnutih odnosa s iseljeničkom službom u Beogradu, kao i oslabljene suradnje s dr. F. Aranickim tijekom 1939. godine, nisu su se uspjeli riješiti problemi oko financiranja domova u Splitu, Jelsi i Korčuli, kao niti uvjeta školovanja u Turističko-ugostiteljskoj školi u Vignju.⁶⁰⁵

4.3.2. Dom u Korčuli i njegova uloga u zbrinjavanju siročadi iseljenika / povratnika i poginulih mornara

4.3.2.1. Osnutak Doma

Povod za izgradnju Doma u Korčuli bile su dvije užasne nesreće koje su oduzele život mornarima i iseljenicima iz Hrvatske. Prva nesreća desila se propašću broda "Daksa" kada se utopilo 40 mornara,⁶⁰⁶ koji su iza sebe ostavili udovice s djecom. Ubrzo nakon toga dogodila se još jedna nesreća, kada su na "Svetom Lovrincu" u Kanadi poginuli iseljenici najvećim dijelom iz Hreljina. Ove dvije teške nesreće, kao i drugi bezbrojni vapaji iz svih

⁶⁰¹ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Zapisnik od 5. kolovoza 1938. godine (bez broja).

⁶⁰² HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Zapisnik XXX. sjednice središnje uprave Saveza organizacija iseljenika održane 19. svibnja 1939. godine.

⁶⁰³ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Dopis Društva *Merkur* na Savez organizacija iseljenika br. 417. od 22. srpnja 1939. godine.

⁶⁰⁴ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Dopis Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja o predmetu kupnje iseljeničkog Doma u Jelsi, br. 423. od 25. srpnja 1939. godine.

⁶⁰⁵ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Zapisnik XXVIII. sjednice središnje uprave Saveza organizacija iseljenika održane 28. siječnja 1939. godine.

⁶⁰⁶ Mato Kapović, "U povodu pedesete obljetnice pogibije pomoraca p/b 'Daksa'", *Naše more*, 27 (1980), br. 1-2: 74-76.

krševitih krajeva Kraljevine, bili su povod da se potakne prijedlog za osnutak Doma za siročad iseljenika i poginulih mornara.⁶⁰⁷

U tu svrhu organizacija iseljenika u Korčuli predlagala je i osnivanje nekakvog oblika zadruge iseljenika / povratnika, koja je trebala pomoći u pronalasku radne snage ili nabavi materijala i kamena potrebnog za gradnju ovog objekta.⁶⁰⁸ Također je Općina Korčula izašla u susret, dajući zemljište u krasnom predjelu vila prema Lombardi na samom raskrižju cesta. Bilo je zamoljeno i nadležno Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja iz Beograda da iz Zaklade za kolonizaciju i repatrijaciju, doznači dodatna sredstva od 10.000 dinara i to nakon što je bio odobren nacrt za gradnju.⁶⁰⁹

Osim planiranog otvorenja Doma za siročad iseljenika / povratnika dr. J. Šilović predložio je i otvorenje škole za pomorce. Za to se obratio u Ministarstvo saobraćaja, obrazlažući kako je Korčula za takvo što bila izuzetno podesna, budući da je promet brodovima kroz njen kanal bio vrlo intenzivan, a tamo se nalazilo i izvrsno brodogradilište.⁶¹⁰ Svi navedeni uvjeti bili su obrazloženi kao idealni, jer su mogli poslužiti učenicima u praktičnom radu, za što im je bio potreban i parobrod kojeg je dr. J. Šilović prethodno nabavio od Dubokovića. Dočim je zgradu koja se nalazila u blizini luke, a koja je trebala poslužiti za potrebe izvođenja nastave ustupila država. U školu se planiralo, osim djece iz primorskih gradova i luka, primiti i djecu koja su nakon završene osnovne škole besposleno skitala po ulicama i luci. Ubrzo nakon toga došlo je i do uvođenja *Zakona o porezima na barke, kutere i jahte* i to isključivo u cilju kako bi se podmirili troškovi za ovu školu.⁶¹¹ O

⁶⁰⁷ Ibidem.

⁶⁰⁸ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Zapisnik XII. sjednice središnje uprave Saveza organizacija iseljenika održane 5. rujna 1934. godine.

⁶⁰⁹ Isto, 1.

⁶¹⁰ Ibidem.

⁶¹¹ Isto, 2.

svečanom otvorenju Doma 1931. godine objavljen je i tekst u *Jadranskoj straži*.⁶¹²

4.3.2.2. Uvjeti prijama u Dom

Pravo na prijam u Dom siročadi iseljenika / povratnika i poginulih mornara u Korčuli⁶¹³ imala su siročad bez oca ili majke, odnosno oba roditelja koji su bili državljani Kraljevine. Zatim, ona djeca čiji su roditelji poginuli ili bili nesposobni za rad u zemljama iseljavanja, kao i djeca mornara koji su poginuli ili se pak nisu javili preko 10 godina svojim obiteljima. U tu istu kategoriju spadala su i ona djeca čiji su roditelji napustili svoje obitelji, zatim djeca svjetioničara na otocima ili drugim mjestima, za čije je školovanje Ministarstvo saobraćaja izdvajalo mjesečno oko 300 dinara, kao i sva ostala djeca siročad koja su bila zavičajna u primorskim općinama.⁶¹⁴

Djeca su se u Dom primala na besplatno uzdržavanje,⁶¹⁵ odnosno uz plaćanje pogodovne ili pune opskrbe, o čemu se odluka donosila nakon preispitivanja socijalnih prilika u kojima je živio kandidat, s tim da se u dom

⁶¹² "'Šilovićev dom' u Korčuli", *Jadranska straža*, Split, 1931., br. 6: 153: "Pred podne obavio se je blagoslov doma i svečano otvorenje. Pokroviteljica doma jest Njez. Vel. Kraljica Marija, koja je poslala svog delegata gosp. majora Bučara na zastupanje pri otvorenju. U dvorištu doma, koje je sa svojim starinskim stupovima i emblemima, nalik na maleni muzej, bila su okupljena djeca doma sa svojim starješinama sestrama dominikankama, sokol sa svojom glazvom, pretstavnici svih ureda, članovi općinske uprave sa načenicima iz okolice. Izvršni odbor Jadranske straže u Splitu uzeo je također učešća na ovom slavlju i delegirao je svog člana gosp. Frana Ivaniševića da ga zastupa. Poslije nego je opat župnik Bodulić obavio blagoslov, istakao je važnost ovoga doma za odgoj siromašne djece i pohvalio karitativno djelo dra Šilovića. Dr. Šilović je zahvalio izaslaniku Pokroviteljice, Nj. V. Kraljice Marije i kazao da je i on čedo Primorja, sin siromašnog pomorca te znade iz vlastitog života što je bijeda. U ime grade Korčule zahvalio se je svima načelnik dr. Đuro Amerić a osobito utemeljitelju doma i pretsjedniku Narodne zaštite dru Josipu Šiloviću, poznatom dobrotvoru našega naroda za vrijeme rata. Srdačan pozdrav i čestitku izručio je u ime Jadranske straže delegat g. Frano Ivanišević koji je naglasio da Jadranska straža ima osobita razloga da se raduje otvorenju ovoga doma, jer u njemu vidi ostvaranje i svojih ideala, naime da podigne mlado pokoljenje na moru, iz kojega će se podgojiti najbolji stražari i branitelji Jadrana. Čestita Korčuli na ovoj svečanosti i dr. Šiloviću na ovom dobrom dijelu. Djeca su deklamovala nekoliko pozdrava i pjesmica, te poklonila dr. Šiloviću krasne kite cvijeća. Delegat Nj. Vel. Pokroviteljice Kraljice Marije proglasio je dom otvorenim. U 1 sat iza podneva bio je od općine priređen za goste i uzvanike sjajan banket u prostorijama 'Hotel de la Ville'. Preko objeda čulo se veoma rodoljubivih nazdravica od gosp. načelnika Arnerića, opata Bodulića, pretsjednika dr. Šilovića i drugih. Delegat Jadranske straže g. Ivanišević govorio je opširno o širenju i napretku Jadranske straže u Jugoslaviji. Iza objeda bio je priređen parobrodom 'Pelješac' izlet u Viganj, Kučište i Orebić, a navečer dječja zabava."

⁶¹³ HR-HDA-967.SOI, kut. 15. Predmet natječaj za prijam pitomaca u Dom siročadi iseljenika i mornara na Korčuli, br. 34224-VI-1938.

⁶¹⁴ Ibidem.

⁶¹⁵ Ibidem. U domu se djevojke učile i domaćinstvo te šivanje, a dječaci su se spremali postati mornari.

nisu primala bolesna djeca. Visina pune opskrbe iznosila je oko 300 dinara mjesečno, a molba za primitak u dom mogla se uputiti do kolovoza 1938. godine Odsjeku za socijalnu politiku Kraljevske banske uprave, Savske banovine u Zagrebu.⁶¹⁶ Prije upisa trebalo je dostaviti i liječničku svjedodžbu o zdravstvenom stanju kandidata, krsni list, domovnicu, urednu školsku svjedodžbu kojom se potvrđivalo da je kandidat školski obveznik, zatim uvjerenje nadležne vlasti o imovinskom stanju kandidata, kao i uvjerenje o tome da je kandidat iseljeničko siročće ili dijete mornara (prilozi 20., 21., 22., 23.). Požrtvovane sestre Dominikanke su vodile brigu nad ovim domom i njegovom djecom,⁶¹⁷ među kojima se posebno isticala Sestra Kolomba (prilozi 24. i 25.), koja je bila upraviteljica doma ali za mnoge od njih i majka i otac.⁶¹⁸

4.3.2.3. Zaštita iseljeničke siročadi i djece stradalih mornara

"Do početka Prvoga svjetskoga rata zaštita siročadi i napuštene djece bila je stvar humanosti i kršćanskoga milosrđa te se nije uzimala kao važno socijalno pitanje. Većinu siročadi prihvaćala je rodbina, koja je takvoj djeci nastojala pružiti novi dom i zaštitu. Međutim, svjetski rat je u mnogim zemljama donio preobražaj, ne samo na ekonomskom već i socijalnom planu. U tome smislu su se pokrenula pitanja vezana uz zaštitu velikoga broja ratne siročadi, što više nije spadalo u sferu milosrđa, već je postao važan socijalni problem, kojega je odjednom trebalo rješavati cijelo društvo, odnosno država,

⁶¹⁶ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Zapisnik XXIV. sjednice središnje uprave Saveza organizacija iseljenika održane 20. rujna 1937. godine. Pripomoć za održavanje doma davala se iz zadužbine *Narodne zaštite*, s napomenom da se uskoro trebao izdati i poseban pravilnik o provedbi Komisije za primitak pitomaca na Korčuli. Prema tome Pravilniku nekretnina na Korčuli gdje je bio smješten Dom siročadi iseljenika i mornara, s pripadajućom zaraznom bolnicom, trebala je ostati u vlasništvu *Narodne zaštite* sve dok zadužbina ne bi odstupila od uzdržavanju doma.

⁶¹⁷ Krišto, *Stoljeće služenja Bogu, Redu i narodu*, 108.

⁶¹⁸ Časna sestra Kolomba preminula je 1977. godine, što je ostalo zabilježeno u: *Lanterna sv. Marka: župski časopis*, Korčula, 13 (1977), br. 1-2: "20. studenoga Gospodin je primio u svjetlo Života č. s. Kolombu Benussi dominikanku u 94. god. života. Mnogi se sjećaju njezine aktivnosti u Šilovićevo domo i u nastavničkom radu te iz Matične kuće u Korčuli. Bila je energična, požrtvovna, ljubezna i 'narodna' sestra puna Boga i ljubavi za ljude, posebno za Korčulane."

kao najviša društvena organizacija".⁶¹⁹ Pritom treba također istaknuti i utjecaj pojedinih humanitarnih organizacija i pojedinaca-reformatora u Hrvatskoj, bez kojih projekti vezani uz osnutak domova za iseljeničku siročad nikada ne bi niti zaživjeli. Za to se može uzeti i primjer *Hrvatskog radiše* koji je pomagao nezbrinutu djecu te je u tu svrhu izradio i letak *Poslanica braći u Americi* (prilog 26.), preko kojeg su molili pomoć za siročadi u domovini "koja su trebala jednoga dana postati samostalni ljudi."⁶²⁰ Također je to bila i humanitarna organizacija *Narodna zaštita* koja je svoj rad bazirala na podjeli dobrotvornog rada, međusobnom pomaganju i podupiranju svake akcije koja je mogla zaštititi djecu i općenito doprinijeti moralnom i materijalnom podupiranju svih onih koji su trebali njenu pomoć.⁶²¹

U tu svrhu je dr. Josip Šilović tijekom 1927. godine utemeljio *Zakladu za kolonizaciju siročadi iz gladnih krajeva* i *Zakladu za siročad naših iseljenika*.⁶²² Obje su zaklade sve do 1945. godine nosile Šilovićevo ime, kao izraz štovanja i zahvalnosti prema njegovom radu, za dobro tisuću djece kojima je spasio živote.

O angažiranosti *Narodne zaštite* u području zaštite iseljeničke siročadi posebno govori i Šilovićev referat u kojem se ističe "mnogi su iseljenici stradali, umrli, iščezli pa je *Narodna zaštita* kao dobra majka bijednih i nevoljnih, vidjevši veliko zlo, počela ozbiljno razmišljati, kako će priskočiti u pomoć".⁶²³ Već tijekom 1925. godine preko osnovnih škola *Narodna zaštita* je prikupila statističke podatke o siromašnim obiteljima i dobila poražavajući

⁶¹⁹ Dimitrija J. Stojanović, "Zaštita djece", u: *Narodna zaštita: almanah 1914.-1924.*, [Zagreb, 1924], 54-57.

⁶²⁰ Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 966 – Jugoslavenski narodni odbor (dalje: HR-HDA-966-JNO), kut. 29, Letak *Poslanica braći u Americi*. Inače se u istoj kutiji nalazi i dokumentacija humanitarnih i prosvjetno-socijalnih ustanova koje su se angažirale u različitim akcijama vezanim uz pomoć djeci u domovini.

⁶²¹ Više o dječjim ratnim migracijama 1917. vidi u: Viktor Horvat, *Suvremene nutarnje seobe i kretanja Hrvata: posljedica dinamike društvenih procesa*, Zagreb: Hrvatska državna tiskara, 1942.

⁶²² Agneza Szabo, "Štamparov suvremenik Josip Šilović – utemeljitelj Zaklade za kolonizaciju siročadi iz gladnih hrvatskih krajeva i Zaklade siročadi naših iseljenika u vrijeme Prvoga svjetskog rata", *Acta medico-historica Adriatica*, 13 (2015), Supplement 1., 49-62.

⁶²³ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Zaštita iseljeničke siročadi, predavanje dr. Josipa Šilovića, predsjednika Narodne zaštite od 2. prosinca 1932. godine, str. 1-5.

broj od 2.640 djece koja su živjela u siromaštvu.⁶²⁴ Najviše slučajeva bilo je među obiteljima gdje je jedan od roditelja otišao u "bijeli svijet" kako bi prehranio svoju obitelj. Nažalost, mnogi od njih nisu se nikada niti javili svojim obiteljima koje su tako gubile nadu za boljim životom. Bilo je i slučajeva kada su roditelji jedno vrijeme slali novac, pa su onda prestali, što je dodatno produbilo siromaštvo i ostavilo mnoga usta gladnima. Još gore je bilo u slučaju kada su se očevi zadužili za put na kojemu su izgubili život, pri čemu je obitelj ostajala bez hranitelja, prezadužena i nemoćna, ne znajući kako vratiti dugove. Takve obitelji su kod *Narodne zaštite* imale pravo na besplatnu privatnu pomoć, pogotovo ukoliko se radilo o obiteljima poginulih roditelja ili onima koje su bili izloženi gramzljivosti i sebičnosti seoskih lihvara, nadripisara i propalica, koji su naplaćivali vrtoglave kamate za posuđeni novac.⁶²⁵

Također je postojala i neka vrsta materijalne pomoći koja se ubirala od različitih dobrotvora, tako da se u roku jedne godine u tu svrhu uprihodilo oko 600.000 dinara, od čega je 90% donatora bilo među učenicima, odvjetnicima, sudcima i činovnicima.⁶²⁶ K tome treba dodati i 541.349 dinara koje je donirala Hrvatska bratska zajednica u Pittsburghu, što se iskoristilo za izgradnju zadužbinske zgrade na uglu Palmotićeve i Branimirove, koja je u podrumu imala 10 dućana koji su redovito svaki mjesec plaćali režije. Ti su se prihodi koristili za spašavanje siročadi iseljenika i poginulih mornara, dok je ostatak novaca oko 800.000 dinara doniralo Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja iz Iseljeničkog fonda, uz obvezu da će od istih izvora financiranja svake godine uložiti još oko 100.000 dinara, za potrebe iseljeničke siročadi.⁶²⁷

⁶²⁴ Isto, 1.

⁶²⁵ Isto, 2.

⁶²⁶ Ibidem.

⁶²⁷ Ibidem.

4.3.2.4. Turističko-domaćinska škola u Vignju

Osnutak Iseljeničko-turističke domaćinske škole u Vignju pokrenuo je Savez organizacija iseljenika u Zagrebu, u cilju stručne naobrazbe učenica za turističku privredu. Ova škola je trebala omogućiti porast turizma, a samim time i stvaranje ekonomske nadoknade za smanjeni priljev iseljeničkih doznaka, koje su u razdoblju od 1932. godine znatno zaostajale i to za okruglo četiri milijarde dinara, što je bila posljedica smanjene mogućnosti iseljavanja u zemlje visoke zarade.⁶²⁸

Zbog toga se i planiralo djevojke i žene iz iseljeničkih / povratničkih obitelji obrazovati i usmjeriti u turističku privredu, koja je za Dalmaciju i Hrvatsko primorje bila od eminentnog, a za mnoga mjesta i od dominantnog značaja.

Također se nastojalo konkretnim inicijativama potaknuti iseljeničke obitelji na domaću proizvodnju, naročito voća i povrća i to u svrhu opskrbe gostiju. Ovako osmišljen rad trebao je poduprijeti i snažniji razvoj moderne turističko-ugostiteljske industrije, specijalno u istočnim jadranskim krajevima, koji su se razvijali uz pomoć ušteđenog iseljeničkog kapitala, za što je Savez organizacija iseljenika nastojao razviti široku suradnju s iseljenicima širom svijeta.⁶²⁹

Također je za ostvarivanje navedenih ciljeva trebalo još dodatno ostvariti dva važna uvjeta. Jedan je bio priznavanja javnosti škole od strane Ministarstva trgovine i industrije, kao nadležnog ministarstva za strukovno obrazovanje, koje je bilo zaduženo za odabir učiteljskog kadra, kao i nabavku potrebnog radnog materijala za učitelje i učenike.⁶³⁰ Drugo, isto Ministarstvo trebalo je voditi računa o produljenju ugovora, između Saveza organizacija iseljenika i vlasnika zgrade u kojoj se nalazila škola. Uz sve je još trebalo osigurati i ugostiteljski objekt na bazi pansiona, u kojemu su učenice mogle

⁶²⁸ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Izvještaj o turističkoj školi za godinu 1938. godinu.

⁶²⁹ Isto, 1.

⁶³⁰ Ibidem.

obavljati i praktični dio nastave: rad u kuhinji, posluživanje gostiju, i sl. Time je ova škola na izvjestan način mogla postati uzornim zavodom (modelom) za slične takve škole po cijeloj državi.⁶³¹

Kako bi sve moglo dobro funkcionirati, bilo je neophodno uspostaviti i suradnju nadležnog Ministarstva trgovine i industrije s drugim tijelima javne uprave, poput Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, zatim Ministarstva poljoprivrede te svih banskih uprava čija se nadležnost prostirala na području čitavog istočnog jadranskog primorja, dalmatinskog i hrvatskog, uključujući i općinske uprave, koje su trebale poduprijeti i pomoći sve one djevojke i žene koje su imale želju pohađati ovaj stručni tečaj.⁶³²

Osim nadležnih ministarstava osnutak škole su u moralnome smislu podupirali i članovi Mjesnog suradničkog odbora u kojem su bili: Don Antun Bakić, župnik u Vignju; Ivo Njakara, mjesni glavar; Ludoviko Puhalović, predsjednik Društva za promicanje turizma u Vignju; Marko Jerko, predsjednik Doma i Čitaonice u Vignju; Jozo Čerezin, tajnik Doma u Vignju i Marko Andričević, predstavnik Organizacije iseljenika u Vignju.⁶³³

Također su savjetima, informativnim podacima i raznim posredovanjima, otvorenje škole podržali i Turistički savezi u Dubrovniku i Splitu, kao i radni odbor za skupne interese turizma u Dravskoj, Savskoj, Primorskoj i Zetskoj banovini, u čije je ime ovu školu tijekom ljeta 1937. godine posjetio i gospodin Jerko Čulić, ravnatelj "Putnika" u Splitu te Živko Vekarić, glavni tajnik Turističkog saveza Zetske banovine.⁶³⁴

Nakon svih dobro pretresenih uvjeta vezanih uz osnutak škole, bio je raspisan i natječaj za upis na kojeg su zainteresirane učenice trebale odgovoriti pismeno Upravi turističko-domaćinske škole, odnosno Savezu

⁶³¹ Isto, 2.

⁶³² Ibidem.

⁶³³ Isto, 1.

⁶³⁴ Ibidem.

organizacija iseljenika u Zagrebu.⁶³⁵ Prioritet upisa imale su učenice s navršenih sedamnaest godina starosti⁶³⁶ čije su obitelji bile u mogućnosti platiti troškove uzdržavanja za vrijeme školskog tečaja, dok su one siromašnijeg podrijetla mogle biti također upisane u ovaj tečaj, pogotovo ukoliko su u međuvremenu dobile pomoć za uzdržavanje od svoje nadležne općine.

Popis svih predmeta raspoređenih na teorijsku nastavu i praktični rad, bio je definiran tzv. *Prospektom za upis*,⁶³⁷ prema kojem je bilo predviđeno da će škola trajati deset mjeseci, od 1. veljače do 1. prosinca iste godine.

Izvođenje nastave bilo je povjereno časnim sestrama Dominikankama koje su bile iz samostanske škole u Korčuli. Među njima su bile tri sestre učiteljice, zatim jedna sestra kuharica, jedna sestra ekonomka i sestra učiteljica koja se bavila ručnim radom.⁶³⁸

Uz osnutak škole bio je donesen i Statut, prema kojem su trebale biti uređene stručne, materijalne, upravne i disciplinske prilike u školi.⁶³⁹ Iz njegovog sadržaja moguće je iščitati da je Savez organizacija iseljenika u Zagrebu već 1. svibnja 1936. godine osnovao i posebnu *Zakladu iseljeničke turističko-domaćinske i vrtlarske škole*, s kojom je trebalo upravljati

⁶³⁵ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Prema *Prospektu za upis u školu* podnositeljice zahtjeva su morale imati završenu osnovnu školu, što su morale dokazati školskom svjedodžbom. Također su morale biti zdrave i imati besprijeorne preporuke nadležnog dušobrižnika ili vjerskog starješine te položiti upisninu od 100 dinara. Školu su mogle prekinuti samo u slučaju trajnog oboljenja i na osnovu liječničke svjedodžbe.

⁶³⁶ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Prema Statutu škole (dokument nije datiran, str. 1-5), točka 10., učenice nisu smjele biti starije od trideset godina života. Osim toga morale su biti neporočne i moralnog vladanja te se obvezati da će se pokoravati školskom redu, učiti sve predmete i raditi propisane poslove u domaćinstvu.

⁶³⁷ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Prema *Prospektu za upis u školu* bila je predviđena teorijska nastava koja je obuhvaćala državno ustrojstvo i zemljopis, opću turističku geografiju s obzirom na kopneni i pomorski turizam, pravopis hrvatskoga jezika, elementarno računovodstvo, higijenu doma i čovjeka, prvu pomoć, zatim izobrazbu u društvenoj pristojnosti i ponašanju u domu i prema stranom gostu, u smislu susretljivosti, ali i očuvanja osobnog dostojanstva, dok je nauk o serviranju bio posebno organiziran. S obzirom da su turisti bili najčešće Česi i Nijemci učenice su učile i strane jezike koje su im mogli pomoći u sporazumijevanju s gostima te pomoći oko njegovih glavnih potreba. Pravilnikom je također bio utvrđen i praktični rad u kuhinji i vrtu, dok se posebna pozornost polagala šivanju, pranju i glačanju, kao i izradi ručnih radova, str. 1-3.

⁶³⁸ Ibidem.

⁶³⁹ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Prema Statutu Zaklada je školom upravljala samostalno (točka 3.), u okviru Saveza organizacija iseljenika koji se sastojao od pet članova koje je birala središnja uprava Saveza organizacija iseljenika na vrijeme od pet godina. Prvi zakladni odbor činili su: Milan Marjanović u funkciji predsjednika Saveza organizacija iseljenika i Zaklade, zatim Drago Andrijević tajnik Saveza i tajnik blagajne Zaklade, dr. Fedor Aranicki šef iseljeničke službe u Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja, Ivo Lupis-Vukić publicist i Marcel Kolin upravnik mornarske škole.

samostalno uz kontrolu središnje uprave Saveza organizacija iseljenika.⁶⁴⁰ Kao početni kapital uložio se 80.000 dinara iz vlastitih sredstava, dok su se daljnji doprinosi planirali ostvarivati preko drugih državnih, samoupravnih i privatnih nadležstva, uključujući i pomoć iz Iseljeničkog fonda te iz vlastitih prihoda (ekonomat škole, priredbe i sl.).⁶⁴¹

Uprihođeni novac iz *Zaklade* mogao se upotrijebiti isključivo za osnivanje i vođenje škole i to prvenstveno za obrazovanje učenica iz kruga iseljeničkih i povratničkih obitelji, koje je trebalo osposobiti za stvaranje samostalne egzistencije, a sve u svrhu razvoja i unapređivanja turizma. U skladu s navedenim, Savez organizacija iseljenika bio je od prvog trenutka mišljenja da se uz školu treba potaknuti i otvorenje ljetovališta i morskog kupališta u Vignju. Tamo su polaznice škole mogle steći i posebnu praktičnu izobrazbu, u svrhu pojačavanja prometa i usluga za strance, što im je na izvjestan način omogućavalo i brže zaposlenje nakon završenog tečaja.⁶⁴²

Kako bi se škola što bolje predstavila u javnosti, Savez organizacija iseljenika redovito je poduzimao različite promidžbene kampanje, raspačavajući letke na što više primatelja.⁶⁴³ Na taj način se nastojalo potaknuti što profitabilniji razvoj turizma te "utjecati na odgoj samoga naroda za turizam putem stručne izobrazbe našega ženskoga svijeta i to baš u pravcu

⁶⁴⁰ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Zapisnik XX. sjednice središnje uprave Saveza organizacija iseljenika održane 17. ožujka 1936. godine.

⁶⁴¹ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Zapisnik XXI. sjednice središnje uprave Saveza organizacija iseljenika održane 5. srpnja 1936. godine.

⁶⁴² HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Zapisnik XXIII. sjednice središnje uprave Saveza organizacija iseljenika održane 8. prosinca 1936. godine.

⁶⁴³ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. U letku je pisalo: "UVAŽENI NASLOVE! Čast nam je dostaviti VAM prospekt naše Turističko-domaćinske škole u Vignju, u čijem ugostiteljstvu izvršuju svoju praksu školske učionice, – domaće djevojke sa otoka Korčule i poluotoka Pelješca, – pod stručnom upravom gdje Marije Sirovatka, apsolvirane učiteljice i dugogodišnje hoteljerke. Potpisani Vam Savez preporuča, da ovaj prospekt uvažite iz ovih razloga: što ovo školsko ugostiteljstvo kalkuilira samo toliku cijenu za kompletni pension, da može pokriti svoje troškove, pa će Vam NAŠ ŠKOLSKI PENSION BITI JEFTIN; što se zbog valjane izobrazbe učionica pazi rigorozno na to, da kvaliteta i količina hrane bude prvoklasna, a red i disciplina u posluži što uzornija, a to ide opet u KORIST VAŠEGA ZADOVOLJSTVA NA ODMORU i što ćete svojim prihvatom našega školskoga pensiona, i dolaskom u ubavi Viganje podrupijeti naše turističko prosvjetno djelovanje u jednom zaista prekrasnom dijelu Jadrana, DAKLE I ZA SVOJ JEFTIN UŽITAK I NA OPĆU KORIST. Svakakvo Vam preporučamo da se zbog osiguranja mjesta za ono vrijeme, kada ćete moći poći na odmor, OBRATITE ODMAH SADA BILO NA NAS; BILO NA GDJU MARIJA SIROVATKA; Hatzova ul. 12/III. telefon 97-25. MOLIMO, DA OVO OKRUŽNO PISMO I PRILOŽENI PROSPEKT DATE CIRKULIRATI MEDJU SVOJIM PRIJATELJIMA, NAMJEŠTENICIMA ILI MEDJU SVOJIM ČLANSTVOM."

praktične opskrbe stranaca i sporazumijevanja s njima, što uključuje u sebe još slabo shvaćanje ekonomske vrijednosti"⁶⁴⁴

U svrhu intenzivnije ekonomske prosvjećenosti stanovništva, Savez organizacija iseljenika poslužio se i izvješćem Ministarstva trgovine i industrije, u kojem je bio naveden prikaz prihoda od turizma za nekoliko proteklih godina. Tako je u 1934. godini taj prihod iznosio je 309 milijuna, u 1935. godini 317 milijuna, a u 1936. godini 342 milijuna. To je značilo da je Kraljevina sa svojih 15 milijuna stanovnika, računajući na 1.000 stanovnika, imala prosječno samo 17 turista, što je u usporedbi s drugim zemljama bilo premalo.⁶⁴⁵ U Švicarskoj gledano na 1.000 stanovnika, bilo je godišnje oko 279 turista, a u Austriji 151.

"Smatralo se da je razlog zaostalosti u turizmu nije bio vezan samo uz pomanjkanje hotela i penziona koji su najčešće bili u uporabi tijekom ljetnih mjeseci, već je njegov problem bio i u lošoj promidžbi koja je svoga odjeka imala već i u svijetu. Tako je primjerice, njemački putni vodič kroz Dalmaciju naklade Grieba u Berlinu još u svom izdanju iz 1938. godine navodio da se na otoku Pelješcu može doduše skromno noćiti, ali se izletnicima preporuča da si hranu ponesu sami sa sobom. E, pa kada Nijemac ili uopće neki stranac čita ovako nešto, tko može očekivati, da će on htjeti potražiti svoj odmor u ma koliko lijepim stranama naše zemlje, gdje ne može dobiti niti čestite prehrane. Savez organizacija iseljenika shvatio je dakle problem turizma s one najvažnije strane, trudeći se da ekonomski pomogne iseljeničkim i ujedno turističkim područjima, pri čemu je uložio i iznimne napore u izgradnji jednoga uzornoga modela domaćinske škole strogo turističkoga smjera."⁶⁴⁶

⁶⁴⁴ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Izvještaj o Turističkoj-domaćinskoj školi za 1938., str. 3.

⁶⁴⁵ Ibidem.

⁶⁴⁶ Isto, 3-4.

4.3.2.5. Ljetovalište i morsko kupalište u Vignju

Trebalo je poslužiti za oporavak gostiju koji su željeli svoj odmor provesti u miru i razmjerno jeftino. Za te potrebe Savez organizacija iseljenika dobio je na raspolaganje objekt bivšeg samostana kojeg su tadašnji vlasnici ugovorno dali Savezu organizacija iseljenika na desetogodišnje uživanje. Tako se već tijekom 1936./1937. pristupilo glavnom preuređenju prostora za Stručnu domaćinsku školu s internatom.⁶⁴⁷

Bilo je tu dosta posla, budući da je samostan već dugi niz godina bio bez vlasnika. Stoga je trebalo pristupiti uređenju zgrade, kao i uvođenju električne rasvjete. Također su bili popravljeni agregat i dimnjak te je s velikim trudom prekopan i očišćen veliki vrtni teren za uzgoj povrća.⁶⁴⁸ Bio je nabavljen i dodatni inventar za kuhinju, točionicu i poslugu gostiju. Sve spavaonice bile su preuređene, kako za učenice, tako i za redovite goste koji su mogli odsjedati i u privatnim kućama, u kojima je bilo čak od 60 do 70 vrlo lijepih soba.⁶⁴⁹

Za navedene investicije potrošio je Savez organizacija iseljenika preko 150.000 dinara, nakon čega je već tijekom 1937. godine bilo moguće započeti održavanje prvog domaćinskog tečaja na kojeg se prijavilo 12 polaznika.⁶⁵⁰ Od njih dvanaest, niti jedna nije morala zbog siromaštva platiti troškove tečaja, za što se pobrinuo Savez organizacija iseljenika, uz djelomičnu pomoć Iseljeničkog odsjeka Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, zatim Ministarstva trgovine i industrije, kao i male pripomoći Primorske i Zetske banovine.⁶⁵¹ Uz sve se pružala i besplatna nastamba i prehrana učiteljicama koje su bile zaposlene u školi.

⁶⁴⁷ Ibidem.

⁶⁴⁸ Isto, 4-5.

⁶⁴⁹ Ibidem.

⁶⁵⁰ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Prema izvješću o tečaju i praktičnim turističkim uspjesima škole prvi tečaj su uspješno završile: Mara Batistić, Jaka Bijelić, Zorka Cebalo, Kata Curač, Mila Duhović, Katica Franić, Emica Jeričević, Vica Jurković, Marija Padovan, Perica Pamuković, Luce Stanković i Marija Žuvela. Dokument nije datiran, a u potpisu je Hinko Sirovatka delegat Saveza organizacija iseljenika za Turističko-domaćinsku školu u Vignju, str. 2.

⁶⁵¹ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Izvještaj o Turističkoj-domaćinskoj školi za 1938., str. 2.

Osim ovog ljetovališta, planiralo se obzirom na izvanredno pogodne klimatske prilike, organizirati i zimsko oporavilište za pojedine privatne goste, zatim za razne članove činovničkih i staleških organizacija, kao i za rekonvalescente pojedinih bolesničkih blagajni te za djecu o kojoj su brinule različite socijalne ustanove i gradovi.

U tu svrhu bio je izdan i cjenik koji se razlikovao ovisno o kategoriji. Tako su privatne osobe plaćale 45 najviše 50 dinara po osobi i danu, za potpunu opskrbu, uključujući sve takse i poslugu; zatim članovi iseljeničkih, činovničkih i staleških organizacija, kao i bolesničke blagajne i veće turističke grupe morale su platiti 35 do 40 dinara, po osobi i danu s potpunom opskrbom; dok su cijene za boravak djece iz dječjih kolonija iznosile oko 20 dinara po osobi i danu.

Da bi se pokrili svi troškovi, a i da bi se ovaj objekt trajno isplatio, Savez organizacija iseljenika je kalkulirao da će Morsko oporavilište Viganj, u zimskom razdoblju moći planirati prosječnu posjećenost u prvoj kategoriji od 15 do 20 osoba dnevno, a u drugoj i trećoj od 20 do 25 osoba.⁶⁵² Uz sve se planirala organizirati i nastava za djecu iz kolonija i to u mjesnoj osnovnoj školi koja se nalazila u istoj samostanskoj zgradi.

Nadalje se kalkuliralo i s dodatnom zaradom oko 150 dinara, od prihoda točionice, što je sa svim primitcima i izdacima trebalo iznositi oko 50.000 dinara godišnje za učinjene investicije. Trebalo je još nabaviti i ponešto dodatnog inventara za kuhinju te preurediti staje za krave, svinjac, kokošinjac i sl. Također je trebalo preurediti kupalište, zatim bazene s toplom morskom vodom i sanitarni čvor, za što je trebalo investirati još nekakvih 120.000 odnosno 150.000 dinara.⁶⁵³ Budući da se radilo o većoj sumi novaca, planirao se nabaviti zajam uz zalog postojećeg i budućeg inventara te uz zalog ugovora s vlasnicima zgrade.

⁶⁵² HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Uz Izvještaj o Turističkoj-domaćinskoj školi za 1938. priložen je i prijepis dokumenta o Iseljeničko-turističkoj domaćinskoj školi u Vignju. Dokument nije numeriran i nema datuma nastanka.

⁶⁵³ Ibidem.

Međutim, unatoč dobroj zamisli neke se stvari nisu uspjele do kraja realizirati, budući da škola tijekom 1938. godine nije primila novac za subvencije od nadležnih ministarstava, kao niti drugih tijela javne uprave, poput pojedinih banovina ili općina, za što je bio upitan i početak drugog tečaja. Izuzetak je bilo Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja, koje je preko Saveza organizacija iseljenika izvršilo uplatu novaca na račun škole. Također se dodatno očekivalo od iseljeničkih organizacija u inozemstvu da novčano pripomognu ovaj projekt, naročito zbog činjenice da su upravo djevojke iz iseljeničkih / povratničkih obitelji imale prednost u odabiru za primitak u ovu školu.⁶⁵⁴

No, unatoč svim financijskim problemima škola je ipak nastavila s radom. Odgovornost za njen dalji rad preuzeo je Hinko Sirovatka, stručni ugostitelj i povratnik iz inozemstva, koji je sa svojom suprugom Marijom, apsolviranom učiteljicom, preuzeo gostionicu s gospodarstvom škole u Vignju.⁶⁵⁵ O svemu se izradio i poseban ugovor, prema kojem su bile točno predviđene sve točke vezane uz financiranje i organizaciju škole, pri čemu se ponovno istaknulo da škola nije bila nikakvo trgovačko ili poslovno društvo, već je imala izrazito humanitarno-socijalni pothvat da pomaže siromašnim iseljeničkim obiteljima, za odgoj iseljeničkih djevojaka, a sve u cilju unapređivanja turizma.⁶⁵⁶

"Na taj način se vođenje škole i gospodarstva nastavilo sve do 7. travnja 1940. godine, kada je došlo do raspuštanja Saveza organizacija iseljenika u Zagrebu koji je vodio Turističko-domaćinsku školu u Vignju, a naslijedio ga je Hrvatski iseljenički savez. Budući da novi Savez nije bio još uredio odnose s banskom vlašću, niti imao osigurane financije za navedenu školu, Savez se obratio časnim sestrama u Korčuli, tražeći od njih organiziranje tečaja za tu godinu, na što su one pozitivno odgovorile.

⁶⁵⁴ Ibidem.

⁶⁵⁵ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Zapisnik s izvanredne sjednice 273. Centralnog upravnog odbora za zaštitu iseljenika od 28. veljače 1938. godine.

⁶⁵⁶ Ibidem.

Turističko-domaćinska škola je potpisala ugovor sa sestrama dominikankama Kongregacije sv. Anđela Čuvara iz Korčule, nakon čega su one preuzele školu, 10. srpnja 1940. godine. Inventar Turističko-domaćinske škole predala je Marija Sirovatka, a preuzela ga je sestra Česlava Andreis, vrhovna nadstojnica sestara dominikanki te sestra Dominika Berković, tajnica i savjetnica sestara dominikanki. Početak Drugog svjetskog rata označio je i završetak djelovanja ove napredne škole koju su vodile časne sestre godinu dana. Tijekom rata, one su osnovale starački i dječji dom, a 1942. – 1945. tamo preuzele osnovnu školu."⁶⁵⁷

⁶⁵⁷ Ivan Pamić, *Hrvatski dom za Viganj i Nakovanu: sto godina djelovanja*, Viganj: vlast. nakl., 2012.

5. STATISTIČKI POKAZATELJI O ISELJAVANJU/POVRATKU HRVATA IZ PREKOMORSKIH I EUROPSKIH ZEMALJA 1920. – 1939. GODINE

5.1. Iseljenici

5.1.1. Iseljenici u prekomorske zemlje

Za vođenje statističkih podataka o iseljavanju i povratku stanovništva u navedenom razdoblju bio je zadužen Statistički odsjek, pri Iseljeničkome komesarijatu u Zagrebu i to u smislu odjeljka 4., članka 8. *Pravilnika o vođenju emigracijske statistike* po stranim zemljama. Prema njima Odsjek je bio dužan redovito dostavljati podatke o statistikama u Kraljevini SHS – Kraljevini Jugoslaviji Internacionalnom birou rada u Ženevi.⁶⁵⁸ Za administraciju u Hrvatskoj to nije bilo ništa novo, budući da je vođenje statistika o iseljavanju stanovnika u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji bilo usustavljeno još tijekom 1899. godine. Upravo se iz tih razloga nakon ujedinjenja i odlučilo se da će vođenje cjelokupne statistike o migracijskom kretanju stanovništva na teritoriju Kraljevine SHS, biti povjereno Iseljeničkom komesarijatu u Zagrebu, što se potvrdilo i odlukom Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja br. 46388., od 26. srpnja 1921.⁶⁵⁹

Godine 1922. bile su tiskane i prve statističke tablice prema odredbama Međunarodnog biroa rada *Revue Internationale du Travail*. Prema njima je Iseljenički komesarijat bio zadužen za vođenje statistika o cjelokupnom iseljavanju i vraćanju iz prekomorskih krajeva, zatim statistika o silom vraćenim osobama (*debarre*), kao i onim koje su imali određene manjkavosti

⁶⁵⁸ HR-HDA-790-BGA, kut. 4, II/3. Predmet *International Migration Service* u suradnji s Iseljeničkim komesarijatom, br. 12965. od 19. svibnja 1928. godine.

⁶⁵⁹ Ibidem.

po doseljeničkim vlastima (*rejected*). Iseljenički komesarijat je ujedno prikupljao i statistike o odobrenjima za iseljeničke putovnice, zatim statistike o prometu iseljenika i povratnika primljenih u Državnom konačištu u Zagrebu, kao i onih koje su se vodile na temelju otpremnih knjiga parobrodarskih poduzeća.

Sistematizacija podatka o iseljenicima i povratnicima za razdoblje 1919. – 1939. na području Kraljevine SHS – Kraljevine Jugoslavije oblikovana je najvećim dijelom prema službenim podacima objavljenim u Statističkim godišnjacima Kraljevine SHS – Kraljevine Jugoslavije,⁶⁶⁰ što je komparirano i s izvješćima Iseljeničkog komesarijata pohranjenim u fondu HR-HDA-1071. u Hrvatskom državnom arhivu.⁶⁶¹ Zatim objavljenim izvješćima Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922. – 1939. čiji su autori Pavao Jonjić i Ante Laušić.⁶⁶² Ova objavljena izvješća su djelomično sadržana i u navedenome arhivskom fondu HR-HDA-1071., koji je Hrvatskom državnom arhivu predao Institut za migracije i narodnosti tijekom 1974. godine.⁶⁶³

Namjera je bila da se na temelju prikupljenih podatka iz navedenih izvora ukaže da je broj iseljenih osoba iz cijele Kraljevine u najvećem dijelu otpadao na iseljenike iz Hrvatske što je vidljivo i u Tablici 5. Prema njoj je najveći postotak iseljavanja Hrvata bio u godinama 1922. (62,16%), 1925. (61,97%) i 1939. (54,58%) kada je ono premašilo postotak od 50%.⁶⁶⁴

U razdoblju od 1919. do 1929. godine iz cijele Kraljevine je iselilo 154.205 iseljenika, dok je iz Hrvatske u periodu od 1921. do 1929. iselilo

⁶⁶⁰ Navedena Statistička izvješća dostupna su u Knjižnici HDA za razdoblje 1929., 1930., 1931., 1933., 1934., 1935., 1936., 1938. i 1939.

⁶⁶¹ Prema fondu HR-HDA-1071-IK, u kutijama 598.-602. pohranjena su statistička izvješća i tabele za prekomorsko i kontinentalno iseljavanje/povratak koja nažalost nisu dostupna u kontinuitetu, zbog čega svakako treba raditi usporedbe i koristiti objavljene godišnjake. U kutiji 598. osim izvješća postoji i dokumentacija vezana uz unutarnju kolonizaciju na području Savske banovine, kao i upitnici o zemljištu koje je bilo na prodaju.

⁶⁶² Jonjić, Laušić, *Izvješća Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu: 1922. – 1939.*, 189.

⁶⁶³ U ovim izvješćima nisu prikazani podatci za 1926., 1928., 1929., 1933., 1935. i 1936. godinu, što autori nisu naglasili u uvodnom dijelu svoje monografije.

⁶⁶⁴ Tablicu 5. i prateći Grafikon 3. oblikovalo se prema izmjenama teritorijalnog ustroja Kraljevine SHS – Kraljevine Jugoslavije.

78.399. Pojedinačno gledano to bi značilo da se iz Hrvatske i Slavonije iselilo 55.641, a iz Dalmacije 22.758 iseljenika.

Tablica 5. Prekomorski iseljenici iz hrvatskih zemalja 1921. – 1929., 1930. – 1938. i 1939.

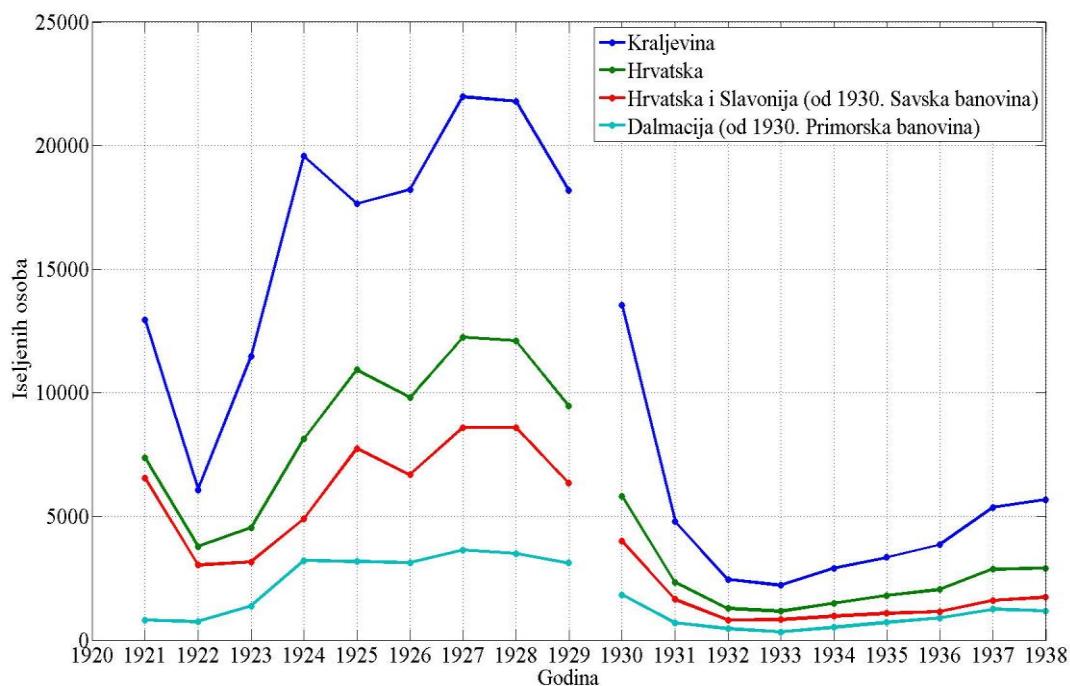
Godina	Ukupno iz Kraljevine	Ukupno iz Hrvatske	Hrvatska i Slavonija	Dalmacija	Postotak iseljavanja iz Hrvatske
1919.-1920.	6.279	-	-	-	-
1921.	12.965	7.364	6.547	817	56,80%
1922.	6.086	3.783	3.033	750	62,16%
1923.	11.473	4.544	3.168	1.376	39,61%
1924.	19.575	8.130	4.911	3.219	41,53%
1925.	17.643	10.934	7.753	3.181	61,97%
1926.	18.230	9.816	6.682	3.134	53,85%
1927.	21.976	12.248	8.596	3.652	55,73%
1928.	21.789	12.109	8.600	3.509	55,57%
1929.	18.189	9.471	6.351	3.120	52,07%
Ukupno	154.205	78.399	55.641	22.758	52,99%

Godina	Ukupno iz Kraljevine	Ukupno iz Hrvatske	Savska banovina	Primorska banovina	Postotak iseljavanja iz Hrvatske
1930.	13.560	5.832	3.995	1.837	43,01%
1931.	4.808	2.342	1.648	694	48,71%
1932.	2.454	1.282	819	463	52,24%
1933.	2.221	1.168	829	339	52,59%
1934.	2.907	1.490	968	522	51,26%
1935.	3.345	1.799	1.079	720	53,78%
1936.	3.860	2.048	1.152	896	53,06%
1937.	5.378	2.864	1.613	1.251	53,25%
1938.	5.686	2.913	1.735	1.178	51,23%
Ukupno	44.219	21.738	13.838	7.900	49,16%

Godina	Ukupno iz Kraljevine	Banovina Hrvatska	
		Ukupno iseljenih	Postotak iseljavanja
1939.	3.789	2.068	54,58%

Ukupan broj iseljenika u prekomorske zemlje 1921. – 1939. godine		
Kraljevina	Hrvatska	Postotak
195.934	102.205	52,16%

Izvor: Statistički godišnjaci [Kraljevine Jugoslavije] 1929-1939.

Grafikon 3. Prekomorski iseljenici iz hrvatskih zemalja 1921. – 1929., 1930. – 1938. i 1939.

U razdoblju od 1930. do 1938. iz cijele Kraljevine iselilo se 44.219 iseljenika, od čega 21.738 iz Hrvatske, odnosno pojedinačno gledano iz Savske banovine 13.838, a iz Primorske 7.900. U 1939. godini ukupan broj iseljenih iz Hrvatske iznosio je 2.068 iseljenika, što je gledano u postocima iznosilo 54,58%.

Međutim, gore navedeni brojevi se moraju uzeti s velikom rezervom, budući da su u statistikama iseljenih osoba prikazana i *druga plemena poput ostalih Slavena (Česi, Poljaci i Rusi), zatim Nijemaca i Mađara iz Vojvodine te Rumunja.*⁶⁶⁵ Također bi ukupnoj sumi iseljavanja trebalo pridodati i prekomorske iseljenike iz Kraljevine koji su iseljivali iz nekih drugih europskih zemlja u Ameriku. Prema izvješću Iseljeničkog komesarijata iz 1930. godine ti podatci se nisu mogli prikazati, pa se kalkuliralo da je takvih iseljenika bilo oko 500 zajedno s onima koji su kriomice iselili.⁶⁶⁶ Prema tome, nemoguće je ustvrditi broj državljana iz Kraljevine koji su iselili iz

⁶⁶⁵ Jonjić – Laušić, *Izvješća Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922. – 1939.*, 30: Prilog: migraciona statistika za god. 1924.

⁶⁶⁶ Isto, 40: Naša migraciona statistika za 1930.

Italije, Austrije, Mađarske, Rumunjske ili Grčke preko mora. Također bi se od ukupnog broja iseljenika za pojedine godine mogao odbiti i broj stranih državljana koji su iseljivali iz Jugoslavije, a koje su statistike u Kraljevini vodile kao domaće iseljenike, dok ih je SAD evidentirala prema državama kojim su pripadali. Tako se recimo prema izvješću iz 1939. godine opaža da je u iskazanom broju od 850 stranih državljana sadržano 652 državljanina SAD, koji su bili u velikom broju ne samo podrijetlom iz Jugoslavije, nego su zaista po narodnosti bili Hrvati, Slovenci i Srbi, koji su stekli američko državljanstvo te su se vratili u SAD s američkom putovnicom.⁶⁶⁷

Također je teško ustvrditi koliki je broj Hrvata, Srba i Slovenaca iselio iz Kraljevine u razdoblju od 1921. do 1929. godine, budući da su se ti podatci prikazivali po broju iseljenih iz pojedinih pokrajina, a ne po nacionalnosti kao što je to bilo u razdoblju nakon 1930. godine, kada se podatci o iseljavanju stanovništva prikazuju prema teritorijalnim razgraničenjima na banovine s teritorijalnom upravom grada Beograda.⁶⁶⁸ Tako se recimo prema izvješću iz 1939. godine vidi da je najviše iseljenih osoba bilo iz Savske Banovine (1.022), zatim Dravske (296), dok je na ostale banovine otpadalo (635) iseljenika.⁶⁶⁹

*

Ukoliko se posebno prate podatci o prekomorskim iseljenicima prema njihovoj kvalifikaciji, odnosno zanimanju bit će vidljivo iz Tablice 6. da je u razdoblju od 1923. do 1939. godine iselilo ukupno 176.883 iseljenika, od čega je bilo najviše zemljoradnika 95.908. Slijede ih oni koji nisu privređivali 31.751, zatim nekvalificirani radnici čiji je broj iznosio 24.278, dok je kvalificiranih radnika bilo 18.223, što je manje za 6.055 radnika. U strukturi

⁶⁶⁷ Isto, 139: Imigracija u SAD u 1939; broj doseljenika koji su stekli američko državljanstvo.

⁶⁶⁸ Do 1930. godine su se podatci o iseljavanju stanovnika navodili prema teritorijalnoj podjeli na Hrvatsku i Slavoniju, Vojvodinu, Dalmaciju, Sloveniju, Srbiju, Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru. Dok se od 1930. nakon šestosiječanjske diktature i stvaranja Kraljevine Jugoslavije, kada se država podijelila na 9 banovina i grad Beograd, podatci vode prema toj podjeli. Vidi rješenje o izvršenju Zakona o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja, *Službene novine* br. 250/1929.

⁶⁶⁹ Jonjić – Laušić, *Izvješća Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922. – 1939.*, 139.

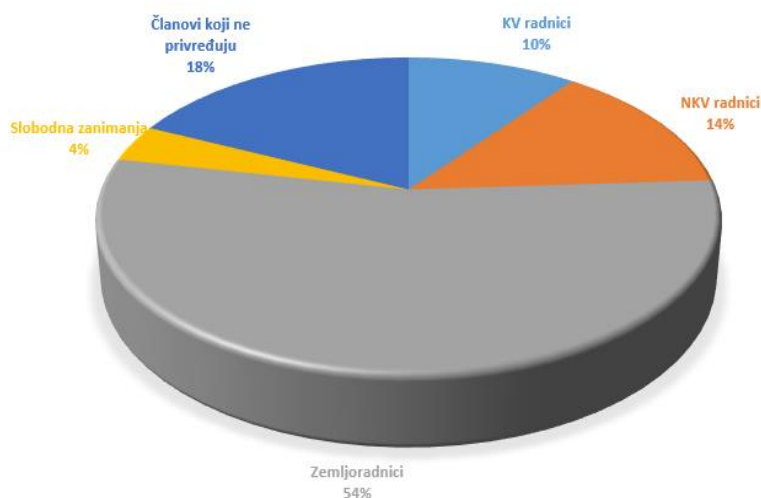
zanimanja nailazimo i na izvjestan broj slobodnih zanimanja, od čega je u istom razdoblju u prekomorske zemlje otišlo 6.723 iseljenika. Podatci iskazani u Tablici 6. prikazani su i procentualno u Grafikonu 4., prema kojem je vidljivo da je na zemljoradnike otpadalo 54% iseljenika, 18% na članove njihovih obitelji, odnosno onih koji nisu privređivali, dok je broj nekvalificiranih radnika iznosio 14%, kvalificiranih 10%, a preostalih 4% se odnosio na slobodna zanimanja.

Tablica 6. Prekomorsko iseljavanje prema zanimanju 1923. – 1939. godine

Godina	Radnici		Zemljoradnici	Slobodna zanimanja	Članovi koji ne privređuju	Ukupno
	Kv.	Nkv.				
1923.	996	3.416	4.481	557	2.023	11.473
1924.	1.021	2.811	10.088	407	5.248	19.575
1925.	968	2.247	9.399	407	4.622	17.643
1926.	1.401	2.729	11.351	322	2.427	18.230
1927.	1.627	2.305	15.075	253	2.716	21.976
1928.	2.117	2.477	14.463	433	2.299	21.789
1929.	2.025	1.985	10.742	677	2.760	18.189
1930.	1.857	1.719	7.002	840	2.142	13.560
1931.	890	872	1.598	484	964	4.808
1932.	641	400	607	387	419	2.454
1933.	561	355	622	243	440	2.221
1934.	707	406	815	311	668	2.907
1935.	688	476	1.164	166	851	3.345
1936.	525	324	1.859	158	994	3.860
1937.	696	266	2.883	265	1.268	5.378
1938.	646	904	2.562	377	1.197	5.686
1939.	857	586	1.197	436	713	3.789
Ukupno	18.223	24.278	95.908	6.723	31.751	176.883

Izvor: Statistički godišnjaci [Kraljevine Jugoslavije] 1929-1939.

PREKOMORSKI ISELJENICI PREMA ZANIMANJU

Grafikon 4. Prekomorsko iseljavanje prema zanimanju 1923. – 1939. godine

Tablica 7. Prekomorski iseljenici prema spolu 1923. – 1939. godine

Godina	Muškarci	Žene	Ukupno
1923.	7.003	4.470	11.473
1924.	12.990	6.585	19.575
1925.	11.434	6.209	17.643
1926.	13.672	4.558	18.230
1927.	16.852	5.124	21.976
1928.	16.839	4.950	21.789
1929.	12.114	6.075	18.189
1930.	8.589	4.971	13.560
1931.	2.814	1.994	4.808
1932.	1.355	1.099	2.454
1933.	1.262	959	2.221
1934.	1.619	1.288	2.907
1935.	1.776	1.569	3.345
1936.	2.026	1.834	3.860
1937.	2.999	2.379	5.378
1938.	3.275	2.411	5.686
1939.	2.254	1.535	3.789
Ukupno	118.873	58.010	176.883

Izvor: Statistički godišnjaci [Kraljevine Jugoslavije] 1929-1939.

Nadalje u Tablici 7. prikazan je ukupan broj iseljenih muškaraca 118.873 i žena 58.010, koji su iselili u prekomorske države u razdoblju od 1923. do 1939. Isti podatci prikazani su i procentualno u Grafikonu 5. iz kojeg je vidljivo da je 67% iseljenika otpadalo na mušku populaciju, a 33% na žene.

Navedeno ukazuje da je odnos između njih bio u korist muškaraca, što se posebno osjetilo tijekom 1927. i 1928. godine, kada je taj omjer bio skoro četiri puta veći. Iseljavanje većeg broja muškaraca obično je bilo specifično za agrarne države, dok je njihov relativni pad u odnosu na žene, bio rezultat pogoršanih ekonomskih prilika u zemljama imigracije, ali i rezultat useljeničkih propisa koji su preferirali ulazak žena i djece u pojedine države.

Grafikon 5. Prekomorski iseljenici prema spolu 1923. – 1939. godine

5.1.2. Iseljenici u europske države

Treba naglasiti da statističke podatke vezane uz kontinentalno iseljavanje nije moguće pratiti prije 1927. godine. Tek od 1925. godine ono dobiva sve veću važnost,⁶⁷⁰ zbog čega je Iseljenički komesarijat predložio nadležnom Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja uvođenje statistike kontinentalnog iseljavanja. S vođenjem ove evidencije započelo se 1. siječnja 1927. godine i to prema odobrenju Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja te Ministarstva unutrašnjih dela.⁶⁷¹ Za ovaj prijedlog kao i rad na ustroju preciznije statistike Iseljenički komesarijat je dobio priznanje Međunarodnog biroa rada u Ženevi, 21. studenog 1925. godine.⁶⁷²

⁶⁷⁰ HR-HDA-790-BGA, kut. 4, II/3. Dopis Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja na Iseljenički komesarijat u Zagrebu o organiziranom odašiljanju radnika u Francusku, br. 506/24. od 23. siječnja 1925. godine.

⁶⁷¹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1925/26, str. 78: Statistički odsjek.

⁶⁷² Isto, 45.

Vežano uz kontinentalno iseljavanje što je vidljivo i iz Tablice 8. postotak iseljavanja iz Hrvatske u europske zemlje bio je najveći u 1929. godini,⁶⁷³ kada se iz Hrvatske iselilo 50,56% osoba. Također je zanimljivo konstatirati da je u razdoblju 1930. – 1939. godine postotak iseljenih iz Hrvatske bio manji, nego li što je to bio postotak broja povratnika, koji su bili sezonski radnici na privremenom radu u nekoj od europskih država.

Tablica 8. Iseljenici iz hrv. zemalja u europske države 1927. – 1929., 1930. – 1938. i 1939.

Godina	Ukupno iz Kraljevine	Hrvatska	Hrvatska i Slavonija	Dalmacija	Postotak iseljavanja iz Hrvatske
1927.	6.560	1.498	1.023	475	22,84%
1928.	12.538	3.472	1.746	1.726	27,69%
1929.	19.425	9.821	6.098	3.723	50,56%
Ukupno	38.523	14.791	8.867	5.924	38,39%

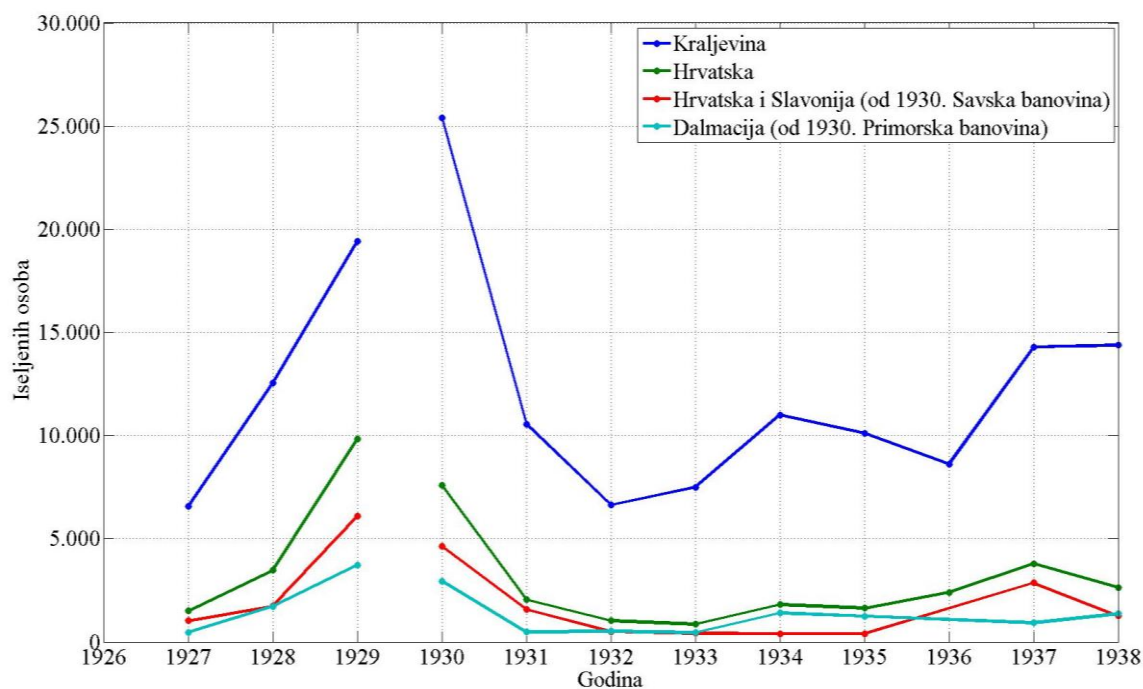
Godina	Ukupno iz Kraljevine	Hrvatska	Savska banovina	Primorska banovina	Postotak iseljavanja iz Hrvatske
1930.	25.409	7.580	4.635	2.945	29,83%
1931.	10.560	2.054	1.570	484	19,45%
1932.	6.642	1.026	503	523	15,45%
1933.	7.508	860	414	446	11,45%
1934.	11.004	1.813	407	1.406	16,48%
1935.	10.120	1.644	392	1.252	16,25%
1936.	8.625	2.403	-	-	27,86%
1937.	14.287	3.776	2.855	921	26,43%
1938.	14.376	2.630	1.261	1.369	18,29%
Ukupno	108.531	23.786	12.037	9.346	21,92%

Godina	Ukupno iz Kraljevine	Banovina Hrvatska	
		Ukupno	Postotak
1939.	23.613	6.103	25,85%

Ukupan broj iseljenika u europske države 1927. – 1939. godine		
Kraljevina	Hrvatska	Postotak
170.667	44.680	26,18%

Izvor: Statistički godišnjaci [Kraljevine Jugoslavije] 1929-1939.

⁶⁷³ V. Đikanović u svojoj doktorskoj disertaciji *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država 1918.-1945.* na str. 51., fusnota 135., navodi da je prema podacima američkog senatskog komiteta 1929. godine u SAD živjelo 504203 iseljenika prve, druge i treće generacije jugoslavenskog podrijetla. Podatak je preuzela od Geralda Gilbert Govotchin, *Americans from Yugoslavia, Gainesville, 1964*, 64.

Grafikon 6. Iseljenici iz hrvatskih zemalja u europske države 1927. – 1929., 1930. – 1938. i 1939. godine

5.1.3. Studija slučaja vezana uz iseljavanje s Korčule

Jedno od najmasovnijih iseljavanja u predmetnom razdoblju zasigurno se odnosilo na iseljavanje stanovnika s Korčule. O tome je do sada objavljeno nešto više novinskih natpisa i televizijskih priloga,⁶⁷⁴ nego li što je to broj napisanih znanstvenih i stručnih radova.⁶⁷⁵ Izuzetak svakako predstavlja rad Franka Miroševića,⁶⁷⁶ koji je na temelju objavljene literature i arhivskih

⁶⁷⁴ Prilog o iseljavanju s Korčule objavljen je u televizijskoj emisiji TV kalendar na HRT-1. (URL-19).

⁶⁷⁵ Općenito o iseljavanju Korčulanana u različitim povijesnim razdobljima pisali su: Zvonimir Šeparović, *Od Sydneya do San Francisca: dijaspora ili rasutost mještana Blata na Korčuli diljem svijeta*, Čakovec: Zrinski, 1982; Isti, "Zbogom Zlinje: o velikom iseljavanju iz Blata na Korčuli na sve strane svijeta preko sinjeg mora", u: Zvonimir Šeparović (ur.), *Duhovni i svjetovni obzori Blata na Korčuli: Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa održanog 26. travnja 1995. godine u Blatu na Korčuli o obljetnici Svete Vincence Zaštitnice Blata*, Blato: Odbor za proslavu 200. obljetnice Sv. Vincence, 1995., 185-200; Ivana Lazarević – Nenad Vekarić, "Stanovništvo Blata na Korčuli (1870–1880): početak demografske tranzicije", *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47 (2009): 219-241; Vinko Milat, "Vino – život i put Blačana", u: Zvonimir Šeparović (ur.), *Duhovni i svjetovni obzori Blata na Korčuli: Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa održanog 26. travnja 1995. godine u Blatu na Korčuli o obljetnici Svete Vincence Zaštitnice Blata*, Blato: Odbor za proslavu 200. obljetnice Sv. Vincence, 1995., 229-233; Ivana Bačić Serdarević – Leo Padovan, "Zdravo moja Prigradica vala", *Blatski ljetopis*, 2004: 365-372.

⁶⁷⁶ Mirošević, "Iseljavanje iz Dalmacije u razdoblju od 1921. do 1929.", 107-119.

izvora pokušao rekonstruirati podatke o iseljavanju iz Dalmacije 1921. – 1929., s posebnim osvrtom na iseljavanje s Korčule.

Također je Ivana Sardelić napisala zanimljiv prikaz pod naslovom "Kulturna memorija iseljavanja s Korčule" u kojem je sumirala zbivanja na šestodnevnoj manifestaciji održanoj u svibnju 2015. godine u organizaciji ustanova u kulturi *Blatskih fižula*, turističke zajednice općine Blato i etno-kuće *Barilo* kojom se obilježio Međunarodni dan muzeja. Tema manifestacije bila je naslovljena "Muzeji za održivo društvo" i bila je posvećena devedesetoj obljetnici prvog velikog masovnog iseljavanja iz Blata, što je trebalo potaknuti početak sustavnog istraživanja blatskog iseljništva, kao jedne važne historiografske, ali i muzejske teme. Unatoč činjenici da navedena rasprava nije kategorizirana ona ipak donosi presjek do sada aktualne literature vezane uz problematiku iseljavanja s Korčule te svakako potiče promišljanja o nadogradnji postojećih spoznaja vezanih uz masovni egzodus iseljavanja stanovnika s ovog otoka.

Tragom do sada objavljenih rezultata istraživanja vezanih uz spoznaje o iseljenim Korčulanima, a kombinirajući izvore pohranjene u arhivskim institucijama, nastojala se provjeriti točnost do sada objavljenih podataka vezanih uz datum iseljavanja stanovnika, kao i broja iseljenih osoba s Korčule. Do sada se smatralo da je 1.200 Korčulana isplovilo s parobrodom "Zaton" iz luke Prigradica, 21. travanja 1925. godine. Međutim, da to i nije tako pokazalo se tijekom daljeg istraživanja. Naime, u Hrvatskom državnom arhivu u sklopu fonda HR-HDA-1071. Iseljenički komesarijat nalazi se i vrlo vrijedna Kartoteka iseljenika,⁶⁷⁷ prema kojoj je moguće iščitati podatke vezane uz iseljene osobe poput: imena i prezimena, zatim godina starosti, vjere, narodnosti, državljanstva, bračnog stanja, zanimanja i pismenosti

⁶⁷⁷ Kartoteka sadrži popise iseljenih osoba u prekomorske krajeve za razdoblje 1923. – 1938. godine. Osim toga prema karticama je moguće pretraživati i brodarska poduzeća s kojim su prevažani i evidentirani iseljenici. Takve evidencije iseljenika otpremljenih po brodarskim poduzećima moguće je istražiti i dodatno prema kutijama od 608. do 627. u okviru fonda HR-HDA-1071-IK.

iseljenika.⁶⁷⁸ Također su na karticama navedeni i podatci o mjestu i kotaru od kuda je iseljenik dolazio, što je izuzetno važan podatak ako u obzir uzmemo činjenicu da službena statistika u to vrijeme nije donosila podatke o iseljavanju stanovnika prema pojedinim mjestima i kotarevima, o čemu je pisao i F. Mirošević.⁶⁷⁹ On je naveo: "upravo se poradi toga ne može pouzdano ustvrditi koliko se stanovnika iselilo iz pojedinih kotara ili oblasti."⁶⁸⁰ Iz tih razloga je i Mirošević u svom istraživanju koristio popise stanovništva iz 1931. i 1910. godine,⁶⁸¹ budući da za 1921. godinu ne postoji popis stanovnika s Korčule koja je tada bila pod talijanskom okupacijom.⁶⁸²

Međutim, osim popisa stanovništva uz pomoć kojeg je F. Mirošević pokušao ustvrditi broj iseljenih Korčulana, moguće je i preko Kartoteke iseljenika ustvrditi njihov broj. Tako se uspjelo identificirati 1.085 osoba koje su iselile u dva dana i to 22. travnja i 23. svibnja 1925. godine, a ne 21. travnja iste godine, kako se to do sada navodilo. Budući da je na karticama bio naznačen i datum putovanja, zatim naziv brodarskog poduzeća koje je prevozilo iseljenike, luka ukrcaja/iskrcaja te odredište (država i mjesto) iseljenja, moguće je zaključiti da su iseljenici s Korčule, odnosno iz luke Prigradica otplovili parobrodom "Zaton" za Split 21. travnja, a da su tek 22. travnja iz Splita otputovali za Sao Paulo, odnosno Santos, s parobrodom

⁶⁷⁸ Ove kartice mogu poslužiti i u istraživanjima vezanim uz dobne i spolne skupine iseljenika, broj pismenih i nepismenih osoba, zatim zanimanja i kvalifikacija iseljenika. Također se njihova vrijednost se dodatno ogleda i u nadopuni podatka koje se preuzimaju iz službenih statistika u kojim se ne donose pojedinačni podatci za Hrvatsku, već cjelovito za cijelu Kraljevinu. Navedena kartoteka pohranjena je u okviru fonda HR-HDA-1071-IK.

⁶⁷⁹ Mirošević, "Iseljavanje iz Dalmacije u razdoblju od 1921. do 1929.", 111.

⁶⁸⁰ Isto, 14.

⁶⁸¹ Mirošević na str. 114. (bilješka 26) navodi da je prema popisu iz 1931. godine na Korčuli bilo evidentirano 20.681 stanovnika, dok je prema popisu 1910. godine na otoku živjelo 20.340 stanovnika.

⁶⁸² Mirošević (na istom mjestu) za usporedbu podataka koristio je popis iz knjige Manfreda Makale, *Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji*, dok je podatke za 1931. godinu preuzeo iz knjige *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Beograd: Opšta državna statistika, 1937, prema čemu je konstatirao da je prirodni priraštaj u dvadeset godina iznosio 358 stanovnika, pri čemu je napomenuo da je isti u razdoblju 1900. – 1910. iznosio 2.556 stanovnika. Autor je dalje pretpostavio je da je priraštaj za svakih deset godina iznosio 8%, i da se vjerojatno u razdoblju od 20 godina povećao za oko 3.200 stanovnika, pri čemu je zaključio da se taj dio stanovnika i iselilo. Također je naveo i podatke o broju iseljenika koji su objavljeni u *Narodnoj svijesti* od 27. siječnja 1925. godine, prema kojima je s Korčule tijekom 1924. godine otišlo oko 500 stanovnika. Za komparaciju je također naveo i neke druge radove poput: Mato Mojaš, "Kotar Dubrovnik u iseljeništvu", *Matica* (Zagreb), 11 (1961), br. 2: 45-49, u kojemu se navodi da se u razdoblju 1924.–1925. iz Vele Luke i Blata iselilo 2.000 stanovnika (iz Blata 1.400, a iz Vele Luke 600).

društva *Cosulich Line*. Uglavnom 22. travnja iz Splita je otputovalo ukupno 438 osoba, dok je u narednom mjesecu 23. svibnja iste godine iz Splita otputovalo 647 osoba s parobrodom društva *Cosulich Line*.

Kako su na svakoj od kartica bili naznačeni i podatci o broju putovnice i nadležnom tijelu koju ju je izdalo uočeno je da su svi Korčulani imali isti broj putovnice 972, što je vjerojatno bila greška u vođenju administracije, budući da su pod istim brojem putovnice mogle iseliti isključivo obitelji, a ne jedan cijeli otok. Također, ovaj podatak može eventualno potvrditi i sumnju da su iseljenici iz Korčule bili vrbovani na iseljavanje te da su zbog kolektivnog odobrenja za postupak iseljenja bili evidentirani pod istim brojem kod parobrodarskog poduzeća *Cosulich Line*.

Uz pomoć ovih kartica mogla su se rekonstruirati imena i prezimena iseljenika.⁶⁸³ Tako se među najčešćim prezimenima spominju: Andrić, Andrijić, Bačetić, Bačić, Barcot, Baretić, Berković, Boroje, Borovina, Bosnić, Burmaz, Cetinić, Čović, Dragojević, Fabian, Farac, Farčić, Favro, Franulović, Gjavranić, Kapor, Kastropil, Marinović, Martinović, Matulović, Milat, Milošević, Mirošević, Nadilo, Olić, Oreb, Orer, Palčić, Petković, Petričić, Pripnić, Radajić, Radić, Rubeša, Santini, Sardelić, Simoni, Stipanović, Stipković, Šeman, Šeparović, Šimunović, Šurjan, Šutjan, Tatković, Vlatko, Vojvodić, Zanetić, Žuvela i dr.

Za usporedbu s karticama pohranjenim u HDA koristile su se i molbenice iseljenika upućene Kotarskom sreskom poglavarstvu Korčula (prilog 27.) koje su pohranjene u Arhivskom sabirnom centru u Korčuli.⁶⁸⁴ I jedan i drugi izvor se izvanredno nadopunjuju, budući da po svojoj formi sadržavaju različite rubrike vezane uz podatke o iseljeniku. Tako napr. na

⁶⁸³ U prikazu Ivane Sardelić "Kulturna memorija iseljavanja otoka Korčule" (URL-20) konstatira se kako se točno ne zna koliko je Blačana i njihovih potomaka u svijetu, ali da prema nekim procjenama svaki peti živi izvan mjesta. Također je navela da je tijekom 1924. – 1925. otišlo više od tisuću ljudi te da im se ne mogu spomenuti imena i prezimena, što se pokazalo kao suprotno zahvaljujući navedenoj Kartoteci iseljenika.

⁶⁸⁴ HR-DADU-SCKL-536. Serija vezana uz iseljenje stanovnika ukupne je količine 0,22 d/m, a vremenskog raspona od 1924. do 1937. Veći dio te serije, kao i uopće cijelog fonda, uništen je u bombardiranju Korčule 1944. godine. Priložena molbenica je evidentirana pod rednim br. 171/25.

molbenici nedostaju podatci o datumu iseljenja, narodnosti i državljanstvu iseljenika, zatim podatci o luci ukrcaja/iskrcaja, prijevoznom društvu i sl., što se pak nalazi na karticama.

Međutim, za razliku od kartica, podatci s molbenice sadrže važne podatke o podnositelju molbe, poput reguliranja vojne obveze, plaćanja poreza i sl., što su bili važni preduvjeti koje je iseljenik morao zadovoljiti u svrhu izdavanja putne isprave. Osim toga, na molbenicama se nalaze i fotografije iseljenika ili cijelih obitelji, uz podatke o eventualnim obiteljskim vezama, što se definitivno ne bi moglo nikada utvrditi samo na osnovu istraživanja temeljenog na pregledu kartica iseljenika. Upravo takvim kombiniranjem podatka uspjeli su se zaokružiti i podatci o obitelji Radaić, koja je 23. svibnja 1925. godine otputovala za Sao Paulo (prilog 28.).⁶⁸⁵

*

Osim velikog iseljavanja s otoka Korčule u dosadašnjoj literaturi se navodilo da su za dominantne iseljeničke kotare smatrani: Hvar, Brač Makarska, Dubrovnik i Kotor, dok su Šibenik, Split, Knin, Metković itd. ubrajani u manja iseljenička mjesta.⁶⁸⁶ Tako je i Ivan Hrstić posebno obradio područje kotara Makarske za razdoblje 1921. – 1931 godine, koristeći petnaestodnevna izvješća o izdanim dozvolama za putovanje, o čemu je bio izvješten i Veliki župan Dubrovačke oblasti pod čijim se nadzorom u to vrijeme i nalazio kotar Makarska.

Međutim, ograničavajući čimbenik I. Hrstićeva istraživanje bila su nepotpuna izvješća, pri čemu je autor naglasio: "(...) da osim ovih izvješća nije uspio otkriti i druge historiografske izvore koji bi mu pomogli u ublažavanju utjecaja metodoloških ograničenja na takvu vrstu istraživanja."⁶⁸⁷

⁶⁸⁵ HR-HDA-1071-IK. Kartoteka iseljenika, ladica 43: Brazil, 1925.

⁶⁸⁶ Antić, "Prilog istraživanju austrijske iseljeničke politike i zakonodavstva kao činilaca masovnog iseljavanja iz Dalmacije pred Prvi svjetski rat", 244. Usporediti s: Ivan Hrstić, "Iseljavanje iz Dalmacije od 1921. do 1931. – primjer kotara Makarska", u: Marin Sopta – Franjo Maletić – Josip Bebić (ur.), *Hrvatska izvan domovine*, Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga, 2015., 644.

⁶⁸⁷ Hrstić, "Iseljavanje iz Dalmacije od 1921. do 1931. – primjer kotara Makarska", 414.

Iako su Hristićevi rezultati izuzetno vrijedni, trebalo bi ih dodatno usporediti s Kartotekom iseljenika na način kako je to rađeno i na primjeru provjere podatka za iseljenike s Korčule. Pri tome, treba imati na umu da odobrenje nadležnih tijela za iseljavanje nije uvijek značilo i da je osoba koja je podnijela zahtjev otputovala, što se vidjelo i na primjeru pregledanih putovnica izdanih u razdoblju Kraljevine SHS – Kraljevine Jugoslavije. Za to se naglasilo da je u svakoj od putovnica postojala i perforirana kartica, koja se u slučaju da je iseljenik otputovao trgala van iz putovnice i dostavljala Iseljeničkom komesarijatu u Zagrebu, za potrebe izrade statističkih podatka vezanih uz broj iseljenih osoba. Ukoliko je osoba, pak bila spriječena ili je jednostavno odustala od puta, onda je perforirana kartica ostajala u putovnici.

Budući da je skoro pa nemoguće istražiti takve podatke, jer naprosto nitko nije u posjedu svih putnih isprava iz toga vremena, bilo bi najsigurnije usporediti izvješća o izdanim dozvolama za putovanje s Kartotekom iseljenika. Kako se radi o velikoj količini kartica, kao i o vremenskom razdoblju od deset godina, napravljena je samo provjera podataka za 1925. godinu i to za iseljenike koji su iz Makarske otputovali za Argentinu. I. Hristić je naveo podatak da je iz same Makarske u tome razdoblju 1921. – 1931. otišlo ukupno 11 osoba. Prema Kartoteci iseljenika uspio se pronaći Stipan Urlić star 32. godine, oženjen, po zanimanju zemljodjelac, po narodnosti Hrvat, s brojem putovnice 11631. koja je bila izdana 21. kolovoza 1925. godine od Sreskog poglavarstva u Makarskoj. Dotični je otputovao s brodarskim poduzećem *Navigazione Generali Italiana* iz Splita za Genovu, otkud je dalje nastavio putovanje za Buenos Aires.⁶⁸⁸ Nastavno na ovaj primjer bi se mogli istražiti i podatci za preostale iseljenike, što bi svakako upotpunilo informacije dobivene na temelju izvješća koja je u svome istraživanju koristio I. Hristić.

⁶⁸⁸ HR-HDA-1071-IK. Kartoteka iseljenika, ladica 7: Argentina, 1925.

Također bi se slično moglo napraviti i za iseljene Konavljane u razdoblju 1924. – 1927. godine, o čemu je detaljno izvijestio Ivo Orešković.⁶⁸⁹ On je na temelju obrađenih policijskih spisa, zatim knjiga evidencija iseljenika, kao i biračkih popisa za Cavtat i Mrcine, dao okvirne podatke o broju iseljenih osoba. I. Orešković se također pozvao, kao i prethodni autori, na molbenice za dobivanje putnog lista, za što se već prethodno utvrdilo da se oni ne mogu koristiti kao relevantan izvor, jer izdavanje molbenice nije uvijek značilo da je osoba i iselila.

Nastavno na iseljene Konavljane ne može se svakako zaobići i knjiga Nike Kapetanovića,⁶⁹⁰ u kojoj je posebno obrađena najbrojnija i poslovno najuspješnija skupina konavljanskih iseljenika i to ona u kalifornijskom Watsonvilleu i okolici, gdje su Konavljani utemeljili i razvili poljoprivrednu industriju jabuka. Bilježe se i podatci o Konavljanima u južnoameričkim državama, u prvom redu u Peruu, Čileu i Argentini, ali i u Paragvaju, Urugvaju i u Brazilu.⁶⁹¹ Unatoč činjenici da je autor koristio i kombinirao različite izvore poput arhivskih fondova, matičnih knjiga, rukopisa i sl., ostaje za zamijetiti da nije koristio Kartoteku iseljenika, što je još jedan argument više da se ovome izvoru treba posvetiti posebna pozornost te u budućnosti svakako inicira popisivanje svih kartica⁶⁹² kao i njihovu objavu, što bi u konačnici po prvi puta, iznjedrilo popis s imenima i prezimenima svih iseljenih Hrvata u razdoblju 1923. – 1939. godine.

⁶⁸⁹ Ivo Orešković, "Iseljavanje iz Konavala s posebnim osvrtom na razdoblje Kraljevine SHS", u: Vladimir Stipetić (ur.), *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Cavtatu od 25. do 27. studenog 1996. godine*, sv. 1., Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti; Sveučilište u Zagrebu, MSHS Dubrovnik; Općina Konavle, 1998., 239-252.

⁶⁹⁰ Niko Kapetanić, *Od Carigrada do El Dorada: iseljavanje iz Konavala 1815-1941.*, Dubrovnik: vlast. nakl., 2016., 376.

⁶⁹¹ Autor u radu navodi i imena Konavljana koji su iselili u razdoblju 1815. – 1941.

⁶⁹² Neke od ovih kartica su snimljene i dostupne na portalu Acta Croatica (URL-21), međutim pretraživanje je moguće samo prema parametrima imena i prezimena, znači bez onih elemenata koji bi se obuhvatili cjelovitom bazom podatka.

5.1.4. Prijedlozi Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu u svrhu usporavanja amerikanizacije iseljenika

U svrhu usporavanja asimilacije zadaća iseljeničke službe u inozemstvu bila je dvojaka te se očitovala kroz tehnički nadzor nad plasiranjem iseljenika u zemlje useljenja, kao i na nacionalnoj promidžbi, za što je trebalo otvoriti što veći broj predstavništva u zemljama useljenja, koja su trebale pružati zaštitu iseljenicima te među njima poticati razne kulturno-prosvjetne aktivnosti.⁶⁹³

U njima je aktivno sudjelovao i Iseljenički komesarijat u Zagrebu, koji je preko Odsjeka za nacionalno-prosvjetni rad djelovao među iseljenicima u cilju održanja nacionalne svijesti, za što je intenzivno surađivao i sa Savezom organizacija iseljenika. Suradnjom se nastojalo potaknuti odašiljanje knjiga, časopisa i novina, preko iseljeničkih izaslanika i korespondenata, kako u europskim tako i u prekomorskim zemljama.

Tako se tijekom 1934. godine raspalo oko 50 čitanki, 80 raznih poučnih knjiga, 90 dječjih i omladinskih knjiga, oko 1.500 časopisa, novina i brošura te 2.200 knjiga Vodnikove družbe i Kmetijske matice u Ljubljani. Osim toga bilo je poslano i oko 1.000 brojeva lista "South Slav. Herald" koji je izlazio u Beogradu, zatim oko 1.500 dnevnih i tjednih novina, 200 glazbenih partitura, 100 kazališnih komada za prosvjetna društva i dr. Također je bilo ođaslano i oko 14.200 komada raznog nacionalnog-promidžbenog materijala koji je bio upotrebljiv za usporavanje asimilacije, kao i očuvanja nacionalne svijesti iseljenika.⁶⁹⁴

Bilo je sasvim jasno da se unatoč ovim akcijama, proces asimilacije ipak nije mogao spriječiti, ne samo zbog udara američke tehnologije koja je nudila mogućnost dobre zarade, "već pomalo i radi toga što je naš čovjek, kao i svaki drugi useljenik, bio udoban i oportunistički nastrojen prema takvoj civilizaciji, koja ga je onda lako apsorbirala da onda još uzme i državljanstvo,

⁶⁹³ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1934, str. 12.

⁶⁹⁴ Ibidem.

za što je lakše dolazio do zarade i pristupa u američkom privrednom mehanizmu," što je posebno isticao i Milan Marjanović u svojim govorima.⁶⁹⁵

Predstavnici Iseljeničkog komesarijata bili su također svjesni da se procesu asimilacije nije bilo lako otrgnuti, za što su poduzimali razne promidžbene akcije pokušavajući animirati cijelu društvenu zajednicu, a ne samo predstavnike iseljeničke službe. Predlagalo se ugledati na njemačko-austrijske "Schul-vereine" ili mađarske "Julijane", koji su redovito poduzimali različite akcije na očuvanju svojih nacionalnih jedinica, što je svakako služilo kao primjer u osmišljavanju sličnih programa.

Vođen takvim primjerima Iseljenički komesarijat je također predlagao uspostavljanje čvršćih kontakata između naselja iseljenika u inozemstvu, što je svakako trebalo doprinijeti povezivanju kulturnih veza između iseljenika i domovine. Također je predlagao i organiziranje iseljeničkih izleta u starom kraju, što je moglo "oživjeti domovinske osjećaje kod povratnika," kao što je to bilo u slučaju kada je izletničko društvo iz Amerike dovelo na izlet u Kraljevinu 150 bivših sunarodnjaka koji su u međuvremenu postali američki građani. Takvom akcijom se privrijedilo ukupno 20.000 dolara, što naravno nije bio neki iznos, ali je ipak bio put u uspostavljanju intimnijeg kontakta iseljenika s domovinom.⁶⁹⁶ U istu svrhu Iseljenički komesarijat bio je predložio da se takvim izletnicima oprost i naplata povratničke glavarine te daju pogodnost od 50% popusta na željeznici.⁶⁹⁷

Predlagalo se i osnivanja crkava i škola i to u jačim centrima, za što je trebalo pomoći u financijskom smislu te omogućiti odlazak svećenika i učitelja. Također se predlagalo i podupiranje pjevačkih društava, osnutak

⁶⁹⁵ Zato je Milan Marjanović u *Naši iseljenici u Sjevernoj Americi*, 540-542. isticao da se od iseljenika mnogo očekuje a "mi ne dajemo njemu ama ničega što bi moglo da mu omogući da se nacionalno održi...", i dalje "ne šaljemo mu ni knjiga, ni nota za pjevanje, ni podataka, niti uopće materijala kojim bi se mogao i sam u svojoj nacionalnoj samosvijesti da digne i pred strancima podiči, a našoj zemlji učini malu propagandu." Također je u istome duhu držao i predavanja pod nazivom "Amerika, zemlja nove civilizacije" koje je održao 1. svibnja 1927. godine u kinu "Urania" u Osijeku, pod pokroviteljstvom Društva za promicanje umjetnosti i znanosti u Osijeku. Letak predavanja dostupan je u fondu Milana Marjanovića, u Odsjeku za povijest hrvatske književnosti HAZU (dalje: HR-HAZU-OPHKN-125-MM).

⁶⁹⁶ HR-HDA-1071-IK kut. 548, IIK 1926/27, str. 52.

⁶⁹⁷ Isto, 55.

biblioteka, raspačavanje specijalnih slovarica iz kojih su djeca koja su već znala čitati engleski ili španjolski mogla usavršavati i svoj materinski jezik. Posebno se predlagalo i sudjelovanje uglednijih osoba na raznim sletovima i priredbama u inozemstvu, kao što je to bilo u slučaju putujuće izložbe Ivana Meštrovića, o čemu se posebno pisalo i u američkom tisku.⁶⁹⁸

Bilo je i ideja da se ugledni profesori iz Kraljevine šalju na američka sveučilišta u svrhu održavanja predavanja iz povijesti, kao i podupiranja i subvencioniranja patriotskog tiska u Americi⁶⁹⁹ te odlikovanja zaslužnih novinara, kao i stranih prijatelja koji su donirajući novčana sredstva pomagali iseljenicima. "Također je trebalo potaknuti i konzularna predstavništva i iseljeničke izaslanike da intenzivno porade na osnivanju što većeg broja potpornih organizacija među iseljenicima u Americi, kojih je već tijekom 1926./1927. bilo otprilike oko 3.351, što je bila najbolja slika jake vitalne snage našeg naroda u Americi."⁷⁰⁰

5.1.5. Iseljeničko muzealstvo

5.1.5.1. Iseljenički muzej u Zagrebu

"Svaki kulturni narod čuva svoje spomenike i dokaze postanka, djelovanja i napretka svojih naseobina, pa tako i naš narod treba da čuva sve uspomene o tako velikom prijeporu i naponu snage, silnom naporu i požrtvovanom djelovanju našega iseljeničtva po svijetu, a sve u korist i za napredak naše domovine. Sve tekovine kulturnoga i materijalnoga života i kod naših iseljenika neka ostanu trajnom svojinom čitavoga našega naroda, za sve buduće naraštaje, a sva dobra našega iseljeničkoga života neka ostanu trajan i vjeran tumač kako su naši iseljenici žilavošću i ustrajnošću svoje rase, iako teško stradavajući i mučeći se, znali u tuđemu svijetu steći vrlo znatne uspjehe, položaje i takova preimućstva na svim poljima javnoga djelovanja, da su zaslužili duboko poštivanje i odanu ljubav rođene zemlje. Iseljenička služba će

⁶⁹⁸ Isto, 55.

⁶⁹⁹ V. Đikanović u svojoj doktorskoj disertaciji *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država 1918.-1945.*, na str. 129. navodi da su nove političke okolnosti tražile da se kulturnim aktivnostima, uključujući i tisak, da jugoslavensko obilježje. Odnosno, tražilo se predstavljanje ne samo dostignuća nacionalnog elementa, već ukupnog jugoslavenskog društva i države. Međutim, važnu ulogu u životu hrvatskih iseljenika imao je hrvatski tisak koji je održavao zajedništvo te utjecao na razvoj nacionalne svijesti u novoj sredini, potičući tako i veze s domovinom. O tome svjedoči i veliki broj hrvatskih iseljeničkih publikacija koje su bile bitne sastavnice iseljeničkog života.

⁷⁰⁰ HR-HDA-1071-IK kut. 548, IIK 1926/27, str. 56-57.

u ovome zajedničkomu radu sa Savezom organizacija iseljenika, na ovome važnom nacionalnom poslu, uređenjem Muzeja učiniti korisno djelo i odužiti se dostojno našim iseljenicima za sve silne napore i prijegore, koje su uložili u borbi za napredak i procvat svoje domovine".⁷⁰¹

Inicijativom dr. Fedora Aranickog i Milostislava Bartulice,⁷⁰² a na temelju rješenja Ministra za socijalnu politiku i narodno zdravlje Ivana Pucelja, osnovan je 19. srpnja 1933. godine Iseljenički muzej u Zagrebu (prilog 29.).⁷⁰³ Netom nakon toga, 15. studenog 1933. godine donesen je i *Pravilnik* o njegovu radu. Međutim, kako je muzej započeo s radom tek tijekom 1936. godine bio je ponovno donesen i novi privremeni *Pravilnik* 1. lipnja 1936. Godine, rješenjem Ministra socijalne politike i narodnog zdravlja Dragiše Cvetkovića.⁷⁰⁴

Navedeni *Pravilnik* trebao je poslužiti samo do donošenja specijalne *Uredbe o Iseljeničkome muzeju*,⁷⁰⁵ koji je bio osnovan kao zasebna ustanova Iseljeničke službe pod okriljem Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, odnosno Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu, a u sklopu Odjela za kulturnu propagandu i katastar naselja. Na njegovu čelu nalazio se odbor sastavljen od predstavnika Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, zatim predstavnika Saveza organizacija iseljenika, kao i ravnatelja Iseljeničkog muzeja gospodina Milostislava Bartulice.

Prema privremenom *Pravilniku* osnovna svrha i zadaća Muzeja, kao jedne od važnijih nacionalnih-kulturnih ustanova u zemlji, bila je prikupljanje, sustavno sređivanje i čuvanje materijala vezanog uz život iseljenika "uzduž svih oceana od sjevernoga do južnoga pola."⁷⁰⁶ Također je

⁷⁰¹ HR-HDA-1619-IM, kut. 1 Dopis br.7/33. od 30. listopada 1933. kojim se obavijestila javnost o osnutku Muzeja.

⁷⁰² M. Bartulica je prije osnutka Muzeja radio u Odsjeku za kulturno-prosvjetni rad među iseljenicima. O tome više u: HR-HDA-1004-BM, kut. 14, C-IX/8.1. Milostislav Bartulica, "Iseljenički muzej u Zagrebu i Splitu godine 1933-1940."

⁷⁰³ HR-HDA-1619-IM, kut. 1. Pravilnik o vođenju i uređenju Iseljeničkog muzeja u Zagrebu, br. 10/33. od 15. studenog 1933. godine. Prvi podatci o osnutku Muzeja objavljeni su i u prilogu *Novog Iseljenika*, br. 3, god. XIV., od 1. ožujka 1935.

⁷⁰⁴ HR-HDA-1619-IM, kut. 1. Privremeni pravilnik br. 69536/36. od 1. lipnja 1936. godine.

⁷⁰⁵ Ibidem.

⁷⁰⁶ Bartulica, *Hrvatsko izseljeničtvo u svietlu brojitbe*, 2.

prikupljao materijale o iseljeničkim centrima u domovini, podatke o iseljavanju i migracijskim kretanjima, o iseljeničkim naseljima i prilikama u zemljama useljavanja, strukturi iseljeničkih naselja, kao i podatke vezane uz širenje nacionalne svijesti iseljenika.⁷⁰⁷

Tijekom priprema za otvorenje Muzeja u tisku je redovito objavljivao i poziv iseljenicima da daruju dokumente, fotografije, kao i drugi materijal koji je na neki način dokumentirao povijest iseljeničtva.⁷⁰⁸ Ovisno o strukturi gradiva bilo je uređeno ukupno 12 odjela u Muzeju, u okviru kojih je djelovalo još 73 odsjeka, koji su se bavili različitim pitanjima vezanim uz: iseljenički tisak, osnutak i rad iseljeničkih društava, kulturno-prosvjetni i crkveni rad, gospodarski život, znanstveno-kulturni i socijalni rad iseljenika, uključujući i one iseljenike koji su se iselili prije Prvog svjetskog rata, kao i Odsjek koji se bavio prikupljanjem evidencija vezanih uz države i krajeve u kojima su živjeli iseljenici.⁷⁰⁹

U tu svrhu bio je izrađen i *Katastar naših naselja*, koji je tijekom izvještajne 1934. godine bio izrazito proširen s novim podacima, za što se navodilo oko 2.600 unosa novih adresa dobivenih iz iseljeničkog tiska, zatim od iseljeničkih organizacija ili izravno od iseljenika.⁷¹⁰ Na taj način je broj zavedenih kartica iseljenika iznosio oko 1.100 te kartoteke koja je sveukupno brojala 15.000 adresa⁷¹¹ (prilog 30.). Također je Katastar bio obogaćen i s potpuno novim podacima iseljeničkih naseobina u Argentini, Australiji, Belgiji, Kanadi, Čileu, Kolumbiji, Kubi i dr. Uz to su bile izrađene i potpuno

⁷⁰⁷ HR-HDA-1619-IM, kut. 2. U fondu su zastupljeni i popisi darovatelja, kao i darovanog gradiva, vezanog uz Muzej. Uz istoj kutiji se uz popise nalaze i pisma iseljenika ili darovatelja upućenih upravi Muzeja u svrhu pohrane gradiva i predmeta vezanih za iseljeničtvo.

⁷⁰⁸ HR-HDA-1619-IM, kut. 1. Poziv za organiziranje muzeja i predaju gradiva Muzeju cjelokupnom našem iseljeničtvu, br. 25/33 Zagreb, studeni 1933. Slične obavijesti su dostupne i u HR-HDA-967-SOI, kut. 14.

⁷⁰⁹ HR-HDA-1619-IM, kut. 1. "O važnosti i značaju Iseljeničkog muzeja u Zagrebu i Splitu", napisao Milostislav Bartulica, upravnik Muzeja. Dokument nije datiran.

⁷¹⁰ O Iseljeničkom muzeju vidi još u Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, str. 207-234.

⁷¹¹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IK 1934, str. 17.

nove mape iseljeničkih naseobina, koje su trebale omogućiti lakše pretraživanje raznih ustanova i pojedinaca.⁷¹²

Sredstva za organizaciju, uzdržavanje i vođenje Muzeja, kao i njegove matice i ogranaka, doticali su iz godišnjih prihoda Iseljeničkog fonda te su bili predviđeni u smislu članka 33. *Zakona o iseljavanju*, zatim doprinosa Saveza organizacija iseljenika, kao i drugih raznih subvencija, darova, legata te prinosa od ulaznica i priredbi koje su bile organizirane u tu svrhu.

5.1.5.2. Iseljenički muzej u Splitu

Kao ogranak Iseljeničkog muzeja u Zagrebu osnovan je u Splitu 1937. godine Iseljenički muzej,⁷¹³ koji je bio smješten u prostorijama Iseljeničkog kluba Jugoslavenskih iseljeničkih udruženja. Za pokriće troškova oko izdržavanja i popunjavanja Muzeja brinula je Iseljenička služba Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja te Savez organizacija iseljenika i to prema predračunu predloženom od strane Odbora ogranka, kao i pomoći drugih javnih institucija.⁷¹⁴ Glavni dio gradiva splitskog Muzeja činio je arhiv Jugoslavenske narodne obrane iz Južne Amerike, formiran i sređen u razdoblju od 1932. do 1934. godine. Tijekom 1934. godine arhiv

⁷¹² Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 1617 – Iseljenički katastar (dalje: HR-HDA-1617-IKas). Gradivo ovoga fonda sadrži podatke o iseljenicima u države: SAD, Kanada, Meksiko, Kuba, Gvatemala, Venezuela, Ekvador, Peru, Čile, Argentina, Bolivija, Brazil, Urugvaj, Paragvaj, Australija, Novi Zeland, Egipat, Južnoafrička Unija, Turska, Francuska, Belgija, Nizozemska, Austrija, Njemačka, Švicarska. Sadržaj gradiva se ponajviše odnosi na podatke o društvima i ustanovama, isječke iz novina, adresare uglednih i istaknutih iseljenika, dokumentaciju o vezama iseljenika s domovinom i sl. U skupini 'Jugoslavija' sadržana je dokumentacija o vezama iseljenika i domovine, listići s podacima o uglednim iseljenicima, korespondencija Matice iseljenika Hrvatske, Memorandum Vijeća kanadskih južnih Slavena upućen Vladi FNRJ o povratku iseljenika iz Kanade i dr. Gradivo sadrži i tzv. 'Iseljenički arhiv' za razdoblje od 1928. do 1953., a isti sadrži novinske isječke vezane uz problematiku iseljenika, odnosno useljenika (iseljenička naselja, ekonomski uvjeti, zakoni i propisi, građanska prava, deportacija, registracija stranaca, vojna obveza i dr.).

⁷¹³ HR-HDA-1619-IM, kut. 1. Zapisnik o ustroju ogranka Iseljeničkog muzeja u Splitu od 6. svibnja 1937. godine. Osim zapisnika o ustroju postoje i razna izvješća vezana uz rad Muzeja koja su se redovito slala Iseljeničkom komesarijatu u Zagrebu.

⁷¹⁴ HR-HDA-1619-IM, kut. 1. Bartulica, "O važnosti i značaju Iseljeničkoga muzeja u Zagrebu i Splitu".

Jugoslavenske narodne obrane predan je na čuvanje Gradskoj općini Split – Gradskoj biblioteci.⁷¹⁵

"Kasnije, osnutkom Banovine Hrvatske, kada je rasformiran Iseljenički komesarijat i kada je osnovan Iseljenički odsjek kod socijalnog odjela, došlo je do krize u Muzeju, budući da se do tada nije bio posve uredio njegov položaj, kao javne i prosvjetne iseljeničke ustanove. Banovina je tad Savezu organizacija i Muzeju uskratila pomoć, pod izlikom da su te institucije bile više jugoslavenskog karaktera nego li hrvatskog. Osim toga, kao argument se navodilo da se ne radi o službenoj organizaciji već o privatnoj ustanovi."⁷¹⁶

Tijekom 1939. – 1940. došlo je i do reorganizacije Iseljeničke službe, pri kojoj je bio osnovan i Iseljenički odsjek Ispostave Banovine Hrvatske u Splitu te se između ostalog predlagao i osnutak Hrvatskog iseljeničkog saveza, na čijem su čelu trebali ostati dotadašnji predsjednik M. Marjanović i tajnik M. Bartulica. Bilo je i još nekih drugih planova, no nažalost već prvih mjeseci 1941. godine, kada je Italija okupirala Dalmaciju morao se obustaviti rad Iseljeničkog muzeja u Splitu. M. Bartulica je nakon toga "spakirao sanduke i sve stvari prenio u Zagreb, gdje je sve bilo smješteno u jednu neuporabljivu dvorišnu zgradu Iseljeničkog odsjeka zadržanog u NDH."⁷¹⁷

No, međutim ratne godine nisu išle u prilog pokretanju ponovnog rada Muzeja, dok su nakon rata uslijedila mukotrpa nastojanja M. Bartulice da

⁷¹⁵ Godine 1934. arhiv Jugoslavenske narodne obrane predan je na čuvanje Gradskoj općini Split, odnosno Gradskoj biblioteci, dok je dio fotografija, knjiga i novina bio ostavljen na raspolaganje spomenutom Muzeju u Splitu. Godine 1941. Muzej je ukinut, a njegovo gradivo preneseno u Zagreb gdje je zajedno s gradivom zagrebačkog muzeja bilo predano na čuvanje Iseljeničkoj službi u Zagrebu (Iseljenički odjel). Nakon Drugog svjetskog rata Muzej nije ponovno uspostavljen te je muzejsko gradivo djelomično koristila Uprava za iseljenike Ministarstva rada NRH, a rasformiranjem Uprave i kasnije ukidanjem Ministarstva rada, gradivo je 1950. predano Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti. Osnivanjem Matice iseljenika Hrvatske 1951. godine, kao središnje nacionalne ustanove za obavljanje društvene i privredne djelatnosti od značenja za položaj iseljeničkih zajednica, ponovno se iniciralo osnivanje Iseljeničkog muzeja. U sklopu Matice održavane su izložbe s iseljeničkim temama u sklopu Iseljeničkog tjedna. Do ponovnog otvaranja Muzeja nije došlo, premda je Matica nastavila organizirati izložbe i prikupljati gradivo za Muzej do 1958. godine, nakon čega će se izložbena djelatnost organizirati u sklopu kulturno-prosvjetnog odjela Matice. U Hrvatski državni arhiv u Zagrebu gradivo Iseljeničkog muzeja preuzeto je tijekom 1998. godine, od Instituta za migracije i narodnosti RH i to po službenoj dužnosti. Preuzimanje je zavedeno u Knjigu akvizicija pod brojem 37/1998. (Izvor: Ana Holjevac Tuković, *Sumarni inventar HR-HDA-1619. Iseljenički muzej 1933-1941.*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2005.

⁷¹⁶ HR-HDA-1004-BM, kut. 14, C-IX/8.1. Bartulica, "Iseljenički muzej u Zagrebu i Splitu godine 1933-1940."

⁷¹⁷ Isto.

ponovno pokrene nadležne da se konačno odluče riješiti nešto po tome pitanju, pogotovo jer je cijeli muzejski inventar u tome vremenu "hodao od nemila do nedraga", iz jedne institucije u drugu. Zbog toga je M. Bartulica jedne prilike i izjavio: "Muzejski materijal koji se danas čuva u Matici iseljenika jedinstven je i nema ga nigdje u takvom opsegu i obliku, pa ga treba konačno staviti u službu naučnome radu i kao trajni spomenik zahvalnosti Jugoslavije svome iseljeništvu."⁷¹⁸

5.2. Povratnici

5.2.1. Povratnici iz prekomorskih zemalja

Najveći broj povratnika iz prekomorskih zemalja vratio se u Hrvatsku u razdoblju 1931. – 1935. godine, što je u postotcima bilo znatno više nego li broj iseljenih osoba, čemu je svakako doprinosaio i učinak svjetske ekonomske krize i relativno male mogućnosti pronalaska zaposlenja.⁷¹⁹ U to doba se pravci iseljavanja iz Kraljevine više orijentiraju na zemlje Južne Amerike, zatim Australiju i Novi Zeland, dočim u Sjevernoj Americi postaje popularno iseljavanje u Kanadu.

Iz Tablice 9. vidljivo je da je od 1924. do 1929. ukupan broj povratnika iz Hrvatske iznosio 16.272, od čega iz Hrvatske i Slavonije 12.070, a iz Dalmacije 4.202 osoba. U razdoblju od 1930. do 1938. godine prati se porast broja povratnika za ukupno 2.665 povratnika više nego li što je to bilo u razdoblju 1920. do 1929. godine. Uglavnom, za tih osam godina u Hrvatsku se vratilo 18.937 povratnika, od čega u Savsku banovinu 14.127, a u Dalmaciju 4.810 povratnika.

⁷¹⁸ Ibidem.

⁷¹⁹ Mira Kolar-Dimitrijević, "Djelovanje velike ekonomske krize na migraciona kretanja jugoslavenskih naroda", u: Vasa Čubrilović (ur.), *Svetska ekonomska kriza 1929-1934. i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope*, Beograd: Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, 1976, 337-366.

Tablica 9. Povratnici iz prekomorskih zemalja 1924. – 1929., 1930. – 1938. i 1939.

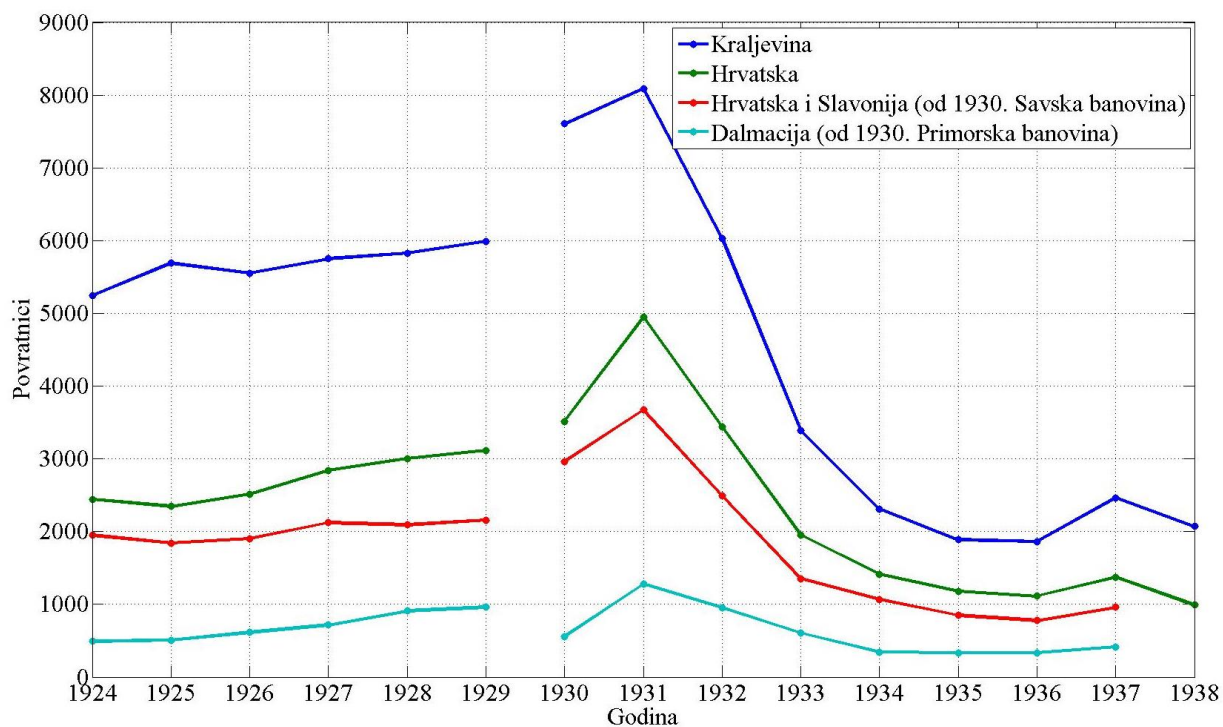
Godina	Ukupno iz Kraljevine	Ukupno iz Hrvatska	Hrvatska i Slavonija	Dalmacija	Postotak
1920. – 1923.	43.148	-	-	-	-
1924.	5.244	2.444	1.952	492	46,61%
1925.	5.691	2.349	1.840	509	41,28%
1926.	5.554	2.517	1.904	613	45,32%
1927.	5.753	2.843	2.125	718	49,42%
1928.	5.827	3.003	2.092	911	51,54%
1929.	5.992	3.116	2.157	959	52,00%
Ukupno	77.209	16.272	12.070	4.202	47,77%

Godina	Ukupno iz Kraljevine	Ukupno iz Hrvatske	Savska banovina	Primorska banovina	Postotak
1930.	7.607	3.516	2.962	554	46,22%
1931.	8.089	4.948	3.671	1.277	61,17%
1932.	6.031	3.441	2.491	950	57,06%
1933.	3.385	1.951	1.349	602	57,64%
1934.	2.309	1.413	1.067	346	61,20%
1935.	1.887	1.182	850	332	62,64%
1936.	1.861	1.111	778	333	59,70%
1937.	2.462	1.375	959	416	55,85%
1938.	2.070	990	-	-	47,83%
Ukupno	33.631	18.937	14.127	4.810	56,31%

Godina	Ukupno iz Kraljevine	Banovina Hrvatska	
		Ukupni povratnika	Postotak povratka
1939.	1.294	700	54,10%

Ukupan broj povratnika iz prekomorskih zemalja 1924. – 1939. godine		
Kraljevina	Hrvatska	Postotak
68.986	35.909	52,05%

Izvor: Statistički godišnjaci [Kraljevine Jugoslavije] 1929-1939.

Grafikon 7. Povratnici iz prekomorskih zemalja 1924. – 1929., 1930. – 1938. i 1939. godine

5.2.2. Povratnici iz europskih država

Slično prethodnim trendovima, opet zbog svjetske ekonomske krize, najviše povratnika bilo je iz europskih država 1931. (50,38%), a u relativnoj blizini toga visokog postotka bile su 1930. (42,20%), 1932. (46,50%) i 1933. (43,95%). Kasnije se taj postotak smanjivao iz godine u godinu, da bi 1938. iznosio samo 13,14%, dok se tijekom 1939. ponovno pratio nagli porast broja povratnika. Tada se u Hrvatsku vratilo 31,70% povratnika, što je u odnosu na prethodnu godinu bilo povećanje od 18,56%, kako to prikazuje Tablica 10. i prateći Grafikon 8. Uglavnom za razdoblje od 1930. do 1939. godine postotak povratnika u Hrvatsku iznosio je 32,57%.

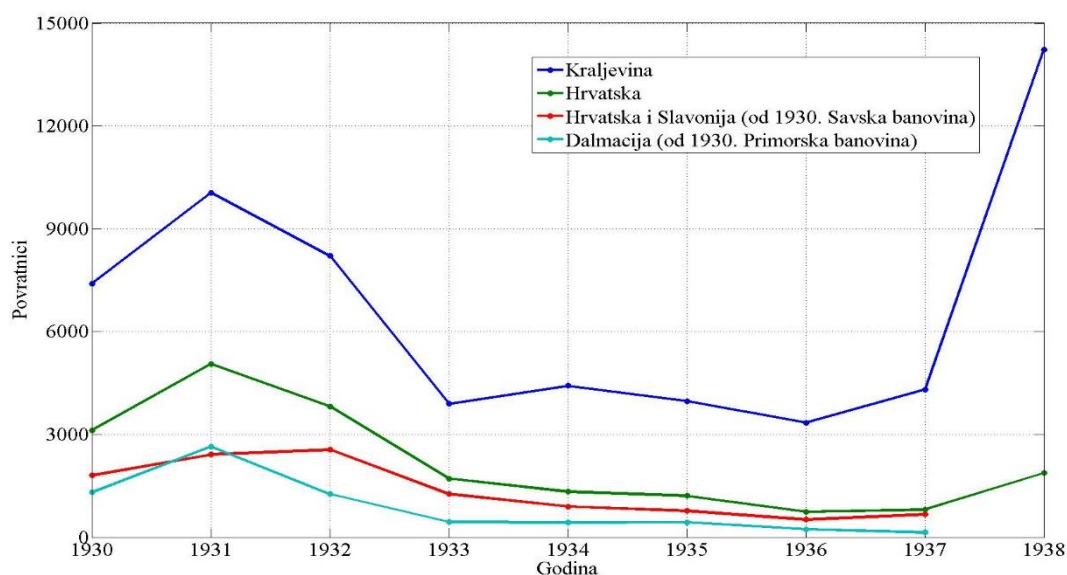
Tablica 10. Povratnici iz europskih država 1930. – 1939. godine

Godina	Ukupno u Kraljevinu	Ukupno u Hrvatsku	Savska banovina	Primorska banovina	Postotak povratništva
1930.	7.395	3.121	1.807	1.314	42,20%
1931.	10.046	5.061	2.417	2.644	50,38%
1932.	8.209	3.817	2.555	1.262	46,50%
1933.	3.895	1.712	1.263	449	43,95%
1934.	4.421	1.332	900	432	30,13%
1935.	3.969	1.211	771	440	30,51%
1936.	3.345	747	514	233	22,33%
1937.	4.303	806	666	140	18,73%
1938.	14.229	1.870	-	-	13,14%
Ukupno	59.812	19.677	10.893	6.914	32,88%

Godina	Ukupno u Kraljevinu	Banovina Hrvatska	
		Ukupno	Postotak povratništva
1939.	22.469	7.123	31,70%

Ukupan broj povratnika iz europskih država 1930. – 1939. godine		
Kraljevina	Hrvatska	Postotak
82.281	26.800	32,57%

Izvor: Statistički godišnjaci [Kraljevine Jugoslavije] 1929-1939.

Grafikon 8. Povratnici iz europskih država 1930. – 1939. godine

Ukupan broj iseljenih osoba u prekomorske zemlje u razdoblju 1919. – 1939. za cijelu Kraljevinu iznosio je 202.213 iseljenika, od čega je u periodu od 1921. do 1939 iz Hrvatske iselilo 102.205 iseljenika, dok je u europske

zemlje iz cijele Kraljevine iselilo 170.667 iseljenika, a iz Hrvatske 44.680 iseljenika, računajući pri tome da su se podaci o europskim iseljenicima vodili tek od 1927. godine. Prema tome, ukupan zbroj prekomorskih i europskih iseljenika iznosio je 372.880, od čega je na Hrvatsku otpadalo 146.885 iseljenika.

Gledano za cijelu Kraljevinu prekomorskih povratnika bilo je 112.134, od čega se samo u Hrvatsku vratilo 35.909 povratnika. Za razliku od prekomorskih povratnika, europskih je bilo ukupno 82.281, od čega iz Hrvatske 26.800 povratnika. Time je ukupan broj povratnika iz prekomorskih i europskih zemalja iznosio je 194.415, dok se u Hrvatsku vratilo 62.709 povratnika.

Zbrajajući istaknute brojke dobit će se neto iseljavanje od 178.465 iseljenika iz cijele Kraljevine, od čega je na Hrvatsku otpadalo 84.176 iseljenika.⁷²⁰

5.2.3. Povratak Hrvata iz iseljeničtva u razdoblju od 1920. do 1939. godine (razlozi, razina i zbrinjavanje)

U godišnjem izvješću Iseljeničkog komesarijata za 1925./1926. Narodnoj skupštini Kraljevine istaknuto je:⁷²¹

"Povratak iseljenika u domovinu igrao je veliku ulogu u migraciji pojedinih zemalja, u neku ruku davao joj je karakter. Gdje je postojalo samo iseljavanje bez vraćanja, kao što je to bilo kod nekih zapadno-europskih država, naročito kod germanskih naroda, gdje je pojam iseljavanja sasvim drugačiji nego kod nas ili Talijana, ili pak srodnih rasa, kod kojih je uvijek bilo kraj jakoga iseljavanja i jakoga vraćanja, nije bilo one mobilnosti koja čini kriterij našega iseljavanja".

Osim dobrovoljnih povratnika koji su se vraćali u zemlju po vlastitoj želji i o svom trošku, bilo je i onih koji su se zbog bolesti ili nezaposlenosti

⁷²⁰ O iseljavanju Hrvata u prekomorske zemlje s osvrtom na glavne smjerove i procjenu broja iseljenih osoba tijekom 90-ih godina 20. stoljeća vidi više u: Damir Magaš, *Geografija Hrvatske*, Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju; Samobor: Meridijani, 2013., 319-322.

⁷²¹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IS-INS 1925/26, str. 4.

morali vratiti u domovinu, poput Grge Vrgoča iz Sinja (prilog 31.), koji je već preko dvije godine bio bez posla, bolestan i u teškome siromaštvu.⁷²² Kako bi se takvim povratnicima koji nisu raspolagali s dovoljno novčanih sredstava pomoglo zakonodavac je donio odredbu da prijevozna poduzeća moraju vratiti određeni broj iseljenika uz pola cijene ili uz cijenu koju su odredile iseljeničke vlasti. Također ih je bilo moguće vratiti i besplatno, što se najčešće odnosilo na one iseljenike, koji su u smislu zakona bili odbijeni od inozemnih iseljeničkih vlasti, što je bilo regulirano člancima 19. i 28. *Zakona o iseljavanju*. Prema istom su parobrodarska poduzeća bila dužna ostaviti na svakom brodu po 15 slobodnih mjesta za siromašne iseljenike, koji su se isključivo repatrijali prema doznaci konzularnih vlasti.⁷²³

Međutim, porastom broja osiromašenih osoba koje su se vraćale natrag u domovinu, došlo je do salvi nezadovoljstva i napada brodarskih poduzeća, koja su smatrala da to izravno utječe na rentabilnost njihovog poslovanja, naglašavajući pri tome i zlouporabu *Zakona*. Isto se može potvrditi i s dopisom iseljeničkog nadzornika u kojem je stajalo: "povratnici iz Urugvaja nisu ostavljali dojam da su siromašni, bolesni ili da si nisu mogli naći zarade ako su to htjeli. Bili su mladi, dobro ugojeni i dobro odjeveni. I ono što je najsumljivije, oni su zaudarali po alkoholu."⁷²⁴ Ovaj slučaj je imao za posljedicu da su se budućim iseljenicima za Južnu Ameriku, napose za Urugvaj, Peru i Čile putovnice izdavale samo uz garantna pisma osoba koje

⁷²² HR-HDA-1071-IK, kut. 550. Dopis Generalnom konzulatu Kraljevine Jugoslavije od strane *SS.Cyril and Methodius Croatian Church* da Grgo Vrgoč sin Bože Vrgoča iz Sinja već gotovo dvije godine nema redovitog posla. Na temelju njegove liječničke svjedodžbe vidi se da je bio teško bolestan, br. 1220. od 29. travnja 1931. godine.

⁷²³ HR-HDA-1071-IK, kut. 572. Dopis br. 30049. od 13. travnja 1932. godine u kojemu se u svrhu reguliranja repatriiranja očitovale Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja odašiljanjem telegrama prema svim brodarskim društvima, u kojemu su pozvali glavna zastupstva da dostave svoje odgovore vezane uz repatriirane osobe, kao i probleme vezane uz razdjelu kumulativnog tereta od 300 repatriiranih osoba na godišnjoj razini. Uz dopis je priložen i popis s brojem repatriiranih osoba koje su se vratile iz Amerike i Kanade tijekom 1932. godine. Tako se napr. vidi da je sa *Cosulich Line* besplatno dopremljeno 26 osoba, a uz pola cijene njih 25, dok je *Navigazione gen. Italiana* vratila samo dvije osobe, jednu besplatno, a drugu u pola cijene i tako redom. Uglavnom u 1936. godini bilo je vraćeno ukupno 154 osobe besplatno, a 148 u pola cijene.

⁷²⁴ HR-HDA-1071-IK, kut. 548. Dopis od 20. kolovoza 1928. Iseljeničkom komesarijatu, br. 523., prilog Izvješća o radu konzulata 1926.-1929.

su već bile u inozemstvu. Na taj način se pokušao prevenirati veliki broj povratnika, kao što je to bilo u ovom slučaju.

Takve i slične situacije potaknule su Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja da uputi dopis Ministarstvu inostranih dela, u kojem su tražili da se osim uobičajenih podataka koji su se do tada prikupljali od strane repatriраних osoba, a sve u svrhu sprječavanja mogućih malverzacija vezanih uz repatriiranje, obvezno moraju dodati podatci o repatriраним osobama i to: od kada se povratnik nalazi u emigraciji, čime se bavio i koliko je zarađivao, od kada je bio nezaposlen, razlog zbog kojeg ga je konzulat repartirao, zatim koje su osobe preporučile njegovu repatrijaciju te da li je ista osoba već jedanput bila repartirana.⁷²⁵

Na taj način su se tijekom izvještajne 1926./1927. godine posredstvom Iseljeničkog komesarijata u zemlju vratile i dvije obitelji Korčulana iz Sao Paula, koje su se žalile na prilično loše uvjete življenja u Brazilu. Ovaj slučaj je popratio i direktor poljskog migracionog ureda u Varšavi gospodin Stanisav Gawronski izjavljujući "da su Korčulani i sami bili krivi zbog svog rdjavoga stanja, jer gotovo jedino oni nisu iskorištavali pravo kolonista, da si između kavinih grmića zasade grah, kukuruz i sl., što im nije nitko branio, a što je bio glavni prihod kolonista koji im je donosio čistu zaradu."⁷²⁶

Također su se uz pomoć Iseljeničkog komesarijata u zemlju dopremili i bolesni povratnici iz Francuske, kojima je trebalo odobriti specijalne kredite, za što je također Ministarstvo za socijalnu politiku i narodno zdravlje izašlo u susret.⁷²⁷

Primjera vezanih uz bolesne povratnike bilo je i više, za što je Iseljenički komesarijat nastojao takve osobe planski smjestiti u zdravstvene institucije ili kod obitelji, pristupajući vrlo individualno svakom pojedinom

⁷²⁵ HR-HDA-1071-IK, kut. 572. Dopis Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja br. 31746. od 10. svibnja 1934. godine.

⁷²⁶ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1926/27, str. 58-59.

⁷²⁷ Ibidem.

slučaju.⁷²⁸ O tome svjedoči i izvješće iz 1934. godine,⁷²⁹ gdje se spominje da se "u zemlju vratilo puno duševnih bolesnika, naročito žena, u dobi od 25 do 55 godina, za koje se smatralo da su oboljele prigodom putovanja, što je bila posljedica rada i brige za egzistenciju."⁷³⁰

Također je Iseljenički komesarijat vodio brigu i oko upošljavanja povratnika koji su ostavši bez posla bili prinuđeni na povratak u domovinu. Za ovakve slučajeve je pri Iseljeničkom komesarijatu postojao i poseban Odsjek za staranje oko zapošljavanja iseljenika i povratnika, eksterne kolonizacije i opće egzistencije u inozemstvu, koji je nastao iz bivšeg Odsjeka za informiranje iseljenika.⁷³¹ Zalaganjem ovog Odsjeka uspio se pronaći posao povratniku iz Njemačke u Brodogradilištu Split. Osim toga, bilo je osigurano i zaposlenje izvjesnom broju povratnika mehaničke struke.⁷³²

Gore navedeni primjeri potvrđuje da je Iseljenički komesarijat i te kako vodio računa o zaštiti povratnika, za što je permanentno inicirao i različite prijedloge, čak i u slučaju kada su oni zadirali u kompetencije drugih Ministarstava, o čemu svjedoče i izvješća iz različitih izvještajnih godina.⁷³³

Uz sve navedeno, Iseljenički komesarijat bio je vrlo uspješan i glede djelomičnog refundiranja troškova repatrijacije na teret Iseljeničkog fonda, za što nije bilo nikakvih pritužbi od strane iseljenika, kao niti brodarskih društava. Posebno se zalagao i za povrat vozarine i taksi povratnicima te je isposlovao da se iseljeničke stvari, ukoliko njihova vrijednost nije prelazila

⁷²⁸ HR-HDA-1071-IK, kut. 572. Dopis br. 47528. od 11. prosinca 1931. godine kojim Iseljenički komesarijat upozorava na problem repatrijacije umobolnih i teško bolesnih osoba.

⁷²⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1934, str. 15.

⁷³⁰ Ibidem.

⁷³¹ Isto, 13.

⁷³² Isto, 16.

⁷³³ HR-HDA-1071-IK, kut. 548. Izvješće Iseljeničkog komesarijata br. 21035. koncem 1935. god., str. 7. To su: otvorenje novih konzulata, naročito u mjestima gdje ih nije bilo, donošenje propisa glede olakšanja vojne obveze iseljenika, oslobađanje od carina za upotrebljavane stvari i ono najvažnije reguliranje privatno-pravne zaštite povratnika i unesrećenih iseljenika i sl. Također se brinuo oko zapošljavanja iseljenika u inozemstvu, posredovao kod domaćih i stranih vlasti u interesu iseljenika te davao mišljenje o egzistenciji u zemlji odredišta i ispunjavanju uvjeta pojedinih zemalja, za osobe koja su zatražila putne isprave.

3.000 dinara, uz ovjeru konzularnih predstavništva u SAD, oslobode naplate carine.⁷³⁴

Osim Iseljeničkog komesarijata koji je sukladno Zakonu vodio posebnu brigu oko bolesnih i iznemoglih povratnika činio je to i Savez organizacija iseljenika, koji je u tu svrhu izdao i knjižicu vezanu uz savjete i upute iseljenicima i povratnicima, što bi gledajući s današnjeg aspekta iseljavanja Hrvata bilo također vrlo korisno ponovno tiskati.⁷³⁵

Pomoć iseljenicima su pružala i razna potporna društva u inozemstvu, koja su se često obraćala konzulatima, a vezano uz pojedinačne sudbine iseljenika, koje je trebalo hitno otpremiti u domovinu. Tako je primjerice Dalmatinsko potporno društvo *Sveti Nikola* utemeljeno 1901. godine pisalo Generalnom konzulatu u New Yorku⁷³⁶ moleći da se Ivan Kelava koji je došao 1922. godine iz sela Oliba u Dalmaciji, preveze besplatno u domovinu, budući da uslijed svoje bolesti nije bio u stanju dalje privređivati za život. Navedeni Kelava nije čak niti pripadao društvu, ali se ono ipak pobrinulo za njegovo otpremanje u stari kraj.

Također su povratak iseljenika potpomagale i američke vlasti na način da su tražile od konzulata da iseljenicima izdaju putovnice za povratak, uz jednokratnu potporu američkih vlasti u iznosu od 200 dolara i to za svaku repatriranu osobu. Konzulati su obično pristajali na ovakve uvjete te su sve osobe koje su zbog starosti, bolesti, siromaštva ili besposlice repatrirale iz Amerike, udomljavali kod obitelji ili u nekim od socijalno-zdravstvenih ustanova, bolnica ili domova.⁷³⁷

⁷³⁴ HR-HDA-1071-IK, kut. 548, IIK 1926/27, str. 60.

⁷³⁵ HR-HDA-790-BGA, kut. 68, V/1. Andričević, *Propisi i upute za iseljenike* sadrži i savjete iseljeniku na povratku u domovinu, kao i adresare svih organizacija SORIS-a. Izvornici su sačuvani u HR-HDA-967-SOI, kut. 14.

⁷³⁶ HR-HDA-1071-IK, kut. 569. Dopis potpornog društva od 22. rujna 1935. godine. Osim ovog primjera, u navedenoj kutiji ima još sličnih dopisa različitih potpornih društava: Slovenska narodna potporna jednota, Jugoslavenska sloga, Srpski savez Sloboda i sl.

⁷³⁷ HR-HDA-1071-IK, kut. 569. Dopis Kraljevskog generalnog konzulata u New Yorku, br. 15265/1934.

Što se tiče deportiranih osoba,⁷³⁸ one su se najčešće vraćale natrag zbog nelegalnog prijelaza granice (iz Kanade, Kube i Meksika), zatim bolesti, pomanjkanja dokumenta, korištenja tuđih isprava, komunizma,⁷³⁹ krijumčarenja alkohola, bavljenja prostitucijom i sl.⁷⁴⁰

Međutim, u kontingentu deportiranih osoba bilo je često i onih koji nisu bili vraćeni u zemlju poradi navedenih razloga, već isključivo zbog nezaposlenosti. Takve osobe su automatizmom padale na teret javne dobrotvornosti, zbog čega su bile primorane tražiti pomoć za povratak u domovinu. Za pomoć takvim osobama bilo je doneseno i posebno rješenje Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja br. 56019. od 11. studenog 1932. godine, u kojemu se naložilo svim iseljeničkim službama da se s takvim osobama postupa kao i s dobrovoljnim povratnicima.⁷⁴¹

U tu svrhu bile su izdane i posebne upute konzulatima, koji su pored oznake o deportaciji u putovnici trebali dodati i oznaku *radi nezaposlenosti ili pao na javni teret*, što je trebalo biti upozorenje graničnim iseljeničkim nadzornicima, koji su pomagali takvim osobama, naročito ukoliko su ostale bez novaca. Sve deportirane osobe su uz sebe morale imati i jednu fotografiju

⁷³⁸ Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – zbirka 1356 – Zbirka Repartrirci (dalje: HR-HDA-1356-ZR). Zbirka sadržava spise s podacima osoba koje su bile ili trebale biti deportirane iz Rusije, Amerike, Argentine, Austrije, Belgije, Brazila, Čehoslovačke, Engleske, Francuske, Grčke, Nizozemske, Italije, Kanade, Mađarske, Njemačke, Španjolske i dr. u razdoblju od 1922. do 1940. godine, u količini od 4 arhivske kutije. Sačuvana su izvješća s podacima o životopisu pojedinaca, njihovim saslušanjima kod lokalnih organa vlasti (općinskih uprava, gradske policije, kotarskih načelstva i sl.), prema kojim se može razabrati i razlog njihovog povratka. Tako se napr. prema dopisu Velikog župana modruško-riječke županije br. 302.v.ž.res-1922., Ogulin 3. rujna 1922., mogu saznati razlozi deportacije za Pavla Markovića koji je iz Amerike deportiran u Kraljevinu 1. travnja 1922. brodom "Kolumbo" i to zbog toga što je bio član komunističke stranke Jugoslavenska sekcija. Navedeni je bio po zanimanju obućar, a u Ameriku je doputovao s Hvara, brodom "Fluerdo". Navedeni dopis pohranjen je u kut. 3.

⁷³⁹ U HR-HDA-144-SBUO. U seriji povjerljiva poslovanja 1929. – 1939. sačuvani su manjim dijelom dokumenti vezani uz izvješća o migrantima komunistima, kao i organiziranju sastanaka emigranata u inozemstvu. Također se u fondu: Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 145 – Savska banovina – Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu (dalje: HR-HDA-145-SBODZ), u seriji Strogo povjerljivo poslovanje, nalazi manji dio spisa vezanih uz političku emigraciju, kao i agente koji su upućivani preko granice radi praćenja takvih aktivnosti. Vezano uz emigraciju ima i drugih fondova prema kojima se može istraživati navedena tema poput: Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 179 – Okružni inspektorat Ogulin (dalje: HR-HDA-179-OI/Og), Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 180 – Okružni inspektorat Osijek (dalje: HR-HDA-180-OI/O); Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 181 – Okružni inspektorat Varaždin (dalje: HR-HDA-181-OI/V) i Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 153 – Inspektorski odsjek Banske uprave Savske banovine (dalje: HR-HDA-153-SBIO).

⁷⁴⁰ HR-HDA-1071-IK, kut. 569. Iskaz o deportiranim osobama za godinu 1934.

⁷⁴¹ Ibidem.

u pričuvu koju su bili dužni predati na granici iseljeničkom nadzorniku, koji je pak trebao istu naljepiti na objavu o oduzetim dokumentima.⁷⁴²

Zanimljivo je da je među deportiranim osobama bilo i studenata koji su krivo shvativši razloge svoga dolaska i izbjegavajući imigracijske propise "nestajali" i opće se nisu pojavljivali na nastavi. Prema dopisu⁷⁴³ Iseljeničkog komesarijata tijekom 1925. godine u Ameriku je bilo propušteno 1.462 đaka, koji su trebali nastaviti studij na američkim školama. Međutim, njih oko 400 je već nakon kraćeg vremena otputovao ili se "izgubio", s namjerom da izbjegnu propisima prema kojim su i doputovali.

5.2.4. Evidencije o povratnicima

Prigodom povratka u zemlju povratnici su bili dužni popuniti i kestonare povratnika,⁷⁴⁴ što su ujedno bile i posebne evidencije koje su vlasti redovito vodile do 1930. godine.

⁷⁴² HR-HDA-1071-IK, kut. 569. Dopis željezničkim iseljeničkim nadzornicima Maribor, Rakek, Ljubljana i lučkom nadzorniku u Splitu od 3. veljače 1933. godine.

⁷⁴³ HR-HDA-2048-ZI, kut. 1, inv. br. 50. Dopis Iseljeničkog komesarijata doseljavanjima studenata koji su bili izvan kvota: teškoće, priznate američke škole. br. 28219/1925.

⁷⁴⁴ *Kestioneri povratnika* bili su dosta detaljni te su obrađivani za svaku zemlju posebno. Slično kao i kestoneri za iseljenike. Sastojali su se od sljedećih rubrika: ime i prezime, vjeroispovijest, narodnost, eventualno strano državljanstvo, dob i stališ (leđičan, oženjen, udovac, rastavljen) te rubrike od kuda se iseljenik vraćao natrag i gdje je živio prije iseljenja (zemlja, država, pokrajina, okrug, kotar, grad, selo i posljednja adresa). Također su se popunjavali i podatci o tome koliko je povratnik proveo vremenski u inozemstvu, u koju luku se ukrao/iskrao, zatim rubrike u koje je trebalo unijeti osnovne informacije o parobrodarskom društvu s kojim je iseljenik plovio te odgovoriti na pitanje o dužini boravka u inozemstvu, uz naznaku o tome koliko je iseljenik često za vrijeme boravka u inozemstvu bio kod kuće i tko mu je kupio kartu za putovanje. Postojale su i rubrike u koje su se unosili i podatci o zanimanju u zemlji imigracije ili domovini (grana privrede, točna adresa poduzeća, svojstvo uposlenosti i visina nadnice i sl.), kao i pitanja vezana uz zdravstveno stanje i sposobnost za rad, kao i rubrike o vještinama. Uz sva navedena pitanja očekivalo se da povratnici daju odgovore i na pitanja uz gospodarstvene, političke i socijalne, kao i klimatske i zdravstvene prilike u zemlji imigracije. Jednako su morali odgovoriti i na pitanja koliko su novaca donijeli sa sobom, kakva im je bila zarada te koliko su novaca za to vrijeme slali kući. Obvezno su morali navesti i razloge povratka, zatim koliko su godina bili povratnici u emigraciji te da li se misle ponovno iseliti. Uz sve su još trebali u kratkim crticama opisati poslove koje su obavljali u zemlji iseljenja, navesti broj Jugoslavena koji tamo žive te opisati neke osobite događaje koji su im se desili za vrijeme boravka u zemlji iseljenja. Tako su u osobnom fondu **HR-HDA-790-BGA, kut. 93, VII/1.1./1922.** sačuvani podatci o iseljeniku Nikoli Butkoviću iz Kanade. U njegovom kestoneru su popunjene rubrike o opažanjima za vrijeme boravka u iseljeništvu, za što je napisao da se po njegovom osobnom iskustvu najviše ubojstava dešavalo na strani naših ljudi, razbojništva na strani Engleza, a prevare na strani Francuza, dok su Nijemci stajali moralno veoma visoko. Iz Butkovićevog upitnika saznajemo i to da je on iselio zbog činjenice da je zemlja bila slaba, a članova obitelji puno te da je unatoč tome da je bio nepismen te ispočetka teško radio u rudnicima, vrlo brzo krenuo u školu te napredovao, kasnije je dobio i američko državljanstvo, dok mu se sin Petar oženio s

Prema izjavama anketiranih povratnika većina ih je u inozemstvu provodila od jedne do dvadeset i pet godina, prigodom čega su uspjeli posjetiti domovinu od jednog do četiri puta. Njihovi razlozi povratka bili su najčešće slabo zdravstveno stanje, nezaposlenost i bijeda.⁷⁴⁵ Skoro polovica njih bila je zaposlena u tvornicama, željezarama ili rudnicima. Bilo je i onih koji su radili kao zanatlije (zidari, kovači, pekari, krojači, kuhari, mornari, trgovačko pomoćno osoblje, sluge ili kao lučki radnici i ribolovci i sl.). Neki su čak imali i svoje radnje kao gostioničari ili vlasnici menzi, brijačnica i sl., dočim su se drugi bavili zemljoradnjom ili su pak bili obični nadničari (kopali kanale, trasirali pruge itd.).⁷⁴⁶

Osim ovih upitnika (*kestionera*) u HDA su sačuvani i pojedinačni predmeti povratnika,⁷⁴⁷ prema kojim je moguće rekonstruirati različite sudbine kao i situacije kroz koje su prolazili iseljenici u zemljama useljenja. Preko njih je također moguće ustvrditi i razloge njihovog povratka. Radi se o sličnim podacima koji su navođeni i u *kestionerima* povratnika, a bili su najčešće vezani uz nezaposlenost, slabo zdravlje, odsluženje vojnog roka, uređenja gospodarstva ili jednostavno želje da ostatak života provedu u domovini i sl.⁷⁴⁸

Također su u HDA sačuvani i tabelarni iskazi povratnika,⁷⁴⁹ koji su se razlikovali prema tome da li se radilo o dobrovoljnim, repatriranim ili

Engleskinjom i živi u Americi kao američki državljanin. Također je naveo da mu je imetak nekih 10.000 dolara. Osim Butkovića u istoj kutiji 93. su pohranjeni kestioneri povratnika Josipa Tomića i Paula Majetića.

⁷⁴⁵ HR-HDA-1071-IK, kut. 569. Izvještaj o repatriranim povratnicima za mjesec kolovoz 1932., Split 1. rujna 1932.

⁷⁴⁶ Ibidem.

⁷⁴⁷ HR-HDA-2048-ZI. U kutijama 3, 4, 5. i 6. ove zbirke sačuvani su predmeti povratnika, prema čemu je moguće istražiti različite ljudske sudbine, kao i razloge njihovog iseljenja ili povratka u Kraljevinu.

⁷⁴⁸ Ibidem.

⁷⁴⁹ Tabelarni iskazi su se sastojali od sljedećih rubrika: imena i prezimena (stranke i njegove eventualne pratnje, žene i djeteta). S tim da su povratnici koji su u međuvremenu u inozemstvu stekli obitelj koja se zajedno vraćala u zemlju, takvu informaciju morali posebno i naznačiti. Zatim povratnik je trebao popuniti i rubriku o stalnom boravištu (kotar, banovina ili prije pokrajina), podatke o starosti, vjeroispovijesti, zanimanju te podatke o putovnici i vlasti koja ga je izdala s obveznim navođenjem podataka o danu i godini polaska kao i povratka u zemlju. U posebnu rubriku su se unosili podatci o tome da li je povratak bio dobrovoljan, silom vraćen (*debarred rejected*), repatriran ili deportiran. Uz to je trebalo navesti i koja je vlast vratila iseljenika te sve odluke koje su prethodile tome činu. Povratnici su morali zaokružiti i razloge povratka koji su bili klasificirani prema gospodarstvenim, zdravstvenim, obiteljskim i političkim razlozima. I

deportiranim povratnicima.⁷⁵⁰ Međutim, njihovim pregledom se utvrdilo da je većina rubrika ostajala neispunjena, što ne može poslužiti za neku posebnu analizu. Tako se primjerice prema tabelarnom iskazu iz 1937. godine vidi da je Anđelka Kušić iz Zagreba (Savska ulica), stara 26. godina, s putovnicom br. 412. izdanom u Zagrebu, otputovala 9. srpnja 1937. godine, pri čemu je rubrika o državi iseljenja ostala neispunjena. Postoje samo podatci o tome da je bila silom vraćena u zemlju, bez navođenja drugih podataka koji bi mogli biti relevantni za neku detaljniju analizu.⁷⁵¹

5.2.4.1. Prekomorski povratnici prema zanimanju i spolu

U Tablici 11. prikazani su povratnici po zanimanju kojih je u razdoblju od 1924. do 1939. godine bilo ukupno 70.643, od čega je struktura povratnika bila nešto drugačija nego li je to bilo kod iseljenika, gdje su prednjačili zemljoradnici. Uočljivo je da je najveći broj povratnika otpadao na nekvalificirane radnike 28.344, zatim na kvalificirane radnike 17.869, pa tek onda na zemljoradnike 15.964. Slijede ih članovi koji nisu privređivali 7.091, dok je isto kao i kod iseljenika, najmanji broj otpadao na slobodna zanimanja oko 1.375 povratnika. Promatrajući ove podatke i procentualno u Grafikonu 9. vidljivo je da je 40% povratnika otpadalo na nekvalificirane radnike, zatim 25% na kvalificirane, dok je zemljoradnika bilo 23%. Ostatak od 10% odnosi se na članove njihovih obitelji koji nisu privređivali, kao i na slobodna zanimanja kojih je bilo samo 2%.

za kraj trebalo još navesti oznaku parobrodarskog društva s kojim se iseljenik iselio ili vratio, kao i podatak o tome koliko je novaca donio sa sobom. Postojala je i posebna rubrika za eventualne ine primjedbe.

⁷⁵⁰ HR-HDA-1071-IK, kut. 569. Tabelarni iskazi povratnika (imenični podatci običnih, silom vraćenih deportiranih osoba i repatriiranih osoba) nalaze se u kutijama od 603 do 607, a odnose se na razdoblje od 1930. do 1939. godine. Također se u istoj kutiji nalaze iskazi repatrijacija prije Prvog svjetskog rata kao i repatrijacije iz Kanade i SAD. U istoj kutiji su pohranjeni i iskazi o deportacijama osoba.

⁷⁵¹ HR-HDA-1071-IK, kut. 606. Tabelarni iskazi povratnika ovjeren od željezničkog iseljeničkog nadzornika br. 209. od 4. rujna 1937. godinu na kontrolnom punktu Jesenice.

Tablica 11. Prekomorski povratnici prema zanimanju 1924. – 1939. godine

Godina	Radnici		Zemljoradnici	Slobodna zanimanja	Članovi koji ne privređuju	Ukupno
	Kv.	Nkv.				
1924.	919	2.560	357	12	983	4.831
1925.	1.792	2.084	1.079	45	691	5.691
1926.	761	2.723	1.318	90	662	5.554
1927.	1.694	2.556	1.171	49	283	5.753
1928.	1.346	2.295	1.499	41	646	5.827
1929.	1.907	1.665	1.810	42	568	5.992
1930.	1.855	3.100	1.934	77	641	7.607
1931.	2.672	2.887	1.554	273	703	8.089
1932.	1.444	2.592	932	335	728	6.031
1933.	595	1.429	862	212	287	3.385
1934.	467	1.083	493	26	240	2.309
1935.	593	629	430	35	200	1.887
1936.	575	699	395	77	115	1.861
1937.	574	910	879	18	81	2.462
1938.	417	734	722	29	168	2.070
1939.	258	398	529	14	95	1.294
Ukupno	17.869	28.344	15.964	1.375	7.091	70.643

Izvor: Statistički godišnjaci [Kraljevine Jugoslavije] 1929-1939.

Grafikon 9. Prekomorski povratnici prema zanimanju 1924. – 1939. godine

Što se tiče kategorije prekomorskih povratnika prema spolu, iz Tablice 12. vidljivo je da se u domovinu vratilo 56.721 muškaraca, dok je broj žena povratnica iznosio 13.992. Promatrajući iste rezultate i procentualno, prema podacima navedenim u Grafikonu 10. opaža se da je 80% povratnika bilo među muškom populacijom, a samo 20% se odnosilo na žene.

Tablica 12. Prekomorski povratnici prema spolu 1924. – 1939. godine

Godina	Muškarci	Žene	Ukupno
1924.	3.587	1.244	4.831
1925.	4.151	1.540	5.691
1926.	4.176	1.378	5.554
1927.	4.434	1.319	5.753
1928.	4.687	1.140	5.827
1929.	4.891	1.101	5.992
1930.	6.336	1.271	7.607
1931.	6.936	1.153	8.089
1932.	4.969	1.062	6.031
1933.	2.870	515	3.385
1934.	1.872	437	2.309
1935.	1.610	277	1.887
1936.	1.474	387	1.861
1937.	2.107	355	2.462
1938.	1.589	481	2.070
1939.	1.032	262	1.294
Ukupno	56.721	13.922	70.643

Izvor: Statistički godišnjaci [Kraljevine Jugoslavije] 1929-1939.

Grafikon 10. Prekomorski povratnici prema spolu 1924. – 1939. godine

5.2.4.2. Europski povratnici prema zanimanju i spolu

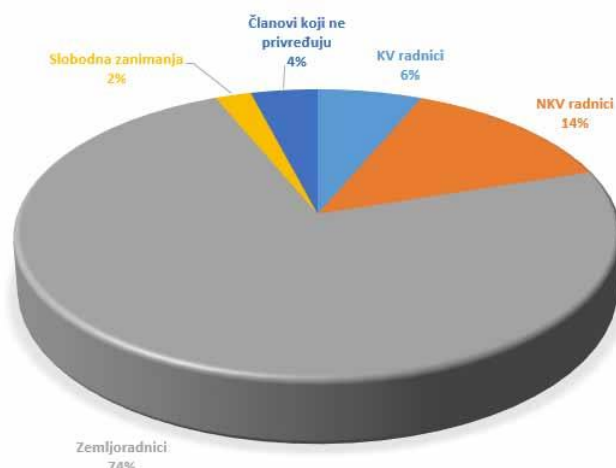
U razdoblju 1932. – 1939. iz Europe se vratilo oko 64.840 povratnika, od toga najviše zemljoradnika 47.800, zatim nekvalificiranih radnika 8.839 te kvalificiranih radnika 4.136. Primjetan je bio i veliki broj povratnika među članovima koji nisu bili sposobni za privređivanje 2.645, kao i povratnika sa slobodnim zanimanjima kojih je bilo 1.420, o čemu zorno svjedoči i Tablica 13. Prema njoj je vidljiv i ekstremno visok broj povratka zemljoradnika tijekom 1938. i 1939. godine, što je bilo vezano uz sezonske radove i odlazak u inozemstvo. Gledajući iste podatke koji su procentualno prikazani u Grafikonu 11. stanje izgleda ovako: zemljoradnika se vratilo ukupno 77%, zatim nekvalificiranih radnika 14%, dok je kvalificiranih radnika bilo samo 6%. Ostatak su činili članovi njihovih obitelji koji nisu privređivali na što je otpalo 4% povratnika, dok se 2% povratnika odnosilo na slobodna zanimanja.

Tablica 13. Povratnici iz europskih država prema zanimanju 1932. – 1939. godine

Godina	Radnici		Zemljoradnici	Slobodna zanimanja	Članovi koji ne privređuju	Ukupno
	Kv.	Nkv.				
1932.	750	2.740	3.641	444	634	8.209
1933.	391	1.238	1.752	166	348	3.895
1934.	543	1.214	2.020	179	465	4.421
1935.	646	986	1.941	66	330	3.969
1936.	487	800	1.509	319	230	3.345
1937.	300	156	3.464	211	172	4.303
1938.	144	1.485	12.357	12	231	14.229
1939.	875	220	21.116	23	235	22.469
Ukupno	4.136	8.839	47.800	1.420	2.645	64.840

Izvor: Statistički godišnjaci [Kraljevine Jugoslavije] 1929-1939.

EUROPSKI POVRATNICI PREMA ZANIMANJU

Grafikon 11. Povratnici iz europskih država prema zanimanju 1932. – 1939. godine

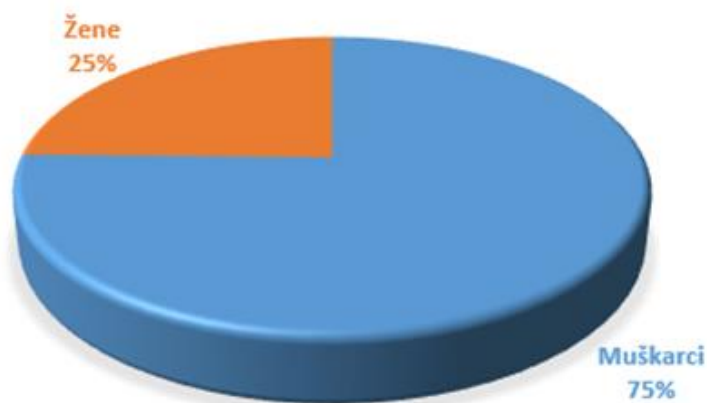
Što se tiče ukupnog broja europskih povratnika prema spolu, Tablica 14. ukazuje na činjenicu da se kao i kod prekomorskih iseljenika po spolu, opaža trend većeg broja muških povratnika 48.841, nego li žena 15.999. Procentualno gledajući navedene podatke koji su prikazani u Grafikonu 12. broj muške populacije povratnika iznosio je 75%, za razliku od žena povratnica kojih se u tih osam godina vratilo 25%.

Tablica 14. Povratnici iz europskih država prema spolu 1932. – 1939. godine

Godina	Muškarci	Žene	Ukupno
1932.	6.733	1.476	8.209
1933.	3.312	583	3.895
1934.	3.360	1.061	4.421
1935.	3.162	807	3.969
1936.	2.544	801	3.345
1937.	2.852	1.451	4.303
1938.	9.328	4.901	14.229
1939.	17.550	4.919	22.469
Ukupno	48.841	15.999	64.840

Izvor: Statistički godišnjaci [Kraljevine Jugoslavije] 1929-1939.

EUROPSKI POVRATNICI PREMA SPOLU

Grafikon 12. Povratnici iz europskih država prema spolu 1932. – 1939. godine

5.3. Kolonizacija kao poseban vid iseljavanja iz rodnog kraja

Kako je kolonizacija bila sastavni dio agrarne reforme kojom su se trebali ostvariti nacionalno-politički i socijalno-ekonomski ciljevi države, ona je ponajviše bila usmjerena na penetraciju dobrovoljaca u hrvatske krajeve. Osim njih, u Hrvatsku su se naseljavale i druge obitelji, ali i pojedinci koji su podnosili zahtjeve za kolonizacijom, kao i optanti iz Mađarske i izbjeglice iz Istre.⁷⁵² Uglavnom zahtjevi kao i interesi za dobivanjem zemljišta prekupom, otkupom ili na neki drugi način bili su izuzetno veliki.⁷⁵³

Među kolonizatorima nailazimo i na iseljenike / povratnike koji su spadali u posebno osjetljivu kategoriju, koja je zahtijevala potporu svih nadležnih tijela poput Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, Ministarstva za agrarnu reformu, Agrarne direkcije u Zagrebu,⁷⁵⁴ kasnije

⁷⁵² Zdenka Šimončić-Bobetko, "Kolonizacija u Hrvatskoj 1919. – 1941. godine", *Povijesni prilozi*, 9 (1990), 85-164.

⁷⁵³ Ivan Balta, "Kolonizacija u Slavoniji od početka XX. stoljeća s posebnim osvrtom na razdoblje 1941.-1945. godine", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 43 (2001), 459-478.

⁷⁵⁴ Agrarna direkcija u Zagrebu osnovana je 14. veljače 1920. godine kao ispostava Ministarstva za agrarnu reformu čije je sjedište bilo u Beogradu. Ona je djelovala kao izvršni organ Ministarstva za agrarnu reformu na području Hrvatske, Slavonije, Međimurja i Baranje te je obavljala podjelu zemlje, kolonizaciju, kontrolu i državni nadzor nad upravom veleposjedima. Osim toga, brinula je za razvoj poljoprivrede te je sudjelovala u

Poljoprivrednog odjeljenja Savske banovine,⁷⁵⁵ kao i Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu. Također se ne smije zanemariti niti uloga Saveza organizacija iseljenika koji je proces kolonizacije povratnika potpomagao ne samo u moralnom, već i u financijskom smislu.

Odluku o dodjeli zemljišta donosilo je Ministarstvo socijalne politike, kao i ono za Agrarnu reformu,⁷⁵⁶ koje je prema *Uredbi o ustrojstvu* Ministarstva za agrarnu reformu⁷⁵⁷ pri Agrarnom odjeljenju imalo i posebno ustanovljen Odsjek za kolonizaciju, repatriranje i dobrovoljce.⁷⁵⁸

Zadaća ovog Odsjeka bila je brinuti za preseljenje stanovništva iz siromašnih i prenaseljenih krajeva, u one koji su bili pogodni za iseljavanje, kao i pomoć u doseljavanju domaćeg elementa iz tuđih zemlja, kao i skrbi za repatrirane iseljenike i dobrovoljce.⁷⁵⁹

Prema odredbama za Pripremu agrarne reforme,⁷⁶⁰ kojom su bili ukinuti kmetski i kolonatski odnosi te se posebno raspravljalo o razdiobi velikih posjeda,⁷⁶¹ zemlja se mogla razdijeliti svim državljanima koji su se imali namjeru baviti obrađivanjem zemlje i to pod uvjetom da je nisu prethodno posjedovali, ili da je nisu imali u onoj mjeri koja je mogla udovoljiti potrebama njihovih obitelji. Kod razdiobe prednost su imali invalidi,⁷⁶² udovice i ratna siročad, dobrovoljci i vojnici koji su se borili za ujedinjenje

izradi nacrtu i prijedloga u poslovima agrarne reforme. U drugome stupnju bila je nadležna za rješavanje žalbi protiv rješenja pripadajućih agrarnih ureda. Žalbe protiv odluka Agrarne direkcije rješavalo je Ministarstvo za agrarnu reformu u Beogradu. Djelovala je sve do osnutka Poljoprivrednog odjeljenja Savske banovine 1929. godine.

⁷⁵⁵ Ovo odjeljenje se osim svih poslova vezanim uz poljoprivrednu problematiku bavilo i provođenjem agrarne reforme i kolonizacije. Sastojao se od Odsjeka za poljoprivredu i stočarstvo, Odsjeka za veterinarstvo, Odsjeka za agrarno-pravne poslove i Odsjeka za šumarstvo.

⁷⁵⁶ Temeljem kraljevog Ukaza od 7. prosinaca 1918. i od 3. travnja 1919. godine bilo je ustanovljeno Ministarstvo za agrarnu reformu u Beogradu, što se objavilo u *Službenim novinama*, br. 36. od 18. veljače 1920. godine.

⁷⁵⁷ Ibidem.

⁷⁵⁸ Isto, članak 15.

⁷⁵⁹ *Agrarna reforma: uredbe, naredbe i propisi*, Beograd: Ministarstvo za agrarnu reformu Kraljevine SHS, 1920, 7.

⁷⁶⁰ Prethodne odredbe za pripremu Agrarne reforme bile su proglašene u *Službenim novinama* br. 11. u Beogradu 27. veljače 1919. godine.

⁷⁶¹ Razdioba velikih posjeda bila je određena člankom 9. prethodnih odredbi za pripremu agrarne reforme.

⁷⁶² Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 127 – Agrarna direkcija Ministarstva za agrarnu reformu Kraljevine SHS u Zagrebu (dalje: HR-HDA-127-ADMAR), kut. 63. Zamolba Matije Lončara, invalida iz Jakopovca, za dodjelu zemlje u zakup, br. 6885. od 26. lipnja 1920. U istoj kutiji ima još i drugih različitih molbi dobrovoljaca i invalida.

Kraljevine SHS, pri čemu se u odjeljku 3. (članak 9.) ovih Odredbi nisu posebno spominjali povratnici kao posebna kategorija.

Osim toga, prema toj istoj Odredbi o razdiobi velikih posjeda, nije bilo posebno utvrđeno niti sustavno koloniziranje većih skupina povratnika, napose onih koji su u to vrijeme najčešće dolazili iz Amerike, a među kojim je bilo najviše Dalmatinaca,⁷⁶³ Bosanaca i Hercegovaca, kao i Crnogoraca, što je vidljivo iz referata br. 7308. od 8. listopada 1919. godine.⁷⁶⁴

Taj referat potvrđuje da se unatoč tome, što se prema Odredbi o razdiobi zemlje nisu spominjali povratnici, zemlja ipak dodjeljivala pojedincima u iznosu od 5 do 20 hektara po raznim krajevima Makedonije, za što se prednost davala isključivo repatriranim emigrantima, invalidima, kao i svim osobama koje su uslijed ratnih zbivanja pretrpjele štetu. Za specijalne slučajeve bile su rezervirane dvije kolonije i to Lipovača kod Vukovara i imanje grofa Čemonića kod Džemonje.⁷⁶⁵

Također se prema navedenom referatu može uočiti, da je između Ministarstava socijalne politike, kao i onog za Agrarnu reformu, često dolazilo do određenih napetosti, naročito glede kompetencija oko raspodjele zemljišta, što je bilo posebno uočljivo tijekom 1919. Godine, kada se i predložilo razdvajanje ovlasti i organiziranje posebnog kapitala za repatrijaciju.⁷⁶⁶ Iz njega je država mogla odobriti kredite povratnicima za kupovinu oruđa i materijala za obrađivanje zemlje. Time se nastojalo povratnicima izaći u susret, budući da mnogi od njih nisu imali novce koje su

⁷⁶³ Srbija – Arhiv Jugoslavije, Beograd – fond 96 – Ustanove agrarne reforme Kraljevine Jugoslavije (dalje: SR-AJ-96-UARKJ), fasc. br. 2. O pritužbama Dalmatinaca na isključenju kolonata iz kmetstva (Selce, Janjina, Solin i dr.), koji su bili regulirani odredbama iz *Uredbe* od 25. veljače 1919. godine. Njihovi telegrami su bili upućeni predsjedniku Ministarskog savjeta, u kojem su protestirali da se agrarna reforma u Dalmaciji povjeri agrarnim uredima, a ne sudovima na rješavanje. Više o tome u: Franko Mirošević. "Položaj dalmatinskog težaka i njegova borba za zemlju od 1919. do 1929.", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 20 (1987): 75-100.

⁷⁶⁴ HR-HDA-1071-IK, kut. 550. Referat Ministarstva socijalne politike br. 7308. od 13. listopada 1919. godine, str. 2-3.

⁷⁶⁵ Isto.

⁷⁶⁶ Isto, 2.

mogli odmah investirati u kupovinu oruđa za obradu zemlje, što se također posebno istaknulo u istom referatu.

Vežano uz financije povratnika bilo je primijećeno da su mnogi od njih bili slabo upućeni i u valutni tečaj kod zamjene dolara u dinare, za što se Ministarstvo spoljnih poslova posebno angažiralo i obratilo konzulatima sa zamolbom da poduzmu odgovarajuće korake, kako bi se repatriranim emigrantima omogućilo deponiranje dolarske štednje u američkim bankama, koja im je trebala biti isplaćena tek kod dolaska u domovinu i to po tadašnjem tečaju.⁷⁶⁷

Proces kolonizacije se znatno ubrzao nakon djelomične eksproprijacije velikih posjeda naročito u Slavoniji⁷⁶⁸ već od 1921. godine. Naročito se to osjetilo u razdoblju od 1933./1934. godine,⁷⁶⁹ kada je pravomoćnim odlukama o utvrđivanju objekata Banske uprave u Zagrebu od 5. rujna 1933. br. 67.306/III-6-1933., a temeljem propisa *Zakona o likvidaciji agrarne reforme* na velikim posjedima od 19. lipnja 1932., s izmjenama i dopunama od 5. prosinca 1931. i 24. lipnja 1933. godine, bilo određeno da će se pojedine površine zemljišta u poreznim općinama odrediti za izuzimanje u svrhu agrarne reforme.⁷⁷⁰

⁷⁶⁷ Ibidem.

⁷⁶⁸ Prema I. Balti "Ranije stečeno vlasništvo na zemlju između dvaju svjetskih ratova, trebalo se dokazivati tijekom Drugog svjetskog rata, posebno kupoprodajnim ugovorom, uredovnom svjedodžbom, ovjerenim (odobrenim) rješenjem, svjedodžbom i zamolbom Uredu za kolonizaciju za priznavanje stečene zemlje. U pravilu likvidacija agrarne reforme izvršena je na oko 50% svakog velikog posjeda, a drugi dio istog posjeda ostavljen je bivšim velikim posjednicima uz izravno ili dioničarsko korištenje veleposjeda. Ovaj drugi dio posjeda uglavnom će se očuvati sve do završetka Drugog svjetskog rata, kada će na istima nastajati poljoprivredna dobra ili poljoprivredni kombinati."

⁷⁶⁹ HR-HDA-790-BGA, kut. 6, II/4-1. O unutaršnjoj kolonizaciji na području Savske banovine Kr. Banska uprava Savske banovine u Zagrebu izdala je tijekom 1931. godine i posebne upute o tome tko se sve može seliti, s kojim iznosom, tko sve prodaje zemlju u Slavoniji i sl. Također su u istome navedena i upozorenja kupcima, da svakako prije sklapanja pogodbe izvide na gruntovnici nije li posjed koji se prodavao bio čime opterećen. Savjetovani su i da svakako pregledaju više posjeda, jer se moglo desiti da je neki od njih bio već prodan. Ukoliko se radilo o kupnji većeg posjeda, za veći broj interesenata, preporučalo se savjetovanje s Kraljevskom banskom upravom za provedbu parceliranja i osnivanja naseobine, za što su se osim pismenim putem informacije mogle dobiti i usmeno u Kraljevskoj banskoj upravi.

⁷⁷⁰ Vidi više u *Agrarna reforma: uredbe, naredbe i propisi*. U istom su zastupljene i odredbe vezane uz kolonizaciju, poput okružnice od 15. lipnja 1919. koja je proglašena u *Narodnim novinama* br. 188. od 18. lipnja 1919., kao i Uredba o naseljavanju južnih novih krajeva proglašena u *Službenim novinama* br. 232. od 20. listopada 1920., zatim naredba br. 14011. Ministra za agrarnu reformu od 27. kolovoza 1920., kao i uputstva za izvršenje iste naredbe br. 14011. od 30. kolovoza 1920.

Od toga trenutka počinje se još intenzivnije pratiti angažiranost Ministarstva socijalne politike po pitanju povratnika, za što je ono vrlo često kao argument navodilo da je bolje ljude vratiti u zemlju dok još imaju novaca za kolonizaciju, nego li ih dovesti na prosjački štap. Dodatno se naglasilo da više nije bilo uvjeta za dodjelu besplatnog zemljišta, pa su povratnici morali doprinijeti barem s polovicom svog novca, kako bi im država mogla dodijeliti drugu polovicu i to u vidu zajma od 4% kamate na deset godina, za što je trebalo posebno voditi računa o povratnicima koji su prije odlaska u inozemstvo prodali svu svoju imovinu.⁷⁷¹

Ministarstvo je ovaj prijedlog razaslao i prema svim iseljeničkim izaslanicima i konzulatima, što je vidljivo iz dopisa koji je bio upućen Iseljeničkom izaslanstvu u Düsseldorfu,⁷⁷² prema kojem je trebalo obavijestiti sve eventualne povratnike da je za kupovinu zemlje i kuća bilo potrebno posjedovati minimalno 8.000 dinara.

Ministarstvo je također o svemu izradilo i poseban plan, što se vidi iz dopisa upućenom Savezu organizacija iseljenika,⁷⁷³ prema kojem je kod repatriiranja povratnika trebalo dati prednost očevima i hraniteljima obitelji, zatim onim koji su imali rodbinu koja je mogla brinuti za njih tijekom povratka u zemlju, vojnim dobrovoljcima ili pak onim koji su bili spremni baviti se zemljoradnjom, stočarstvom i sl. Također se predlagalo dati oprost od svih taksu i poreza, kao i državnu pripomoć, osobito ako se radilo o kultiviranju zemlje koja je bila rijetko zastupljena.⁷⁷⁴

Sve akcije povratka bile su unaprijed planirane, tako da se redovito slao cirkular konzulima i izaslanicima, o broju iseljenika koji su se trebali

⁷⁷¹ HR-HDA-1071-IK, kut. 569. Dopis Kr. Banske uprave, poljoprivredni odjel – agrarno-pravni odsjek, br. 48300/III-6-1934., predmet Gjüre Jelića iseljenika u Kanadi.

⁷⁷² HR-HDA-1071-IK, kut. 569. Dopis Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja za predmet repatriiranje i zbrinjavanje iseljenika / povratnika, br. 60249. od 20. kolovoza 1936.

⁷⁷³ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Dopis Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, Odsjek za iseljavanje i doseljavanje u Beogradu, broj 399. od 25. ožujka 1933. godine.

⁷⁷⁴ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Dopis Organizacije iseljenika upućen Bratskom savezu iseljenika u Zagrebu, br. 398. od 16. veljače 1933.

repatriirati ili kolonizirati.⁷⁷⁵ Pri tome se posebno naglasilo da se ne rade nikakve novinske reklame, sve dok se ne provjeri da li je dotični iseljenik vrijedan i odgovara li uvjetima kolonizacije, pri čemu politička raspoloženja nisu trebala biti uzimana kao kriterij kod podjele zemlje.⁷⁷⁶

Navedeno se može potkrijepiti i primjerom Gjure Jelića iseljenika iz Kanade, koji je tijekom 1934. godine molio za pomoć Poljoprivredno odjeljenje, Agrarno-pravni odsjek u svrhu kolonizacije.⁷⁷⁷ Nažalost Jelić nije raspolagao nikakvim novčanim sredstava koje je mogao uložiti kao svojevrsan startni kapital te mu je Poljoprivredno odjeljenje napisalo sljedeće objašnjenje: "U slučaju kada biste Vi, ili Vaši kod kuće doprinijeli barem polovicu svoga novca, mogla bi Vam banovina podijeliti drugu polovicu novaca kao zajam uz 4% kamate i desetogodišnje otplaćivanje. Nikako pak ne možete dobiti pripomoć i to u cijelom potrebnom iznosu za kupnju i osnutak gospodarstva u koje ne biste ništa sami uložili, radi toga jer banovina nema tolika sredstva na raspolaganju, kao i zato, jer se to protivi principima na kojima ona bazira i provodi kolonizaciju."⁷⁷⁸

Odgovor Jeliću bio je proslijeđen i na znanje Iseljeničkom komesarijatu, a onda i nadležnom Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja, koje je trebalo odobriti izvjestan kredit iz Iseljeničkog fonda, za nabavku odgovarajućeg veleposjeda na koji se mogao kolonizirati Jelić. Navedeno se trebalo odvijati uz otplaćivanje duga, na način kako su to radili i svi drugi kolonisti, koje je također kolonizirala Kraljevska banska uprava, podjeljujući im u te svrhe kredite iz Fonda za kolonizaciju.⁷⁷⁹

⁷⁷⁵ Prema M. Maticki agrarna reforma i kolonizacija su i u kasnijem razdoblju imali različito značenje za pojedine krajeve Hrvatske. U pasivnim i prenapučenim krajevima (Kordun, Lika i Dalmacija) težište je bilo na iseljavanju seljačkog stanovništva u nizinske krajeve Vojvodine, odnosno Slavonije i Baranje. U ravničarskim krajevima bilo je obradive zemlje, ali tu je bio i veliki broj mjesnih interesa i pridošlih kolonista, zbog čega je opet velik broj seljaka dobio malu količinu zemlje. Vidi više u Marijan Maticka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*, Zagreb: Školska knjiga, 1990.

⁷⁷⁶ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Zapisnik sa X. sjednice Središnjeg upravnog saveza iseljenika održane 5. svibnja 1934. godine.

⁷⁷⁷ HR-HDA-1071-IK, kut. 569. Dopis Kr. Banske uprave, poljoprivredni odjel – agrarno-pravni odsjek, br. 48300/III-6-1934., predmet Gjure Jelića iseljenika u Kanadi.

⁷⁷⁸ Isto, u predmetu Gjure Jelić.

⁷⁷⁹ Ibidem.

Osim pismenim putem, kojim su se pojedinci najčešće i obraćali Poljoprivrednom odjeljenju, moleći da se i nad njima provede postupak kolonizacije, o svim drugim detaljima i mogućnostima takvog postupka javnost se upoznavala i putem lista *Novi iseljenik*, gdje je bio izašao plan za kolonizaciju 25 iseljeničkih obitelji kojima se među zadnjima dodijelilo besplatno zemljište.⁷⁸⁰ Istu vijest je objavio i *Narodni glasnik* koji je izlazio u Los Angelesu,⁷⁸¹ pod nazivom *Za povratak u Jugoslaviju – ovo trebaju da čitaju svi oni koji se vraćaju*, gdje se naglasilo da se zemlja više nije mogla dobiti besplatno ali da se mogla kupiti na više mjesta u srezovima Vinkovci, Vukovar i Županija, gdje je zemljište bilo plodnije nego li u drugim dijelovima Slavonije.

Zemlja se prodavala uz povoljne cijene, tako je jedno jutro (ralo) koštalo od 2.000 do 4.000 dinara, a kuće s gospodarskim zgradama od 5.000 do 15.000 dinara. Zemlja se mogla kupiti za gotov novac ili uz otplatu, za što je bila preporuka iseljenicima / povratnicima da ne kupuju zemlju na dug. Međutim, u slučaju da nisu imali drugog izbora i to je bila svakako bolja opcija, nego li stradavanje u stranom svijetu.⁷⁸²

Također su se povratnici upozoravali da ukoliko su imali neki imetak u stranom kraju, koji se nije mogao unovčiti, da zamole zajam od kr. Banske uprave, Agrarno-pravnog odsjeka u Zagrebu da im iz "Fonda za unutrašnju kolonizaciju u Savskoj banovini" pruže najnužniju pripomoć iz proračuna, pod uvjetom da su bili marljivi i pošteni te da su bili u stanju nakon što su unovčili imetak u inozemstvu i otplatiti dug. Za takve slučajeve su objavljeni i popisi svih objekata banske uprave u Zagrebu, koji su bili prikladni za kolonizaciju Zagoraca, Ličana, Primoraca, Kordunaša. Uz to su bila navedena i sva druga seljačka gospodarstava, kako na bregovitim tako i

⁷⁸⁰ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Dopis izvršnog odbora Saveza iseljenika na Bratsku organizaciju iseljenika u Sarajevu, o uvjetima povratka i kupovini zemljišta, kao i o tome da će uskoro u listu *Novi iseljenik* izaći plan za kolonizaciju, br. 399/3. od 25. ožujka 1933.

⁷⁸¹ HR-HDA-967-SOI, kut. 40. *Narodni glasnik* (Los Angeles) od 6. listopada 1932. godine.

⁷⁸² Ibidem.

na neravnim terenima, na kojima su se kolonizatori mogli lakše adaptirati na uvjete življenja.

U istom tekstu su davane upute za kupnju zemljišta na području daruvarskog kotara i to u selima Velikom i Malom Miletincu, Cjepidlakama, Babinoj Gori i dr. Recimo za 8 jutara zemlje trebalo je izdvojiti oko 30.000 dinara, zemlja od 5 jutara s kućom i zgradama koštala je oko 18.000 dinara, zemlja od 12 jutara s kućom i objektima oko 60.000 dinara, a kuća s 20 jutara uz zemlju i objekte oko 120.000 dinara. Jeftiniji seljački posjedi podesni za naseljavanje pojedinaca iz Podravine i Međimurja, kao i svih onih koji su bili naviknuti živjeti u ravnini, mogli su se kupiti (zemlja i kuća) u selu Žlebini (općina i pošta Gradina, srez Virovitica, željeznička stanica Suhopolje) i to 30 jutara zemlje s kućom, kuhinjom, komorom, štalom i sušarom, sve zidano pod jednim krovom s usjevima, uz cijenu od 7.500 dinara po jutru ili 14 jutara bez zgrada, uz cijenu od 5.300 dinara po jutru.⁷⁸³

Uz približno jednake cijene mogao se kupiti i seljački posjed u Paušincima općina Željeznička stanica i pošta Čačinci, srez Našice. Nadalje je bilo i posjeda na prodaju u Cabuni, velikoj naseobini Adolfovac, udaljenoj od željezničke stanice Čađavica četiri kilometra. Također se zemlja mogla kupiti u Krčevinama, što je bilo najjeftinije za Ličane, Primorce i Zagorce. Tako je primjerice bilo zemlje u Peckoj, općina Slatina, gdje je 30 jutara zemlje s kućom i štalom stajalo oko 75.000 dinara.⁷⁸⁴

Slijedom gore navedenih uputa koje su bile objavljene u novinama, primjetno je da su se povratnici počeli češće javljati i moliti da se nad njima sprovede postupak kolonizacije. Prema podacima zastupljenim u arhivskom gradivu moguće je pratiti kolektivne ali i pojedinačne zamolbe. Kod kolektivnih su se obično morali stvoriti i određeni preduvjeti, budući da nije bilo jednostavno preseliti odjednom nekoliko obitelji, što je bilo vidljivo i na primjeru primoraca iz Općine Karlobag, koji su u zamolbi naveli da nisu više

⁷⁸³ Ibidem.

⁷⁸⁴ Ibidem.

bili u stanju prehranjivati svoje obitelji, naročito od kada su mogućnosti zarade novaca u bijelome svijetu postale skoro pa nemoguće.⁷⁸⁵

Budući da se radilo o većem broju obitelji u obzir su dolazile krčevine zvane Bukova, koje su bile smještene u području općine Suhopolje, između već postojećih starih sela Borovo i Pčelića te niza postojećih naseobina Ličana i Zagoraca u Velikoj i Maloj Trapinskoj. Sve krčevine su ležale na čistom zraku, imale su zdravu vodu i bile podesne za uzgoj bilo kakvih kultura. Također je bilo važno da su se nalazile u blizini Suhopolja, gdje su bile željeznička stanica, pošta, općina, crkva i tržnica.

Slijedom ove zamolbe na sjednici održanoj, 18. svibnja i 28. prosinca 1933. te 9. travnja 1934. godine, bilo je odlučeno da će se na to područje naseliti 23 obitelji iz Primorja, dvije iz Like i jedna iz Zagorja. Odmah se donijela odluka o tome da se izmjeri zemlja te procijeni njena kvaliteta i izvrši parcelizacija za svaku obitelj posebno, nakon čega je trebalo načiniti kupoprodajne ugovore. Onima koji nisu imali nikakvih novaca davao se hipotekarni zajam na 15 godina, uz godišnju otplatu od 4% kamate. Za tu svrhu bilo je odobreno 417.275 dinara i to 293.386 dinara za isplatu zemlje, a 123.889 za podizanje kuća te posebnu pripomoć za plaćanje prijenosnih pristojbi i ostalih taksu; za nabavu stoke 72.000 dinara; za preseljenje 7.000 dinara i za prehranu 5.000 dinara. Poseban novac se davao i za nabavku sjemena i alata u iznosu od 15.000 dinara.⁷⁸⁶

Osim toga, banovina je odobrila kredit od 4.500 dinara Higijenskom zavodu za postupke bušenja, u svrhu pronalaska vode te konačno kredit od 15.000 dinara za javne radove i izgradnju bunara u naseobini. Koncem ožujka 1934. naselilo se pet obitelji, a od ostalih samo muški sposobni za rad. Među obiteljima bili su nazočni Čačići, Milinovići i Vrbani. Uglavnom, naseljavanje

⁷⁸⁵ HR-HDA-967-SOI, kut. 15. Dopis o naseljavanju krčevina Bukove kod Suhopolja – obavijest iseljenicima i povratnicima. Dopis je bez klase i ur. broja, ali se iz dokumenta vidi da datira od prosinca 1934. godine.

⁷⁸⁶ Ibidem.

polovice Bukovine dovršeno je u ljeto 1934. godine, kada se započelo s naseljavanjem njenog drugog dijela.⁷⁸⁷

Također je bilo i drugih primjera kolonizacije povratnika, o čemu je izvijestio M. Bartulica na sjednici središnje uprave Saveza organizacija, govoreći o mogućnosti kolonizacije povratničkih obitelji čiji su hranitelji bili u Americi. Njih je trebalo naseliti na imanju Đakovačke biskupije, o čemu je posebno izvješće izradio g. Bašica, suradnik Saveza organizacija iseljenika i pomoćnik banskog inspektora gospodina Kučića. U tome izvješću pisalo je da je na raspolaganju bilo 400 jutara krčevine, dok je na drugom dijelu od isto toliko jutara već bila započela kolonizacija dalmatinskih obitelji. Cijena po pojedinom jutru iznosila je oko 1.000 dinara, pri čemu su se davale velike olakšice na obročno isplaćivanje. Naseljavanje je podupirala i Banska uprava u Zagrebu, a tu akciju trebao je poduprijeti i Savez organizacija iseljenika iz vlastitih sredstava koji su bili određeni za kolonizaciju.⁷⁸⁸

Osim kolektivnih zamolbi za kolonizacijom povratnika, postojale su i pojedinačne zamolbe, što se vidi iz dopisa Kraljevske banske uprave Kraljevine Jugoslavije, odnosno Poljoprivrednog odjeljenja, Agrarno-pravnog odsjeka br. 23.418/III-6. 1936., od 13. srpnja 1936. godine. Prema toj zamolbi bilo je riješeno da se povratniku Lazi Popoviću, koji je bio rodom iz Zagore (općina Grbalj, Boka kotorska), odobri zajam iz Fonda za kolonizaciju u iznosu od 5.000 dinara za kupnju zemljišta na području Savske banovine (prilog 32.). Zajam je bio odobren uz sljedeće uvjete: molitelj je morao kupiti zemlju veličine 2 do 3 jutra, u vrijednosti od 5.000 dinara, za što mu je Savez organizacija iseljenika pomogao s još 5.000 dinara. Na osnovu potpisane zadužnice zajmoprimac je morao provesti uknjižbu prava zalogu na prvom mjestu na kupljenu nekretninu, odnosno za pozajmljenu glavnica u korist Savske banovine, a tek nakon toga po pridonnošenju zadužnice koja je bila

⁷⁸⁷ Ibidem.

⁷⁸⁸ HR-HDA-967-SOI, kut. 1. Zapisnik XXIII. sjednice središnje uprave Saveza organizacija iseljenika. O postupcima kolonizacije na ovome području vidi više u: Balta, "Kolonizacija u Slavoniji od početka XX. stoljeća s posebnim osvrtom na razdoblje 1941. – 1945. godine", 460-461.

zemljišno-knjižno sprovedena i zemljišno-knjižnog izvotka po uknjižbi tereta, dužnik je mogao dobiti potvrđnicu da je stupio u posjed kupljene nekretnine. Dužnik je plaćao svoj dug uz 4% kamate, uz otplaćivanje duga na deset godišnjih rata s 31. prosincem svake završne godine.⁷⁸⁹

Međutim, unatoč gore navedenim primjerima koji ukazuju na činjenicu da su povratnici imali mogućnost dobiti kredite za kupovinu zemljišta iz Fonda za kolonizaciju, što im je na izvjestan način omogućavalo da se etabliraju u društvu te ne padnu na teret javne dobrotvornosti, povratak duga državi nije prolazio bez poteškoća. O tome je pisala i Zdenka Šimončić-Bobetko.⁷⁹⁰ Prema njenim istraživanjima najveći problem s kojim se susretala većina kolonista bio je vezan uz slabu kvalitetu i obradivost zemljišta, koje je trebalo dovesti u stanje uporabljivosti za uzgoj određenih poljoprivrednih kultura. No, za provedbu agrotehničkih mjera trebao je novac, kojeg na žalost kolonisti nisu imali. Nadalje, prema Šimončić-Bobetko takve su situacije neminovno dovodile i do velike prezaduženosti kolonista, koji su bili prinuđeni tražiti novčanu pomoć, ne samo za kupovinu poljoprivrednog alata i stoke, sjemena i slično, već su morali dodatno uzimati i zajmove za hranu. Stoga su mnogi od njih pisali zahtjeve Savezu agrarnih zajednica, moleći pri tome da im se otpišu dugovi. Tragom tih navoda pokušala su se pronaći ta pisma u arhivskom gradivu, što je nažalost ostalo bez uspjeha. Problem predstavlja i činjenica da je Šimončić-Bobetko u svom radu citirala fondove koji su predani drugim arhivima ili su priključeni nekim drugim cjelinama gradiva u HDA. Stoga bi trebalo napraviti kompletnu reviziju općeg inventara u HDA i pokušati u nekim budućim istraživanjima upotpuniti saznanja vezana uz kolonizaciju povratnika.

⁷⁸⁹ HR-HDA-1071-IK, kut. 569. Dopis br. 23.418/III-6.1936., u predmetu Lazo Popović.

⁷⁹⁰ Šimončić-Bobetko, "Kolonizacija u Hrvatskoj 1919. – 1941. godine", 156-158.

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Dosadašnja znanstvena istraživanja vezana uz iseljavanje stanovništva iz Hrvatske uglavnom su se temeljila na analizama demografskih ili društveno-političkih aspekata u određenom segmentu vremena, bez dodatnih analiza i uočavanja pozadine paradigmatičkih obrata koji su uzrokovali korjenite promjene u odnosu države prema iseljavanju stanovništva. Očitivalo se to prvenstveno u promjeni svijesti državnih vlasti, što je postupno dovelo i do uspostave socijalne politike. U tome kontekstu mijenjao se i odnos nadležnih tijela, pomičući se prema shvaćanju da je skrb za iseljenike i povratnike bila njihova velika odgovornost i obveza.

Navedeno se osjetilo u Hrvatskoj već tijekom 19. stoljeća, kada je zbog velikog odljeva stanovništva uzrokovanog socijalno-ekonomskim čimbenicima, došlo do potrebe ustrojavanja pravne i institucijske organizacije vezane uz isti taj korpus.

Iz tih razloga se u ovom radu s naročitom pozornošću pratio prelazak iz starog tradicionalnog društva u kojem se skrb za iseljenike definirala unutar obitelji i crkve, u novo industrijsko-urbano društvo u kojem je zaštita iseljenika i povratnika počivala na socijalnoj sigurnost koju je pružala država.

U razdoblju Kraljevine SHS – Kraljevine Jugoslavije tu zadaću je obavljalo Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja u Beogradu, zatim pojedina tijela i organizacije (Iseljenički komesarijat, Savez organizacija iseljenika i dr.) koje su djelovale na području Hrvatske, kao i njihove čelne osobe (Aranicki, Grado, Bartulica i Marjanović) i istaknuti pojedinci (Šilović).

U tome kontekstu su i predočeni rezultati istraživanja vezani uz razdoblje prije 1920. Godine, kao i težišno nakon toga 1920. – 1939. godine. Za to se u radu posebno pratio kontinuitet razvoja iseljeničke službe u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji koje su bile pod Ugarskom, kao i

Dalmaciji koja je bila pod Austrijom, što se razmatralo odvojeno, ističući sličnosti i razlike, naročito u pogledu donesene pravne i institucijske regulative.

Ona se u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji odvijala analogno s ugarskom državnim iseljeničkom službom, koja je stajala na putu hrvatskog osamostaljenja, sprečavajući pokušaje izgradnje hrvatske politike prema iseljeništvu.

No, unatoč tome Kraljevska zemaljska vlada u Zagrebu nije odustajala od svojih ciljeva te je u okviru Odjela za unutarnje poslove 1909. godine osnovala i poseban Odsjek za iseljeničke poslove. U njegovoj nadležnosti bilo je izdavanje raznih odobrenja vezanih uz rad iseljeničkih posrednika, zatim praćenje nedopuštenog nagovaranja radnika i seljaka na iseljavanje, vođenje evidencija o kažnjenicima koji nisu imali pravo iseliti se iz zemlje, kao i statističko praćenje iseljavanja stanovništva. O tome je Odsjek za iseljavanje redovito informirao i Zemaljski statistički ured u Zagrebu, koji je već od 1898. godine počeo prikupljati statistike vezane uz iseljavanje stanovništva. Upravo se na temelju tih statistika došlo i do vlastitih izračuna vezanih uz neto iseljavanje iz Hrvatske za razdoblje 1901. – 1910. godine, kada je ono iznosilo 166.736. Navedeni podatci se razlikuju od do sada objavljenih podataka, budući da se prigodom njihova izračuna u obzir uzimao i ukupan broj povratnika u Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, koji je iznosio 37.060 osoba.

Pored navedenog, Kraljevska zemaljska vlada usustavila je i vrlo pedantnu administraciju, poput očevidnika pučanstva (prijave prebivališta / boravišta), kao i posebnih obrazaca vezanih uz iseljavanje i povratak stanovništva (izvjestnice i zapisnici). Navedeni obrasci su po svojoj formi bili dosta slični kestionerima iseljenika / povratnika, koji su korišteni u razdoblju Kraljevine SHS – Kraljevine Jugoslavije.

Također je Kraljevska zemaljska vlada tijekom 1906. godine izradila i *Osnovu zakona o iseljavanju* koja nažalost nije bila izglasana u Saboru. No, i pored toga ona se može smatrati zametkom modernog iseljeničkog zakonodavstva, ne samo na prostoru Hrvatske, već i kasnije na teritoriju Kraljevine SHS – Kraljevine Jugoslavije. Uz *Osnovu zakona o iseljavanju* Kraljevska zemaljska vlada donijela je i veliki broj naredaba vezanih uz ustanovljenje Iseljeničkog fonda, iseljeničke glavarine i dr., što će biti najčešće kamen spoticanja tijekom razdoblja Kraljevine SHS – Kraljevine Jugoslavije i to ponajviše zbog nejednakih uloga u zajednički fond. U tim ulaganjima je svakako prednjačila hrvatska strana, koja je u njega započela ulagati novac već od 19. stoljeća.

Za razliku od Hrvatske i Slavonije, Dalmacija je u 19. stoljeću bila pod austrijskom upravom. Iseljavanje stanovništva bilo je regulirano *Općim austrijskim građanskim zakonikom*, koji je nastao u složenom procesu modernizacije zakonodavstva i društva tijekom druge polovice 19. stoljeća.

Iako su na temelju njega bili doneseni brojni zakoni i naredbe, u dosadašnjoj literaturi se navodilo da u Dalmaciji nije postojao poseban zakon o iseljavanju čime je ovaj zakonik ostao na margini, bez dodatnih analiza i usporedbi s *Osnovom zakona o iseljavanju*.

Upravo je zbog toga bilo nužno napraviti kratki uvid u oba zakona, koji su osim dodirnih točaka imali i velike različitosti. Ustvrdilo se da je prednost *Osnove* u odnosu na *Opći austrijski građanski zakon* bila Iseljenička zaklada, uz pomoć koje su se posve ili djelomično, nadomjestili putni troškovi siromašnim osobama pripadnicima Hrvatske i Slavonije, što upućuje na njen izrazito socijalni karakter u odnosu na *Opći austrijski građanski zakon*, kojim su bile regulirane isključivo obveze i kaznena odgovornost iseljenika, u slučaju da je osoba nedozvoljeno iselila iz države, a manje ili skoro nikako njegova privatno-pravna zaštita.

Bez obzira što se ovo razdoblje može okarakterizirati isključivo samo kao formativno, ono će kasnije za vrijeme Kraljevine SHS – Kraljevine Jugoslavije poslužiti u rješavanju različitih pitanja s područja zakonske i institucijske organizacije politike prema iseljeništvu, za što su Hrvati u svakom slučaju bili u vodećoj poziciji.

Nakon što je završio Prvi svjetski rat te je došlo do stvaranja nove države poslovi vezani uz iseljavanje stanovništva ostali su i dalje u Zagrebu, pod okriljem Kraljevske zemaljske vlade, što je na neki način bilo i sasvim logično, budući da je ona u tome trenutku bila jedina koja je imala već dugogodišnje iskustvo i kontinuitet u radu s iseljenicima i povratnicima. Na tome putu ona je preuzela sve poslove koji su do tada obavljali Beč i Budimpešta, što je znatno proširilo djelokrug njenog poslovanja.

U tu svrhu došlo je i do profiliranja različitih tijela i organizacija (Iseljenički komesarijat, Savez organizacija iseljenika i dr.) na području Hrvatske te je Artur Benko Grado izradio *Nacrt o organizaciji i djelokrugu rada Odjela za socijalnu politiku*, što će na svojevrsan način biti dobar uvodnik u buduću pravnu regulativu, koja se usustavila za vrijeme Kraljevine SHS – Kraljevine Jugoslavije.

Međutim, kako je zakonska regulativa odmah po svom donošenju doživjela oštru kritiku javnosti, da neki od njenih članaka nisu u potpunosti primjenjivi u praksi, angažirala se hrvatska strana (dr. Fedor Aranicki, A. B. Grado) u njenoj reviziji. Tako je dr. Fedor Aranicki izradio nacrt novog iseljeničkog zakona, koji nažalost nije bio nikada formalno potvrđen, ali je i pored toga svoju primjenu pronalazio u praksi. Osjetilo se to ponajviše u dopisima dr. Fedora Aranickog, koji je kao čelna osoba Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu permanentno odašiljao razne prijedloge u Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja u Beogradu, upozoravajući na nedosljednosti pojedinih odredaba te predlažući njihove izmjene u "hodu."

U rješavanju zakonodavnih pitanja Iseljenički komesarijat je osim suradnje s nadležnim Ministarstvom za socijalnu politiku i narodno zdravlje, intenzivno surađivao i s Ministarstvom spoljnih poslova, iseljeničkim izaslanicima i konzulima širom svijeta. Osobito se ta suradnja intenzivirala nakon što je došlo do centralizacije privatno-pravnih poslova i zaštite (zaostavštine, osiguranja, mirovine i odštete, i dr.) u nadležstvo Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu, za što je odluku donijelo Ministarstvo pravde.

Rješavanje predmeta s područja privatno-pravne zaštite predstavlja prvu najvažniju komponentu kroz koju se pratila angažiranost hrvatske strane u odnosu prema politici iseljavanja.

Međutim, zasluge hrvatske strane nisu bile očite samo po tome pitanju, one su se isticale i u rješavanju poslova vezanih uz egzekutivnu službu, koja je obuhvaćala kompleks poslova vezanih uz promet iseljenika i povratnika (izdavanje putovnica, nadzor nad parobrodarskim društvima, domovima i konačištima, rješavanje kaznenih postupaka u svezi s deliktima protiv zakona i propisa o iseljavanju i sl.), što se svakako može ubrojiti u drugu važnu komponentu, prema kojoj se pratila involviranost hrvatske strane u odnosu prema politici iseljavanja.

Za izvršenje svih poslova s područja egzekutivne službe Iseljenički komesarijat je pomno pratio i davao prijedloge vezane uz uvjete iseljavanja u pojedine države, koje su u tome razdoblju potaknute velikom ekonomskom krizom uvele i posebne useljeničke kvote, što se kasnije odrazilo i na izdavanje putovnica. Tada su se na prijedlog Iseljeničkog komesarijata uvele i posebne iseljeničke putovnice, koje su sadržavale upute za iseljenike te popise svih konzularnih predstavništva širom svijeta, čime su se dodatno zaštitili interesi iseljenika na putu prema zemljama useljenja.

Treća važna komponenta u odnosu hrvatske strane prema politici iseljavanja očitovala se kroz angažiranost pojedinaca (Grado, Aranicki), oko rješavanja osobito osjetljivih pitanja vezanih uz izvore financiranja iseljeničke

službe (iseljenička zaklada, iseljenički fond, iseljenička i povratnička glavarina), zatim oko organizacije iseljeničkog kapitala te zaštite iseljeničkih uloga. Za navedeno je dr. Fedor Aranicki izradio i posebne kalkulacije, ukazujući na komponente koje su trebale pojačati sigurnost iseljavanja preko domaćih luka (domaći i strani državljani), ali i donijeti izvjesnu dobit u drugim granama gospodarstva (napr. turizma). Međutim, nažalost nije bilo uvijek moguće dobiti poticaje iz blagajne Iseljeničkog fonda, čime su mnogi projekti već u startu bili osuđeni na propast, poput onog vezanog uz izgradnju iseljeničkog doma u Splitu, zatim Škole u Vignju i sl.

Osim zalaganja hrvatske strane u poslovima pravne, egzekutivne i financijske prirode, mogla se promatrati i četvrta važna komponenta bazirana na umreženosti Iseljeničkog komesarijata s pojedinim iseljeničkim organizacijama, koje su bile u neposrednom kontaktu sa životom iseljenika / povratnika, poput Jugoslavenskog iseljeničkog društva u Splitu i Saveza organizacija iseljenika u Zagrebu.

Njihova suradnja bila je ponajviše usmjerena na rješavanje poslova vezanih uz privatno-pravnu zaštitu iseljenika i povratnika, zatim pružanju informacija vezanih uz prilike u zemljama useljenja te izgledima za prosperitet u inozemstvu, kao i zaštitu iseljenika i povratnika od osoba koje su aktivno poticale na iseljavanje, poput agenata za vrbovanje i lihvara. Upravo je zahvaljujući zaslugama Iseljeničkog komesarijata rješavanje predmeta vezanih uz vrbovanje stanovništva bilo konačno predano u nadležnost sudova te samim tim uvršteno i u Kazneni zakonik.

Također su ove organizacije razvile izuzetno bogatu socijalno-karitativnu i kulturno-prosvjetnu djelatnost, za što su surađivale i s pojedinim humanitarnim organizacijama u Hrvatskoj (napr. *Narodnom zaštitom*) te njihovim predstavnicima (Josip Šilović) s kojim su poduzimali akcije vezane uz otvorenje domova, planiranje kolonizacije obitelji i pojedinaca te izgradnji infrastrukture iseljeničkih krajeva i sl.

Od navedenih komponenata su se s posebnom pozornošću pratili postupci koje je poduzimala hrvatska strana vezano uz otvorenje domova za iseljeničku siročad na Korčuli te za osiromašene i bolesne povratnike u Jelsi na Hvaru. Također su se pratili postupci kolonizacije, za što je u Zagrebu prvotno djelovala Agrarna direkcije, a kasnije i Poljoprivredno odjeljenje Savske banovine, čime je Hrvatska i po tome pitanju bila nezaobilazna instanca i glavna točka u rješavanju ovog vrlo osjetljivog pitanja.

Također je na poticaj Saveza organizacija iseljenika došlo i do otvorenja Domaćinsko-turističke škole u Vignju i to u cilju stručne naobrazbe učenica za turističku privredu, što je trebalo omogućiti porast turizma, a samim time i stvaranje ekonomske nadoknade za smanjeni priljev iseljeničkih doznaka, koje su u razdoblju od 1932. godine znatno zaostajale i to zbog smanjene mogućnosti iseljavanja u zemlje visoke zarade, u čemu je opet prednjačila hrvatska strana, pokušavajući "opismeniti narod za turizam."

Utjecaj ovih organizacija isticao se i u iniciranju posebnih projekata, koji su trebali na neki način usporiti asimilaciju iseljenika. Unatoč razvijenoj svijesti da su uvjeti života u ekonomski razvijenim zemljama jednostavno "tjerali" iseljenike da se uklope u novu zajednicu i tako što bolje prosperiraju poduzimani su različiti projekti, koji su za cilj imali očuvanje nacionalne pripadnosti. Tako se preko Odsjeka za nacionalno-prosvjetni rad poticalo odašiljanje knjiga, časopisa i novina, preko iseljeničkih izaslanika i korespondenata, kako u europske tako i u prekomorske zemlje. Uz to se predlagalo razvijati projekte koji su bili po uzoru na njemačko-austrijske "Schul-vereine" ili mađarske "Julijane" čije su akcije također išle u smjeru očuvanja nacionalnih jedinica, što je svakako mogao biti dobar primjer u osmišljavanju sličnih programa u Kraljevini SHS – Kraljevini Jugoslaviji.

Upravo je u tu svrhu, a na poticaj hrvatske strane, došlo i do osnutka Iseljeničkog muzeja u Zagrebu i Splitu na čijem su čelu bili Milan Marjanović i Milostislav Batulica. Ove institucije su djelovale pod okriljem Iseljeničkog

komesarijata (Odjel za kulturnu propagandu i katastar naselja) i Saveza organizacija iseljenika, koje su svojim radom poticale prikupljanje dokumentacije vezane uz iseljenike i povratnike "uzduž svih oceana od sjevernoga do južnoga pola."

U petu komponentu kroz koju se pratio odnos hrvatske strane prema politici iseljavanja mogu se uvrstiti i zasluge Iseljeničkog komesarijata na vođenju statistika o iseljavanju i povratku stanovništva. Za to su već tijekom 1922. godine bile tiskane i prve statističke tablice, prema odredbama Međunarodnog biroa rada *Revue Internationale du Travail*, prema kojim je Iseljenički komesarijat bio zadužen za vođenje statistika o cjelokupnom iseljavanju i vraćanju iz prekomorskih krajeva, zatim statistika o silom vraćenim osobama (*debarre*), kao i onima koji su imale određene manjkavosti po doseljeničkim vlastima (*rejected*). Također je Iseljenički komesarijat prikupljao i statistike o odobrenjima za iseljeničke putovnice, statistike o prometu iseljenika i povratnika primljenih u državnom konačištu u Zagrebu, kao i statistike o iseljavanju, koje su se vodile na temelju otpremnih knjiga parobrodarskih poduzeća, za što je Iseljenički komesarijat dobio i posebno priznanje Međunarodnog biroa rada u Ženevi, 21. studenog 1925. godine.

Prema tim istim službenim podacima izračunao se i ukupan broj iseljenih osoba u prekomorske zemlje u razdoblju 1919. – 1939. za cijelu Kraljevinu, za što su se iz istih posebno izdvojili izračuni za neto iseljavanje iz Hrvatske. Tako se ustvrdilo da je ukupan broj iseljenih osoba u prekomorske zemlje iz cijele Kraljevine SHS – Kraljevine Jugoslavije iznosio 202.213 iseljenika, od čega se iz Hrvatske u periodu 1921. – 1939. iselilo 102.205 iseljenika. Za razliku od prekomorskih iseljavanja podatci o iseljavanju u europske zemlje pratili su se od 1927. Godine, kada je iz Kraljevine iselilo 170.667 iseljenika, a iz Hrvatske 44.680 iseljenika. Time je ukupan broj prekomorskih i europskih iseljenika iznosio **372.880**, od čega se iz Hrvatske iselilo **146.885** iseljenika.

Što se tiče ukupnog broja prekomorskih povratnika iz Kraljevine može se konstatirati da ih je bilo 112.134, od čega se u Hrvatsku vratilo 35.909 povratnika. Za razliku od prekomorskih povratnika, europskih je bilo ukupno 82.281, od čega se u Hrvatsku vratilo 26.800 povratnika. Time je ukupan broj povratnika iz prekomorskih i europskih zemalja iznosio 194.415 povratnika, dok se u Hrvatsku vratilo 62.709. Zbrajajući navedene brojke dobilo se neto iseljavanje od **178.465** iseljenika iz cijele Kraljevine, od čega je na Hrvatsku otpadalo **84.176** iseljenika.⁷⁹¹

Osim utvrđivanja broja iseljenika i povratnika preko podataka objavljenih u službenoj statistici, za budućnost predstoji osmisliti projekt vezan uz izradu baze podatka svih iseljenika koji su evidentirani u Kartoteci iseljenika koju je vodio Iseljenički komesarijat. Princip rada kao i važnost same Kartoteke objasnio se na primjeru poglavlja o studiji slučaja, koja je vezana uz iseljavanje stanovnika s Koručule, Makarske i Dubrovnika. Uglavnom, izradom baze bi se po prvi put dobio popis iseljenika od "krvi i mesa", s imenima i prezimenima, godinom rođenja, spolom, kvalifikacijom, lukom ukrcaja i iskrcaja. Time bi se ne samo upotpunile dosadašnje statistike vezane uz razdoblje 1920. – 1939. godine, već bi se i oživjela uspomena na sve one koji su napustili Lijepu Našu u potrazi za boljim uvjetima života.

Uglavnom slijedom gore navedenih zaključaka vezanih uz pojedina poglavlja može se dodatno zaokružiti cjelina i konstatirati, da je u navedenom razdoblju hrvatska politika prema iseljeništvu prestala biti nadzorna služba,

⁷⁹¹ U **razdoblju 1919. – 1921.** iz Kraljevine se iselilo 19.244 stanovnika, što je činilo 0,16% u odnosu na ukupan broj stanovnika koji je prema popisu iz 1921. godine iznosio 11.984.911. Tijekom 1921. godine samo iz Hrvatske iselilo je 7.364. stanovnika, što je činilo 0,21% od ukupnog broja stanovnika u Hrvatskoj koji je tada iznosio 3.443.375. (Jakov Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Zagreb: Globus, 1987, Tablica 8. na str. 100). U **razdoblju 1922. – 1931.** iz Kraljevine se iselilo 227.821 stanovnika, što je činilo 1,63% u odnosu na ukupan broj stanovnika koji je prema popisu iz 1931. godine iznosio 13.934.038. U istom razdoblju se iz Hrvatske iselilo 103.634 stanovnika što je činilo 2,74% u odnosu na ukupan broj stanovnika koji je prema istom popisu iz 1931. godine iznosio 3.785.455 (Gelo, na istom mjestu). U **razdoblju 1932. – 1939.** iz Kraljevine se iselilo 125.815. stanovnika, što je činilo 0,80% u odnosu na ukupan broj stanovnika koji je iznosio 15.703.000. Radi se o procijenjenom iznosu, nastalom prema izračunu geometrijske progresije (*Statistički godišnjak [Kraljevine Jugoslavije]*, Beograd, 1940., str. 84). U istom razdoblju se iz Hrvatske iselilo 35.887 stanovnika, što je činilo 0,88% u odnosu na ukupan broj stanovnika u Hrvatskoj koji je iznosio 4.095.000 (Gelo, na istom mjestu).

već da se razvila u jednu višu socijalno-kulturnu i općenarodnu instituciju od državnog značaja, na čijem kormilu su stajali sposobni stručnjaci, veliki entuzijasti iz Hrvatske, koji su svojim djelovanjem dali obličje i karakter ovom važnom pitanju s područja socijalne politike, unatoč svim problemima s kojim su se susretali.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

Nepublicirani izvori

- Hrvatska – Državni arhiv u Dubrovniku – fond 109 – Dubrovačka oblast Dubrovnik (HR-DADU-109-DOD)
- Hrvatska – Državni arhiv u Dubrovniku – fond 536 – Kotarsko poglavarstvo Korčula (HR-DADU-SCKL-536).
- Hrvatska – Državni arhiv u Rijeci – fond 189 – Tršćanski Lloyd – Podružnica Rijeka (HR-DARI-189-TL-PR)
- Hrvatska – Državni arhiv u Rijeci – fond 700 – Ugarsko-hrvatsko dioničko društvo za slobodnu plovidbu. Prekomorska plovidba Sušak (HR-DARI-700-UHDDSP)
- Hrvatska – Državni arhiv u Rijeci – fond 701 – Jugoslavenska plovidba Sušak (HR-DARI-701-JPS)
- Hrvatska – Državni arhiv u Rijeci – fond 702 – Atlantska plovidba Sušak (HR-DARI-702-APS)
- Hrvatska – Državni arhiv u Rijeci – fond 703 – Jadranska plovidba Sušak (HR-DARI-703-JPS)
- Hrvatska – Državni arhiv u Rijeci – fond 704 – Jadran. Brodarsko dioničko društvo Sušak (HR-DARI-704-JBDDS)
- Hrvatska – Državni arhiv u Rijeci – fond 705 – Jadran. Brodarsko društvo s ograničenim jamstvom Sušak (HR-DARI-705-JBDOJS)
- Hrvatska – Državni arhiv u Rijeci – fond 1007 – Prekomorska plovidba Sušak (HR-DARI-1007-PPS)
- Hrvatska – Državni arhiv u Splitu – fond 52 – Odvjetnička pisarnica Tartalija dr. Ivo (HR-DAST-52-TI).
- Hrvatska – Državni arhiv u Zadru – fond 121 – Općina Zadar (1918-1943) (HR-DAZD-121-OZ)
- Hrvatska – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb – Odsjek za povijest hrvatske književnosti – fond 125 – Marjanović, Milan (HR-HAZU-OPHKN-125-MM)
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 78 – Zemaljska vlada – Predsjedništvo (HR-HDA-78-PRZV)
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 79 – Zemaljska vlada – Odjel za unutarnje poslove (HR-HDA-79-UOZV)
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 127 – Agrarna direkcija Ministarstva za agrarnu reformu Kraljevine SHS u Zagrebu (HR-HDA-127-ADMAR)
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 133 – Odjeljenje Ministarstva pravde Kraljevine SHS u Zagrebu (HR-HDA-133-OMP)
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 137 – Pokrajinska uprava za Hrvatsku i Slavoniju (HR-HDA-137-PU)
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 138 – Primorsko-krajiška oblast (HR-HDA-138-PKO)
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 141 – Zagrebačka oblast (HR-HDA-141-ZO)
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 144 – Savska banovina – Upravno odjeljenje (HR-HDA-144-SBUO)
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 145 – Savska banovina – Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu (HR-HDA-145-SBODZ)
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 153 – Inspektorski odsjek Banske uprave Savske banovine (HR-HDA-153-SBIO)
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 179 – Okružni inspektorat Ogulin (HR-HDA-179-OI/Og)
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 180 – Okružni inspektorat Osijek (HR-HDA-180-OI/O)
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 181 – Okružni inspektorat Varaždin (HR-HDA-181-OI/V)
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 367 – Republički zavod za statistiku SRH (HR-HDA-367-RZS)
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 790 – Benko Grado, Artur (HR-HDA-790-BGA)
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 966 – Jugoslavenski narodni odbor (HR-HDA-966-JNO)
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 967 – Savez organizacija iseljenika (HR-HDA-967-SOI)
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 1004 – Bartulica, Milostislav (HR-HDA-1004-BM)
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 1071 – Iseljenički komesarijat (HR-HDA-1071-IK).
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – zbirka 1355 – Zbirka Emigracija (HR-HDA-1355-ZE)
- Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – zbirka 1356 – Zbirka Repartrirci (HR-HDA-1356-ZR)

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 1407 – Zemaljska vlada – Povjereništvo za socijalnu skrb (HR-HDA-1407-ZVPSS)

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 1422 – Fond fotografija Agencije za fotodokumentaciju (HR-HDA-1422-AGEFOTO)

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – zbirka 1554 – Zbirka putovnica (HR-HDA-1554-ZP)

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 1610 – Zavod za migracije i narodnosti (HR-HDA-1610-ZMiN)

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 1617 – Iseljenički katastar (HR-HDA-1617-IKas)

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 1619 – Iseljenički muzej (HR-HDA-1619-IM)

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – zbirka 2048 – Zbirka Iseljeništvo (grupa XXV) (HR-HDA-2048-ZI)

Srbija – Arhiv Jugoslavije, Beograd – fond 371 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u SAD-Washington (SR-AJ-371-PKJSAD)

Srbija – Arhiv Jugoslavije, Beograd – fond 38 – Centralni presebiro predsjedništva ministarskoga savjeta (SR-AJ-38-CPPMS)

Srbija – Arhiv Jugoslavije, Beograd – fond 39 – Ministarstvo socijalne politike i narodnoga zdravlja (SR-AJ-39-MSPNZ)

Srbija – Arhiv Jugoslavije, Beograd – fond 96 – Ustanove agrarne reforme Kraljevine Jugoslavije (SR-AJ-96-UARKJ)

Pismohrana Samostana sestara dominikanki Kongregacije svetih Anđela Čuvara s Korčule

Publicirani izvori

Agrarna reforma: uredbe, naredbe i propisi, Beograd: Ministarstvo za agrarnu reformu Kraljevine SHS, 1920.

Andričević, Dragimir F., *Propisi i upute za iseljenike: sa podukom u engleskom i španjolskom jeziku*, Iseljenička biblioteka, 8, Zagreb: Organizacija iseljenika, 1931.

Ašković, Spasoje, *Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja 1919-1945 : inventar sumarno-analički : AJ-39*, Beograd, 1978.

Bartulica, Milostislav, *Hrvatsko izseljeničtvo u svietlu brojitbe*, Zagreb, 1942.

Bartulica, Milostislav, *Iseljenička konferencija u Splitu: (održana dne 5., 6. i 7. augusta 1929.): izvještaj*, Iseljenička biblioteka, 6, Zagreb, Savez organizacija iseljenika, 1929.

Bartulica, Milostislav, *Iseljenička služba i iseljeništvo – desetogodšnjica rada za iseljenike dr. Fedora Aranicikoga, šefa iseljeničke službe*, Iseljenička biblioteka, 17, Zagreb: Savez organizacija iseljenika, 1933.

Bartulica, Milostislav, *Iseljeničko pitanje: s osobitim obzirom na Dalmaciju*, Iseljenička biblioteka, 10, Zagreb: Savez organizacija iseljenika, 1928.

Bartulica, Milostislav, "Novi zadaci iseljeničke politike", *Novi iseljenik* (1935), br. 11.

Bartulica, Milostislav, *O novom iseljeničkome zakonu*, Iseljenička biblioteka, 3, Zagreb: Savez organizacija iseljenika, 1929.

Bartulica, Milostislav, *Veliki napredak Saveza ORISA – izvještaj sa VII glavne godišnje skupštine održane u Zagrebu, 24. X. 1937.*, Iseljenička biblioteka, 59, Zagreb: Savez organizacija iseljenika, 1937.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Beograd: Opšta državna statistika, 1937.

Grado, Artur Benko, "Iseljenički problem Kraljevine Jugoslavije", u: *Jugoslovenski državni almanah*, Deo 1 : *Jugoslovenski socijalni almanah*, 153-157. Beograd, 1930.

Grado, Artur Benko, *Migraciona enciklopedija*, sv. 1: *Kanada*. Zagreb: vlast. nakl., 1930.

Horvat, Viktor, *Suvremene nutarnje seobe i kretanja Hrvata: posljedica dinamike društvenih procesa*, Zagreb: Hrvatska državna tiskara, 1942.

Iseljenički list, Beograd, 1939.

Izvjeshće o stanju javne uprave u županiji zagrebačkoj, Zagreb, 1899; 1909; 1913.

Jutarnji list, Zagreb, 1921.

Kolin, Marcel, *Jugosloveni u Južnoj Americi u radu za svoj narod: sa 15 slika i 1 zemljovidnom kartom*, Zagreb, 1920.

Komadinić, Milan, *Problem seljačkih dugova*, Beograd: Privredni pregled, 1934.

Krivični zakonik za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, od 27. januara 1929. godine, Zagreb: Tisak i naklada Jugoslovenske štampe, 1929.

Lakatoš, Josip, *Narodna statistika*, Zagreb: vlastita naklada, 1914.

Lorković, Mladen, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb: Matica hrvatska, 1939.

Makale, Manfred, *Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji*, Beč: Adria, 1912.

- Manakin, Viktor (ur.), *Almanah - Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev*, sv. 1: 1921-1922, Zagreb: Komisionalna naklada Hrvatskog štamparskog zavoda, 1922.
- Mladineo, Ivan, *Narodni adresar: Hrvata – Slovenaca – Srba*, New York, 1937.
- Narodne novine*, Zagreb, 1912; 1914; 1915; 1921; 1922.
- Narodni list*, Zadar, 1897.
- Opći austrijski građanski zakonik proglašen patentom od 29. Studenoga 1852 u kraljevinah Ugarskoj, Hervatskoj i Slavoniji, serbskoj Vojvodini i tamiškom Banatu*, Beč: Ces. kr. dvorska i državna štamparia, 1853. (Opći austrijski građanski zakonik)
- Poropat, Sandro, *Sumarni inventar HR-DARI-189*, Rijeka, Državni arhiv u Rijeci, 2011.
- Pravila Saveza organizacija iseljenika u Zagrebu*, Iseljenička biblioteka, 7, Zagreb: Savez organizacija iseljenika, 1929.
- Purić, Božidar, *Naši iseljenici*, Beograd: S. B. Cvijanović, 1929.
- Sbornik kr. Ugarskih poštanskih i brzojavnih naredaba*, Zagreb, 1894.
- Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, Zagreb, 1901; 1906; 1909.
- Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1920; 1921; 1922; 1923; 1924; 1928; 1929.
- Smrekar, Milan, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb: Tiskom i nakladom Ignjata Granitza, 1899-1905.
- Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Knjiga I: 1905, Zagreb: Kr. zemaljski statistički ured, 1913.
- Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Knjiga II: 1906-1910, Zagreb: Kr. zemaljski statistički ured, 1917.
- Statistički godišnjak [Kraljevine Jugoslavije]*, Beograd, 1929; 1930; 1931; 1933; 1934-1935; 1936; 1938-1939; 1940.
- Stojanović, Dimitrija J., "Zaštita djece", u: *Narodna zaštita: almanah 1914.-1924.*, [Zagreb], [1924], 54-57.
- "Šilovićev dom' u Korčuli", *Jadranska straža*, Split, 1931, br. 6: 153.

Mrežni izvori

- URL-01: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59536>
- URL-02: <http://muzej-rijeka.hr/merika/merika.pdf>
- URL-03: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=14929>
- URL-04: <http://www.theshipslist.com/ships/lines/cunard.shtml>
- URL-05: <http://www.poheritage.com/our-history/company-guides/orient-steam-navigation-company>
- URL-06: <http://immigrationtounitedstates.org/538-hamburg-amerika-line.html>
- URL-07: <http://www.theshipslist.com/ships/lines/hamburgsouth.shtml>
- URL-08: http://www.norwayheritage.com/p_shiplist.asp?co=ndlaa
- URL-09: <http://www.theshipslist.com/ships/lines/creunis.shtml>
- URL-10: <https://www.theguardian.com/travel/gallery/2013/sep/30/atlantic-red-star-line-in-pictures>
- URL-11: <http://www.theshipslist.com/ships/lines/french.shtml>
- URL-12: <http://www.messageries-maritimes.org/e1mm.htm>
- URL-13: <http://www.italianliners.com/ngiit>
- URL-14: <http://www.theshipslist.com/ships/lines/transitaliana.shtml>
- URL-15: <http://www.cosulich.it/index.php>
- URL-16: <http://www.theshipslist.com/ships/lines/unitedam.shtml>
- URL-17: <http://united-states-lines.org/>
- URL-18: http://www.norwayheritage.com/p_shiplist.asp?co=capal
- URL-19: <https://www.youtube.com/watch?v=44bdyXXpDBY>
- URL-20: <http://blatski-fizuli.hr/images/dokumenti/kulturna-memorija-iseljavanja%20otoka-korcule.pdf>
- URL-21: <https://actacroatica.com/hr/>

Literatura

- Antić, Ljubomir, *Hrvati i Amerika*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Institut za primijenjena društvena istraživanja Sveučilišta, 1992.
- Antić, Ljubomir, *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Zagreb: Stvarnost: Institut za migracije i narodnosti, 1991.
- Antić, Ljubomir, *Naše iseljeničtvo u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države 1918.*, Zagreb: Školska knjiga, 1987.
- Antić, Ljubomir, "Odnos javnosti prema iseljavanju iz Dalmacije od 80-tih godina 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata", *Historijski zbornik*, 38 (1985): 191-208.
- Antić, Ljubomir, "Osnovne značajke hrvatskog iseljeničtva u španjolskoj Južnoj Americi do Prvog svjetskog rata", *Migracijske i etničke teme*, 4 (1988), br. 4: 413-437.
- Antić, Ljubomir, "Prilog istraživanju austrijske iseljeničke politike i zakonodavstva kao činilaca masovnog iseljavanja iz Dalmacije pred Prvi svjetski rat", *Zadarska revija*, 2-3 (1985): 242-254.
- Antić, Ljubomir, "The economic causes of emigration from Croatia in the period from the 1880's to the First World War", *Povijesni prilozi*, 14 (1995): 291-300.
- Bačić Serdarević, Ivana – Padovan, Leo, "Zdravo moja Prigradica vala", *Blatski ljetopis* (2004): 365–372.
- Balen, Šime (prir.), *Rodnoj grudi: iseljenici Jugoslavije svom 'starom kraju'*, Zagreb: Matica iseljenika Hrvatske, 1951.
- Balta, Ivan, "Kolonizacija u Slavoniji od početka XX. stoljeća s posebnim osvrtom na razdoblje 1941.-1945. godine", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 43 (2001), 459-478.
- Banović, Branimir, "Emigracijska politika Austro-Ugarske i iseljavanje iz Hrvatske u razdoblju 1867-1914.", *Migracijske i etničke teme*, 3 (1987), br. 3-4: 313-323.
- Banović, Branimir, "Potisni i privlačni faktori u iseljavanju iz Hrvatske u Australiju od konca 19. stoljeća do recentnog vremena", *Migracijske i etničke teme*, 6 (1990), br. 1: 7-17.
- Bašić, Đivo, „Pomorstvo Dubrovnika od XII. do početka XX. stoljeća“, *Pomorski zbornik*, 44 (2006): 139-177.
- Benić Penava, Marija, "Pomorske djelatnosti na dubrovačkom području između dva svjetska rata", *Naše more*, 52 (2005), br. 5-6: 235-247.
- Beuc, Ivan, *Istarske studije - Osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX i početka XX stoljeća*. Zagreb: Vlastito izdanje, 1975.
- Beuc, Ivan, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb: Pravni fakultet, 1985.
- Beuc, Ivan, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527-1945)*, Zagreb: Arhiv Hrvatske, 1969.
- Bićanić, Rudolf, "Ekonomska podloga događaja 1903. u Hrvatskoj", *Historijski zbornik*, 27-28 (1974-1975): 49-72.
- Bićanić, Rudolf, *Kako živi narod: život u pasivnim krajevima*, knj. 1, Zagreb: Gospodarska sloga, 1936.
- Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb: Golden marketing, 1999.
- Bjelovučić, Nikola Zvonimir, "Pomorska tradicija obitelji Bjelovučić", u: *Dubrovačko pomorstvo: u spomen sto godina Nautičke škole u Dubrovniku MDCCCLII-MCMLII*, Dubrovnik: Odbor za proslavu sto godina Nautičke škole, 1952., 251-254.
- Boban, Ljubo, *Hrvatske granice od 1918. do 1993. godine*, Zagreb: Školska knjiga; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1995.
- Brajković, Vladislav, "Dubrovački edikt za plovidbu 1794.", u: *Dubrovačko pomorstvo: u spomen sto godina Nautičke škole u Dubrovniku MDCCCLII-MCMLII*, Dubrovnik: Odbor za proslavu sto godina Nautičke škole, 1952., 395-404.
- Brunnbauer, Ulf, "Emigration Policies and Nation-building in Interwar Yugoslavia", *European history quarterly*, 42 (2012), br. 4: 602-627.
- Brunnbauer, Ulf, *Globalizing Southeastern Europe: emigrants, america, and state since the late nineteenth century*, Lanham; Boulder; New York; London: Lexington Books, 2016.
- Bućin, Rajka, "Državna iseljenička služba od 1918. do 1941. godine: ustroj i djelatnost tijela sa sjedištem u Zagrebu", *Arhivski vjesnik*, 60 (2017): 37-60.
- Bućin, Rajka – Jukić, Marijana – Šarić, Tatjana, *Hrvatsko iseljeničtvo kroz fondove i zbirke HDA: (od kraja 19. stoljeća do Drugog svjetskog rata): odabrane teme: katalog izložbe*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2015.
- Cvitan, Grozdana, *Užalo se bižat: (S Hrvatima u Urugvaju, Peruu, Čileu – razgovori, žurba, putopis)*, Zagreb: Nova knjiga Rast, 2004.

- Čizmić, Ivan, *Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država : doprinos u ekonomskom, političkom i kulturnom životu*, Zagreb: Globus; Sveučilište u Zagrebu, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, 1982.
- Čizmić, Ivan, *Jugoslavenski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1974.
- Čizmić, Ivan, "O iseljavanju iz Hrvatske 1880-1914.", *Historijski zbornik*, 27-28 (1974-1975): 28-47.
- Čizmić, Ivan, *Povijest Hrvatske bratske zajednice: 1894. – 1994.*, Zagreb: Golden marketing, 1994.
- Čizmić, Ivan, "Prve veze iseljenika iz Hrvatske s Amerikom", *Migracijske teme*, 1 (1985), br. 2: 97-105.
- Čizmić, Ivan – Klemenčić, Matja, "Croatian and Slovene missionaries as inventors and explorers of the American West and Midwest", *Društvena istraživanja*, 11 (2002), br. 4-5 (60-61): 761-783.
- Čizmić, Ivan – Sopta, Marin – Šakić, Vlado, *Iseljena Hrvatska*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga; Institut za društvena istraživanja Ivo Pilar, 2005.
- Čoralić, Lovorka, "Na drugoj obali Jadrana: migracije iz Slavonije u Mletke od XV. do XVII. stoljeća (primjer Požege)", *Migracijske i etničke teme*, 19 (2003), br. 1: 97-110.
- Dubrović, Ervin, *Merika: iseljavanje iz Srednje Europe u Ameriku 1880.-1914.*, Rijeka: Muzej grada Rijeke, 2008.
- Dikanović, Vesna Š., *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslavenska država 1918.-1945.*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, 2016.
- Edi, Miloš, "La Croatie-Slavonie sous le proconsulat de Károly Khuen-Héderváry (1883-1903)", *Études danubiennes*, 26 (2010): 143-180.
- Engelsfeld, Neda, *Povijest hrvatske države i prava: razdoblje od 18. do 20. stoljeća*, Zagreb: Pravni fakultet; N. Engelsfeld, 2002.
- Foretić, Dinko, "O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do Prvoga svjetskog rata", U: Jakša Ravlić (ur.), *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri: zbornik*, Zagreb: Matica hrvatska, 1969., 9-45.
- Gaži, Stjepan, *Croatian Immigration to Allegheny County: 1882-1914.*, Pittsburgh: Croatian Fraternal Union, 1956.
- Gelo, Jakov, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Zagreb: Globus, 1987.
- Gestrin, Ferdo, "Migracije iz Dalmacije u Marke u XV. i XVI. stoljeću", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 10: Matija Ivanić i njegovo doba (1977), 395-404.
- Greene, Graham, *Moć i slava*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1985.
- Gross, Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske : neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860.*, Zagreb: Globus; Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest, 1985.
- Heka, Ladislav, "Grof Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i Hrvati", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 37 (2016), br. 3: 1065-1096.
- Heka, Ladislav, "Hrvatski ban Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i nacionalno pitanje", *Scrinia Slavonica*, 16 (2016): 199-226.
- Helbling, Ernst C., *Österreichische Verfassung- und Verwaltungsgeschichte*, Wien: Springer-Verlag, 1956.
- Hofgräff, Darija, "Zdravstvena statistika 1874-1910. na primjeru arhivskog fonda Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade te statističkih publikacija u Hrvatskom državnom arhivu", *Arhivski vjesnik*, 55 (2012), 187-204.
- Holjevac, Većeslav, *Hrvati izvan domovine*, Prvo i drugo izdanje, Zagreb: Matica hrvatska, 1967., 1968.
- Holjevac Tuković, Ana, *Sumarni inventar HR-HDA-1619. Iseljenički muzej 1933-1941.*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2005.
- Hranilović, Nada, "Iseljenička politika i služba u Jugoslaviji između dva rata", *Migracijske teme*, 3 (1987), br. 3-4: 325-334.
- Hrstić, Ivan, "Iseljavanje iz Dalmacije od 1921. do 1931. – primjer kotara Makarska", u: Marin Sopta – Franjo Maletić – Josip Bebić (ur.), *Hrvatska izvan domovine*, Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga, 2015., 411-419.
- Iveljić, Iskra, "O značaju Unutrašnjeg odsjeka Banskoga vijeća", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 22 (1989): 71-94.
- Ivšić, Stjepan, "Hrvatska dijaspora u XVI. vijeku [izvod iz rasprave]", *Ljetopis JAZU*, 50 (1936/37), 99-102.
- Jonjić, Pavao – Laušić Ante (prir.), *Izješća Iseljeničkoga komesarijata u Zagrebu 1922. – 1939.*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998.
- Kapetanić, Niko, *Od Carigrada do El Dorada: iseljavanje iz Konavala 1815-1941.*, Dubrovnik: vlast. nakl., 2016.
- Kapović, Mato, "U povodu pedesete obljetnice pogibije pomoraca p/b 'Daksa'", *Naše more*, 27 (1980), br. 1-2: 74-76.
- Kirkpatrick, Clifford, "Selective Immigration: The New Mercantilism", *Journal of Social Forces*, 3 (1925), br. 3: 497-503.

- Kolar-Dimitrijević, Mira, "Djelovanje velike ekonomske krize na migraciona kretanja jugoslavenskih naroda", u: Vasa Čubrilo (ur.), *Svetska ekonomska kriza 1929-1934. i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope*, Beograd: Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, 1976, 337-366.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, "Osnivanje društva Hrvatski radiša 1903 godine u Hrvatskoj", *Časopis za suvremenu povijest*, 37 (2005), br. 3: 721-734.
- Kolar-Dimitrijević, Mira, "Artur Benko Grado Bojnički kao evidentičar migracionih i masovnih gospodarsko-socijalnih kretanja u Hrvatskoj u prvoj polovici 20. stoljeća", *Podravina*, 11 (2012), br. 22: 108-126.
- Kosnica, Ivan, "Gubitak državljanstva u Hrvatskoj i Slavoniji od Bachovog apsolutizma do raspada monarhije", *Pravni vjesnik Pravnog fakulteta Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku*, 29 (2013), br. 3-4: 61-76.
- Krišto, Jure, *Stoljeće služenja Bogu, Redu i narodu: Kongregacija sestara dominikanki Sv. anđela čuvara*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Korčula: Kongregacija sestara dominikanki Sv. anđela čuvara, 2005.
- Lajić, Ivan, *Stanovništvo dalmatinskih otoka: povijesne i suvremene značajke depopulacije*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1992.
- Lajić, Ivan, "Utjecaj društveno-ekonomskih i demografskih promjena na iseljavanje s dalmatinskih otoka u 19. i prvoj polovini 20. stoljeća", *Migracijske i etničke teme*, 5 (1989), br. 4: 307-324.
- Lanterna sv. Marka: župski časopis*, Korčula, 13 (1977), br. 1-2.
- Lazarević, Ivana – Vekarić, Nenad, "Stanovništvo Blata na Korčuli (1870–1880): početak demografske tranzicije", *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47 (2009): 219-241.
- Lemić, Vlatka (ur.), *Iseljeničtvo: vodič kroz fondove i zbirke Hrvatskoga državnog arhiva*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2015.
- London, Jack, *Dolina mjeseca: roman*, Zagreb: Prosvjeta, 1947.
- Luetić, Josip, "Danski brodovi u Dubrovniku u početku 1806. god.", *Pomorstvo*, 15 (1960), br. 7: 288.
- Luetić, Josip, "Dubrovački galijun druge polovine XVI. stoljeća", *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 6-7 (1959): 129-141.
- Luetić, Josip, "Dubrovački pomorac potkralj Meksika u XVI. stoljeću (Vice Bune)", *Naše more*, 6 (1959), br. 6: 285-286.
- Luetić, Josip, "Galijica Dubrovačke Republike", *Mornarički glasnik*, 9 (1959), br. 1: 53-63.
- Luetić, Josip, "I jedrenjacima smo prednjačili u pomorskom svijetu: (zaboravljeni topovi naših starih brodova)", *Pomorstvo*, 15 (1960), br. 8-9: 355-359.
- Luetić, Josip, "Iz djelatnosti dubrovačkih slikara na brodovima XVI-XVII. st.", *Mogućnosti*, 6 (1959), br. 3: 235-238.
- Luetić, Josip, "Iz rada konzulata Dubrovačke Republike u Trstu (1739-1807)", *Jadranski zbornik*, 5 (1961-1962): 225-233.
- Luetić, Josip, *O pomorstvu Dubrovačke Republike u XVIII. stoljeću*, Dubrovnik, 1959.
- Luetić, Josip, "Pomorski muzej u Dubrovniku: nautičke sprave", *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 63 (1959): 249-251.
- Luetić, Josip, "Pomorstvo Dubrovačke Republike u međunarodnim okvirima", *Naše more*, 6 (1959), br. 1: 80-82; br. 2: 157-160.
- Luetić, Josip, "Posljednji 'morski vuk' modernog doba: naš iseljenik kapetan Žuljević, ugledni pomorac SAD", *Naše more*, 7 (1960), br. 3: 144.
- Luetić, Josip, "Povijest pomorstva Dubrovačke Republike: sažeti pregled", *Pomorski zbornik*, 2 (1964): 1699-1724.
- Luetić, Josip, *Pravilnik Dubrovačke Republike o nacionalnoj plovidbi*, Dubrovnik: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Zavod za historijska istraživanja pomorstva južne Dalmacije, 1970.
- Luetić, Josip, "Registar Dubrovačkog pomorskog osiguravajućeg društva 'G.D.B.' iz 1806.", *Pomorstvo*, 13 (1958), br. 6-7: 202.
- Luetić, Josip, *The Republic of Dubrovnik and its merchant navy*, Dubrovnik, 1961.
- Luetić, Josip, "Tri manja priloga povijesti pomorstva dubrovačkog kraja", u: *Beritićev zbornik*, Dubrovnik: Društvo prijatelja dubrovačke starine, 1961., 57-73.
- Lupis-Vukić, Ivo, "Profil dubrovačkog iseljenika Miha Mihanovića", *Naše more*, 8 (1961), br. 3: 121-123.
- Machiedo-Mladinić, Norka, "Životni put dr. Ive Tartaglie. Split, 6. II. 1880. – Lepoglava, 3. IV. 1949.", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 26 (1993): 281-288.
- Magaš, Damir, *Geografija Hrvatske*. Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju; Samobor: Meridijani, 2013.

- Manin, Marino (ur.), *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. 10. 1997.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001.
- Martinić Beroš, Mateo, *Hrvati u Magallanesu, na krajnjem jugu Čilea*, Split: Književni krug, 1997.
- Matić, Marinko, *Stanovništvo Popova u Hercegovini: Ravno*, Zagreb; Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2015.
- Mendeš, Nikša, *Riječko brodarstvo 20. stoljeća*, Rijeka: Pomorski i povijesni muzej Hrvatskoga primorja, 2014.
- Milat, Vinko, "Vino – život i put Blačana", u: Zvonimir Šeparović (ur.), *Duhovni i svjetovni obzori Blata na Korčuli: Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa održanog 26. travnja 1995. godine u Blatu na Korčuli o obljetnici Svete Vincence Zaštitnice Blata*, Blato: Odbor za proslavu 200. obljetnice Sv. Vincence, 1995., 229-233.
- Mirošević, Franko, "Iseljavanje iz Dalmacije u razdoblju od 1921. do 1929.", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 21 (1988), br. 1: 107-119.
- Mirošević, Franko, "Mir u Rapallu i događaji uz njegovu primjenu u južnoj Dalmaciji do 1928. godine", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 24 (1991): 149-169.
- Mirošević, Franko, "Položaj dalmatinskog težaka i njegova borba za zemlju od 1919. do 1929", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 20 (1987): 75-100.
- Mirošević, Franko, "Prilike u južnoj Dalmaciji za vrijeme postojanja Države Slovenaca, Hrvata i Srba", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 26 (1993), br. 1: 263-268.
- Mitić, Ilija, "O prvim Dubrovčanima u Peruu", *Naše more*, 26 (1978), br. 4: 173-175.
- Mojaš, Mato, "Kotar Dubrovnik u iseljeništvu", *Matica* (Zagreb), 11 (1961), br. 2: 45-49.
- Mursalo, Tvrtko Andrija, „Malek Jaša Dubrovčanin u Indiji godine 1480.-1528.“, *Hrvatska revija* (Zagreb), 15 (2015), br. 3: 56-61.
- Nejašmić, Ivica, *Depopulacija u Hrvatskoj: korijeni, stanje, izgledi*, Zagreb: Globus; Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta, 1991.
- Nejašmić, Ivica, "Iseljavanje iz Hrvatske u europske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. – pokušaj kvantifikacije", *Migracijske teme*, 6 (1990), br. 4: 511-526.
- Nejašmić, Ivica, "Osnovne značajke unutarnje migracije stanovništva Hrvatske 1880-1981.", *Migracijske i etničke teme*, 8 (1992), br. 2: 141-166.
- Obad, Stijepo, "Neke karakteristike stanja i kretanja na dalmatinskom selu od sredine 18. st. do prvoga svjetskog rata", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 26 (1987), br. 13: 257-276.
- Obad, Stijepo, "Struktura gospodarstva na otoku Pašmanu u 19. stoljeću", u: *Otok Pašman kroz vjekove i danas: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zadru 2-4. prosinca 1981 [Pašmanski zbornik]*, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru; Zavičajni muzej Biograd na Moru, 1987., 269-282.
- Obad, Stijepo, "Uzroci iseljavanja iz Dalmacije u devetnaestom stoljeću", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 16 (1977), br. 7: 175-182.
- Orešković, Ivo, "Iseljavanje iz Konavala s posebnim osvrtom na razdoblje Kraljevine SHS", u: Vladimir Stipetić (ur.), *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Cavtatu od 25. do 27. studenog 1996. godine*, sv. 1., Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti; Sveučilište u Zagrebu, MSHS Dubrovnik; Općina Konavle, 1998., 239-252.
- Palffy, Geza – Pandžić, Miljenko – Tobler, Felix, *Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert*, Eisenstadt: Kroatiches Kultur- und Dokumentations – zentrum, 1999.
- Pamić, Ivan, *Hrvatski dom za Viganj i Nakovanu: sto godina djelovanja*, Viganj: vlast. nakl., 2012.
- Pederin, Ivan, "Arhivske vijesti o iseljavanju iz Dalmacije, Bosne i Hercegovine početkom XX. stoljeća", *Migracijske i etničke teme*, 12 (1996), br. 3: 219-225.
- Pederin, Ivan, "Austrijski Lloyd i turizam u Hrvatskoj", *Adriatica maritima*, 2 (1978): 105-126.
- Perić, Ivo, *Dubrovačko pomorstvo u 19. i 20. stoljeću (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 20)*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1984.
- Perić, Ivo, "Plovidba i pomorci s Koločepa, Lopuda i Šipana u maloj obalnoj plovidbi 1815-1828", *Naše more*, 33 (1986), br. 5-6: 280-282.
- Pijevac, Komnen – Milošević, Miladin – Boričić, Vukman, *Vodič kroz fondove Kraljevine Jugoslavije*, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2000.
- Pomorska enciklopedija*, sv. 1-8. [1. izd., Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1954-1964.; 2. izd., Jugoslavenski leksikografski zavod, 1972-1989.]
- Posinković, Božidar, "Udio Doljana s otoka Hvara u prvom grupnom iseljavanju Hrvata u Južnu Ameriku 1880-1914", *Migracijske i etničke teme*, 9 (1993), br. 2: 141-152.

- Puljiz, Vlado, "Determinante razvoja socijalne politike", *Revija za socijalnu politiku*, 4 (1997), br. 2: 111-121.
- Ritig, Nives, "Mirko Valentčić, Gradišćanski Hrvati od XVI stoljeća do danas, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb 1970, 128 str. -I 30 tabla.", *Narodna umjetnost*, 8 (1971), 320-321.
- Rudolf, Davorin, "Povijesni tijek uspostavljanja državne granice između Republike Hrvatske i Talijanske Republike", *Problemi sjevernog Jadrana*, 12 (2013), 9-25.
- Senčić, Albino, "Arhivsko gradivo bivših pomorskih poduzeća u Povijesnom arhivu Rijeka", *Vjesnik Istarskog arhiva*, 4-5 (1994-1995) [1998]: 119-125.
- Stančić, Biserka, "Odsjek IV-B res. za pogranična redarstva satništva Odjela za unutarnje poslove Kraljevske hrvasko-slovensko-dalmatinske zemaljske vlade u Zagrebu", *Arhivski vjesnik*, 36 (1993): 181-206.
- Stanković, Vladimir (ur.), *Katolička crkva i Hrvati izvan domovine: spomen-spis o 10. obljetnici papinskog dokumenta 'De pastoralis migratorum cura' i osnivanja Vijeća BK za hrvatsku migraciju 1969-1979.*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1980.
- Stipetić, Vladimir, "Artur Benko Grado (1875-1946) – zaboravljeni statističar i ekonomist", *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci, časopis za ekonomsku teoriju i praksu - Proceedings of Rijeka Faculty of Economics, Journal of Economics and Business*, 21 (2003): 7-16.
- Stulli, Bernard. *Studije iz povijesti Dubrovnika*. Zagreb: Konzor, 2001.
- Szabo, Agneza, "Društvena struktura iseljenika iz Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1880-1910.", *Migracijske i etničke teme*, 4 (1988), br. 1-2: 67-71.
- Szabo, Agneza, *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860-1873.*, Zagreb: Filozoski fakultet u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest, 1987.
- Szabo, Agneza, "Štamparov suvremenik Josip Šilović – utemeljitelj Zaklade za kolonizaciju siročadi iz gladnih hrvatskih krajeva i Zaklade siročadi naših iseljenika u vrijeme Prvoga svjetskog rata", *Acta medico-historica Adriatica*, 13 (2015), Supplement 1: 49-62.
- Šeparović, Zvonimir, "Zbogom Zlinje: o velikom iseljavanju iz Blata na Korčuli na sve strane svijeta preko sinjeg mora", u: Zvonimir Šeparović (ur.), *Duhovni i svjetovni obzori Blata na Korčuli: Zbornik radova znanstveno-stručnog skupa održanog 26. travnja 1995. godine u Blatu na Korčuli o obljetnici Svete Vincence Zaštitnice Blata*, Blato: Odbor za proslavu 200. obljetnice Sv. Vincence, 1995., 185-200.
- Šeparović, Zvonimir, *Od Sydneya do San Francisca: dijaspora ili rasutost mještana Blata na Korčuli diljem svijeta*, Čakovec: Zrinski, 1982.
- Šimončić-Bobetko, Zdenka, "Kolonizacija u Hrvatskoj 1919.-1941. godine", *Povijesni prilozi*, 9 (1990), 85-164.
- Šišević, Ivo, "Kako su naši iseljenici putovali u Ameriku", *Pomorski zbornik*, 14 (1976): 435-450.
- Tadić, Jorjo, *Miho Pracatović – Pracat; prilog istoriji dubrovačkog pomorstva*, Dubrovnik, 1933
- Tadić, Jorjo, "O pomorstvu Dubrovnika u XVI. i XVII. veku", u: *Dubrovačko pomorstvo: u spomen sto godina Nautičke škole u Dubrovniku MDCCCLII-MCMLII*, Dubrovnik: Odbor za proslavu sto godina Nautičke škole, 1952., 165-188.
- Tadić, Jorjo, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik, 1939.
- Tadić, Jorjo, *Španija i Dubrovnik u 16. stoljeću*, Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1932.
- Valentić, Mirko, *Gradišćanski Hrvati od XVI stoljeća do danas*, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb 1970.
- Valentić, Mirko, "Turski ratovi i hrvatska dijaspora u XVI. stoljeću", *Senjski zbornik*, 17 (1990), 45-60.
- Vekarić, Stjepan, "Austrijski Lloyd i naši pomorci". *Jugoslavenski mornar* 11 (1952), br. 6: 157.
- Vekarić, Stjepan, "Dubrovačka trgovačka flota 1599. godine", *Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 3 (1954): 427-432.
- Vinja, Vojmir, *Kolumbo i novi svijet: brodski dnevnici, izvještaji, svjedočanstva očevidaca*, Zagreb: Kultura, 1955.
- Vojković, Goran – Štambuk-Šunjić, Marija, "Pravni status hrvatske morske obale od stupanja na snagu Općeg građanskog zakonika do 1914. godine", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 44 (2007), br. 2: 267-282.
- Zaradić, Radoslav, "Arhivski izvori za proučavanje povijesti hrvatskoga iseljništva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu", *Arhivski vjesnik*, 57 (2014): 159-167.
- Zlatković Winter, Jelena, "Imigracije u Hrvatskoj: skica povijesnog toka", *Migracijske i etničke teme*, 9 (1993), br. 3-4: 303-323.

POPIS TABLICA, GRAFOVA I SLIKA

Popis tablica

Tablica 1. Financijsko stanje Iseljeničkog fonda 1921. – 1926.

Tablica 2. Pokušaj kalkulacije ukupnog priljeva novaca (u dolarima) za 1926.

Tablica 3. Iseljavanje - povratak u Hrvatsku i Slavoniju 1901. – 1910.

Tablica 4. Iseljavanje iz Hrvatske 1900. – 1910.

Tablica 5. Prekomorski iseljenici iz hrvatskih zemalja 1921. – 1929., 1930. – 1938. i 1939.

Tablica 6. Prekomorsko iseljavanje prema zanimanju 1923. – 1939.

Tablica 7. Prekomorski iseljenici prema spolu 1923. – 1939.

Tablica 8. Iseljenici iz hrvatskih zemalja u europske države 1927. – 1929., 1930. – 1938. i 1939.

Tablica 9. Povratnici iz prekomorskih zemalja 1924. – 1929., 1930. – 1938. i 1939.

Tablica 10. Povratnici iz europskih država 1930. – 1939.

Tablica 11. Prekomorski povratnici prema zanimanju 1924. – 1939.

Tablica 12. Prekomorski povratnici prema spolu 1924. – 1939.

Tablica 13. Povratnici iz europskih država prema zanimanju 1932. – 1939.

Tablica 14. Povratnici iz europskih država prema spolu 1932. – 1939.

Popis grafova

Grafikon 1. Iseljavanje – povratak u Hrvatsku i Slavoniju 1901. – 1910.

Grafikon 2. Iseljavanje iz Hrvatske 1900. – 1910.

Grafikon 3. Prekomorski iseljenici iz hrvatskih zemalja 1921. – 1929., 1930. – 1938. i 1939.

Grafikon 4. Prekomorsko iseljavanje prema zanimanju 1923. – 1939.

Grafikon 5. Prekomorski iseljenici prema spolu 1923. – 1939.

Grafikon 6. Iseljenici iz hrvatskih zemalja u europske države 1927. – 1929., 1930. – 1938. i 1939.

Grafikon 7. Povratnici iz prekomorskih zemalja 1924. – 1929., 1930. – 1938. i 1939.

Grafikon 8. Povratnici iz europskih država 1930. – 1939.

Grafikon 9. Prekomorski povratnici prema zanimanju 1924. – 1939.

Grafikon 10. Prekomorski povratnici prema spolu 1924. – 1939.

Grafikon 11. Povratnici iz europskih država prema zanimanju 1932. – 1939.

Grafikon 12. Povratnici iz europskih država prema spolu 1932. – 1939.

Popis slika

Slika 1. Iseljavanje iz Hrvatske 1890. – 1919.

Slika 2. Iskaz o iseljavanju u Ameriku 1899.

Slika 3. O polasku žiteljstva u Ameriku i ine prekomorske zemlje 1913.

Hrvati u svjetlu politike prema iseljeništvu 1920. – 1939. godine

(Sažetak)

Dosadašnja znanstvena istraživanja vezana uz iseljavanje stanovništva u europske i prekomorske krajeve u razdoblju 1920. – 1939. godine uglavnom su se temeljila na analizama demografskih ili društveno-političkih aspekata. Stoga se u ovom radu više fokusiralo na praćenje socijalnih mehanizama, koje je poduzimala država u oblikovanju određenih socijalnih programa vezanih uz zaštitu iseljenika i povratnika iz Kraljevine SHS – Kraljevine Jugoslavije.

U radu su najviše korišteni arhivski izvori pohranjeni u Hrvatskom državnom arhivu (HDA) u Zagrebu, koji su zbog različitih okolnosti tijekom druge polovice 20. stoljeća izuzeti iz drugih baštinskih institucija diljem Hrvatske te pridruženi onome što se već od ranije nalazilo u fundusu HDA. Tako su u najvećoj mjeri korišteni arhivski izvori pohranjeni u državnim arhivima (DARI, DAZD, DADU i DAST), zatim HAZU, Arhivu Jugoslavije u Beogradu i dr. što se kombiniralo sa sekundarnim izvorima i literaturom.

Obzirom na navedeno vremensko razdoblje, a u svrhu lakšeg razumijevanja procesa iseljavanja / povratništva unutar Kraljevine SHS – Kraljevine Jugoslavije bilo je nužno pratiti determinante razvoja socijalne politike prema iseljeništvu, koji se u Hrvatskoj uočavaju već tijekom druge polovice 19. stoljeća, kada dolazi do velikog odljeva stanovništva uzrokovanog ponajviše socijalno-ekonomskim čimbenicima. Stoga se u ovom radu s naročitom pozornošću pratio prijelaz iz starog tradicionalnog društva u novo industrijsko-urbano društvo, u kojem je zaštita iseljenika i povratnika počivala na socijalnoj sigurnost koju je pružala država, što se istaknulo u uvodnom dijelu rada.

U drugom poglavlju rada predstavila se pravna regulativa vezana uz iseljeništvo / povratništvo tijekom 19. stoljeća. Za to je napravljena i posebna usporedba zakonskih propisa u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji (*Osnova*

zakona o iseljavanju) s onim koji su bili na snazi u Dalmaciji (*Austrijski građanski zakonik*), što je u dosadašnjoj literaturi ostalo na margini interesa.

Uz to se pratilo i vođenje administracije (očevidnici pučanstva, izvjestnice, razni obrasci i evidencije), što će kasnije u razdoblju Kraljevine SHS – Kraljevine Jugoslavije poslužiti kao svojevrstan model u izradi sličnih obrazaca (kestionera iseljenika / povratnika). Posebno se naglasio i kontinuitet vođenja statističkih podataka vezanih uz iseljeničtvo / povratništvo, što se pratilo već od 1898. godine na području Kraljevina Hrvatske i Slavonije. Upravo se na temelju tih službenih podataka došlo i do vlastitih izračuna vezanih uz neto iseljavanje iz Hrvatske za razdoblje 1901. – 1910. godine kada je ono iznosilo 166.736 osoba. Navedeni podatak se razlikuje od do sada objavljenih podataka, u kojima je prilikom zbrajanja došlo do krivih izračuna, budući da se u obzir nije uzimao ukupan broj povratnika iz Kraljevina Hrvatske i Slavonije koji je u tome razdoblju iznosio 37.060 osoba.

Nastavno na razdoblje 19. stoljeća u drugom poglavlju se predstavilo i razdoblje Kraljevine SHS – Kraljevine Jugoslavije, za što se detaljno prikazala pravna regulativa donesena u tome razdoblju (*Zakon o iseljavanju* i *Pravilnik o izvršenju zakona o iseljavanju*). Uz to se naglasilo i njeno nesuglasje, što će potaknuti žestoke polemike te utjecati na izradu nove zakonske regulative, u kojoj su intenzivno sudjelovali hrvatski predstavnici A. B. Grado i F. Aranicki. Također se prikazala i institucijska organizacija iseljeničtva (Iseljenički komesarijat, Savez organizacija iseljenika i dr.) s posebnim osvrtom na izvršne iseljeničke organe (iseljenički izaslanici, lučki, željeznički i brodarski nadzornici) te se govorilo o njihovoj suradnji i poticajima oko realizacije socijalnih programa koji su bili usmjereni prema zaštiti iseljenika / povratnika. Nije se zaobišla niti analiza glavnih izvora financiranja iseljeničke službe koji su nerijetko uzrokovali i nesuglasice, naročito u slučajevima kada je nadležno Ministarstvo socijalne politike i

narodnog zdravlja u Beogradu trebalo finansijski podržati otvorenje iseljeničkog Doma u Splitu.

U trećem poglavlju prikazani su iseljenički valovi tijekom 19. i 20. stoljeća s posebnim osvrtom na kvote iseljavanja, postupke izdavanja putovnica, rad parobrodarskih društava, kao i konzularnih predstavništva, za što se posebno istaknula uloga Iseljeničkog komesarijata i Saveza organizacija iseljenika. Iz tih razloga se i glavna rasprava ovog poglavlja usredotočila na analizu privatno-pravne, informativne i egzekutivne zaštite iseljenika i povratnika.

Za razliku od prethodnih poglavlja u kojim su se pratili iseljenici na putu u nove domovine, u četvrtom poglavlju su prikazani problemi s kojima su se susretali povratnici u Kraljevini SHS – Kraljevini Jugoslaviju. Za to se posebno pratio angažman institucija i organizacija u Hrvatskoj (besplatan povratak, smještaj u domovima ili nekim drugim socijalnim institucijama, postupak kolonizacije i sl.).

Nastavno su prikazani i postupci oko otvorenja iseljeničkog Doma u Splitu, domova za iseljeničku siročad na Korčuli te osiromašene i bolesne povratnike u Jelsi na Hvaru i Turističko-domaćinske škole u Vignju. Pri tome se posebno istaknula uloga potonje, koja je osim stručne naobrazbe učenica za turističku privredu, nastojala omogućiti porast turizma, a samim time i stvaranje ekonomske nadoknade za smanjeni priljev iseljeničkih doznaka. Također se nije zaobišla niti analiza postupaka kolonizacije obitelji i pojedinaca kao specifičnog iseljeničtva u istoj državnoj zajednici, za što je u Zagrebu prvotno djelovala Agrarna direkcije, a kasnije i Poljoprivredno odjeljenje Savske banovine.

I na koncu, u petom poglavlju prikazani su statistički pokazatelji o iseljavanju / povratku stanovnika iz Kraljevine SHS – Kraljevine Jugoslavije u razdoblju 1919. – 1939., od kuda su se posebno izdvojili brojevi pokazatelji za neto iseljavanje iz Hrvatske. Tako se ustvrdilo da je ukupan

broj iseljenih osoba u prekomorske zemlje iz cijele Kraljevine SHS – Kraljevine Jugoslavije iznosio 202.213 iseljenika, od čega je samo iz Hrvatske u razdoblju 1921. do 1939. iselilo 102.205 iseljenika. U vremenu od 1927. godine u europske zemlje se iz Kraljevine iselilo 170.667 iseljenika, a iz Hrvatske 44.680 iseljenika. Time je ukupan broj prekomorskih i europskih iseljenika iznosio 372.880, a samo iz Hrvatske 146.885 iseljenika.

Što se tiče ukupnog broja prekomorskih povratnika u Kraljevinu može se konstatirati da ih je bilo 112.134, od čega se u Hrvatsku vratilo 35.909 povratnika. U razdoblju 1930. – 1939. europskih povratnika bilo je ukupno 82.281, od čega se u Hrvatsku vratilo 26.800 osoba. Time je ukupan broj povratnika iz prekomorskih i europskih zemalja iznosio 194.415 osoba, dok se u Hrvatsku vratilo 62.709 povratnika. Zbrajajući navedene brojke dobilo se neto iseljavanje od 178.465 iseljenika iz cijele Kraljevine, od čega je na Hrvatsku otpadalo 84.176 iseljenika. Osim utvrđivanja broja iseljenika i povratnika preko podataka objavljenih u službenoj statistici, za budućnost predstoji usporedba istih s Kartotekom iseljenika koju je vodio Iseljenički komesarijat u Zagrebu. Za to su dane već i određene naznake u radu i to kroz studiju slučaja Korčule, Makarske i Konavala.

Uz sve do sada navedeno, u radu se prikazao i angažman institucija i organizacija na tlu Hrvatske u poduzimanju različitih akcija vezanih uz usporavanje asimilacije, kao i očuvanja nacionalne svijesti među iseljenicima (odašiljanja knjiga i časopisa, organiziranje izleta za iseljeničku djecu, ustanovljenje Iseljeničkog muzeja i sl.), o čemu se raspravljalo u petom poglavlju.

Načinom obrade doktorske teme, osobito s obzirom na konzultirano arhivsko gradivo, za očekivati je da će ovaj rad poslužiti u jasnijem sagledavanju iseljeničko / povratničkih procesa iz Hrvatske u razdoblju 1921. – 1939. godine, što je do sada u objavljenoj znanstvenoj literaturi bilo

pretežno marginalno obrađivano uzimajući u obzir aspekte koju su u ovom radu bili u prvom planu.

Ključne riječi: Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja, Iseljenički komesarijat, Savez organizacija iseljenika, Fedor Aranicki, Artur Benko Grado, Milotislav Bartulica, Milan Marjanović, očevidnost pučanstva, zakoni o iseljavanju, Iseljenički fond, izvršni organi iseljeničke službe, privatno-pravna zaštita, informativni iseljenički / povratnički uredi, vrbovanje na iseljavanje, iseljeničke putovnice, kolonizacija, Dom na Korčuli i Jelsi, iseljenička siročad, Turističko-domaćinska škola u Vignju, statistički pokazatelji o iseljavanju / povratništvu, iseljenici s Korčule, Kartoteka Iseljeničkog komesarijata.

Croats in light of emigration policy 1920 – 1939

(Summary)

The research of the emigration to European and overseas countries in the period 1920 – 1939 so far has been based on the analysis of demographic or socio-political aspects. This work is focused on social mechanisms undertaken by the state in shaping and widening social programmes related to the protection of both emigrants and returnees from the Kingdom of SHS – Kingdom of Yugoslavia.

Sources used in this work are mostly those archived in the Croatian State Archives (HDA) in Zagreb, which were in part transferred from other heritage institutions due to the various circumstances during second half of 20th century, and then joined with the existing materials in the archival funds of HDA. Majority of sources were from state archives (DARI, DAZD, DADU and DAST), then HAZU, Archives of Yugoslavia in Belgrade etc. These sources were combined with secondary sources and literature.

Due to the investigated time period, and in order to understand more easily the processes of emigration and return in the Kingdom of SHS – Kingdom of Yugoslavia, it was necessary to follow determinants of the development of the social policies towards the emigration that were visible in Croatia already in the second half of the 19th century. That was a time of great emigration forces caused by the socio-economic factors, which unavoidably led to the need to establish regulatory and institutional organizations dealing with emigrants and returnees. Because of this, a special care is taken to follow a transition from old traditional society to new industrial, urban society in which protection of emigrants and returnees is based on the social security provided by the state as discussed in the introduction of this work.

In the second chapter of the thesis, legislation is presented relating to emigration / return during 19th century. To this purpose, a comparison was made of regulations in Kingdom of Croatia and Slavonia (*Osnova zakona o iseljavanju*) with regulations in Dalmatia (*Austrijski građanski zakonik*), which was of marginal interest in contemporary literature.

In addition, administrative records were investigated (public registers, reports, various forms and logs), which will serve in the period of Kingdom of SHS – Kingdom of Yugoslavia as a model for similar forms (questioners for emigrants / returnees). Continuity of statistical records related to emigration / return starting from 1898 in Kingdom of Croatia and Slavonia is especially emphasized. Estimate of 166.736 people for net emigration from Croatia in the period 1901 – 1910, given in this thesis, is based on these official data. This estimate is different from already published figures suffering from erroneous calculations and neglecting the total number of returnees to the Kingdom of Croatia and Slavonia that was 37.060 people in the same period.

Post 19th century period of Kingdom of SHS – Kingdom of Yugoslavia is presented in the second chapter as well. The relevant legislation is presented in details (*Zakon o iseljavanju* and *Pravilnik o izvršenju zakona o iseljavanju*). These laws and regulations caused a fierce discussion due to its discord, and so influenced new legislative developments with deep involvement of Croatian representatives A. B. Grado and F. Aranicki. Institutional organization of emigration is shown as well (Emigration commissariat, Federation of emigration organizations, etc.) with special emphasis on emigration executive bodies (emigration deputies, port, rail and ship supervisors) – their cooperation and initiatives are discussed related to realization of social programs for protection of emigrants and returnees. Main financial sources of emigration service are analysed, which was often a cause of discord, especially when Ministry of Social Policy and Public Health in

Belgrade should have financially backed up realization of some social programs, such as opening of Emigration Home in Split.

In the third chapter, emigration waves of 19th and 20th centuries are described with a special emphasis on emigration quotas, passport issue procedures, operation of ship companies and consular offices, most notably Emigration Commissariat and Federation of Emigration Organizations. Because of this, the main discussion in this chapter is focused on analysis of private law, informative and executive protection of emigrants and returnees.

In contrast to the previous chapters, in which emigrants were followed on their way to the new homelands, in the fourth chapter problems of those who returned to the Kingdom of SHS / Kingdom of Yugoslavia are discussed. Actions of institutions and organizations in Croatia are analysed (free return, accommodation in homes or other social institutions, colonization, etc).

Furthermore, actions were detailed regarding establishment of Emigration Home in Split, homes for emigrant orphans on Korčula, impoverished and sick returnees in Jelsa on Hvar as well as the establishment and financing of Household and Tourism school in Viganj. The latter has an especially prominent role not only in the education of the female students in tourism, but in the advancing of tourism as well, and with that in creating the financial compensation for reduced emigration transfers. Also, colonization of families and individuals is analysed as a specific form of migration in the same state, which was first in the scope of Agrarian Directorate in Zagreb, and then Agricultural Department of Sava County.

Finally, in the fifth chapter, statistical data are given about emigration and return of population from/to Kingdom of SHS – Kingdom of Yugoslavia in the period 1919 – 1939. From these data are selected those showing net emigration from Croatia. Total number of emigrants from the whole of Kingdom of SHS – Kingdom of Yugoslavia to the overseas countries was

202.213, and from Croatia 102.205. In the period from 1927, total number of emigrants from the Kingdom to the European countries was 170.667, and from Croatia 44.680. Total number of emigrants from overseas and European countries was 372.880, and from Croatia 146.885.

Total number of returnees from the overseas countries to the Kingdom is 112.134 out of which 35.909 returned to Croatia. Total number of European returnees is 82.281 out of which 26.800 returned to Croatia. Total number of returnees is 194.415 out of which 62.709 returned to Croatia. From these numbers, it follows that net emigration from the whole of Kingdom was 178.465 out which 84.176 emigrated from Croatia. Besides determining number of emigrants and returnees using official statistical data, in the future work these numbers will be verified against Record of emigrants kept by Emigration Commissariat in Zagreb. Some first steps in the thesis towards this are examples of emigration from the island of Korčula, Makarska and Konavle.

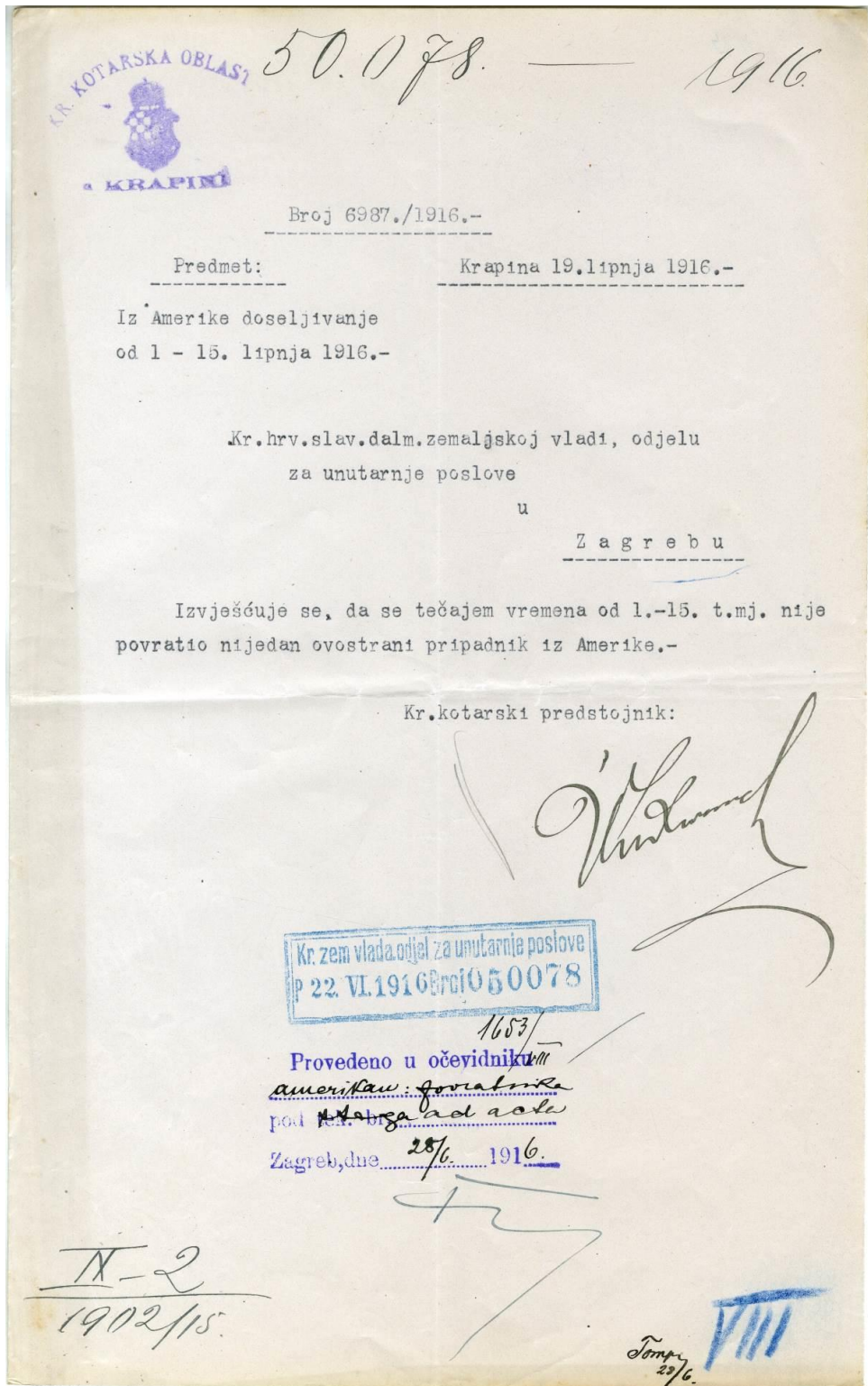
Additionally, in the fifth chapter of the thesis, activities of the institutions and organizations in Croatia are described connected to the attempts to slow down the assimilation and preserve national identity among emigrants (sending books and magazines, organizing excursions for emigrants' children, establishment of Emigration Museum, etc.).

Due to the methodology applied in this thesis, especially regarding the investigated archival materials, one can expect that this thesis will be an instrument in obtaining clearer picture of the emigration / return processes in Croatia in the period 1920 – 1939. These issues, which are in the focus of this thesis, were only marginally investigated in the scientific literature published so far.

Keywords: Ministry of Social Policy and Public Health, Emigration Commissariat, Federation of Emigration Organizations, Fedor Aranicki, Artur Benko Grado, Milotislav Bartulica, Milan Marjanović, public registers, emigration laws, Emigration fund, executive bodies of emigration service, individual law protection, information emigration / return

offices, emigration canvass, emigration passports, colonization, Korčula and Jelsa Home, emigration orphans, Household-Tourism School in Viganj, emigration / return statistical data, Korčula emigrants, Records of Emigration Commissariat.

PRILOZI

Prilog 1. HR-HDA-79. UOZV, U predmetu doseljavanja iz Amerike tijekom 1916. godine, kut. 4416.

Kr. kotarska oblast u *Lusáku*

K zapisniku od *A. prpuja*

broj *14592* godine *1914*.

Izvjestnica

o *Antunu Matoševiću* povratniku iz Amerike.

1. Gdje ste rođen i kamo ste zavičajam? *Lagovna, opć. 'Bernik', faotar*

Tko su Vam roditelji?

Steva i Marija Matošević rođ. prpuja

2. Koliko ste godina star i koje ste vjero- *37 god. star mu. faot.*
ispovijesti?

3. Imadete li kakovu putnu ispravu ili
drugu kakovu dokaznicu, kojom dokazu-
jete identičnost Vašu?

Nema.

4. Jeste li oženjen, leđičan ili udovac, koliko
imadete djece i kako stare? te gdje su
ona i u čijoj skrbi?

*Oženjen otac 4. djece
starih 14, 4, 5, 2 god. starih
pod majke.*

5. Imadete li nepokretnog imetka — gdje?
Tko je s njime upravljao za vrijeme Vaše
odsutnosti?

*Šućević i 8 jutara zemlje
Nema.*

6. Kada ste, dali putem odpremne poslovnice
i koje, ili samostalno sa putovnicom ili
bez putovnice i kojim pravcem odputovali
u inozemstvo te kamo, dali izravno u pre-
komorske zemlje i koju, ili možda naj-
prije kamo drugamo, a istom odavle u pre-
komorske zemlje i čijim posredovanjem?
Opišite to sve.

*God. 1913, odputovao u
Ameriku preko Liverpoola
u New York, bez putovnice.*

7. Koje Vas je parobrodarsko društvo i iz
koje luke prevezlo u Ameriku (ili kamo
drugamo) i u kojoj luci ste se iskrcali?

Nema.

Pošto ste ovamo dopremljen a i odavle će Vas se kući Vašoj odpremiti predumice to se očitujte, na koj način i do kada smjete se očituje na koj način i do kada smjete rate predumijljene troškove povratiti?

*La 2 god. povratiti
ce putni troškove.*

17. Možete li kod kuće živiti ili želite li možda od kuće otići kamo na rad u području Austro-Ugarske monarhije, ako da, onda možete kod nadležne Vaše kr. kot. oblasti i općinskog poglavarstva doznati, gdje i uz kakove uvjete rada naći možete.

Ostaje kod kuće.

18. Imadete li jošte kakovih želja ili pritužbi?

Nema.

Gornji upisi unešeni su u ovu izvjestnicu kod kr. kotarske oblasti u

Susaku

(Podpis činovnika)

(Uredovna stamplija)

[Handwritten signature]
kr. kot. priatelj

(Podpis stranke)

*+ Mutačević
po Pregovici*

Predmet: Povratnika iz Amerike uputa na zaradu prema odpisu

kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, odjela za unutarnje poslove u Zagrebu,

od 131 3 broj 13. 902 1914.

Zapisnik

spisan dne 1. srpnja 1914

kod kr. kotarske oblasti Sušaku

Nazočni su i potpisani:

Parobrodarsko društvo »Cunard« (Cunard Steam Ship Co. limited of Liverpool)

dopremilo je dne 1. srpnja 1914 iz luke New-York u Ameriki, parobrodom

Laksonija u luku na Rijeki i izaslaniku kr. kot. oblasti u svrhu daljnjeg uredovanja

predalo uz priviti izkaz četiri pripadnika kraljevina Hrvatske i Slavonije.

Izaslanik kr. kotarske oblasti na Sušaku Dr. Bela J. Peuckich-Lieber

nakon što je ustanovio točnost izkaza, preuzeo je povratnike, te ih predveo pred kr. ko-

tarsku oblast na Sušaku, gdje su prema odpisu kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, odjela

za unutarnje poslove od 131 3 1914 broj 13. 902 preslušani i njihova očitova-

vanja upisana na posebnim tiskanicama, koje se, na broju njih četiri ovom

zapisniku prilažu.

Preslušanim povratnikom priopćene su podjedno radne prilike područja Austro-

Ugarske monarhije, te su podučeni, gdje bi mogli i pod kakovim uvjetima zaradu dobiti

i saopćeno im je, da će onaj, koji na zaradu ići želi, glede toga moći dobiti potanke upute

kod nadležne mu kr. kotarske oblasti i općinskog poglavarstva.

Prilog 3. HR-HDA-1071. I. K., Zapisnik iz 1914. godine, kut. 550.

Nakon toga su povratnikom uručene propisane izkaznice i oni po izaslaniku kr.
kotarske oblasti odvedeni na željeznički kolodvor — parobrodarsku stanicu — te odprav-
ljeni u njihove zavičaje.

Konstatuje se, da je odpravljeno njih četiri (4)
predujmice na trošak zemaljskog iseljeničkog fonda, a njih _____
_____ o vlastitom trošku.

Zaključeno i podpisano:

J. B. Buntić

kr. kot. pisar

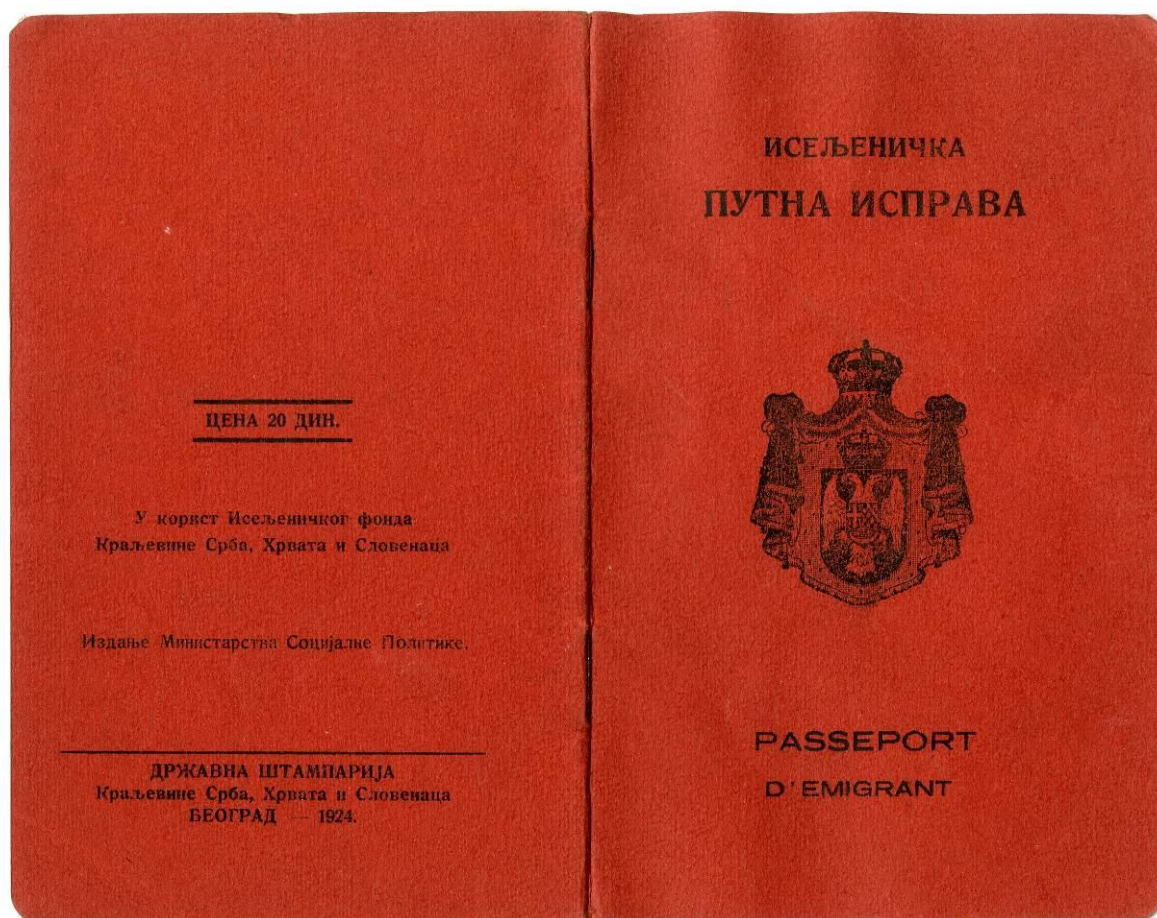
Kr. Kotarska Oblast u Sušaku
Prim. 1. VII. 1914 Broj 14592
s priloga

Trnava 21. 7. 1914

Glav. zemaljski ured, odjel za materije
poslove u Zagrebu.

4 priloga:

predstavio se na obliku molbe za
ispuštanje, da su svi četvorici supt pripjeli,
obak su se osteli, pender nenju živčanih
predstavu u Trstu obavljali. Istina se tu
oblast molbiti je se sve oblast posredovati

Prilog 4. HR-HDA-1554. Z. P., kut. 2.

Prilog 5. HR-HDA-1619. I. M. Legenda-iseljaričke službe Jugoslavije (Bartulica), kut. 3

"(...) Odlazak našeg pučanstva na zaradu u inozemstvo uopće, a naročito u Amerku, je za naše prilike u njegovom dosadanjem obujmu upravo katastrofalan. Treba stoga, da se u nj vrlo ozbiljno zamislimo, da pomno proučimo njegove dobre i loše strane, a tek onda moći ćemo si stvoriti pravi sud o tom, što da radimo. Kako je naš seljak prezadužen, a on uz najmarnije i napredno gospodarenje nije kadar, a da iz svojeg gospodarstva polučuje prihod, kojim bi uz dnevne kućanske potrebe državljanske obaveze, mogao da otplaćuje jošte i nekorisno potrošen dug, to je onda težnja njegova za inom izdašnom privredom. dobra, dapače i vrlo pohvalna. Kad se k tome jošte zamišlja, da će naš narod, općeći sa kultrnijim i naprednijim narodima, sabrati mnoge dobre nauke, koje će na rodnoj si grudi koristonosno upotrebiti, to bi onda morali vrlo zadovoljni biti sa velikobrojnim odlaskom njegovim na zaradu u inozemstvo. Istina je, da vrlo mnogo novaca od tih radenika u našu domovinu dolazi i do danas je već došlo toliko, da bi se u korisnu potrebu njegovu, moralo opažati u narodu blagostanje svestrano. Dobra bi strana odlaska na zaradu bila i u tom, što svaki za rad i privredu sposoban zaradjuje, njeki kod kuće, a njeki izvan nje, a oba ojačavaju gospodarstvenu snagu naroda. Na žalost nije ali tome tako. Imade hvalevrijednih iznimaka, no u pretežnijem dijelu ne opaža se napredak, već gospodarstveni zastoj, ako ne i nazadak. Kod trijeznih naših gospodara čujemo već danas što češće jadicovku, da Američki novac Bogom blagosloljen nije. Uz navedene dobre strane pokreta za odlazak na zaradu imade i loših strana. Jedna od najkobnijih narodno-gospodarstvenih mana leži u tom, što se ne pazi na to, da li kod kuće ostaje dovoljno radne sile; ne osvrćuć se lahkoumno na to, odlazi na zaradu sve, što je snažnijega, a kod kuće ostaju slabe i za uspješno vodjenje gospodarstva nedostatne sile. Ne samo da uz loše obradjivanje zemlje, te slabo timarenje stoke nazaduje gospodarstvo, već se opaža i degeneracija našeg nekad zdravog obiteljskog i društvenog života. Zdrav, snažan i kršan čovjek odlazi u naponu snage svoje u svijet, da privreduje. Stekao je nešto, a i više, vraća se kući unovčen, nu tjelesno slomljen. izmožden, a odnevikao domorodnom si životu, nehvata se rada kućanskoga, zapušta ga, odnemasuje si skromnu jednostavnu obitelj, pogospodio se i troši u taman, teškom mukom skucanu paru, dotle, dok ne upade u jošte veću bijedu, no je početna mu bila. Natrunjen. lošo shvaćenimi, njemu neponjatnim, tudjim, naprednim, novim nazorima, sije ih se u selo i okoicu, a zao plod ne izostaje. Takovih primjera susrećemo na žalost što češće, i takav jadan zao, štetonosniji je od deset dobrih i odličnih. Mora se priznati, da imade i hvalevrijednijih iznimaka i utješnih pojava. Mnogi čestiti gospodari, kojima vazda lebdi pred očima sreća vlastite porodice i doma, nastoje, da mukotrpnim radom i čednim načinom života u inozemstvu, što veću svotu privrijede. Takovu, vrativ se kući, upotrijebe za unapredjivanje svoga selišta i imetka. Čedni i razboriti, sabrali su uz novac i zdravo duševno blago, prenašaju ga u obitelji si, u rod i medju znance u sela i općine, i samo takovi su korisno odsutni bili. U čudorednom pogledu, imade odilaženje u prekomorske zemlje, na

zaradu štetnu poslijedicu. Mladost, dobro ne vodjena, pokvari se u tudjem svijetu i podaje laskavom, razuzdanom životu. Navikla na taj pokvaren život u tudjini, nastavlja ga kod kuće. Žene, koje ostaju bez muževa kod kuće, vrlo često, zaboravljajuć na bračni vez posrnu, te provode nemoralni život i radjaju nezakonitu djecu, događaju se pometnuća, čedomorstva itd., a pomladak, naraštaj budućih državljana, ostaje neodgojen, sam sebi i cijeloj okolici prepušten – nevaljao. Produktivnu snagu zemlje neima tko da iscrpi, slaba je sjetva, a jošte slabija žetva. Uz obilje iz Amerike dolazećih novaca, loši, bez dobra vodje – gospodara, ukućani, lahko dobiveni novac nepotrebno troše – razbacuju, produkcija postaje od dana na dan manja, a konsum sve to veći, naročito kod onih koji bi morali producirati. Usporedimo li sada navedene dobre i loše strane, to dolazimo do zaključka, da je odlazak našeg naroda za zaradu u prekomorske zemlje u cijelosti bio više štetan no koristan. Ta okolnost medjutim ne bi smijela biti razlogom, da se zapriječi odlazak. To dosadanje bilo je neorganizirano, posve slobodno; državna je vlast činila. što je u postojećim prilikama činiti mogla, nu stoji i to, da tako dalje ići ne smije, i da se mora ustuka naći tim pogubnim stranama. Državna vlast imati će jošte mnogo toga učiniti u prid dobre strane, ali i društvo, naročito inteligencija, ne smije da u dijelu zaostaje, jer i njoj predstoji znatan i bi reć najvažniji zadatak. Svi inteligentniji općinari morali bi nastojati, da to teško i važno pitanje reguliraju na bolje, oni mogu mnogo, jer su interesentima vrlo blizu, shodnom uputom i nagovorom učiniti će veliko domoljubno djelo. Usporednim djelovanjem državne vlasti sa organiziranim i požrtvovnim nastojanjem društva umanjivati će se posljedice štetne, a dobro strana će u korist narodnjeg blagostanja pobijediti. Slijedeći iskaz pokazuje nam u brojevnom pravcu, koliko je žiteljstva iz ove županije tokom godine 1909. otišlo na zaradu u prekomorske zemlje i prikazuje nam razliku izmedju kretanja godine 1908. i 1909."

Prilog 6. *Izješće o stanju javne uprave u županiji zagrebačkoj, Zagreb, 1909.*

Zupanija *M. rucka*
 Kotar *Altopstau*

Putovnički list.

Grad _____
 Občina *Prelog*

	I m e	Zanimanje	Stališ	Mjesto rođenja, zavičajna občina	Obitavalište	Godinarođenja	Vjerskoizjave	Svrha putovanja	Kuda putuje u slučaju putovanja u prekomorske zemlje iz koje luke	Opis osobe										Vlastoručni podpis molitelja
										Trajanje valjanosti putovnice	stas	lice	kosa	oči	usta	nos	brada	brkovi	osobiti znaci	
Molitelj putovnice	<i>Janko Krvica</i>	<i>prof.</i>	<i>marševac</i>	<i>Lipovčani</i>	<i>Prelog</i>	<i>14</i>	<i>1887.</i>	<i>n. r.</i>	<i>razgovor</i>	<i>u Zagreb</i> <i>u slučaju putovanja u prekomorske zemlje iz koje luke</i>	<i>1. g.</i>	<i>stariji</i>	<i>mladolica</i>	<i>brnava</i>	<i>plava</i>	<i>plava</i>	<i>brada</i>	<i>brkovi</i>	<i>osobiti znaci</i>	<i>Prof. Janko Krvica</i>
Soputnika																				

Proti molitelju ne preleži zaprieka izdavanju putovnice niti s razloga vršenja stavne i službene obvezanosti, osnivajuće se na zakonu o obranbenoj sili niti iz kaznenih ili inih razloga.

Viđo kod kotarske oblasti: *Altopstau* dne *21/12* 190 *7*

[Stamp] kotar. predstojnik.

U *Prelogu* dne *21. prosinca* 190 *7*
[Stamp] občinski glavar
[Stamp] občinski bilježnik.

Kr. zemaljska tiskara u Zagrebu.

Prilog 7. HR-HDA-1407-ZVPSS, Putnički list, kut. 1.

1. Одобен по *Min. Soc. Pol. br. 7904*

Исељеник *Franjo Berdina*

из *Trskotica* жуп., окр. *Zagreba*

срез, кот. *sela*

2. Пол и сталиш (самац, удов., ож., уд.) *Samid*

3. Занимање, професија, дали самосталан? *katol*

4. Старост *1899.*

5. Вјероисповјест *Rimkt.*

6. Народност, племе *Hrvat*

7. Говори језика *Hrvatski*

8. Да ли је писмен? *jest*

9. Камо се сели? *Homada*

10. Чланови породице, који се селе са исељеником (име, пол, старост)

11. Имовин, прилике исељен. (поседује ли иметка у домовини, да ли га је продао, без иметка) *posjeduje*

12. Да ли се сели први или који пут? *I*

13. Разлог селења (економски, или?) *kanada*

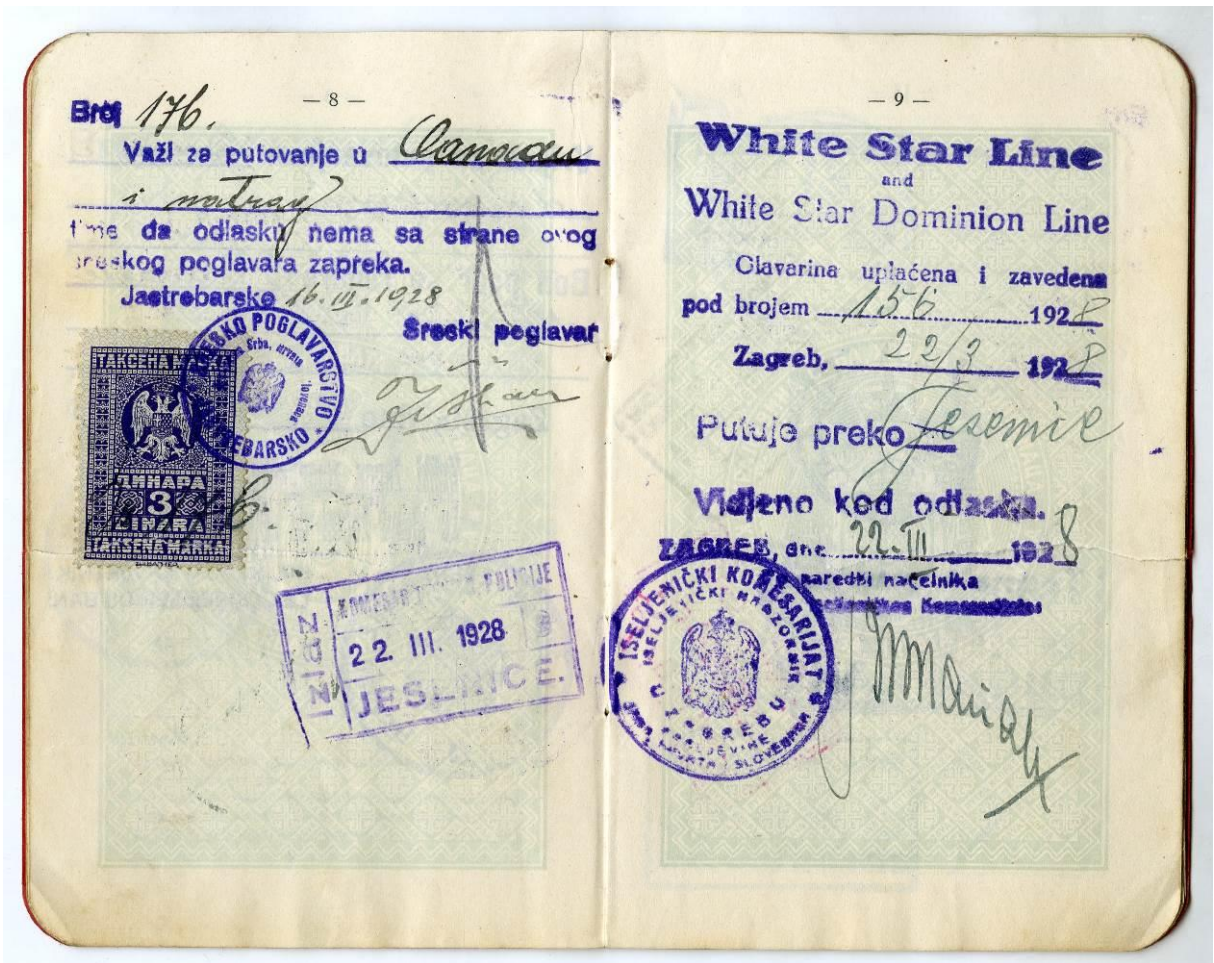
14. Има или нема својте у земљи усељења? *ima*

Испуњава власт, која је надлежна за издавање овог пасоша.

Prilog 8. HR-HDA-1554. Z. P., kut. 2.

Prilog 9. HR-HDA-1554. Z. P., kut. 2.

Prilog 10. HR-HDA-1554. Z. P., kut. 2

"(...) Na putu se vladaj pristojno i obzirno prema svakome, a naročito prema željezničkom i brodskom osoblju, zatim prema ženama i deci. Pazi na čistoću i ne oštećuj namještaj u vagonu ili brodu. Novac i dragocenosti ne meći u kofer već ih drži kod sebe. Na koferu napiši svoje ime i prezime i adresu. Ne upuštaj se u razgovore s nepoznatim putnicima već se drži svojih poznatih iz svoga kraja. Ako u vagonu ili brodu nema Tvojih užih zemljaka i poznanika za razgovor, onda nešto čitaj, da ti vreme prodje, ili piši pisma svojim, koje si ostavio u starom kraju. Budi posve spreman za iskrcaje, čim brod stigne u luku. Rublje na Tebi neka je čisto a odelo uredno i lice vedro. Na pitanja doseljeničkih činovnika odgovaraj sigurno, jasno i istinito. Pazi na novac i prtljag. Ako nemaš rodjaka ili prijatelja, da te dočeka kad se iskrcaš, ne upuštaj se s nepoznatim ljudima ni u kakve razgovore ili poslove, nego odmah otidji do našeg Konzula ili Iseljeničkog Izaslanika, čija je adresa malo dalje napisana.

U novoj zemlji budi ozbiljan i ispravan; pokoravaj se zakonima i vlastima; ne govori zlo o toj zemlji, a na svoju zemlju ne zaboravljaj. Ne primaj posao koji te suviše ponižava i ne radi za manju platu od ostalih radnika, ne konkuriraj drugim radnicima već budi solidaran s njima, pa će Te poštovati i tražiti radnici i poslodavci. Ne opijaj se i ne kockaj. Osiguraj se za slučaj bolesti ili smrti kod naših bratskih zadruga u toj zemlji. Budi član, pohadjaj i pomaži naša kulturna, sokolska, pevačka i druga društva, a tako neka rade i Tvoja deca. Novac štedi i šalji svojim u stari kraj i to preko Poštanske Štedionice, jer Ti je novac u Poštanskoj Štedionici posve siguran, pošto država jamči za to. Ne poveravaj novac raznim nepoznatim bankarima, posrednicima i agentima već ga ulaži na sigurno u Poštansku Štedionicu. Kad putuješ, kad se vraćaš u stari kraj, ne nosi sa sobom gotov novac, nego ček. Ime banke i broj čeka zapiši u notes, u kakvu knjigu ili na komadić papira pa to čuvaj, ali ne na istom mestu na koje si spremio ček. Nikome ne kazuj koliko imaš novaca ili gdje Ti je. Ako Ti je potreban kakav savet, zaštita, ili što drugo obrati se na našeg Konzula ili Iseljeničkog izaslanika. Svojima u starom kraju piši često, a dobro će biti da pošalješ svoju adresu Iseljeničkom Komesarijatu, Zagreb, ili Iseljeničkom Odseku, Beograd, i da javiš kako si putovao, gde si i kako si se smestio, jer to može biti od koristi Tebi i Tvojima u starom kraju. Budi pošten i ponosi se da si Srbin, Hrvat, Slovenac. Znaj, da je Tvoj narod slavan, i da ga poštuje ceo svet. Poštuj tuđe a svojim se dići, Uči jezik zemlje u kojoj si, jer ćeš lakše tako proći, ali ne zaboravljaj svoj materinji jezik i sa svojom decom razgovaraj samo na materinjem jeziku bez obzira, da li su deca rođena u starom kraju ili u novoj zemlji. Ako je u Tvom mestu naša škola ili crkva, šalji decu u tu školu i crkvu, a ako nema, sam uči svoju decu naš jezik, historiju i geografiju lepe naše domovine. A sad, bilo Ti sretno i do viđenja! Znaj, da će se Tvoja otadžbina veseliti Tvome povratku."

F. Missler-ovi parobrodi.

Put u Ameriku.

Sada je opet dozvoljeno u Ameriku pod palubom putovati. Za taj put treba svakomu, tko hoće sigurno, bez brige i jeftino putovati, da si preskrbi u prvom redu putovnic (pasuš) i parobrodarski list (šifkartu).

Ovu neizbježno nužnu parobrodarsku kartu šaljem svakomu, tko mi na priloženoj poštanskoj naputnici pošalje 10 for kapare i napiše na priloženu naznačnicu (ubavjestni list) svoje ime, starost i sadanje redovito boravište. Kapara (jamčevina) nikada nepropade putniku, te svakomu istu odračunam od vozne cijene, a onomu tko odustane od svoje putne namjere, bud što neće ili nemože, vraćam istu u potpunom iznosu natrag.

Željeznička vožnja iz domovine u Bremen.

Najjeftinija vožnja iz Zagreba ili Karlova je preko Budimpešte, Ruttke i Oderberg u Bremen i košta ukupno samo 20 for i 20 novč.

Preko Beča stane put više od 25 for.

Da nepadnete u Bremen u tuđe ruke i kakovih varalica, imate na kolodvoru u Bremen čim dodjete, glasno prozvati ime „Missler“ i pokazati tom zgodom male crvene adresne listiće.

U Bremen imate se kod mene u mojoj pisarni F. Missler Bahnhofstrasse 30 odmah čim dodjete najaviti, svakako dva dana prije odlazka dotičnoga parobroda, na kojem namjeravate putovati.

Iz priloženoga Vam voznoga reda vidite, kako se zovu parobrodi, kada odlaze iz Bremena i koliko košta put pod palubom.

Vozne karte za američanske željeznice.

Da sačuvam putujuće od svih nepravila, prevara a i briga, stojim u poslovnoj vezi sa svimi američanskimi željeznicami, te moji putnici mogu kod mene kupiti željezničke karte za sva mjesta Sjedinjenih država i to daleko jeftinije, nego igdje drugdje, da jeftinije nego li u Americi, a to samo zato, jer imadem veliki promet istima i ne tražim velikog dobitka.

Hrana putnika pod palubom (3. razred).

Pod palubom jest hrana obilna, hraniva, tečna i zdrava, kako to zakoni državni mjesta Bremena propisuju.

U jutro: Kava sa mliekom i sladorom i svaki dan frižko pečeni bijeli kruh;

U podne: Topla govedja juha sa rižom, pečenom frižkom govedinom; grahova juha sa prašćevinom; bažuljeva juha sa svinjetinom ili preserviranom govedinom; fazol sa pečenom ribom ili prekadjenom slaninom; bijeli ili zeleni kapus sa pečenom frižkom govedinom ili šljivova juha sa govedinom.

Renge (ribe) kapula i oat dnevice po volji badava na razpolaganje.

Poslije podne: Kava sa mliekom i sladorom i uz to kolači.

U večer: Topla i okrepljiva večera i to izmjenjivo: Slano meso sa krumpirom, šljivova juha, debeli riž sa mliekom i sećerom, krumpirova juha sa mesom, paprikaš sa krumpirom, kapuz sa frižkom govedinom i krumpirom, marinirane reнге (ribe) sa krompirom, preko toga kod svake večere čaj sa sećerom i frižki bijeli ili crni kruh sa frižkim maslom.

Za dojeće djetesće uvijek dosta zdrava mlička na razpolaganje po volji i badava.

Sprave za jelo, žlicu, nož, slamnjaku (madrac) dobije svaki besplatno na porabu isto tako topli vuneni pokrivač, kojeg si može svaki po volji i pridržati.

Prtljaga putnika, odnosno izseljenika.

Odrasla osoba imade za svoju prtljagu prostor od pol kubičnoga metra brezplatno na porabu, dočim dijeca od 1. do 12. godine polovicu. Polovica kubičnog metra je prostor od jednog metra u dužini, jednog metra u širini i pol metra u visini. Prtljaga, koja je tako velika, da ju nemože vlastnik sobom u željeznička kola primiti, mora se kao teretni tovor (Frachtgut) 15 dana a kao brzi tovor (Eilgut) 7 dana najmanje prije odlazka od kuće u Bremen poslati. Cijena prevozna je mnogo jeftinija, ako je prtljaga i tovarni list adresirana „F. MISSLER BREMEN“ sa opazkom „Zur Ausfuhr nach Amerika“.

➡ Hranu i stan u Bremen moraju putnici sami platiti. ➡

Opomena!

Ako se kojim putnikom na putu u Bremen od drugih agenata nudjaju jeftinije parobrodarske karte (šifkarte), neka nevjeruju tim agentom, jerbo su lažljivi židovski agenti, koji na taj način žele od putnika izimamiti novaca; i to su parobrodarske karte za englezke i američanske parobrode, gdje je skopčana vožnja sa toliko nepravila, da ne svjetujem nijednomu istima putovati. Kod englezkih i američanskih parobroda imade dvaputa se izkrcivati i ukrcivati, nadalje voze se 16—18 dana, dočim na mojima parobrodima tek 8—9 dana, a što je još najgorje, na ovima parobrodima jest hrana tako slaba, da i nezdrava, da mnogi putnici obole i oslabe.

Osobito se čuvajte agenata u Beču i Lipskom (Leipzig). Ako Vam i moju sliku kažu i ako Vam se zaklinjaju, da su moji najme Missler-ovi agenti, nevjerujte im, jerbo će Vas prevariti.

Prilog 13. HR-HDA-79-UOZV., sv.11, 1/1898., kut. 2962.

Ispunjava Iseljenički Odsjek Povjereništva za Socijalnu Skrb u Zagrebu!

--	--	--

KESTIONER ZA ISELJENIKA.

1.	Žig vlasti (iseljeničke agenture), kod koje je ispunjen kestoner, i kraj njeg ispisana oznaka vlasti (iseljeničke agenture)	Žig:	Oznaka:
2.	Iseljenika zavičajna	opština:	kotar — srez:
		županija — okrug:	oblast:
3.	Iseljenikovo stalno boravište prije iseljenja	mjesto i kuće broj:	opština:
		kotar — srez	županija — okrug:
4.	Ime i prezime iseljenikovo		
5.	Imena i prezimena njegovih pratilaca (ako su ispod 18 godina)		
6.	Spol iseljenika		
7.	Zanimanje, profesija (označiti, da li je samostalan)		
8.	Starost u godinama		
9.	Broj i datum putne isprave (pasoša)	broj:	datum:
10.	Kratki sadržaj objave o vojnoj obavezi		
11.			
12.			
13.			
14.	Vjeroispovijest		
15.	Pleme, narodnost		
16.	Jezici, koje govori		
	Zna li čitati i pisati		
17.	Kamo se seli	mjesto:	pokrajina:
		država:	kontinent:

Prilog 14/1.. HR-HDA-1071-IK., Kestioner iseljenika, kut. 569.

KESTIONER POV RATNIKA.

Ime (ev. pridjevak) povratnika								
Ostala generalia	Vjero- istovijest	Narodnost	Ev. strano državljanstvo	Doba (u godinama)	S t a l i s			
					leđičan	oženjen	udovac	rastavljen
Odakle se vraća (zemlja, država, pokrajina, okrug, kotar, grad, selo, posljednja adresa)								
Podaci o povratku	Koliko je godina proveo u zemlji imigracije	Luka ukrcanja i iskrcanja, u zaporci dan	Parobrodarsko društvo	Koji se put vraća	Tko mu je platio put			
Zanimanje u zemlji imigracije	Grana privrede		Točna adresa preduzeća		Svojstvo uposlenosti		Nadnica (plata)	
Zanimanje u domovini prije iselenja								
Zdravstveno stanje i sposobnost za rad								
Vještine	Pismen (l = latinica) (ć = ćirilica)		Ne- pismen	Koje jezike je naučio		Ostale vještine		
	naučio u svijetu		u domovinu					
Gospodarstveno stanje u zemlji imigracije:								
Ima li u zemlji imigracije imetka:								
Nepokretnog imetka	Vrijednost		Pokretnina		Novaca	Koliko je poslao kući rodbini za vrijeme imigracije	Koliko prištednje nosi sa sobom	
	u stranoj valuti	u dinarima, u zaporci tečaj	vrijednost u stranoj valuti	u dinarima, u zaporci tečaj			u vrijednosnim papirima (šek, money order, draft, bank. knjižica i t. d.)	u gotovom novcu

Prilog 14/2. HR-HDA-1071-IK., Kestioner povratnika, kut. 569.

Broj 5748/1934

Broj 25499/94/34

Upitnica iseljenika

za prekomorske i evropske zemlje

(ispunjava se za svako lice, koje odlazi u inostranstvo u svrhu rada i zarade i pećalbe.)

Prezime, početno slovo očevo ime i ime: *Hoffmanna H. Vilim*

Odakle iseljuje:

Sadanje boravište i adresa (mjesto, srez, banovina)	Rodno mjesto (mjesto, srez, banovina)	Nadležna općina (mjesto, srez, banovina)
<i>Maestron Sivska banovina</i>	<i>Susak Sivska banovina</i>	<i>Maestron Sivska banovina</i>

Podaci o iseljavanju:

U koju zemlju iseljuje	Mjesec i godina iselenja	Dali je iseljenik platio selje- ničku glavarinu	Dali iseljuje:		Broj i dan pasoša i vlast koja ga je izdala.
			sa novim ili produženim i vizirnim slavim pasošem:	sa iseljeničkim ili običnim pasošem:	
<i>Egipat</i>	<i>7/III 1934.</i>	<i>nije</i> <small>(ispunjava se samo kod iseljenika za evropske zemlje)</small>	<i>novim</i>	<i>običnim</i>	<i>3334/5 18/5-1934.</i>

Kvalifikacija iseljenika:

I. Vrsta zanimanja iseljenika:

Zemljoradnja: stočarstvo, su- marstvo, ribar- stvo, pčelarstvo, lov i t. d.	Industrija	Rudarstvo	Trgovina i kredit (bankarstvo, osiguranje i sl.)	Kućna i lična posluga (služinčad; namještenici ho- tela, restorana, praonica rublja; vlasnjari i sl.)	Javno korisna preduzeća (sobračaj na kopnu, moru i vodi; pošta, te- legraf i telefon; javna [drž.] uprava i sl.)	Slobodna profesija (učitelji, sveće- nici, ljekari, ad- vokati, umjetnici i t. d.), i ev. ina zanimanja	Bez zanimanja (stari, nemoćni i nesposobni za rad; djeca ispod 16 god. ako sele sami)
/	/	/	/	/	/	<i>dentist</i>	/

II. Položaj iseljenika u dotičnoj vrsti zanimanja:

Dali je iseljenik u svojem zanimanju:

kvalifikovani (stručni) radnik	nekvalifikovani (nestručni, obični pomoćni) radnik	činnovnik, namještenik i sl.	samostalan, vlasnik preduzeća, direktor i sl.	ini i nepoznati položaji
/	/	/	/	/

Ostale generacije iseljenika:

Starost	Vjerska povijest	Narodnost	Eventualno strano državljanstvo	Bračno stanje:				
				ženat	neženat	udovac	raspušten	nepoznato
<i>35</i>	<i>r. k.</i>	<i>Jugosloven</i>	/	<i>da</i>	/	/	/	/

Odlazi li iseljenik:

Pismen	Nepismen	Polupismen (zna da čita, a ne piše i obr.)	sa namjerom, da ostane u inostranstvu i preko godinu dana	sa namjerom, da ostane u inostranstvu manje od godinu dana
<i>da</i>	/	/	/	<i>8 dana</i>

Prilog 15. HR-HDA-1071-IK., "Upitnica iseljenika za prekomorske i evropske zemlje",
kut. 572.

Ako iseljenik odlazi morskim putem		Koji se put iseljuje	Dali je zdrav i sposoban za rad
u kojoj luci se ukreva	sa kojim brogarskim društvom odlazi		
<i>Treštno</i>	<i>Jugo. Boyd.</i>	<i>/</i>	<i>/</i>

Imovinske prilike iseljenika:						
Ima li u domovini imovine i u kojoj vrijednosti	Dali je imetak prije iseljenja prodao	Sa koliko novaca odlazi iseljenik	Tko plaća put iseljeniku			
			Rodaci ili znanci u zemlji usel.		Rodaci ili znanci u našoj zemlji	
			gotovim novcem	prepaid kartom (ili plaćenom u inostranstvu)		
<i>/</i>	<i>/</i>	<i>Dobio od brata karta bez platna</i>	<i>brat</i>	<i>/</i>	<i>ženin i djeca</i>	<i>/</i>

Iz kojeg razloga seli			Ima li iseljenik u zemlji useljenja svoje	Ako ima svoje u zemlji useljenja ide li k njoj	Ima li iseljenik osiguranu zaradu u zemlji useljenja
ekonomskog	porodičnog	inog			
<i>/</i>	<i>porodičnog</i>	<i>/</i>	<i>ima braću i roditelje</i>	<i>da</i>	<i>/</i>

Sa kojim članovima porodice odlazi iseljenik:						
ženu (ime, starost i eventualno zanimanje)	djeca (ime, starost i event. zanimanje, ako su stariji od 16 g.)		braća (ime, starost i eventualno zanimanje):	sestre (ime, starost i eventualno zanimanje):	roditelji (ime, starost i eventualno zanimanje)	
	muška:	ženska:			oca	majke
<i>/</i>	<i>/</i>	<i>/</i>	<i>/</i>	<i>/</i>	<i>/</i>	<i>/</i>

Koji broj lica svoje uže familije ostavlja iseljenik u Domovini						Koliko lica svoje uže familije koje je ostavio u domovini, mora iseljenik nakon svoga iseljenja da izdržava
ženu	djecu (koliko):	braću, sestre (koliko):	oca	majku	ukupno lica	
<i>zenu</i>	<i>2 djece</i>	<i>/</i>	<i>/</i>	<i>/</i>	<i>3</i>	<i>tri</i>

Ako je iseljenik ranije bio u iseljeništvu, u kojoj zemlji je bio:	Ako je ranije bio iseljenik, dali se je vratio, kao	
	1) repatriirac (repatriiran na državni trošak)	ili kao 2) deportirac (silom vraćen)
<i>u svim Evropskim zemljama</i>	<i>nije</i>	<i>turista nije</i>

Eventualne napomene ispunjivača ove „upitnice“

Novac od prodaje imovine i profita svojih braće i roditelja u probavnom je sveca s djecom i vratila se 31. jula 1934. godine u Berlinu na svoje zanimanje s toga po posljednjem broj 20.600/1934 godine nije platilo iseljeničke takse od 100 din. jer veli da se ne smatra iseljenikom

Sastavljeno kod *Monten. 2/VIII. 1934. god.*

[Potpis] (potpis povratnika)

žig i potpis službeni

PRIMJEDBA: Ovu „upitnicu“ tačno ispunjenu treba dostaviti u istom mjesecu ispunjenim — dostaviti sa odnosnim mjesječnim izvještajem Iseljeničkom Komitetu u Zagrebu, pozivom na njegov raspis br. 53.33/34. Navedeni mjesični izvještaj ne treba zamjenjivati sa izvještajima o: 1) kontinentalnoj iseljeničkoj glavarini (raspis br. 20.600/34. i br. 24.100/34), 2) statistici evropskog vraćanja (raspis br. 50.280/32.), i 3) statistici prekomorskog vraćanja (raspis br. 22.0-1/31.) U svim tim izvještajima treba se pozvati na odnosne raspise, na temelju kojih se pojedini izvještaji dostavljaju.

(Prilog 15. HR-HDA-1071-IK.) Poledina

"Iseljenički list"
Beograd, 5. VII. 1939.

11a

Bolivija je zatvorila svoja vrata iseljenicima

La Paz, glavni grad Bolivije

La Paz, maja

Ovdašnjoj jagoslovenskoj koloniji obračuna se mnogi naši zemljaci iz domovine sa molbama za intervencija oko izdavanja odobrenja za ulazak u Boliviju. Da se ne bi mislilo, da sa strane ovdašnje jagoslovenske naseobine ne postoji dobra volja, molim vas da objavite, da je za sada isključena i izišta svaka intervencija, sem za slučajeve gde zakon o zabrani useljavanja pruža izvesne mogućnosti.

Po sadanjem zakonu o zabrani useljavanja u Boliviju, u Boliviju mogu da se uslele samo ona lica, koja dobiju poziv od iseljenika, koji već žive na teritoriji ove države i bave se zemljoradnjom. Pozvana lica mogu da se uslele samo u slučaju ako mogu da dokažu da su zemljoradnici.

U Boliviju mogu da se uslele i ona lica, koja dobiju pozivno pismo, ako onaj ko ih poziva uvodi, da će mu pozvano lice pomagati u poljoprivredi; u tome slučaju dužan je onaj koji poziva da položi kaucija od 350 dolara.

Đalje se ne mogu useliti u Boliviju i sve one osobe, koje žele da u Boliviji osnuje neku industriju, u kome stakaju sa dužim pre useljenja da polože kaucija od 2.500 dolara.

Kako je bolivijanska vlada izdala ovo strogo naredenje, koje važi od 1 maja do 31 oktobra, neće u zemlju biti dozvoljen ulazak drugim iseljenicima sem onima, koje zakon u svojim ograničenijima zabranjuje useljavanja počinje. Bolivijanska vlada nastoji da u ovom međuremenom stvori što povoljnije uslove za useljavanje zdravog i radnog elementa. U tu svrhu uskoro će biti u glavnom gradu Bolivije, La Paz, podignut veliki uglednički hotel, gde će se smestiti novi doseljenici. Vlada se takode bavi mišlju da sve nezaposlene zaposljuje u poljoprivredi, koja je i pored velikih prostiranja zemlje i povoljnih prirodnih uslova, veoma deficitarnim pitanje, jer se sa poljoprivredom bavi najmanji broj stanovnika ove Republike.

Slavko Knez

S. Knez = hf. + list?
za iseljenički list
Nije za list, jer me nije
varam u potpunosti
Zg. 1574. 39

KRALJEVINA JUGOSLAVIJA

K. P. UREDO
SOCIALNE POLITIKE I PUNOGA ZASTAVLJANJA
ISELJENIČKI KOMESARIJAT

K. P. Br. 47110

Primito, dan 18. VII. 1939.

ZAGREB

Prilog 16. Novinski natpis objavljen u *Iseljeničkom listu* (Beograd) 5. lipnja 1939. godine.

MED. UNIV.
DR. I. ČANIĆ
GOSPIĆ

Liječničko uverenje!

Sastavljeno u smislu naredbe Ministarstva za Socijalnu
Politiku §.2. točka 3. od 19. jula 1921.

Polde Rukavina iz Travnica br. 133,

obitav. Gospić, 24 god. st. nezak. u. Jan. Eva d. u. i. g.

pregledan je danas po potpisanom zvaničnom lekaru i ustanovio
sam sledeće:

- a/ da nije idiot, glupak, slaboumnik, epileptičar, ludjak i
da nikad ranije nije bolovao od ovih bolesti,
- b/ da ne boluje od trachoma ili od koje druge očne bolesti,
- c/ da nije tuberkulozan i da ne boluje od nikakve veneričke
bolesti i da ne potječe iz okužene kuće,
- d/ da nije gluhoniem, slep ili inače tjelesno defektan,
- e/ da nije alkoholičar,
- f/ da nije konstitucionalno psihopatično inferioran,
- g/ da je uspješno protiv boginja cijepljen. -

Gospić, ... 1926.

[Handwritten signature]
1. 6. 1926

[Handwritten signature]
1. 6. 1926
M. Slavun
npr. tojnski

Prilog 17 . HR-HDA-138-PKO., Liječničko uvjerenje Polde Rukavina, 316/1926., kut.

"(...) Cijelo vrijeme interniranja ne smije nitko da ostavi kuće, samo u nedelju poslije podne priređuju se po rđavom vremenu u jednoj dvorani, a po lijepom u dvorištu, koncerti dobrovoljnih arrangeura, većinom klavir, flauta i pjevanje i ples. Vrata od soba su zaključana. Sve stoji pod stražom policista. Ako netko hoće da izađe mora da lupa na vratima dok mu se ne otključa. U svim sobama imaju željezna vrata i na prozorima željezne rešetke. Hrana je sasvim slaba, što je najglavnije vazda hladna, pošto se jede u jednoj velikoj zajedničkoj dvorani gdje čitav objed večera i zajutrak leže svaki na svom mjestu te se već davno sve ishladilo dok je dotični došao i sjeo. Najprije ulaze žene a onda muški. Jedino je kruh dobar. Za doručak dobiva se redovito kava, mlijeko s ukuhanim tijestom i uvijek k tom jam (kompot). Za ručak dobiva se supa, meso s kakvim sočivom i bijela kava. U nedelju ima i tjestenina. Na večer jedno meso s kakvim prilogom i čaj. Cijele noći gori svjetlo i hodaju stražari po sobama. Spava se u željeznim krevetima bez ikakvih slamnjača, bez jastuka, samo su dva pokrivača, tako te se spava na golom željezu. Mnogi ljudi polažu u krevet papir, novine, da im je toplije. Skinuti se nije moguće. Do spavaonica ima i odijeljenje za tuširanje, što je za ljude velika blagodat, tim više što svaki dobije i po komadić sapuna. Tko nema, dobije i papir za pisanje. Pošto svi oni koji budu odbijeni od povjerenstva za pregledanje iseljenika, te se imaju vratiti svojim domovima, ulažu protiv tog rješenja utok (appeal), a ako ga sami ne uložu uložiti ga povjerenstvo: to svi odbijeni iseljenici na Ellis Islandu dulje vremena internirani ostaju, neki i po 7-8 mjeseci. Sve su te uredbe smještene u jednoj jedinoj kući u veličini ovdašnje Kukovićeve kuće i još veće."

Prilog 18. Isječak iz *Jutarnjeg lista* od 17. prosinca 1921., pod nazivom "Tegobe iseljenika na Ellis Islandu i novi useljenički zakon u Sjedinjenim državama".

HRVATSKI GLASNIK

(CROATIAN HERALD)

1809 LOOMIS STREET

IMMIGRATION
MISSION
FOR THE SERBS, CROATS AND SLOVENES
CHICAGO, ILL., NEW YORK
1926
NO 2124
14/VI

HRVATSKI GLASNIK

Izlazi svakoga četvrtka.
Godišnja pretplata za
Sjed. Države \$3.00; za
Argentinu 12 pesosa; za
ostalo inozemstvo \$3.50.

CHICAGO, ILL., NEW YORK
14. juna 1926.

Iseljenički Komesar SHS,
1819 Broadway, New York.

Poštovani gospodine:

Danas sam primio pismo od Anice udove pk. Tona Lilić iz Ražance (poštanski ured također) Dalmacija.

Ona piše: Da joj je brat pisao (njegovo pismo je primila na 2. jan. 1926) da joj je muž Toni Lilić umro u kući nekoga Ante Klarina, 70 Cleveland Ave., Tonawanda, N.Y.; da je pokojni Lilić bio osiguran za \$1000 kod Ancient Order of United Workmen of Connecticut u Tonawanda, N.Y., i sada taj Klarin hoće da prisvoji osiguraciju, budući da mu je Lilić bio dužan.

Jadna udova moli naše posredovanje i piše pismo "zadruzi" u Tonawanda.

Ja ću joj odgovoriti da sam njenu stvar predao Vama da je po dužnosti istražite i da čeka na Vaš odgovor i upute, odnosno upute Iseljeničkog Komesarijata u Zagrebu.

Vama ne će biti teško dobiti informacije od društva, kad se ima njegovo korektno ime.

Molimo Vas samo da bi potvrdili prijem ovoga pisma da znam da ćete uraditi što dalje treba.

Sa poštovanjem

J. F. Lupis

P.S. Udova Lilić ima troje djece:
Lucu, Mariju i Stošu Lilić.

Trebalo bi se informirati i kod HBZ da li pokojni Lilić nije bio član njezin.

Prilog 19. HR-HDA-1071. IK., Dopis uredništva "Hrvatski glasnik" upućen Iseljeničkom komesarijatu br. 2124. od 14. jula 1926. godine, kut. 550.

Prilog 20. HR-HDA-1422. Djeca iz Šilovićeve doma, AGEFOTO, 17/828.

Prilog 21. Pismohrana - Samostan sestara dominikanki Kongregacija svetih Anđela
Čuvara, Djeca iz Šilovićeve doma

Prilog 22. Pismohrana - Samostan sestara dominikanki Kongregacija svetih Anđela
Čuvara, Djeca iz Šilovićeve doma

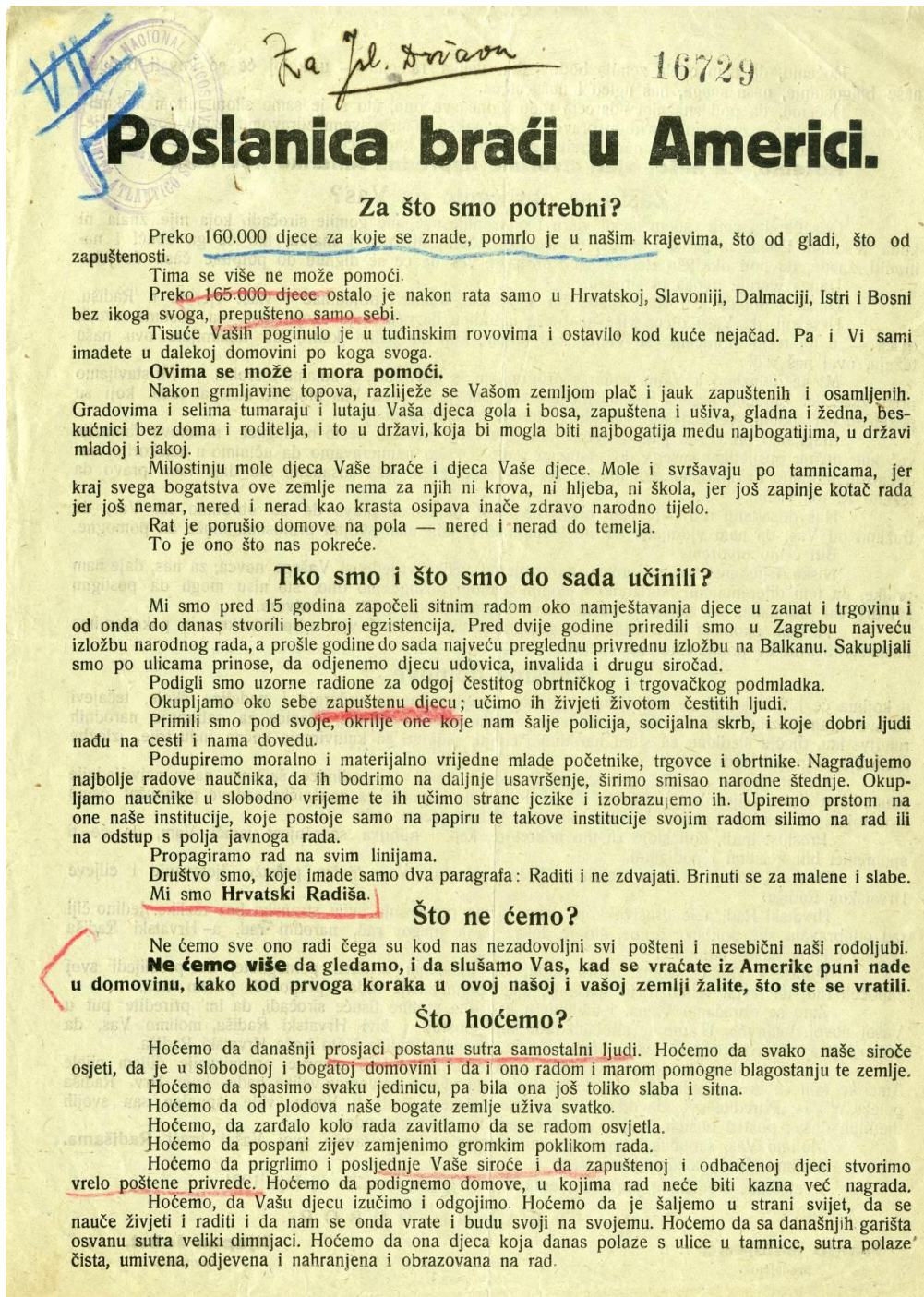

Prilog 23. HR-HD-1610. Pomorska škola, ZMiN, 17/469

Č.S. Kolomba Benussi
sa svojim posebnim humorom i zalaganjem
za odgoj djece postaje mila sestrama, gojenicama,
građanima i svima onima koji su joj u
raznim službama bili nadležni.
Posebno se brinula za siromašnu djecu Šilovi-
ćeve doma i bila im prava majka i učiteljica.

Prilog 24. i 25. Pismohrana - Samostan sestara dominikanki Kongregacija svetih Anđela
Čuvara, sestra Kolomba

Prilog 26. HR-HDA-966 JNO., Letak-poslanica braći u Americi, kut. 29.

Hoćemo, da nam cijela zemlja bude jedna velika radiona — u kojoj će se kovati buduće naše blagostanje, naša snaga, naš ugled i naša sreća.

Hoćemo, da pod snažnim udarcem rada ugiñe sve ono, što si je samo silom mitom ili kumstvom a ne radom i znanjem prisvojilo pravo na opstanak, a na štetu svemu zdravome razvitku ove zemlje.

Hoćemo, da naša djeca nađu kruh i svaki napretak kod kuće.

Hoćemo, da našoj djeci stvorimo naprednu Ameriku kod kuće!

Zašto se obraćamo na Vas?

Dosadanjim smo radom stekli vjeru i pouzdanje sve one gomile siročadi, koja nije znala ni kuda ni kamo. Danas ta siročad znade, tko će joj nadomjestiti oca i majku, tko će ga obući i nahraniti, znade, da pod okriljem Radiše neće propasti, već da će se dignuti do potpune časti čovjeka.

Danas vjeruje u nas ta siročad.

Danas i pojedinac i vlast znade što je Radiša, danas i pojedinac i vlast vjeruju u Radišu. U težnji, da Vaša djeca više ne bježe u tuđinu da ostavljaju svoje kosti na kostima svojih otaca — u toj težnji obraćamo se Vama, kao onima, koji ste jedini kadri, da razumijete ovu našu težnju, ovaj naš rad.

Mi ne dolazimo k Vama samo s programom, s pravilima, s kulama u zraku. — Mi stavljamo pred Vaše lice obračun našega dosadašnjega rada. Stavljamo pred Vas plodove našega rada, koji su posvjedočeni sudom svega našega naroda i vjerom naše siročadi.

Stavljamo pred Vas plan našega budućega rada, ne kao nešto nemoguće, nikakove fantazije već kao nužnu posljedicu našega dosadanjega rada. To što namjeravamo da učinimo u najskorijoj budućnosti, moramo da uradimo radi onoga, što smo već izveli. Naš dosadanji rad daje nam pravo da težimo za još višim.

Naš dosadanji rad daje nam pravo na život, daje nam pravo da se obratimo na Vas, da tražimo od Vas, da nam vjerujete. Vi ste jedini faktor, koji nam svojim prinosima može da pomogne. Biti ćemo otvoreni:

Niska vrijednost našega novca, nerazmjerno velika vrijednost Vašega novca, za nas, daje nam prilike, da tom diferencijom okoristimo i jednim mahom postignemo ono, što nisu mogli da postignu svi državni proračuni, svi zakoni o zaštiti i sva čovjekoljublja naših dobrotvora.

Ta nam okolnost daje prilike, da podignemo diljem zemlje vječne spomenike svim pokoljenjima našima, da svagdje podignemo naše uzorne

Radišine domove,

u kojima će biti internati za naše brojne pitomce, predavaone za večernje i nedeljne škole, tečajevi za sve strane jezike, čitaone, stanice za izbor zvanja, uzorne radione, stanice za sabiranje narodnih rukotvorina, dječje štedione za sitnu narodnu štednju, radione za kultiviranje kućne industrije, izložbe i muzeje, šegrtskih radova itd.

Stvorit ćemo zaklade pomoću kojih ćemo moći da godimice šaljemo naše najvrijednije naučnike u strani svijet da se usavrše. Naše dosadanje nagrade za naučničke radove pomnožat ćemo i nastojati, da tako podignemo u njima što veću ljubav prema radu.

Prošlost ljudi, koji stoje za tim pokretom, kao i njihova sadašnjost jamči Vam, da će ti spomenici biti u istinu i podignuti.

Dokora dolaze u Vašu sredinu naši izaslanici, da Vam riječju prikažu djelovanje i ciljeve Hrvatskog Radiše.

Hrvatski Radiša je društvo koje danas uživa povjerenje sviju stranaka bez razlike. Jedino čiji rad odobravaju sve političke grupe, što je dokaz da je njegov rad, narodni rad, a Hrvatski Radiša svojina cijelog našeg naroda.

Dolaze k Vama, svome uzoru rada, da njihovom društvu pomognete, da prosljedi svoj započeti rad, da izvrši veliko djelo spasenja, djelo organizacije rada i preporoda putem rada.

Zato se obraćamo Vama, i molimo u ime one stotine tisuće siročadi, da im priredite put u Vašoj novoj domovini. U ime te siročadi radi koje postoji i živi Hrvatski Radiša, molimo Vas, da organizujete i obavjestite svu svoju braću, što je Hrvatski Radiša i što hoće Hrvatski Radiša.

U ime te siročadi, u ime ove naše zemlje molimo Vas stvorite organizacije diljem cijele Amerike, koji će sve prirediti da naši izaslanici mogu vidjeti ostvarene velike nade, koje Hrv. Radiša polaže u Vas. Priredite sve, da djeca, u čije ime dolaze ti ljudi k Vama, vide ispunjen san svojih djetinjih duša: postati pošten čovjek vrijedan radnik i svoj gospodar.

Molimo Vas, saopćite i tumačite ovu spomenicu Hrv. Radiše svoj Vašoj braći Radišama.

Molimo Vas i pozdravljamo Vas.

Iz sjednice središnjeg upravnog odbora u Zagrebu, dne 25. siječnja 1921.

Z A U P R A V N I O D B O R :

Franjo Holujević, v. r.
predsjednik.

Stjepan Jobst, v. r.
ravnatelj.

Druga stranica

PRIMLJENO POŠTOM - LIČNO
 ПРИМЉЕНО ПОШТОМ - ЛИЧНО

dne 17. prosinac 1925
 dne 17. prosinac 1925

sa Din 25
 sa Дин 25

taksenih maraka
 таксених марака

koje su ispravne i poništavaju se.
 које су исправне и поништавају се.

Kr. Sreskom Poglavarstvu
Zagreb

1). Ime i prezime: Radaić Provat Vid Antun ✓

2). Zanimanje: poljodjelac

3). Mesto rođenja i god.: Zlatar 1899

4). Mesto stalnog življenja: Zlatar

5). Traži izdanje novog ili viziranog starog pasoša: izdavanje novog

6). Kuda molioc putuje (ispisati poimence države): Sao Paulo - Brazil

7). Motivisati detaljniji cilj putovanja: pa boji budućnost

8). Za koje vreme molioc traži pasoš ili njegovu vizu: /

9). Dali putuje sam ili sa još nekim članom, porodice, spisati imena članova, godine starosti, sredstvo, mesto rođenja:

<u>Rada žena</u>	<u>rođ. 1900.</u>	<u>u Zlatar</u>
<u>Antun sin</u>	<u>" 1921</u>	<u>" "</u>
<u>Marko bat</u>	<u>" 1910</u>	<u>" "</u>

Šk. br. 45. — Hrvatska Stamparija, Split.

Prilog 27. HR-DADU-SCKL-536. Molbenica obitelji Radaić (serija vezana uz iseljavanje stanovništva br. 171/25.)

- 10) Ima li stari pasoš (priložiti ga ovom formularu) *nema*
- 11) Ima li molioc uverenje o ispravnosti (priložiti ga) *da*
- 12) Dali je molioc regulisao vojnu obavezu (priložiti dokaz) *da*
- 13) Dali je molioc platio dužnu porezu i za koje vreme (priložiti dokaz) *ne plaća*
- 14) Ima li molioc sredstava za izdržavanje u inostranstvu: *nema*
- 15) Ako nema molioc ličnih sredstava onda tko će ga uzdržavati: *saun s svojom
paradi*

Mesto i datum

OPĆINA BLATO

Prik. dne. *16/7* 1925

Bt. *22B*

priloga.....

Potpis molioca:

Radajic Krovat Vidu Antunov

Overovljénje općine:

*Potvrđuje se vladavinom
potpisom Radajic Krovat Vidu Antunov,
novi i ispravnost podataka. —*

Blato 16/7. 1925.

*Općinski Edukator, Općine:
N. S. Kraić*

Kotarsko Podlavljanstvo, K...
Kotarsko Podlavljanstvo, K...

Prik. dne. *17/7* 1925

Bt. *17/7*

17/7/25 mg

Druga stranica

23. v. mjes. 1925 god.		Brod. poduzecem		Lombard Line		u Splitu	
Prezime ime RADAIC'-Kroat Kata						Tek. br. 1045	
Iz Belaluka				Kotar Karciba			
U godini odlaska imao 25 god.		Vjera rht.		Bračno stanje udata		Zanimanje zemljodjelac	
Narodnost Hrvat		Državljanstvo Jugoslav.		Pismenost da			
Luka ukrcaja Split		Luka izkrcaja Santos					
Odputovao u državu Brazil		U mjesto Sao Paulo					
Putnice broj 942		od 10. x. 25		Izdane po 4r. pagl.		u Karciba	
Vize broj		od 10. x. 25		Izdane po - -		u - -	

Prilog 28. HR-HDA-1071-IK., Kartoteka iseljenika, ladica 43: Brazil, 1925.
Kata Radaic

23. v. mjes. 1925 god.		Brod. poduzecem		Lombard Line		u Splitu	
Prezime ime RADAIC'-Kroat Vid						Tek. br. 1044	
Iz Blato				Kotar Karciba			
U godini odlaska imao 26 god.		Vjera rht.		Bračno stanje oženjen		Zanimanje zemljodjelac	
Narodnost Hrvat		Državljanstvo Jugoslav.		Pismenost da			
Luka ukrcaja Split		Luka izkrcaja Santos					
Odputovao u državu Brazil		U mjesto Sao Paulo					
Putnice broj 942		od 10. x. 25		Izdane po 4r. pagl.		u Karciba	
Vize broj		od 10. x. 25		Izdane po - -		u - -	

Vid Radaic

Odputovao 23. v. mjes. 1925 god.		Brod. poduzecem		Crombach Line		u Splitu	
Prezime ime RADAIC' Marko						Tek. br. 1044	
Iz Blato				Kotar Korenica			
U godini odlazka imao 14 god.		Vjera rkt.		Bračno stanje djete		Zanimanje zemljodjelac	
Narodnost Hrvat		Državljanstvo Jugoslav.		Pismenost da			
Luka ukrcanja Split		Luka izkrcanja Santos					
Odputovao u državu Brazil		U mjesto Sao Paulo					
Putnice broj 972		od 10. III. 25		Izdane po gr. pagl.		u Korenica	
Vize broj		od 10. III. 25		Izdane po - - -		u - - -	

Marko Radaic

Odputovao 23. v. mjes. 1925 god.		Brod. poduzecem		Crombach Line		u Splitu	
Prezime ime RADAIC'-KROVAT Antun						Tek. br. 1046	
Iz Blato				Kotar Korenica			
U godini odlazka imao 4 god.		Vjera rkt.		Bračno stanje djete		Zanimanje	
Narodnost Hrvat		Državljanstvo Jugoslav.		Pismenost			
Luka ukrcanja Split		Luka izkrcanja Santos					
Odputovao u državu Brazil		U mjesto Sao Paulo					
Putnice broj 972		od 10. III. 25		Izdane po gr. pagl.		u Korenica	
Vize broj		od 10. III. 25		Izdane po - - -		u - - -	

Antun Radaic

ISELJENIČKI MUZEJ

Raspored Muzeja na 12 grana i 73 podgrana

Zagreb, Branimirova ul. 15

A) ISELJENIČKA ŠTAMPA

1. Prve naše novine u iseljeništvu.
2. Prva ostala izdanja u iseljeništvu.
3. Iseljeničke novine na našem ili na kojem stranom jeziku.
4. Ostale publikacije u našim naseobinama.
5. Iseljenička štampa u domovini.
6. Strano novinstvo o našim iseljenicima.

B) OSNUTAK I RAD NAŠIH DRUŠTAVA

1. Prva naša društva u naseobinama.
2. Prosvjetno-zabavna društva.
3. Potporne organizacije naših iseljenika.
4. Zasluzni osnivači i voditelji društava.
5. Sa izleta i sijela naših društava i ustanova

C) KULTURNO-PROSVJETNE I CRKVE NE ORGANIZACIJE

1. Naše škole i crkve (hramovi).
2. Sirotišta i zabavišta za djecu.
3. Domovi i klubovi po naseljima.
4. Razne humanitarne i socijalne institucije.
5. Sa prigodnih prosvjetnih, socijalnih i crkvenih skupova.

D) EKONOMSKI ŽIVOT U NAŠIM NASELJIMA

1. Industrijska naselja, gdje žive i rade naši iseljenici.
2. Industrijska poduzeća naših iseljenika.
3. Rudokopi i život po našim naseljima u tim predjelima.
4. Trgovačka poduzeća u našem iseljeništvu.
5. Razni drugi ekonomski pothvati Jugoslovena.
6. Sa farma i čakra naših ljudi.
7. Sa pampa i iz prašuma.

E) NACIONALNO-ORGANIZATORNI I NAUČNO-KULTURNI TE SOCIJALNI RAD PO NAŠIM NASELJIMA

1. Iz redakcija i laboratorija
2. Iz domova, klubova i sa prigodnih skupova.
3. Nacionalni i socijalni organizatori.
4. Prigodne svečanosti i manifestacije.
5. Naučni radnici i pioniri po državama useljenja.
6. Sa raznih kulturnih skupova.

F) NAŠI ISELJENICI ZA VRIJEME SVJETSKOG RATA

1. Učešće u borbi za oslobodjenje i ujedinjenje domovine.
2. Uloga Jugoslovenske Narodne Obrane u Južnoj Americi.
3. Uloga Jugoslovenskog Narodnog Vijeća u Sjedinjenim Državama.
4. Jugoslovenski Dobrovoljci iz iseljeništa.
5. Strana štampa o pokretu jugoslovenskih iseljenika.
6. Razne patriotske manifestacije.
7. Politički odnosi sa ratujućim državama.
8. Sa skupova, zborova i proslava.

G) DRŽAVE I KRAJEVI U KOJIMA POSTOJE NAŠA NASELJA

1. U kojim državama ima jugoslovenskih iseljenika.

2. Krajevi, u kojima oni obitavaju i rade.

3. Mjesta (sela i gradovi) sa našim iseljeničkim trgovinama i poduzećima.
4. Posebne ulice i blokovi kuća, trgovina i imanja naših ljudi.
5. Pionirski pothvati našega svijeta.
6. Novo nastali predjeli u dalekim stranama pojedinih država.
7. Naši iseljenici i urođenici.

H) IZ ŽIVOTA I OBICAJA DRŽAVA U KOJIMA IMA NAŠEG ISELJENIŠTVA

1. Učešće naših iseljenika u javnom životu svojih novih postojbina.
2. U službama državnih i drugih javnih ustanova.
3. Darovi i zadužbine naših iseljenika.
4. Doprinosi za opće socijalne i humanitarne svrhe.
5. Važnije ekonomske i kulturne akcije naših iseljenika.
6. Sa prigodnih sastanaka sa odličnicima dotičnih zemalja.

I) NAŠI ISELJENICI I DOMOVINA

1. Opće podupiranje domovine od početka našeg iseljavanja.
2. Darovi, ostavštine i doprinosi za općenite svrhe.
3. Zasluzni osnivači i promicatelji (iseljenici) prosvjetnih, kulturnih i drugih ustanova u domovini.
4. Iseljenici za podizanje i napredak naših krajeva.
5. Saradnja sa domovinom na svim poljima općega dobra.

J) IZ ŽIVOTA ISELJENIKA POVRATNIKA

1. Osnutak i rad Saveza Organizacija iseljenika.
2. Djelovanje i opće nastojanje pojedinih iseljeničkih organizacija.
3. Koloniziranje iseljenika u domovini.
4. Predjeli i mjesta, gdje žive iseljenici povratnici.
5. Razne ustanove Saveza Organizacija iseljenika.
6. Iseljenički klubovi i iseljeničke čitaonice.
7. Sa kongresa i konferencija o iseljeničkom pitanju.

K) NAŠE ISELJENIŠTVO UOPĆE

1. Krajevi i mjesta, odakle se sele naši ljudi.
2. Mjesta, u koja se vraćaju i nastanjuju naši iseljenici.
3. Karakteristične oznake njihova života.
4. Propaganda preko novinstva o iseljeničkom pitanju.
5. Čime se bave iseljenici povratnici.
6. Odnosi našega iseljeničtva prema našoj državi i narodu uopće.
7. Sa prigodnih skupova i sastanaka.

L) ISELJENIČKA SLUŽBA U JUGOSLAVIJI

1. Osnutak Iseljeničkog otdjeka u Zagrebu.
2. Osnutak i rad Iseljeničkog Komesarijata u Zagrebu.
3. Osnutak i rad Otdjeka za iseljavanje i doseljavanje pri Min. Soc. Politike i N. Z. u Beogradu.
4. Saradnja Iseljeničke Službe sa iseljeničkim organizacijama u domovini i iseljeništvu.
5. Općeniti rad na iseljeničkom pitanju kod nas.

Katastar naših naselja

Podaci Iseljeničkog Komesarijata u Zagrebu o našim iseljenicima po svijetu

(Nastavak 14.)

A M E R I K A ARGENTINA

Adrese:

Jose Marmol, Chaco

Perović Andrija, zemljoradnik, rodom iz Zetske banovine. (Zab. 7. VIII. 1933.)

Perović Vidak, zemljoradnik, rodom iz Zetske banovine. (Zab. 5. VIII. 1933.)

Poković Krsto, zemljoradnik, rodom iz Zetske banovine. (Zab. 7. VIII. 1933.)

Samardžija Jovan, zemljoradnik, rodom iz Zetske banovine. (Zab. 7. VIII. 1933.)

Savić Pavle, zemljoradnik, rodom iz Zetske banovine. (Zab. 7. VIII. 1933.)

Simović Plano, zemljoradnik, rodom iz Moravske banovine. (Zab. 4. VIII. 1933.)

Stevović Vidak, zemljoradnik, rodom iz Zetske banovine. (Zab. 7. VIII. 1933.)

Svorčan Dane, zemljoradnik, rodom iz Primorske banovine. (Zab. 4. VIII. 1933.)

Tanasić Mile, zemljoradnik, rodom iz Vrbaske banovine. (Zab. 5. VIII. 1933.)

Vujević Vaso, zemljoradnik, rodom iz Zetske banovine. (Zab. 5. VIII. 1933.)

Vukić Jelica, zemljoradnica, rodom iz Savske banovine. (Zab. 7. VIII. 1933.)

Brajević Nikola, zemljoradnik, rodom iz Zetske banovine. (Zab. 4. VIII. 1933.)

Jujny

Barac Mate, zidar, Hotel »Munich« (Zab. 23. V. 1936.)

Matić Ivan, inspektor zoološkog vrta. Adr.: Juan Matić, Inspecteur du Jardin Zoologique. (Zab. 28. VIII. 1936.)

Juncal F. C. C. A.

Bilčić Petar, trgovac, Est. Juncal F. C. C. A. (Zab. 2. VI. 1936.)

Junin de Mendoza.

Stipeć Josip. (Zab. 3. IX. 1936.)

KM. 187, F. C. C. B. A.

Beznetić Marija, privatnica, Calle Evropa 547. (Zab. 12. VI. 1936.)

Brčić Ivan, priv. činovnik, Km. 187. FCCBA. (Zab. 6. VII. 1936.)

La Angelita, FCP.

Keršić Lovro, trgovac, rođen 1893 u Vrboskoj (Hvar), općinski vijećnik u General Arenales. Adresa: Est La Angelita, FCP. (Zab. 4. VII. 1936.)

La Calera, prov. de Cordoba.

Stefanović Cvetko, radnik, Almacen de S. Rossi, Est La Calera (Prov. de Cordoba). (Zab. 3. IX. 1936.)

Vukotić Antonio — La Calera, La Mesada. (Zab. 26. X. 1936.)

La Chiquita, Chaco

Vrabec Jakob, zemljoradnik, rodom iz Savske banovine. (Zab. 18. IX. 1933.)

La Chispa, FCCA.

Trajković Stanko. (Zab. 26. X. 1936.)

La Cumbre, prov. Cordoba.

Car Simon, radnik. Rodom iz Crikvenice. (Zab. 27. VII. 1936.)

La Florida, Chaco.

Curin Antonio, zemljoradnik, rodom iz Primorske banovine. (Zab. 15. IX. 1933.)

Curin Petar, zemljoradnik, rodom iz Primorske banovine. (Zab. 15. IX. 1933.)

Košica Grgo, zemljoradnik, rodom iz Primorske banovine. (Zab. 15. IX. 1933.)

Lusić Vinko, zemljoradnik, rodom iz Primorske banovine. (Zab. 15. IX. 1933.)

Planjar Jakob, zemljoradnik, rodom iz Primorske banovine. (Zab. 15. IX. 1933.)

Radovančić Bartol, zemljoradnik, rodom iz Primorske banovine. (Zab. 15. IX. 1933.)

Radovančić Ivan, zemljoradnik, rodom iz Primorske banovine. (Zab. 15. IX. 1933.)

Radovančić Ivan, postolar i zemljor. rodom iz Savske banovine. (Zab. 15. IX. 1933.)

Radovančić Jeronim, zemljoradnik, rodom iz Primorske banovine. (Zab. 15. IX. 1933.)

Seselj Mijo, zemljoradnik, rodom iz Primorske banovine. (Zab. 15. IX. 1933.)

La Llave, pokr. San Rafael, Mendoza

Kraj podesan za vinogradarstvo i voćarstvo. Tamo živi oko 15 naših iseljenika, većim dijelom Slovenaca iz Primorja.

La Matanza, Chaco

Adrese:

Jojčić Krsto, zemljoradnik, rodom iz Savske banovine. (Zab. 15. IX. 1933.)

Jovičić Djoko, zemljoradnik, rodom iz Dunavske banovine. (Zab. 15. IX. 1933.)

Lasić Mate, zemljoradnik, rodom iz Primorske banovine. (Zab. 15. IX. 1933.)

Mraković Jovo, zemljoradnik, rodom iz Savske banovine. (Zab. 15. IX. 1933.)

Radić Mato, zemljoradnik, rodom iz Vrbaske banovine. (Zab. 15. IX. 1933.)

Sitić Fabijan, zemljoradnik, rodom iz Primorske banovine. (Zab. 15. IX. 1933.)

Stanojević Nikola, zemljorad., rodom iz Savske banovine. (Zab. 15. IX. 1933.)

Vuksan Bogdan, zemljoradnik, rodom iz Zetske banovine. (Zab. 15. IX. 1933.)

La Paternal, prov. B. Aires

Kulturne institucije

Slovensko pjevsko društvo »Primorje« (Zab. 29. III. 1929.)

Adrese:

Ivan Levan, pretsjednik pjevačkog društva »Primorje« (Zab. 29. III. 1928.)

La Pinta FCCA

Svetac Matija, čakarer, rodom iz Dola kraj Dubrovnika. (Zab. 4. IX. 1936.)

La Plata, prov. B. Aires

Adrese:

Boroš Franjo, vlasnik strojarske radnje, Calle 23, No. 42. (Zab. 4. VII. 1936.)

Lukačević Nikola, bankovni činovnik (Banco Popular de la Plata), rodom iz Bosne, uselio se prije rata. Calle 47, No. 645 (Zab. 6. VIII. 1936.)

La Plaza

Skerović Ilija, posjednik, rodom iz Zetske banovine. (Zab. 18. IX. 1933.)

La Pobladora, Chaco

Adrese:

Ajduk Jure, zemljoradnik, rodom iz Primorske banovine. (Zab. 16. IX. 1933.)

Curin Maksimo, zemljoradnik, rodom iz Primorske banovine. (Zab. 16. IX. 1933.)

Curin Vinko, zemljoradnik, rodom iz Primorske banovine. (Zab. 16. IX. 1933.)

Gojković Stevo, zemljorad., rodom iz Primorske banovine. (Zab. 16. IX. 1933.)

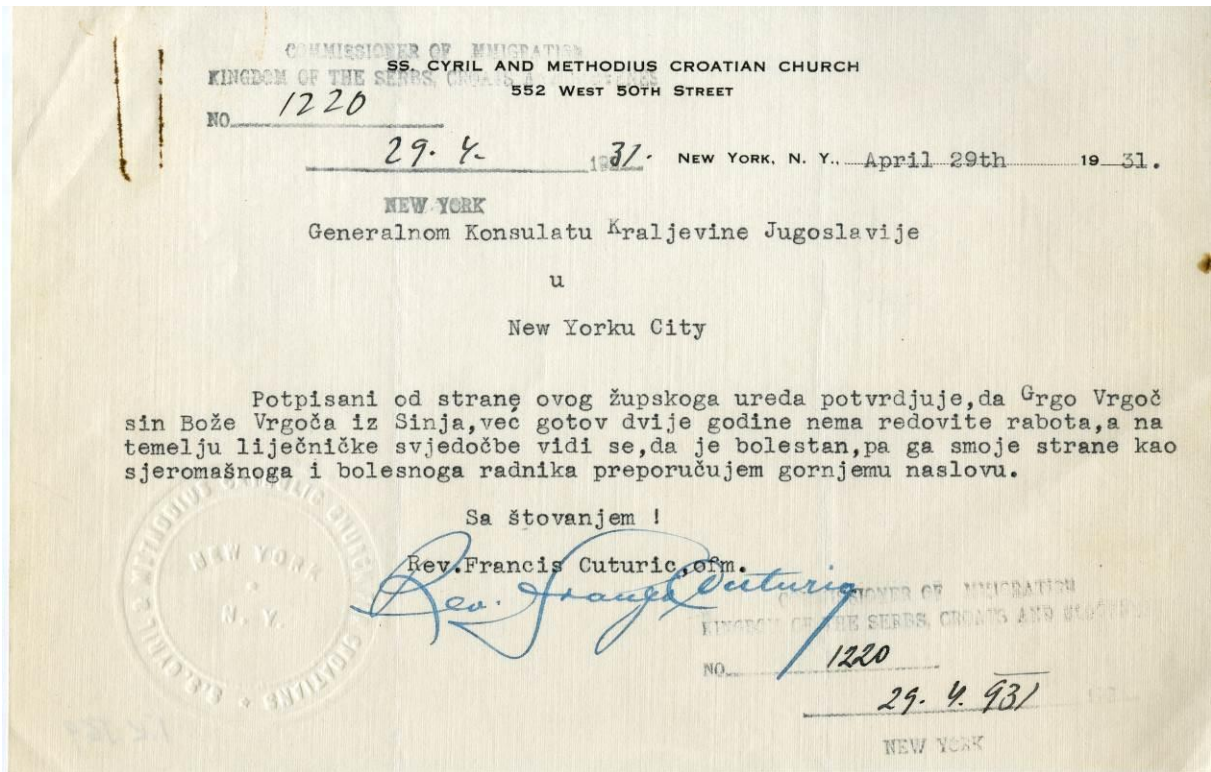
Granić Ivan, zemljoradnik, rodom iz Primorske banovine. (Zab. 16. IX. 1933.)

Lovrić Jure, zemljoradnik, rodom iz Primorske banovine. (Zab. 16. IX. 1933.)

Polić Luliz, zemljoradnik, rodom iz Primorske banovine. (Zab. 16. IX. 1933.)

Vicković Antonio, st. zemljor. rod. iz Primorske banovine. (Zab. 16. IX. 1933.)

IZ UREDNISTVA. Umoljavaju se naše iseljeničke organizacije, firme, pojedinci, a osobito naši prijatelji i saradnici, da eventualne nadopune ili netočnost izvole javiti ISELJENIČKOM KOMESARIJATU U ZAGREBU, PALMOTIĆEVA 59, radi nadopunjavanja podataka u »Katastru naših naselja po svijetu«.

Prilog 31. HR-HDA-1071-IK, Dopis Generalnom konzulatu Kraljevine Jugoslavije od strane *SS. Cyril and Methodius Croatian Church* u predmetu Grge Vrgoča, kut. 550.

Z A D U Ź N I C A :

Na Din. 5.000 slovima pet hiljada
dinara, koju sam svotu primio iz "Fonda za
unutrašnju kolonizaciju Savske banovine" u Zagrebu u ime
zajma, a na temelju rješenja Kr. banske uprave Savske ba-
novine u Zagrebu od VI: 1936. br: 23.418-III-6-1936.
uz slijedeće uvjete:

1. obvezujem se, da ću u ime otplate ovoga zajma
uplaćivati u "Fond za unutrašnju kolonizaciju u Savskoj
banovini" godišnje kroz 10 /deset/ godina Din. 500 . . .
slovima: pet st. dinara, i to najkasnije do 31. de-
cembra svake godine u blagajnu " Fonda za unutrašnju ko-
lonizaciju u Savskoj banovini " u Zagrebu time, da prvi
obrok dospijeva 31. decembra 1937.

2. obvezujem se u rečeni fond za trajanja ovog
zajma plaćati 4% /:četiri posto:/ kamata godišnje una-
trag najkasnije do 31. decembra svake godine.

3. za sigurnost pozajmljene mi glavnice s pripadci-
ma dozvoljujem ovime da si Savska banovine u svoju ko-
rist te o mojem trošku ishodi uknjižbu prava zalogu na
mojim nekretninama upisanim u grunt. ul. br:
p. o. i gr. ul. br: p. o.
. za pozajmljeni mi glavicu od
Din. 5.000 . . . sa 4% kamata, te za eventualne troško-
ve utjerivanja u najvišem iznosu od Din. 500, pet
sto dinara

4. obvezujem se, da ću osigurati na gornjim mojim
nekretninama nalazeće se zgrade za trajanja zajma proti
požaru kod zavoda, koji odredi zajmodavac i to na iznos,
koji odgovara pravoj vrijednosti zgrada, a odnosnu poli-

./.

Prilog 32. HR-HDA-1071-IK., Zadužnišnica uz dopis br. 23.418/III-6.1936. u predmetu
Popović Laze, kut. 569.

./.

vinkulirati u korist Savske banovine i na zahtjev zajm
modavca predati mu policu osiguranja ovlašćujući ga, da
na
može na me i/moj trošak plaćati osigurateljne premije,
i koliko to sam ne bi činio, a naknadu za to od mene
utjerati. U svrhu osiguranja tih naknada dozvoljujem,
da si Savska banovina u svoju korist i o mojem trošku
ishodi na mojim gore navedenim nekretninama uknjižbu
prava zaloga za jamčevinu od Din. 200, *dvije stotine dinara.*

5. u slučaju, da ne ispunim točno koju od preuze-
tih obaveza u ovoj zadužnici, slobodno je zajmodavcu
smatrati dužnu glavnicu dospjelom, te ju s pripadcima
bez posebnoga otkaza sudbeno utužiti i utjerati.

6. obvezujem se nadalje namiriti sve takse skop-
čane s tim zajmom kao i takse za gruntovnu uknjižbu,
te brisanje gornjih prava zajmodavca, kao i svaki
drugi trošak, koji bi iz ovoga zajma nastao ili bude
s ovim zajmom skopčan.

7. obvezujem se, da bez privole zajmodavca ne
ću preduzeti nikakove promjene u stanju založenih
nekretnina.

8. u pogledu pravnih sporova, koji bi nastali iz
ovoga pravnog posla, podvrgavam se nadležnosti redfo-
vitoga suda u sjedištu državnoga pravobranioštva za
Savsku banovinu.

U dne 1936.

Zajmoprimac :

§

Druga stranica

Životopis

Darija Hofgräff rođena je u Zenici (BiH) 13. srpnja 1970. godine, gdje je završila osnovnu školu i gimnaziju. Jednopedmetni studij povijesti započela je 1989./1990. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Sarajevu. Zbog ratnih zbivanja u BiH prekida studij 1993. godine te ga dovršava na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2006. godine. U međuvremenu je živjela i radila u Njemačkoj. Od 2007. godine zaposlena je u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, u zvanju više arhivisticice.

Na poslijediplomskom doktorskom studiju „Moderna i suvremena hrvatska povijest u europskom i svjetskom kontekstu“ na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2009./2012. godine položila je sve ispite i realizirala druge nastavne obveze, osim obrane doktorskog rada. U akademskoj 2016./2017. godini upisuje poslijediplomski doktorski studij „Jadran – poveznica među kontinentima“ na Sveučilištu u Zadru.

Do sada je referirala na tri međunarodna i osam domaćih znanstvenih skupova te pet stručnih arhivističkih savjetovanja (samostalno ili u koautorstvu). Objavila je dva kataloga izložbi, četiri izvorna znanstvena rada, dva pregledna, šest stručnih i pet prikaza (samostalno ili u koautorstvu).

Govori, čita i piše na njemačkom i engleskom jeziku.

Bibliografija radova

I. OBJAVLJENI RADOVI

(1) Izvorni znanstveni radovi

- Fatović-Ferenčić, Stella; Hofgräff, Darija: Arhivska vrela o Srećku Hofmanu-prvom rendgenologu Bolnice milosrdnih sestara. // *Medicus* 20 (2011), 1: 129-136.
- Hofgräff, Darija; Fatović-Ferenčić, Stella: Uloga i doprinos Desanke Ristović Štampar (1882-1968) u razvoju Školske poliklinike u Zagrebu (1925-1941). // *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* 28 (2012), 9-24.
- Fatović-Ferenčić, Stella; Hofgräff, Darija: Stvorena je jedna veoma lijepa ustanova, koja služi svim osiguranicima u slučaju bolesti: Osnutak i razvoj Merkurovog sanatorija u Zagrebu do 1945. godine. // *Liječnički vjesnik* 135 (2013), 5-6: 172-182.
- Fatović-Ferenčić, Stella, Kale Slaven, Hofgräff Darija: Bojište kao mjesto istraživanja patološkog anatoma Eduarda Miloslavića tijekom Drugog balkanskog rata i Prvog svjetskog rata. // *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* 30 (2014): 45-62.

(2) Pregledni radovi

- Hofgräff, Darija: Arhivska pedagogija kao poticaj zajedničkog rada arhiva i škola // *Život i škola : časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja* 62 (2016), 2: 279-285.
- Hofgräff, D., Franković, S. (2017). Osnutak škole za sestre pomoćnice u Zagrebu 1921.–1922.. *Arhivski vjesnik*, 60(1), 165-184.

(3) Katalozi izložbi

- Fatović-Ferenčić, Stella; Hofgräff, Darija: *Od države do javnosti: Tuberkuloza u fondovima Hrvatskog državnog arhiva i Odsjeka za povijest medicinskih znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*. Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2014. ISBN 978-953-7659-18-9. (monografski katalog izložbe), 40 str.
- Blagec, Ozren [autor izložbe i urednik kataloga]; Hofgräff, Darija [autor teksta]: *Dr. Fran Srećko Gundrum-Oriovčanin : (Oriovac, 9. 10. 1856. - Križevci 24. 07. 1919.) : u povodu 160. godišnjice rođenja : Križevci, Likovna galerija Gradskoga muzeja Križevci, 6. 10. - 29. 10. 2016*. Križevci : Gradski muzej, 2016. ISBN 978-953-59104-1-1. (monografski katalog izložbe), 28. str.

(4) Drugi stručni radovi

- Hofgräff, Darija: Zdravstvena statistika 1874–1910 na primjeru arhivskog fonda Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade te statističkih publikacija u Hrvatskom državnom arhivu. // *Arhivski vjesnik* 55 (2012), 187-204 (časopis a1).

- Hofgräff, Darija: Problematika istraživanja specijalnih zbirki u knjižnicama i arhivima na primjeru zdravstvene politike u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 1875. – 1910. // *Radovi / 46. savjetovanje Specijalizirani arhivi i zbirke gradiva izvan Arhiva*, 17.-19. listopada 2012. Varaždin, Hrvatska. Zagreb : Hrvatsko arhivističko društvo, 2012., 163-170.
- Hofgräff, Darija: Promišljanja: Kulturni četvrtak u HDA i Arhivski kalendar: Zrcalo naših kulturno-prosvjetnih događanja kao izazov ili? // *Arhivi i politika : Zbornik radova sa stručnoga skupa / 4. kongres hrvatskih arhivista*, 22.-25. listopada 2013., Opatija, Hrvatska. Zagreb : Hrvatsko arhivističko društvo, Rijeka : Državni arhiv u Rijeci, 2013., 282.
- Hofgräff, D., Marić, S.: Novi model izdavanja arhivskog gradiva u HDA u svrhu poboljšanja kvaliteta korisničkih usluga. // *Radovi / 47. savjetovanje. Specijalizirani arhivi i zbirke gradiva izvan Arhiva*, 22.-24. listopada 2014. Vinkovci, Hrvatska. Zagreb : Hrvatsko arhivističko društvo, 2014., 355-374.
- Hofgräff, Darija: Mogućnosti kulturno-prosvjetne suradnje arhiva i imatelja gradiva. // *Radovi / 48. savjetovanje hrvatskih arhivista Zaštita arhivskoga gradiva u nastajanju*, Topusko, 21.-23. listopada 2015. Zagreb : Hrvatsko arhivističko društvo, 2015., 139-150.
- Hofgräff, Darija: Rukopisna ostavština dr. Andrije Štampara: iz okvira pojedinačnoga u domenu kolektivnoga čuvanja društvenoga sjećanja // *Studia lexicographica : časopis za leksikografiju i enciklopedistiku* 10 (2016), 1(18): 79-87.

(5) Sažetci predavanja

- Hofgräff, Darija: On problems in research of special collections in libraries and archives using example of health politics in Kingdom of Croatia and Slavonia 1875-1910, and necessity of cooperation between archives of Dunav region // *Society and Technology 2013 - Dr. Juraj Plenković / Daria Mustać* (ur.). Zagreb : Croatian Communication Association, International Federation of Communication Associations, Alma Mater Europaea - European Centre Maribor, 2013., 107-108.

(6) Prikazi

- Hofgräff, Darija: Prikaz knjige *Iz Florschützova okvira* autora Stelle Fatović-Ferenčić i Marka Pećine // *Medicus* 20 (2011), 2: 281.
- Hofgräff, Darija: Prikaz Medicinarskih tema na Kulturnom četvrtku u Hrvatskom državnom arhivu // *Liječničke novine* 123 (2013): 22.
- Hofgräff, Darija: Prikaz Medicinarskih tema na Kulturnom četvrtku u Hrvatskom državnom arhivu // *Liječničke novine* 125 (2013): 34-35.
- Hofgräff, Darija: Prikaz znanstvenog skupa i izložbe održanom u Hrvatskom državnom arhivu povodom Svjetskog dana borbe protiv tuberkuloze // *Liječničke novine* 129 (2014):60-61.
- Hofgräff, Darija: Međunarodna konferencija arhivista Arhivi u medijima, Novi Sad, Vojvodina, 16 – 17. svibnja 2013. // *Arhivski vjesnik* 57 (2014): 355-356.

II. IZLAGANJA NA MEĐUNARODNIM I DOMAĆIM ZNANSTVENIM I STRUČNIM SKUPOVIMA

(1) Izlaganja na međunarodnim znanstvenim skupovima

- Međunarodni znanstveni skup *Tuberkuloza 1882.-2013.*, 25. ožujka 2013., Zagreb. Priopćenje: *Tuberkuloza u fondovima HDA 1875-1910.*
- Međunarodni znanstveni skup *The 20th International Scientific Conference Society and Technology 2013.* – Dr. Juraj Plenković, 28. – 30. lipanja 2013., Opatija. Priopćenje: *On problems in research of special collections in libraries and archives using example of health politics in the kingdom of Croatia and Slavonia 1875. - 1910. and necessity of cooperation between archives of Dunav region.*
- *WWI: Reflections from behind the frontlines: International Archival Conference*, 26. - 29. lipnja 2014., Sarajevo, Bosna i Hercegovina. Priopćenje: *Vorschlag Eines Projekts: Gjesundheitspersonal während des Grossen Kriegs am baispiel von dr. Eduard Miloslavich.*

(2) Izlaganja na domaćim znanstvenim skupovima

- IV. znanstveni skup Dani Andrije Štampara – *Zdravstvene i kulturne prilike u Hrvatskoj u Štamparovo doba*, 16. - 17. travnja 2010., Slavonski Brod. Priopćenje: *Zdravstvo u Slavonskom Brodu početkom 20. stoljeća.*
- 12. znanstveni skup *Rijeka i Riječani u medicinskoj povjesnici*, 11. studenoga 2011., Rijeka. Priopćenje: *Riječanin Dragutin Schwarz (1903.-?) arhivski izvori i jedna još uvijek nedovršena priča* (koautor Stella Fatović-Ferenčić).
- V. znanstveni skup Dani Andrije Štampara, *Štamparovo vrijeme suvremenici i odjeci*, 30. ožujka 2012., Slavonski Brod. Priopćenje: *Arhivska vrela o liječnici Desanki Ristović-Štampar* (koautor Stella Fatović-Ferenčić)
- Znanstveni skup *Stara knjiga – kulturno – povijesno i znanstveno izvorište*, 25. - 26. listopada 2013., Osijek. Priopćenje: *O rukopisnoj knjizi poroda (1894. – 1922.) pohranjenoj u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.*
- Znanstveni skup *Tuberkuloza: Nasljeđe i suvremenost*, 24. ožujka 2014., Zagreb. Priopćenje: *Vladimir Čepulić u svjetlu arhivskih izvora Hrvatskog državnog arhiva.*
- VI. Znanstveni skup Dani Andrije Štampara – *Štampar i suvremenici u razdoblju Prvog svjetskog rata i slobodne teme*, 28. - 29. ožujka 2014., Slavonski Brod. Priopćenje: *Vladimir Čepulić u duhu štamparovske ideologije: Prikaz kataloga izložbe u HDA, posvećene 50. obljetnici njegove smrti.*
- V. simpozij *Medicina i rat – humanost i nehumanost* (u povodu 100. obljetnice početka Prvog svjetskog rata), 7. studenoga 2014., Rijeka. Priopćenje: *Bojište kao mjesto istraživanja patološkog anatoma Eduarda Miloslavića* (koautori: Stella Fatović-Ferenčić; Slaven Kale).
- VII. znanstveni skup Dani Andrije Štampara – *Andrija Štampar kao institucija javne memorije*, 8. – 9. travnja 2016., Slavonski Brod. Priopćenje: *Ostavština dr. Andrije Štampara u HDA: iz okvira pojedinačnoga u domenu kolektivnog čuvnja društvenog sjećanja*

(3) Izlaganja na stručnim arhivističkim savjetovanjima

- 45. arhivističko savjetovanje *Arhivistička služba u informacijskom okruženju*, 19. - 21. listopada 2011., Umag. Priopćenje: *Opis gradiva u ARHiNET-u, radionica za djelatnike državnih arhiva*.
- 46. arhivističko savjetovanje *Specijalizirani arhivi i zbirke gradiva izvan arhiva*, 17. – 19. listopada 2012., Varaždin. Priopćenje: *Problematika istraživanja specijalnih zbirki u knjižnicama i arhivima na primjeru zdravstvene politike u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 1875. – 1910*.
- Kongres hrvatskih arhivista *Arhivi i politika*, 22. -25. listopada 2013., Opatija. Priopćenje: *Promišljanja: Kulturni četvrtak u Hrvatskom državnom arhivu i Arhivski kalendar: Zrcalo naših kulturno-prosvjetnih događanja kao izazov ili?*
- 47. savjetovanje *Dostupnost arhivskog gradiva*, 22. -24. listopada 2014., Vinkovci. Priopćenje: *Novi model izdavanja arhivskog gradiva u HDA u svrhu poboljšanja kvaliteta korisničkih usluga* (koautor Siniša Marić).
- 48. savjetovanje *Zaštita arhivskog gradiva u nastajanju*, 21. - 23. listopada 2015., Topusko. Priopćenje: *Mogućnosti kulturno-prosvjetne suradnje arhiva i imatelja gradiva*.